

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ ПРО ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ, МАЙСТРІВ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА, ВЧЕНИХ, ОКРЕМИХ ГРОМАДЯН

Дорогі браття й сестри!.. Наша держава, як найменша частина земель, заселених українським народом, новий рік зустрічає з великими надіями. Вона осягла свою свободу, своє визволення. На чолі нашої Карпатської України стоїть влада, зложена з представників наших широнародних політичних провідників, які є зв'язані з народом не тільки спільними ідеями, політичним стремлінням до кращої майбутності, але є вони пов'язані з народом нерозривними зв'язками правдивої братської любові й відданості.

З різдвяної промови прем'єра Карпатської України д-ра А. Волошина... до українського народу. — Волошин А. Вибрані твори. Ужгород: Закарпаття, 2002. — С. 155.

Верховна Рада Української РСР засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватися.

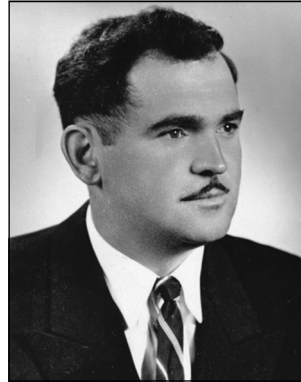
Із Закону УРСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”.
17 квітня 1991 р.

НЕСПРАВЕДЛИВИЙ ВИРОК

**БАБИЧЕНКО
АРСЕН
ВАСИЛЬОВИЧ**

*Народився 20 травня 1929 року
в селі Кричово Тячівського району в учительській
сім'ї. Педагог і громадський діяч. Відбував
покарання в "режимних" таборах
Воркутинського відділення ГУЛАГу.
Звільнений 1 вересня 1956 року.
Реабілітований 1 квітня 1992 року.*

У повоєнний період передусім серед інтелігенції і, зокрема, молоді, органи державної безпеки ретельно вишукували українських буржуазних націоналістів. Арештовували і засуджували навіть старшокласників середніх навчальних закладів та студентів університету. Серед них опинився й Арсен Бабиченко. Ордер на його арешт підписано 5 березня 1948 року, а в анкетних даних кримінальної справи значиться, що фактично арештований 3 березня того ж року. З цього він згодом зробив висновок: "Значить, два дні добивались від мене того, щоб я обмовив себе".¹

Своє навчання він розпочав у народній школі села Кричова Тячівського району. Згодом, у зв'язку з переїздом батьків, продовжував учитися у Вонігові того ж району. Уже тоді Арсен уважно прислухався до свого батька, уродженця Полтавщини, якого у 1914 році мобілізували в російську армію. Потрапивши в полон, після закінчення світової війни опинився в еміграції на території Чехословаччини, де здобув відповідну освіту і був направлений на вчительську роботу в Закарпаття. Тут одружився і залишився на постійне проживання. Василь Бабиченко добре знав історію України, любов до якої прищеплював дітям — двом синам і доньці Любі.

У 1939 році А. В. Бабиченко поступив в Хустську реальну гімназію. Згадуючи навчання в ній, він говорив, що "висміювали і нерідко били під час занять тих українців-гімназистів, які не знали угорської мови". "Щодо мови викладання, — зазначав далі, — то воно велось на місцевому діалекті, але перевага в основному надавалася угорській мові".²

Згадуючи про діяльність уряду Карпатської України, який перебував у Хусті, на допиті 3 березня 1948 року А. В. Бабиченко відзначав, що серед інтелігенції і, безумовно, їх дітей були поширені ідеї українського національно-визвольного руху, бо була свіжа ще пам'ять про існування і діяльність уряду Карпатської України.³

Далі він зазначав, що "як у самій гімназії, так і в Хусті існувала українська молодіжна підпільна організація, яка у 1941 році на вежі Хустського замку зняла угорський прапор і на його місце поставила "український націоналістичний".⁴ Гімназисти бачили в цьому вчинкові вияв національного героїзму. "Після цього в школі почалися арешти".⁵

На початку 1942 року Арсен разом зі своїм братом Олександром продовжили навчання в Ужгородській реальній гімназії. А потім прийшов час визволення. Переважна більшість населення Закарпаття, в тому числі і сім'я Бабиченків, з радістю зустріла у жовтні 1944 року цю подію. На допиті 3 березня 1948 року Арсен сказав: "Мені особисто сподобалось те, що... можна було вільно користуватися українською мовою, яка стала на Закарпатті державною".⁶

Старший брат Арсена захоплювався українською літературою. У процесі розмов з братом відбувся обмін інформаціями. Про це довідалися оперативники КДБ і одного разу запросили старшого брата на допит. Відчувши небезпеку можливого арешту, О. В. Бабиченко

влітку 1945 року, користуючись тим, що народився в м. Кошіце (Словаччина), виїхав туди, а потім в Канаду, де й залишився на постійне проживання.

А. В. Бабиченко продовжив навчання в Ужгородській середній школі № 1, яку закінчив у 1947 році. В цьому ж році поступив на українське відділення філологічного факультету Ужгородського державного університету.

Під час навчання Арсен виявив неабиякі здібності до вивчення мови, прагнув стати хорошим спеціалістом. Але шлях до цієї мети раптово обірвався у зв'язку з арештом. Разом з ним були затримані й інші учні першої ужгородської школи, зокрема 3 березня 1948 року — К. М. Дзуровчик, 5 березня — В. Л. Неверкла, 11 березня — І. І. Сегеда, студент Ужгородського держуніверситету, та М. М. Фізер, учень підготовчих курсів цього ж вузу.

Уже на перших допитах А. В. Бабиченко обвинувачувався в тому, що він створив групу ОУН (організації українських націоналістів) із вищевказаних осіб і одночасно давав їм завдання діставати зброю для ОУН. Поряд з цим він обвинувачувався і в тому, що з членами групи обговорював питання про можливість здійснення терористичних актів над керівниками партії і уряду.⁸ Все це створювало у каральних органів уявлення про те, що згадана група є небезпечною.

Під час допиту 10 березня 1948 року виявилось, що група нібито намагалася здійснити терористичний акт над керівником комуністів України М. С. Хрущовим. Та, незважаючи на заперечення підсудного, слідчі настирливо домагалися свого — підтвердити наміри про здійснення теракту.

Коли 18 березня 1948 року А. В. Бабиченку знову задали запитання, в чому він визнає себе винним, як і на попередньому допиті, він відповів: “Я не мав жодних намірів створювати антирадянську організацію і здійснювати теракт над секретарем ЦК КП(б)У Хрущовим”.¹⁰ А на питання, за яких обставин створив антирадянську організацію, сказав: “Жодної антирадянської організації, як такої, не створював..., нікого із своїх знайомих до націоналістичної організації не залучав”.¹¹

А. В. Бабиченка обвинувачували і у тому, що читав українську націоналістичну літературу, як й І. І. Сегеда, який брав у нього читати книги “Батько і син” (автор Самчук) і “Велика історія України” (автор Голубець). Дізнавшись, що на квартирі А. В. Бабиченка органи держбезпеки провели обшук, І. І. Сегеда знищив книгу “Велика історія України”, а також свою “націоналістичну” літературу.

Після попереднього слідства, проведеного в Ужгороді, А. В. Бабиченка відправили на допити у слідчий відділ республіканського комітету МДБ Української РСР до Києва. Там з 2 квітня 1948 року було проведено 6 допитів.¹²

А почалося все з того, що влітку 1945 року з Києва до Ужгорода приїхала до свого батька Рогнеда Чеканюк. Її батько працював тут секретарем ЦК КПЗУ. А. Т. Чеканюк жив у будинку по вул. Вінничній, а неподалік від нього, — уповноважений держбезпеки Народної Ради Закарпатської України І. М. Ваш.

На одній з театральних вистав А. В. Бабиченко познайомився з Р. Чеканюк, з якою певний час потім зустрічався. Але незабаром вона виїхала в Київ. Юнак став з нею листуватися. Вона обіцяла знову приїхати в Ужгород.¹³

Якось проходячи по вулиці Вінничній А. В. Бабиченко звернув увагу, що будинок, у якому раніше проживала Р. Чеканюк, охоронявся міліцією. Тут він дізнався, що в Ужгород приїхав секретар ЦК КП(б)У і зупинився на проживання в будинку, який раніше займав Чеканюк.¹⁴ Це й послужило однією із версій пильних чекістів про намір здійснення терористичного акту над високою посадовою особою.

Сам же підсудний допускав інше. Зокрема, спостерігаючи з одного з балконів за проїздом у відкритій машині М. С. Хрущова, за якою прямувала вантажівка, він сказав, що це не без ризику, бо хтось міг би кинути гранату і вчинити теракт. Можливо, його вислів кимось із присутніх було сфальсифіковано й донесено в КДБ.

У Києві А. В. Бабиченка допитував заступник начальника слідчого відділу республіканського комітету держбезпеки капітан Зацитін. Завершивши допити, він сказав

підсудному: “Раз тебе там, тобто в КДБ м. Ужгорода, зробили політиком, то виїжджай до них”. Але шлях до Ужгорода був надзвичайно важким і складним.

На вокзалі Львова його висадили з поїзда і відправили у внутрішню тюрму КДБ по вул. Лонського і помістили у карцерну камеру, що знаходилася під землею. Один із присутніх сказав йому, що кожен, хто просиджував у цьому підвалі місяць, одержував туберкульоз. А він просидів тут півтора місяця, після чого був відправлений на продовження слідства до Ужгорода. Коли переступив поріг камери, зустрів тут знайомого, В. А. Рогача, і ледве впізнав свого однокамерника.

Отримавши з дому передачу, В. А. Рогач став його потрохи підкормлювати. Внаслідок цього його фізичний стан дедалі покращувався. Згадуючи про це, А. В. Бабиченко підкреслював: “Цю людяність запам’ятав я на все життя”. Але умови, що були у підвалі Львівської в’язниці, негативно відбилися на його здоров’ї.

14 липня 1948 року в Ужгороді продовжилися допити, з’ясовувалося питання із його знайомими. Одним із них був арештований С. Ф. Сенік, який на допиті 4 червня 1946 року говорив, що “сам Бабиченко характеризується як культурна й інтелігентна людина з деякими націоналістичними переконаннями. Активних націоналістичних виступів з боку Бабиченка Арсена я не помічав. Однак в особистих розмовах відчувалися його симпатії до українських націоналістів. Це також підтверджується й тим фактом, що він порадив мені йти в УПА”.¹⁵

Важко сказати, чи міг щось конкретно знати молодий юнак про УПА, аби радити йти до її складу, і наскільки все це відповідало правді? На допиті 22 червня 1946 року С. Ф. Сенік сказав: “Ми критикували радянську владу, вихваляли українських націоналістів, які не шкодують свого життя, борються за самостійну Україну”.¹⁶

Слідство у справі А. В. Бабиченка та інших “членів організації” та керованої ним “антирадянської групи” кілька разів інтенсифікувалося і тривало понад десять місяців. Наприкінці 1948 року воно завершилося, але справа розглядалася у закритому судовому порядку. Причиною цього було те, що один з членів групи дав згоду бути таємним співробітником УМДБ. Однак ним у цій ролі нічого не було зроблено. Більше того, його обвинувачували в тому, що приховав свої зв’язки з молодіжною організацією українських націоналістів і проведеною нею антирадянську діяльність.

Оскільки ним було зроблено вказаний злочин на території Закарпатської області, — зазначалося в постанові обласного відділу комітету УМДБ УРСР 15 червня 1948 року, — то таємного співробітника з м. Києва етапували до м. Ужгорода.¹⁷

Враховуючи вищевказане, військовий прокурор прикордонних військ МДБ Закарпатського округу 27 липня 1948 року зробив висновок про те, що ця справа не може бути розглянута в судовому порядку. У зв’язку з цим він прийняв постанову про її передачу на розгляд особливої наради при МДБ СРСР і запропонував засудити всіх обвинувачених на 25 років ув’язнення з конфіскацією майна.¹⁸

10 січня 1949 року особлива нарада при МДБ СРСР прийняла постанову і згідно зі ст.ст. 54-1 “а” і 54-11 КК УРСР “за участь в антирадянській банді українських націоналістів” засудила А. В. Бабиченка на 25 років виправно-трудова таборів.¹⁹ Цією ж постановою особливої наради М. М. Фізер, І. І. Сегеда, В. Л. Неверкла, К. М. Дзуровчик були засуджені на 10 років виправно-трудова таборів. Всіх направили в особливі табори МВС, а А. В. Бабиченка у табір м. Воркути.

Усвідомлюючи безпідставність засудження, батьки А. В. Бабиченка неодноразово зверталися у вищестоящі судові та урядові інстанції із заявами і скаргами. Зокрема, 4 березня 1954 року батько Арсена написав скаргу до Генерального прокурора СРСР, де вказував, що його сина заарештували тоді, коли мав температуру 39,3 градуси. Тут же він підкреслював, що “із чесного, порядного юнака зробили державного злочинця, про що він ніколи і не думав, не те, щоб здійснював злочин. Хто вирішив долю мого сина, як і за яку провину нам, родичам, до цього часу невідомо”.²⁰

У відповідь на вказану скаргу слідчий підготував висновок про те, щоб залишити її без

задоволення. 12 червня 1954 року А. В. Бабиченко також написав скаргу Генеральному прокурору СРСР, у якій спростував пред'явлені йому обвинувачення. У поданій скарзі він підкреслив: “До організації ОУН я не належав і не міг належати, тому що в 1946 році, коли я нібито був членом згаданої організації, мені було шістнадцять років і в цьому віці я не міг бути її членом”.²¹ В кінці скарги-заяви він зазначав, що всі свідки характеризували його позитивно, а його чотири однодумці змушені були давати зізнання такі ж брехливі, як і він.²²

14 липня 1955 року мати А. В. Бабиченка звернулася до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова з листом, у якому зазначала, що трагедія сина склалася у віці, в якому немає ще життєвого досвіду.²³ Однак і ця скарга не дала бажаних наслідків. Вирішення справи затягувалося ще на тривалий час. А засуджений перебував у місцях позбавлення волі 8 років, 6 місяців, 18 днів.

У зв'язку з тим, що 10 січня 1949 року засуджені особливою нарадою МДБ СРСР Бабиченко, Фізер, Неверкла, Сегеда і Дзуровчик у поданих скаргах відмовилися від попередніх зізнань і заявили, що змушені були обмовлювати себе внаслідок застосування “незаконних методів слідства”, військовий прокурор Прикарпатського військового округу ввійшов до начальника УКДБ Закарпатської області з проханням провести перевірку скарг у порядку ст. 370 КПК УРСР.²⁴ Згідно з цим були допитані вищезгадані особи, а також свідки і зроблено відповідний висновок.

Зокрема А. В. Бабиченко говорив: “Ще раз підтверджую, що ні в якій банді участі не брав і до організації ОУН не належав, тим більше жодної практичної роботи не проводив”.²⁵ Обвинувачення у створенні групи ОУН і залученні до неї спростовується і у заяві М. М. Фізера прокурору УРСР від 15 травня 1981 року. Останній у вказаній заяві писав: “Те, що я став членом підпільної антирадянської організації ОУН, я дізнався тільки в березні 1948 року, коли мене арештували, але у подібну організацію мене ніхто не вербував”.²⁶

Щодо зв'язків з бандерівцями, то ця справа розпочалася з того, що у 1946 році квартиру А. В. Бабиченка відвідав Чорний, який назвав себе бандерівцем, а насправді це був співробітник МДБ. На допиті він зізнався, що його помилка полягала в тому, що він не доповів про цей факт органам МДБ. Він цього не зробив, але і не знав, що так треба зробити.²⁷ “При одній із зустрічей, — говорив А. В. Бабиченко, — Чорний попросив мене дати йому список хлопців, яких можна завербувати в банду. Такого списку я йому не давав, після чого він перестав зі мною зустрічатися”.²⁸

27 травня 1957 року на допиті І. Г. Чорний не заперечував, що він був таємним співробітником МДБ. Тут же зазначав, що “...одержав завдання познайомитись із Бабиченком Арсеном і дізнатись про його політичний настрій”.²⁹ І далі “Докладно про їх злочинну діяльність я описував у своїх донесеннях, які я передавав в органи МДБ про кожну нашу зустріч і кожну розмову, яка мала місце у той час”.³⁰

Стосовно того, чому оббрівував себе й інших підсудних, які проходили разом з ним по одній справі, А. В. Бабиченко вказував: “Боявся, що до мене будуть застосовувати фізичні методи і підписував усе, що від мене вимагали”.³¹

Все це сталося тому, що на одному із перших допитів начальник Ужгородського міського відділу МДБ по Закарпатській області майор Хондашко у березні 1948 року застосував проти А. В. Бабиченка фізичну силу і погрози. Згадуючи про це, останній говорив, що окремі слідчі під час допитів, застосовуючи фізичну силу, заявляли, примушуючи підписувати протоколи: “не підпишеш — зробимо калікою ..., як підпишете це, маєте шанс вижити”. Тому в такій ситуації багато арештованих вважали за краще оббрехати себе до кінця слідства, щоб не потрапити більше до подібного слідчого.³²

Проаналізувавши нові допити, слідство дійшло висновку, що пред'явлені групі А. В. Бабиченка обвинувачення по ст. 54-1 “а” КК УРСР, не доведені. Тому 20 листопада 1957 року військовий трибунал Прикарпатського військового округу відмінив постанову особливої наради МДБ СРСР від 10 січня 1949 року і справу проти неї припинено за відсутністю складу злочину. 21 квітня 1992 року у висновку прокурора Закарпатської області зазначалося, що на підставі наявних у справі матеріалів обвинувачені підлягають реабілітації.³³

Після звільнення з ув'язнення А. В. Бабиченко став працювати вчителем і продовжував навчання на заочному відділенні філологічного факультету Ужгородського державного університету, який успішно закінчив. Шістнадцять років трудився в Ужгороді на обласній дитячій екскурсійно-туристській станції, а далі, вісімнадцять років, у с. Часлівці Ужгородського району у допоміжній школі-інтернаті.

А. В. Бабиченко виявив себе сумлінним методистом та вихователем учнівської молоді. Прищеплював їй любов до рідної мови, вчив бережно ставитися до природи, примножувати її багатства. Але стан здоров'я змусив його вийти на пенсію. Однак, він продовжував брати активну участь у громадському житті Ужгорода та області. Був заступником голови Закарпатської крайової організації товариства політичних в'язнів і репресованих.

Він — турботливий сім'янин. Разом з дружиною Едітою Іванівною, батько якої також був репресований, виховали двох дітей, які закінчили університет і стали кваліфікованими спеціалістами. Помер 6 лютого 2000 року.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 763, арк. 63.
2. Там само, од. зб. 761, арк. 19.
3. Там само, арк. 21—22.
4. Там само, арк. 22—23.
5. Там само.
6. Там само, арк. 31.
7. Там само, арк. 85.
8. Там само, арк. 85.
9. Там само, арк. 80.
10. Там само, арк. 90.
11. Там само, арк. 96.
12. Там само, арк. 100—129.
13. Там само, арк. 121—122.
14. Там само, арк. 122.
15. Там само, од. зб. 762, арк. 172.
16. Там само, арк. 173.
17. Там само, од. зб. 762, арк. 268—269.
18. Там само, арк. 321—322.
19. Там само, арк. 321—325.
20. Там само, арк. 329.
21. Там само, арк. 419.
22. Там само, арк. 419.
23. Там само, арк. 372.
24. Там само, од. зб. 763, арк. 1.
25. Там само, арк. 59.
26. Там само, арк. 177.
27. Там само, арк. 60.
28. Там само, арк. 65.
29. Там само, арк. 110.
30. Там само, арк. 116.
31. Там само, арк. 62.
32. Там само, арк. 63—64.
33. Там само, арк. 247.

В'ЯЗЕНЬ СТАЛІНСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ

**БАНДУСЯК
МИКОЛА
МИХАЙЛОВИЧ**

Народився 16 грудня 1909 року в селі Ясіня Рахівського району в багатодітній селянській родині. Адвокат і громадський діяч. Відбував покарання в таборах Єнакієво Донецької області та Печорському Комі АРСР. Звільнений у 1956 році. Реабілітований 12 грудня 1991 року.

Селянська родина ясінянського гуцула, лісоруба і бокораша Михайла Бандусяка та його дружини Марії, дівоче прізвище Климпуш, сестри відомих діячів Карпатської України та “Карпатської січі”, була багатодітною. Тут виростили чотирьох синів і трьох доньок, які гідно поповнили лави закарпатської інтелігенції, а всі сини стали справжніми патріотами, борцями за незалежність України.

М. М. Бандусяк народився 16 грудня 1909 року в селі Ясіня Рахівського району. Тут вчився в народній школі. Під час Гуцульської республіки дев'ятирічним хлопцем долучився до політичної боротьби, таємно, за дорученням головної управи Ясінянської народної ради, поширював листівки, що закликали приєднати Гуцульську республіку до Західно-Української Народної Республіки і возз'єднати Закарпаття з Україною.¹

Коли у 1920 році в Берегові відкрилася гімназія, її професори підбирали в закарпатських селах здібних селянських хлопців на навчання. Так, з Ясіня виявили бажання поступити в гімназію троє учнів — М. Бандусяк, В. Ластовецький та М. Цуперяк, які згодом стали відомими громадськими діячами. Навчання було майже безкоштовним, лише за утримання в інтернаті, залежно від майнового становища батьків, потрібно було доплачувати.

Після закінчення Берегівської гімназії в 1928 році М. М. Бандусяк поступив на юридичний факультет Карлового університету в Празі. Як у гімназії, так і в університеті був активним членом молодіжного товариства “Пласт”, а в чеській столиці очолював “Союз підкарпатських руських (українських) студентів”, у якому нараховувалося до 25 членів. Під час канікул збирав пожертвування на спорудження Народного дому товариства “Просвіта” в Ужгороді, а в селі Ясіня допомагав організувати різні заходи в спортивному товаристві “Січ”, яке очолював його вуйко Д. Климпуш, та і сам брав участь в гуртках, змаганнях та фестивалях цього товариства.² У Празі впродовж двох років відвідував також заняття і в Українському вільному університеті.

У 1932 році з дипломом доктора права проходив стажування у Рахові у адвоката С. Юськіва. Одночасно допомагав голові місцевої філії товариства “Просвіта” в організації будівництва та зборі коштів на спорудження Народного дому в Рахові, відкритому у 1938 році.³ Взяв активну участь в організації і проведенні другого народовецького з'їзду молоді в Мукачеві у 1934 році, де виступав з промовою, викриваючи жахливе становище українського народу та голодомор 1932—1933 років в Україні, бідність і злидні в Підкарпатській Русі, а також говорив про завдання молоді в піднесенні свідомості й патріотизму. Взяв активну участь у проведенні просвітянських з'їздів у селах Кальник та Страбичово Мукачівського району.⁴

У 1935 році продовжив стажування вже в Мукачеві у адвоката В. Комаринського і брав активну участь в роботі читальні товариства “Просвіта”, читав лекції для просвітян. У 1937 році виступав в Ужгороді на Всепросвітянському з’їзді. Був прихильником, а потім і членом соціал-демократичної партії Чехословаччини. Був також учасником маніфестації в Ужгороді в жовтні 1938 року з приводу призначення автономного уряду на чолі з А. Бродієм, а потім А. Волошином.

Після Віденського арбітражу, згідно з рішенням якого Берегово, Мукачево й Ужгород були передані Угорщині, М. М. Бандусяк переїхав з Мукачева до Хуста, де продовжив адвокатську практику у власній канцелярії. Хоча не брав участі в уряді чи його адміністративному апараті, проте став активістом розбудови Карпатської України. З січня 1939 року став членом партії Українського Національного Об’єднання (УНО), членом ревізійної комісії, займався влаштуванням біженців з окупованої Угорщиною території Закарпаття.

У лютому 1939 року за дорученням партії УНО брав участь у підготовці і проведенні виборів до сойму Карпатської України, зокрема під час самих виборів був уповноваженим у селі Стеблівка Хустського району, де за кандидатів до сойму проголосувало 898 із 907 виборців села, в результаті чого на виборчій діяльниці був піднятий білий прапор, який піднімався, якщо за кандидатів проголосувало сто відсотків виборців.⁵ В тому ж місяці, коли центральний уряд в Празі назначив міністром внутрішніх справ Карпатської України чехарусофіла Л. Прхалу, у складі делегації, до якої ввійшли Ф. Ревай та А. Ворон, М. Бандусяк їздив у Прагу до прем’єр-міністра Чехословаччини, щоб той відкликав своє рішення. Та це була марна справа.

До активу М. Бандусяка у розбудові Карпатської України можна додати ще розробку проекту статуту Організації народної оборони “Карпатська січ” (ОНОКС) та головування на загальних зборах по її створенню.⁶ Він належав до виважених громадських діячів, тому ґрунтовно засуджував необдумані вчинки, помилки і демагогію окремих представників молодого покоління серед діячів Карпатської України. Про це переконливо свідчать його зауваження та пропозиції до Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті, опубліковані в журналі “Карпатський край”.⁷ Він застерігав уряд Карпатської України, що деякі представники націоналістичної молоді (Рогач, Роман, Росоха) ігнорують УЦНР, провокують бунт січовиків проти влади, яку, на їх думку, треба змінити, а у “Карпатській січі” створили конспіративну організацію, керовану із-за кордону та за чужі гроші.

М. М. Бандусяк висловив свої думки і з приводу інциденту між січовиками та військами, який стався у ніч з 13 на 14 березня 1939 року. Він вважав, що “сутичку спровокувало радикальне крило командування “Січі”, якому не подобався політичний курс уряду, тому готувало заколот проти нього. “Свого часу я звертав на це увагу уряду, але прем’єр не поставився серйозно до мого застереження”.⁸ А на питання, чи передбачав він майбутню трагедію, відповів, що коли виник конфлікт між армією і січовиками, це була ознака того, що робиться біда. Вже 14 березня стало відомо, що угорці розпочали наступ. Сойм відбувався, коли гортіївці вже наступали. І якби січовики їх не стримали, то ми би не мали проголошення незалежності Карпатської України.⁹

15 березня 1939 року ще до закінчення сесії сойму М. М. Бандусяк виїхав до батьків у Ясіня, де з окупацією Карпатської України переховувався, тому уник арешту і відправки в табір Вар’юлопош, а лише був поставлений під жандармський нагляд. Коли одержав угорський паспорт, влітку 1939 року побував у Братиславі, де тоді зупинилися колишній прем’єр-міністр Ю. Ревай, письменник В. Гренджа-Донський та інші. Але в еміграції не залишився, а повернувся до Хуста, де продовжував працювати адвокатом.

У 1940 році М. М. Бандусяк разом з колишніми активістами Карпатської України, Ю. Бращайком, А. Вороном, Ф. Реваєм за пропозицією діаспори намагався відновити діяльність партії УНО, налагодити зв’язки з вихідцями із Закарпаття, які проживали в Угорщині і за підтримки існуючої угорської опозиційної партії “Схрещені стріли” домогтися визнання того, що в краї живуть українці. Символічно головою партії вони обрали М. М. Бандусяка, який зі своїми однодумцями почав підпільно діяти в цьому напрямку.¹⁰

Так, разом з Ю. М. Бращайком він намагався перекласти на угорську мову статут товариства “Просвіта” для відновлення його діяльності і видання української газети, але приятелі-угорці не рекомендували цього робити, щоб не накликати на себе біду. У 1942 році М. Бандусяк, А. Ворон, Ю. Бращайко, Ф. Ревай, М. Шандор, В. Свереняк та Є. Шерегій були арештовані і відправлені в Мукачеву в палац “Ковнер”, де уже йшло слідство у справі української націоналістичної молоді, яку звинувачували в акціях встановлення українського синьо-жовтого прапора на Хустському замку, хреста загиблим січовикам на Красному полі під Хустом та намаганні, “відірвати Закарпаття від Угорщини і приєднати його до України”. Слідство прагнуло довести, ніби група Бандусяка очолювала цю підпільну діяльність закарпатської молодіжної організації ОУН.¹¹ Але це було не так і за допомогою закарпатської діаспори в Словаччині, яка дізналася про долю Бандусяка та інших, арештовані були звільнені й відпущені додому.

Дещо ширший і трохи інший погляд на це питання знаходимо в архівно-слідчих справах А. А. Лавришина, колишнього керівника футбольної секції клубу СК “Русь” в Ужгороді, члена товариства “Просвіта” та І. І. Бабинця, працівника міністерства Карпатської України, а в роки угорського поневолення активного учасника антифашистського підпілля, які були засуджені в радянській час за участь в буржуазних партіях та антирадянській націоналістичній діяльності.¹²

Про що говорили вищезгадані підсудні і як записали це на допитах слідчі, КДБ? Так, А. А. Лавришина вважали одним з організаторів нової партії — філіалу угорської опозиційної партії “Схрещені стріли” (Нілош Керестеш). Був навіть створений оргкомітет по її заснуванню на чолі з І. Андрашком. Названі і його представники від різних в минулому політичних партій, зокрема, аграрної, соціал-демократичної, комуністичної, УНО та ін. Серед них І. Бабинець, М. Бандусяк, І. Бачинський, І. Горват, І. Ковач, М. Лацанич, А. Лавришин, М. Туцканюк. Вперше зібралися на початку 1940 року, мали кілька зустрічей з представниками партії з Будапешта, на яких подали проєкт автономії Закарпаття в рамках угорської держави, який виробив Ю. Бращайко і який мав би реалізуватися при приході опозиційної партії до влади. Але з цього нічого не вийшло, і зв’язок з цією партією припинився на початку 1942 року. Сама ж група оргкомітету розпалася, а М. Бандусяк та І. Бабинець були арештовані угорською контррозвідкою.¹³

Після звільнення М. М. Бандусяк повернувся до Хуста, де працював до визволення Закарпаття восени 1944 року. В грудні ц. р. радянська контррозвідка “Смерш” розпочала відслідковувати колишніх учасників Карпатської України і “Карпатської січі”. Були арештовані колишні міністри Карпатської України Ю. Бращайко та Е. Бачинський, голова УНО Ф. Ревай, головний комендант “Карпатської січі” Д. Климпуш та його два брати, І. Сарвадій, М. Бандусяк. Всіх відправили в Донбас в робочий табір. У 1946 році М. Бандусяка звільнили.¹⁴ Але на волі перебував недовго. 13 листопада 1947 року під час спроби перейти кордон в Чехословацьку Республіку його арештували. Цьому передували такі події, про які він сам розповів: “Повернувшись додому, я влаштувався на роботу, але цікавився можливістю репатріації в Чехословаччину, чим звернув на себе увагу органів НКВС, які взяли мене на облік. Щоб випробувати мою лояльність, восени 1947 року вони підіслали до мене свого агента в особі Юрія Сопка (колишнього редактора газети “Свобода”), який запропонував допомогу у втечі за кордон за умови, що я вступаю у створену ним організацію, яка дасть мені певні доручення за кордоном. Нічого не підозрюючи, я наївно погодився, але коли разом з Б. Балецьким ми з’явилися на те місце, де нас мав чекати провідник, нас зустріли прикордонники і передали органам МДБ, всіх 5 членів групи було арештовано за зраду батьківщини і участь в антирадянській націоналістичній організації”.¹⁵

Ця, так звана організація, у кримінальній справі була названа “Визвольним комітетом Підкарпатської Русі” на чолі з греко-католицьким священиком Ю. Ю. Іванчовим та його заступником М. М. Бандусяком. До організації ввійшли Б. Д. Балецький, учитель школи глухонімих в Ужгороді, М. І. Буксар, інспектор Ужгородського районного відділу освіти, Д. І. Галас, бібліотекар, Г. Г. Кирлик, головний бухгалтер Великоберезнянського державно-

го банку, І. М. Лелекач, священник, працював на Ужгородській макаронній фабриці, С. В. Шеба, селянин с. Люта Великоберезнянського району. Всі вони у 1948 році були засуджені на різні строки таборів з конфіскацією майна.¹⁶ Засудженого на 25 років М. М. Бандусяка відправили в Печорський табір Комі АРСР. У 1956 році був звільнений, у 1991 — реабілітований.

Після повернення додому працював юрисконсульту у Рахівській кооперації. З виходом на пенсію разом з дружиною переїхав з Рахова до Ужгорода. У вересні 1989 став одним із засновників народного руху України, виступав на його мітингах, у 1990 році доклав зусиль для створення товариства української мови ім. Т. Шевченка та відродження крайового товариства “Просвіта”, як юрист плідно потрудився задля повернення Народного дому в Ужгороді товариству “Просвіта”. Помер 9 березня 2002 року в Ужгороді, де й похований.

Репресованими були і троє братів М. М. Бандусяка.

Василь Михайлович Бандусяк (1925—1980) закінчив народну і горожанську школи. У 1944 став добровольцем Чехословацького армійського корпусу генерала Л. Свободи і пройшов з боями до Праги, за що одержав кілька нагород. Після війни працював у Ясінянському лісокомбінаті електрослюсарем. 28 квітня 1952 року був арештований, а 12 червня того ж року Військовим трибуналом прикордонних військ МДБ Закарпатського округу засуджений на 25 років таборів за зв'язок з антирадянським бандерівським рухом і відправлений в табір Решети Красноярського краю. Звільнений у 1955 році. Після повернення додому працював завгоспом лісокомбінату. Помер в с. Ясіня.¹⁷

Георгій (Юрій) Михайлович Бандусяк (1923—1994) після навчання в народній та горожанській школах поступив у Мукачівську торговельну академію, яка після Віденського арбітражу і захоплення Угорщиною Мукачеве була переведена в Сваляву, а після окупації всієї Карпатської України — у Братиславу (Словаччина). Звідти, закінчивши цей навчальний заклад, повернувся в окуповане Закарпаття і разом з братом Дмитром став учасником крайової молодіжної організації ОУН.

У 1942 році у палаці “Ковнер” був засуджений угорським трибуналом на 5 років ув'язнення. Після амністії повернувся додому, а по визволенню Закарпаття та відновленню крайової організації ОУН, яку очолив його брат Дмитро, став інтендантом її проводу. Потім переїхав до Чехословаччини в м. Тшебонь, де працював в місцевій гімназії вчителем російської мови.

Але радянська служба “Смерш” розшукала його тут, арештувала і відправила в Прагу, потім в Київ, а звідти в Ужгород. 23 грудня 1946 року Закарпатським обласним судом був засуджений на 10 років таборів і відправлений в Озерський табір Красноярського краю, де залишився жити після звільнення у 1956. Помер у Красноярську.¹⁸

Дмитро Михайлович Бандусяк (1919—1945) теж навчався в Мукачівській торговельній академії, яка дала краєві й Україні чимало свідомих українських патріотів. Він був активістом спортивної організації “Пласт”, а після окупації Карпатської України Угорщиною став одним з організаторів крайової організації ОУН. У грудні 1940 р. у с. Великі Лучки Мукачівського району на квартирі М. Д. Габовди на конспіративному засіданні був сформований крайовий провід ОУН, заступником крайового провідника став Д. М. Бандусяк (псевдонім Ардан). Були обрані і відповідні референти: військовий, зв'язку, пропаганди, юнацтва, ідеології і преси. Пізніше головою крайового проводу призначили А. А. Цугу.¹⁹

Після зняття в березні 1941 року угорського прапора на Хустському замку і заміни його на синьо-жовтий український, в Хусті, як і по всьому Закарпаттю, розпочалися арешти молодих учасників організацій ОУН в Хустській, Мукачівській та Ужгородській гімназіях, а також в учительських семінаріях, а в липні 1942 року в Мукачеві арештовані були засуджені.²⁰ Після амністії велика частина повернулася додому, декого призвали в угорську армію або вислали на сільськогосподарські роботи вглиб Угорщини.

З визволенням Закарпаття восени 1944 року Д. М. Бандусяк почав відновлювати крайову організацію ОУН і у січні 1945 року в Хусті був створений крайовий провід, який він очолив

під псевдонімом “Лопата”. Про діяльність проводу сказано в архівно-слідчих справах засуджених М. Д. Габовди та його співучасників М. А. Ороса та Г. М. Бандусяка, які тепер реабілітовані.²¹ Сам керівник крайового проводу Д. М. Бандусяк потрапив у засідку і в 1945 році в околиці с. Присліп Міжгірського району загинув. Місце смерті і поховання невідоме.

* * *

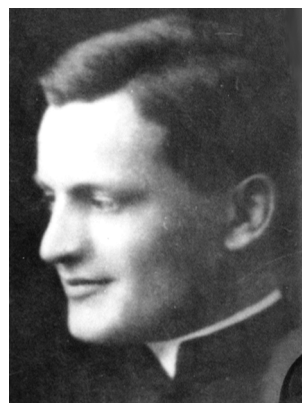
1. Пам'яті М. М. Бандусяка. — Новини Закарпаття. — 2002. — 12 березня.
2. Бандусяк М. Чуєш, брате мій...: Сімейна хроніка // Карпатський край. — 1995. — № 9—12. — С. 73.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5387, арк. 53, 165.
4. Гренджа-Донський В. Я теж українець: Публіцистика. — Ужгород: Закарпаття. — 2003. — С. 187.
5. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Львів: За вільну Україну, 1994. — С. 248.
6. Гаврош О. У долі Миколи Бандусяка переплелися Карпатська Україна й Гуцульська республіка, угорські торттури і сталінські концтабори: Інтерв'ю // Старий замок. — 1998. — 3 груд.
7. Карпатська Україна: за кулісами подій 1937—1938 рр. // Карпатський край. — 1995. — № 5—8. — С. 36—37.
8. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... — С. 74.
9. Гаврош О. Вказане інтерв'ю.
10. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... — С. 74.
11. Гаврош О. Вказане інтерв'ю.
12. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1679, арк. 43-44; спр. 5703, арк. 198, 202—204, 230.
13. Там само, спр. 1679, арк. 22—23; 34—42; спр. 5703, арк. 200—201, 209.
14. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... С. 74.
15. Там само. — С. 74.
16. Архів УСБУ в Закарпатській області, № С-1862.
17. Там само, № С-4703, арк. 1—10.
18. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1363, арк. 23, 56; спр. 1364, арк. 160, 268.
19. Там само, спр. 349, арк. 53-55.
20. Там само, арк. 56—57.
21. Там само, арк. 61.

О. В. Хланга

ЧЕРЕЗ ТАБОРИ ГУЛАГу

БЕНДАС СТЕФАН МИХАЙЛОВИЧ

*Народився 3 серпня 1903 року в с. Бобовище
Мукачівського району у родині священика.
Священик греко-католицької церкви. Протягом
1949—1955 років відбував покарання в таборах
Караганди Казахської РСР. Звільнений 3 січня 1955
року. Реабілітований 14 серпня 1991 року.*

Стефан Бендас був здібною дитиною. Завдяки домашній підготовці відразу ж поступив у другий клас Мукачівської народної школи. З 1911 року продовжував навчатися у школі

с. Грушово Тячівського району. Незабаром батьки направили його в Мараморш-Сигетську школу, де у 1912 році поступив у гімназію, в якій навчався до 1920 року. У 1921 році став студентом Ужгородської духовної семінарії, яку закінчив у 1926 році. Тоді ж був мобілізований на службу в чехословацьку армію, в якій служив до 2 лютого 1928 року. В цьому ж році, 12 лютого єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Петро Гебей висвятив його у священника і направив на роботу в с. Новоселицю Тячівського району, тут був священником його батько, який помер 7 січня 1928 року.¹ Тут С. М. Бендас працював до 1941 року. Цього ж року 1 квітня єпископ Олександр Стойка направив його в село Велика Копаня Виноградівського району, де був парохом до березня 1949 року.

В час проведення заходів по “возз’єднанню” уніатської і православної церков він відмовився від посади священника, бо не бажав переходити на православне віросповідання.² Із квітня 1949 року до дня арешту працював робітником в управлінні шосейних доріг в Хусті.

Перший допит С. М. Бендаса провів заступник начальника Виноградівського відділу МДБ майор Парфенов 28 травня 1949 року. Другий допит 31 травня — лейтенант Пацула. Останній 3 червня 1949 року підготував постанову про обвинувачення і ознайомив із її змістом арештованого.

У постанові вказувалося, що С. М. Бендас “у період входження Закарпаття до Чехословацької республіки підтримував зв’язки з угорськими розвідувальними органами. Після угорської окупації території Закарпаття встановив злочинний зв’язок з угорськими каральними органами, займався зрадницькою діяльністю”, був членом комісії по перевірці благодійності і лояльності громадян. Як священник, використовував церковний амвон для виголошення антирадянських проповідей з наклепами на Радянський Союз, а після возз’єднання краю продовжував проводити серед населення “антирадянську агітацію, спрямовану на зрив заходів комуністичної партії і радянського уряду”.³

На запитання слідчого, чи визнає себе винним, він відповів, що визнає вину лише в тому, що “в період угорської окупації території Закарпаття був тимчасово членом так званої комісії по перевірці благодійності і лояльності громадян. І як священник, у період з 1939 до 1944 року прочитав багато із надіславних пасторських послань.”⁴ У решті пунктів обвинувачення винним себе не визнав.

Щодо участі в комісії по перевірці благодійності і лояльності громадян 28 червня 1949 року С. М. Бендас вказував, що на цю посаду його призначило міністерство культів і освіти Угорщини.⁵ Такі комісії створювалися у 1939 році і займалися питаннями визначення лояльності щодо угорських властей службовців і вчителів, які працювали в установах і школах в період входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки. С. М. Бендас був членом такої комісії в Мараморській жупі, яка працювала в Хусті.⁶

У касаційній скарзі від 20 липня 1949 року до судової колегії Верховного суду УРСР підсудний писав, що “змушений був підкорятися”, але після тримісячної роботи він відмовився брати в ній участь, за що одержав догану і повинен був працювати далі.⁷ Він стверджував, що комісія в першу чергу цікавилася автобіографією громадянина, належністю його до українських націоналістичних організацій “Січ” і “УНО”, участю у збройному опорі угорським загарбникам та в політиці створення “самостійної України”.⁸

Одним із обвинувачень С. М. Бендаса було те, що він у 1939 році, в момент окупації угорськими військами території Закарпаття, “у своїй квартирі влаштував святковий прийом окупантам”.⁹ На це він відповів, що солдати перевіряли, чи немає у Новоселиці січовиків і підтвердив останнім, що на території села таких не було.¹⁰

Він також відкидав зізнання свідків про нібито виголошення ним антирадянських проповідей з церковного амвона.¹¹

18 липня 1949 року на закритому засіданні Закарпатського обласного суду заслухано кримінальну справу С. М. Бендаса. Аналіз матеріалів засвідчував, що він не заперечував своєї участі в роботі комісії з перевірки благодійності і лояльності громадян, що пригостив у себе дома обідом угорських вояків і вивісив на своєму будинку угорський прапор, що “за

наказом колишнього єпископа Стойки мусив у церкві читати пастирські листи”.¹² Інші обвинувачення відкидав. В останньому слові на судовому засіданні просив винести йому справедливий вирок. Але на підставі ст.ст. 54-4 і 54-10 ч. 2 КК УРСР його засудили на 25 років виправно-трудова таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією належного йому майна.¹³

20 липня 1949 року С. М. Бендас звернувся із касаційною скаргою до Верховного суду УРСР, у якій послідовно і вмотивовано спростував всі основні положення пред’явлених йому обвинувачень, звернувши особливу увагу на недоведеність його зв’язку з угорською жандармерією. Дійсно, жандарми приходили до нього, але лише “за метричними виписка-ми”, які він вів на своїх вірників.¹⁴ Окрім цього, слідство доводило його причетність до справи побиття 17 жителів Новоселиці, які нібито були січовиками. Підсудний відкидав і це звинувачення, сказавши у касаційній скарзі, що, навпаки, у сільській управі він захистив цих громадян села.¹⁵

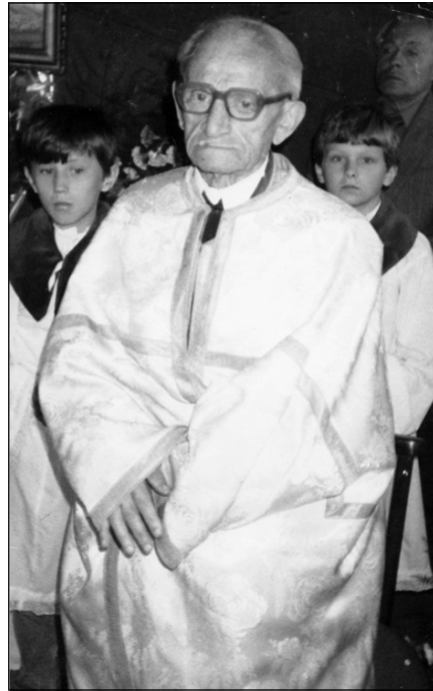
У скарзі він просив, щоб вирок облсуду відмінили і його, як “абсолютно ні в чому не винного виправдали”.¹⁶ Та це прохання не задовільнили. 9 вересня 1949 року судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР прийняла ухвалу і касаційну скаргу засудженого С. М. Бендаса залишила без задоволення, а вирок Закарпатського обласного суду від 18 липня 1949 року — в силі.

16 грудня 1954 року слідчу справу на засудженого С. М. Бендаса розглянув слідчий управління КДБ по Закарпатській області Білоцерковець. Він проаналізував матеріали справи і констатував, що з пред’явлених засудженому обвинувачень можна зробити висновок, що “жодних конкретних фактів проведення Бендасом антирадянської пропаганди або агітації серед віруючих і населення, яка була б спрямована проти існуючого політичного ладу в СРСР або політики комуністичної партії, немає” і в його діях відсутній склад злочину, передбачений ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР.¹⁷ Було також вказано, що у матеріалах справи немає і прямих доказів про зрадницьку діяльність С. М. Бендаса.

На підставі цього було піднято клопотання перед прокурором Української РСР про внесення протесту у порядку нагляду про зміну вироку Закарпатського облсуду від 18 липня 1949 року по справі С. М. Бендаса з вилученням із його обвинувачення ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР і зниження йому покарання до 10 років позбавлення волі.

На прохання прокурора УРСР президія Верховного суду Української РСР прийняла постанову, в якій вирок Закарпатського облсуду від 18 липня 1949 року і ухвалу Верховного суду УРСР від 9 вересня 1949 року змінила. Міру покарання засудженому С. М. Бендасу було знижено до 10 років ув’язнення у виправно-трудова таборах.¹⁸

Про надзвичайно важкий період у житті С. М. Бендаса розповідає його син о. Даниїл в пулікації “Не зрікся своєї віри”. Як позитивний факт, слід відзначити й те, що Д. Бендас наводить ряд прізвищ греко-католицьких священників, які були засуджені й відбували покарання у таборах разом з його батьком С. М. Бендасом. Пізнавальною є і розповідь про транспортування засуджених до місць відбуття покарання. Так, 25 серпня 1949 року Стефана Бендаса разом з алтарними братами Юлієм Бачинським, Віктором Дулишковичом, Йоси-

С. М. Бендас в останні роки життя

фом Микитою, Михаїлом Мозером, Антоном Романом, Ігнатієм Сіксаєм та Гаврилом Удутом відправили на ужгородську станцію. Тут їх завантажили у так званий “столипін” і відправили у Львівську тюрму-розподільник, куди прибули 28 серпня, і були поселені в 14 камері 12 корпусу.¹⁹

Потім С. М. Бендас сидів у Київській тюрмі № 1, а на початку січня 1950 року він та інші засуджені священики були направлені у Москву у тюрму-розподільник. Звідси С. М. Бендас товарним вагоном 17 лютого 1950 року прибув у табір м. Караганди, так званий “Піщаний” № 5, а 28 лютого — був переведений в табір № 7 на околиці Караганди.²⁰ У березні вперше виведений разом і іншими засудженими священиками на будівництво кам’яно-вугільного комбінату поблизу шахти імені Костенка. Тут в’язнів використовували в умовах суворого клімату на будівництві заводів і фабрик. І щоб пограти на нервах обездолених і безправних в’язнів, після спорудження об’єктів їм давали читати пресу, у якій були фотознімки усміхнених юнаків з надписами: “Новий результат ударної праці місцевих комсомольців”.²¹ Влітку засуджені працювали по 11 годин, але за роботу їм не платили жодної копійки.

Важкі умови праці, недоїдання, холод — все це негативно відбивалося на стані здоров’я в’язнів. Крім вищезгаданих таборів, С. М. Бендас перебував також в Караганді в таборі № 4 у селищі Дубовка, а також в таборах Омська та селища Рудник.²² 2 серпня 1954 року його перевели у створений для інвалідів табір у селищі Теректи. Тут 13 жовтня 1954 року відповідна комісія визнала С. М. Бендаса інвалідом.

3 січня 1955 року за визначенням Карагандинського облсуду С. М. Бендаса було звільнено з ув’язнення. У зв’язку з цим начальник управління спецтабору МВС СРСР м. Дзезказгана Карагандинської області 17 червня 1955 року писав Закарпатському облсуду, що останній, як інвалід з важкою невиліковною хворобою, із Степного ВТТ МВС відбув під опіку родичів і нагляд органів МВС у м. Мукачєво Закарпатської області.²³ Він просидів у таборах 5 років 8 місяців і 16 днів.²⁴

С. М. Бендас приїхав у Мукачєво, де навідався до своєї тоді 76-річної матері, згодом прибув у с. Велика Копаня Виноградівського району, де проживала його сім’я і перебувала у вкрай скрутному становищі. У зв’язку з цим С. М. Бендас прагнув влаштуватися на роботу, що було нелегкою справою. До речі, були вільні місця обліковця у місцевому колгоспі і у кооперації, але й туди його не прийняли.

Будучи безробітним, він почав нелегальну пасторську діяльність, хрестив дітей, відправляв служби, спочатку у своїй хаті, а пізніше у хатах вірників. Лише у 1956 році місцевою владою КДБ йому було дозволено влаштуватися на договірній основі перекладачем документів з латинської мови на українську в державному архіві Закарпатської області (м. Берегово).

Але невдовзі його звільнили з роботи і з 23 травня 1957 року по 1 квітня 1958 року він разом з Миколою Мурані і Олександром Хірою проводив душпастирську роботу в м. Караганді. За це тут був заарештований, а потім звільнений з-під варті з умовою, що покине територію Казахської РСР.²⁵

Після повернення з Караганди йому було відмовлено в домашній прописці і лише згодом дістав її в м. Берегові, де працював нічним сторожем на будівництві школи-інтернату, пізніше харчкомбінату, звідки у 70-річному віці й вийшов на пенсію. Протягом певного часу в Берегові разом з іншими греко-католицькими священиками нелегально проводив служби Божі та інші релігійні обряди.

У листопаді 1989 року греко-католицька церква була легалізована, і цю подію С. М. Бендас, як й інші парохі та вірники, зустрів з радістю. 17 червня 1990 року єпископ-ординарій Іоанн Семедій відзначив багаторічну працю С. М. Бендаса, який став каноніком Мукачівської греко-католицької єпархії. 13 серпня 1991 року С. М. Бендас помер у м. Берегові, де й похований.

* * *

1. Бендас Даниїл. Не зрікся своєї віри // Кризь пекло ГУЛАГів : Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 142; Бендас С., Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності. — Ужгород: Закарпаття, 1999. — С. 26—37.
2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3377, арк. 13.
3. Там само, арк. 15.
4. Там само, арк. 18.
5. Там само, арк. 25.
6. Там само, арк. 54.
7. Там само, арк. 160.
8. Там само, арк. 29.
9. Там само, арк. 36.
10. Там само, арк. 37.
11. Там само, арк. 50.
12. Там само, арк. 148.
13. Там само, арк. 153.
14. Там само, арк. 158.
15. Там само, арк. 159.
16. Там само, арк. 162.
17. Там само, арк. 169.
18. Там само, арк. 174.
19. Бендас Даниїл. Не зрікся своєї віри. — С. 145.
20. Там само. — С. 146.
21. Там само.
22. Там само. — С. 146—147.
23. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3377, арк. 181.
24. Там само, арк. 189.
25. Бендас Даниїл. Вказана праця. — С. 148.

О. Д. Довганич

ВІН ЗАГИНУВ У ТАЙШЕТІ

БІРЧАК ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

*Народився 12 березня 1881 року в селі Любинці
Стрийського району Львівської області. Упродовж
багатьох років жив і працював на Закарпатті.*

*Письменник, літературознавець, педагог
і культурно-освітній діяч.*

*Засуджений на 20 років таборів. Помер 21 березня 1952
року в Тайшеті. Реабілітований 25 січня 1990 року.*

Серед репресованих у повоєнні роки діячів культури був і відомий педагог, літературознавець і письменник В. І. Бірчак. У міжвоєнний період в Закарпатті щедро розквітла його літературна творчість. Хоча за останні кілька років на сторінках газет і в журналах про нього уже писалося як про діяча культури, однак варто докладно висвітлити його найважливіші біографічні віхи, засудження та перебування в таборах ГУЛАГу.

Народився він 12 березня 1881 року в селі Любинці Стрийського району Львівської області у родині священика. Хлопець змалку потягнувся до знань, але освіту йому довелося здобувати в нелегкі роки Першої світової війни та наступні бурхливі події в житті Галичини. Уже навчаючись у Львівській гімназії, почав писати невеличкі оповідання. Вищу освіту здобув на філософському факультеті Львівського університету і став доктором історії української філології та історії Східної Європи.¹

Після закінчення вузу працював на вчительській роботі в містах Самборі, Дрогобичі та Львові. Як початківець-прозаїк очолив літературний гурток “Молода муза”, заснований у 1906 році, а пізніше став дійсним членом наукового товариства ім. Т. Шевченка. У 1919 році, як доцент, викладав у Кам’янець-Подільському університеті, а наступного року змушений був емігрувати з України.

Так В. І. Бірчак опинився на Закарпатті і з 1920 до 1939 року все його життя було тісно зв’язане з педагогічною діяльністю і літературним процесом краю. Зокрема, до осені 1924 року жив в Ужгороді і працював чиновником шкільного відділу земського уряду в Ужгороді, займався організацією підготовки і видання підручників для шкіл. Потім 14 років учив учнів різних гімназій: один рік працював професором Мукачівської, а з грудня 1925-го до осені 1938 року — Ужгородської гімназії, де викладав українську мову і філософію, читав латинських класиків. Був також членом “Просвіти”, керував “Пластом” Підкарпатської Русі — відомої молодіжної спортивної організації, яка формувала у молоді українську національну ідею.²

Саме з цього приводу хочеться навести його власні слова: “Я добре знав українську молодь Закарпаття як професор, ще більше пізнав її у пласті, в пластовому таборі чи в часи прогулянок, коли вона до мене відносилася вже не як до професора і коли я утримував порядок не своїм урядовим, а особистим авторитетом”.³ Він редагував також газету “Народ”, допомагав у виданні газети “Українське слово”, був членом управи театру.

Саме в Закарпатті його творча праця стала найінтенсивнішою і йшла в трьох напрямках. В. І. Бірчак активно друкував підручники для гімназій і горожанських шкіл, літературознавчі статті і праці, писав оповідання, повісті, які видавалися в Ужгороді, Львові і Празі.

Працюючи в гімназіях, В. І. Бірчак сумлінно готувався до уроків і лекцій, читав їх з високою майстерністю. Великого значення надавав активізації пізнавальної діяльності гімназистів, широко застосовував в педагогічній роботі методи порівняння, аналітики, систематизації. Професор різко виступав проти такої форми вивчення програмового матеріалу, як зубріння, в той же час звертаючи увагу учнів на усвідомлене логічне мислення, застосовував такі основні форми навчання як створення проблемних ситуацій, диспути. Він вимагав від гімназистів активності і творчості в оволодінні знаннями і сам був для них прикладом і авторитетом.⁴

Як творець і видавець підручників, В. І. Бірчак займає достойне місце в колі таких культурно-освітніх діячів, як Августин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Панькевич та інші. Із 1922 по 1924 рік він видав “Руські читанки” для чотирьох класів гімназій та горожанських шкіл, зокрема для I, II, III і IV класу.⁵ Підручники знайомили учнів з найвидатнішими українськими письменниками, зокрема, такими, як Т. Шевченко, І. Франко, Л. Глібов, С. Руданський, Ю. Федькович, М. Шашкевич, О. Духнович. Був тут представлений і закарпатський поет В. Гренджа-Донський.

У читанках значне місце було відведене краєзнавчим матеріалам, подавалися статті про історію найбільших міст та визначні історичні дати. Бірчакові читанки прищеплювали учням любов до рідного краю, народних звичаїв і традицій. У підручниках широко відображалася народна творчість — казки, легенди, прислів’я, приказки, пісні, а також оповіді про природу та красу Карпат.

Автор підручників звертав велику увагу і на ідеї братерства між народами, вміщуючи в своїх читанках історичні матеріали подібного змісту. Про це розповідали зокрема такі статті, як “Руський король Данило”, “Святий Юрій на Гуцульщині”, “Верховинець” та багато інших.

Високу оцінку, як педагогу, надавав В. І. Бірчак А. І. Волошину, про що переконливо свідчать його слова: “А. Волошин був тим чоловіком, що обслуговував ту останню, ще одну твердиню руськості на Підкарпатській Русі — народну школу і подавав їй поживу — свої книжки, чоловіком, що в ті тяжкі часи обслуговував і одну одну новинку на Підкарпатській Русі”.⁶ Адже відомо, що А. І. Волошин написав і видав понад 40 підручників і посібників для учнів гімназій, горожанських шкіл та вчителів краю.

Значний творчий доробок В. І. Бірчака в галузі літературознавства і красного письменства. Уже в 1921 році у видавництві “Просвіта” він вперше видав свою монографічну працю “Літературні стремління Підкарпатської Русі”, яка вперше представила красне письменство краю в його історичному розвитку від найдавніших часів. На це видання тоді відгукнувся в “Літературно-науковому віснику” Володимир Гнатюк, а в народному календарі товариства ім. О. Духновича — Ю. Русак (псевдонім Юлія Гаджеги). Доти, крім хрестоматії Євмена Сабова, в Закарпатті не було жодної книги з крайової історії літератури, “Літературні стремління Підкарпатської Русі” стали довгорічним навчальним посібником для гімназій та горожанських шкіл, учительських семінарій і торговельної академії.

Автор довів, що письменство Підкарпатської Русі “є галуззю українського письменства”. Оскільки у 20—30-х роках вийшли на арену нові письменники, було опубліковано ряд оглядових і літературознавчих статей, книжку довелося ґрунтовно допрацювати і у 1937 році під грифом педагогічного товариства Підкарпатської Русі опублікувати її доповнене видання. Тут подано поділ історії літератури краю на певні періоди з відповідною характеристикою полемічної літератури, літописів, характеристикою літературної творчості письменників. Окремо зроблено огляд літературного процесу 20—30-х років ХХ ст., тобто в чехословацький період.

В. І. Бірчак розглядає історію літератури Закарпаття від найдавніших часів до середини 30-х років ХХ століття. У вступі автор вказує, що першим письменником, який вводить рідну українську мову до літератури, був прозаїк Лука Дем’ян, другим — поет Василь Гренджа-Донський. Він будує свою монографію на тодішніх досягненнях літературознавства, статтях і розвідках вчених, які торкалися тих чи інших аспектів літературного процесу в краї в різні періоди.⁷

Дослідник поділяє історію літератури Закарпаття на три періоди, характеризуючи кожний із них на базі літературних джерел, творів з перевагою народної мови, учительних евангелій, прологів і різних збірників, полемічних творів й літописів, дає найбільш характерні за змістом і мовою уривки з творів, їх оцінку.

Основна частина монографії присвячена персоналіям, починаючи від історика кінця XVIII ст. І. Базиловича, поета першої третини XIX ст. В. Довговича до літератури краю другої половини XIX століття, яка представлена і такими відомими письменниками, як О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький та інші і до літератури нової доби, коли на арену виходять нові імена в поезії, зокрема В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум’ятський, Зореслав, М. Рішко, М. Бараболя, А. Карабелеш, М. Попович, в прозі Л. Дем’ян, О. Маркуш, І. Невицька, Ю. Станинець та інші. Бірчакові “Літературні стремління Підкарпатської Русі” — книга заборонена упродовж всього радянського часу — не втратила свого значення й дотепер. Тому в 1993 році й було здійснене її факсимільне видання.

Не можна не згадати і такі праці В. І. Бірчака, як “Августин Волошин, його життя і діяльність” (Ужгород, 1924), “Український філософ Василь Довгович” (Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського, Київ, 1928). “Літературна творчість Закарпаття 1919—1929 рр.” (Львів, 1929), “Сучасний стан підкарпатської літератури” (Братислава, 1936, чеською мовою), “Огляд літератури Підкарпатської Русі по перевероті” (1936) та інші.

На закарпатські роки життя В. І. Бірчака припадають і основні його художні твори. Це зокрема історична повість з XI століття “Василько Ростиславич” (1923), “Володар Ростиславич” (1930), оповідання “Притча” (1931), повість “Проти закону” (1936), оповідання “Золота скрипка” та “Чорна ідилія “Молодої музи” (1937), повість “На нових землях” (1938). Варто

вказати, що, окрім цього, з 1902 по 1913 рік автор опублікував у Львові такі книги оповідань: “Матура”, “Урвана пісня”, “Під небом півдня і інші оповідання”, “Міліон”, “Латачки”.

У 1938 році, після Віденського арбітражу, В. І. Бірчак, як і багато інших представників інтелігенції, змушений був виїхати з Ужгорода до Хуста. Тут його призначили інспектором гімназій і семінарій у міністерстві освіти Карпатської України. Крім цього, він став членом комітету судової термінології, а після окупації Хуста очолив “Український евакуаційний комітет”, який допомагав колишнім працівникам урядових установ виїхати із Хуста до Праги.⁸

Зрештою, і сам письменник виїхав до Брна, а потім до Праги, де також займався літературною творчістю. Там видав книгу “Карпатська Україна: спомини і переживання” (1939), яка стала яскравим свідченням очевидця трагічних днів Карпатської України. В ній автор критично оцінює окремих тогочасних закарпатських діячів, подає гірку правду про їх діяльність.

У Празі письменник написав і видав у Кракові історичний роман “Велика перемога” (1941), повість “Кар’єра” (1943). Залишилися неопублікованими його історичні твори “Безжурні дні” та “Останнє квітня”, збірка оповідань “З дідової бороди”. Низку розрізаних есе, які зберіг зять письменника Богдан Алискевич, опублікував у журналі “Тиса” журналіст Василь Іванько.

9 вересня 1945 року В. І. Бірчака без ордеру на арешт було схоплено і ув’язнено у Празі, а постанова на арешт була підписана пізніше в Мукачеві, де проводилися спочатку його допити 9 вересня, 2 жовтня і далі. 11 січня 1946 року спеціальним судом Закарпатської України за ст. 22 п. 6 декрету Народної Ради Закарпатської України від 18 грудня 1944 року він був засуджений на 20 років таборів з поразкою в правах на 5 років як український буржуазний націоналіст.

За що його обвинувачували? За те, що нібито з 1918 року був українським націоналістом, що в цьому ж році став заступником голови національної української ради в Дрогобичі, а з початку 1919 року — заступником комісара нафтової промисловості. Після ліквідації цієї організації емігрував в Закарпаття, де продовжував проводити “націоналістичну діяльність”.

У вирокі було сказано: “Підсудним була організована націоналістична організація “Пласт”, метою якої було виховання молоді в націоналістичному дусі. Одночасно з цим він був членом націоналістичного товариства “Просвіта”. Як в першій, так і в другій організаціях, брав активну участь в роботі, видавав націоналістичні брошури, виступав із статтями на сторінках націоналістичних газет”. У 1938—1939 роках “займав видне місце” у міністерстві шкільництва Карпатської України і був керівником “Пласту”.⁹ Разом з С. Папом виробив статут цієї організації.

Працюючи в Празі, зазначено у вирокі, В. І. Бірчак і тут з самого початку перебування продовжував свою націоналістичну діяльність. Із 1940 року був активним членом “Української громади”, яка перебувала на утриманні і працювала за вказівками німецьких фашистів. Із 1941 року згадана організація за вказівкою німецьких властей об’єднана з ОУН.¹⁰ Але у вирокі жодним словом не сказано, що він був відомим педагогом, автором підручників, письменником, багато зробив для розвитку освіти в Закарпатті, що ця діяльність відбувалася не в СРСР, а в іншій державі. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав.

17 січня 1946 року В. І. Бірчак звернувся з листом до Народної Ради Закарпатської України про помилування, в якому сказано: “Підписаний академік Володимир Іванович Бірчак, засуджений 11 січня 1946 року на 20 літ тюрми, просить уділити йому повну милість і відставити його як чехословацького гоміжанина до чехословацької границі”.

Підписаний не брав ніколи активної участі в політиці. В 1939 році видав у Празі книжку “Карпатська Україна”, в якій виступав проти українського націоналізму, і засуджено його на основі невірних зізнань свідків, що він був редактором “Української дійсності”, що не відповідає правді.

Підписаний не виступав ніколи проти СРСР і обіцяє ніколи не виступати. Вже в 1924

році друкував одну з своїх праць у збірнику Київської Академії наук і далі хочу працювати для українського письменства й науки”.¹¹

Та це не допомогло. Після суду В. І. Бірчака відправили в Сибірський табір Кемеровської області, а звідти, в Озерний у м. Тайшет Іркутської області, де він й помер. Але дата смерті тривалий час була невідомою.

Розшуком останніх слідів відомого письменника зайнявся журналіст В. М. Іваньо. 13 листопада 1991 року він одержав з Іркутської області таке підтвердження: “На Ваше прохання про встановлення долі Бірчака Володимира Івановича повідомляємо, що за даними інформаційного центру УВС Іркутського облвиконкому Бірчак Володимир Іванович, 1881 року народження, уродженець Стрийського району Львівської області, 1 березня 1951 року прибув для дальшого відбування покарання із Сибіртабору Кемеровської області в Озертаб Іркутської області м. Тайшет, де 21 вересня 1952 року помер від серцевої недостатності при наявності гіпертонічної хвороби. Похований на кладовищі табірному пункту 040 Озертабору, розташованого в 100 метрах східніше табірному пункту, с. Новочунка Чунського району Іркутської області. Могила № В-49”.¹²

Його реабілітація відбулася в 1990 році. Прокурор області надіслав в Закарпатський обласний суд протест стосовно засудженого. В ньому було вказано, що “касаційна скарга підсудного адресована уповноваженій Народній Раді Закарпатської України, залишена без перегляду”. Але тепер в протесті було сказано, що “В. І. Бірчак до часу його арешту був громадянином Чехословаччини і за дії, вчинені ним на території других країн, в силу ст. КК УРСР по радянському законодавству відповідальності не підлягає”.¹³

Наявні у справі речові докази, газетні статті, книги свідчать про те, що він був письменником, а не політичним діячем і “виступав навіть з критикою відомого українського націоналіста Д. Донцова”. Крім цього, треба підкреслити, що конкретних документів про його діяльність проти Радянського Союзу слідство не здобуло. І президія обласного суду своєю постановою від 25 січня 1990 року реабілітувала його.

Так трагічно закінчилося життя відомого українського письменника, вченого і педагога, видатного культурно-освітнього діяча краю, В. І. Бірчака, тісно пов’язаного з історією Закарпаття міжвоєнного періоду.

* * *

1. Володимир Бірчак. Автобіографія // Карпатський край, 1991, 26 бер.
2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3740, арк. 7.
3. Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини і переживання. — Прага, 1939. — С. 16.
4. Новини Закарпаття. — 1996. — 16 січ.
5. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті: Бібліографічний покажчик. — Ужгород: Закарпаття, 1995, — С. 59.
6. Новини Закарпаття. — 1996. — 16 січ.
7. Бірчак Володимир. Літературні стремління Підкарпатської Русі (факсимільне видання). — Ужгород: Карпати, 1993. — С. 5—7.
8. Карпатський край. — 1991. — 29 лист. — С. 7.
9. Там само, — 1991. — 10 груд. — С. 4.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3740, арк. 11—12.
11. Там само, спр. 5404, арк. 40.
12. Новини Закарпаття. — 1992. — 19 вер. — С. 12.
13. Карпатський край. — 1991. — 10 груд. — С. 4.

“ФАКТІВ ЗЛОЧИННИХ ДІЙ... СЛІДСТВО НЕ ДОБУЛО”

**БОЙЧУК
ЙОСИП
ПАВЛОВИЧ**

Народився 5 грудня 1900 року в с. Великий Бичків Рахівського району в селянській родині. Журналіст, письменник, громадський діяч. Засуджений на 8 років виправно-трудових таборів за публікацію в угорській газеті статей проти СРСР. Місце відбуття покарання і дата смерті невідомі. Реабілітований 15 квітня 1991 року.

У 20—30-х роках ХХ століття Й. П. Бойчук став відомим як журналіст, який співробітничав у різних газетах краю. Народився 5 грудня 1900 року в с. Великий Бичків Рахівського району в селянсько-робітничій родині. Все своє життя його батько віддав роботі на місцевому хімічному заводі “Клотільда”. Коли син закінчив у рідному селі народну школу і його заохочував до роботи на цьому підприємстві. Тож у 1915 році Й. П. Бойчук влаштувався робітником на Великобичківському хімічному заводі і працював тут до 1918 року. В цьому ж році його призвали в австро-угорську армію. Йосип закінчив курси шоферів і прослужив майже рік, згодом став солдатом Угорської червоної армії і у її складі воював на румунському фронті. У 1919 потрапив у румунський полон. На території Румунії, у Північній Трансільванії, працював як військовополонений на лісопильному заводі.¹

Додому у Великий Бичків повернувся лише у 1920 році, коли Закарпаття уже було приєднане до новоутвореної Чехословацької Республіки, у якій почало зароджуватися політичне життя, створювалися політичні партії. Коли в Закарпатті (офіційна назва Підкарпатська Русь) була організована Міжнародна соціалістична партія (МСП), до неї вступив і Й. П. Бойчук і у 1920—1921 роках очолив її сільську організацію у Великому Бичкові. Після перетворення МСП в Комуністичну партію Чехословаччини (КПЧ), його призначили секретарем окружної організації партії в м. Хусті, де він працював у 1921—1922 роках, а останні 5—6 місяців навіть виконував обов’язки обласного секретаря КПЧ в Мукачеві. З 1920 до 1938 року був членом крайової організації “Просвіта”.

У 1922 був призваний на дійсну службу в чехословацьку армію, де прослужив до 1924 року в піхотному полку, розташованому в Хусті. Після демобілізації з армії з 1924 до 1928 року працював в Ужгороді одним з редакторів газети “Карпатська правда”, яка була органом крайової комуністичної організації. У ці роки надрукував тут чимало статей, в тому числі і на користь СРСР, за що як редактор притягнувся до судової відповідальності, навіть сидів у тюрмі. Після звільнення він порвав з комуністичною організацією і з 1931 року став працювати в соціал-демократичній газеті “Вперед”, за що був виключений з КПЧ.

Одночасно з 1931-го до листопада 1938 року, як журналіст співробітничав в Ужгороді з урядовою газетою “Уй кезлень” (Новий вісник) угорською мовою. Після Віденського арбітражу в листопаді 1938 року, коли міста Ужгород, Мукачево й Берегово були передані Угорщині, Й. П. Бойчук переїхав в Хуст, де працював технічним редактором газети “Нова свобода”. З 1932 до 1938 року був членом товариства журналістів і письменників Підкарпатської Русі.²

У ці роки він виявив себе і як письменник. У 1937 році, використавши свій життєвий досвід і участь в Першій світовій війні, написав українською мовою утопічно-сатиричний

роман “У сутіні руїн”, і видав його, на подив, не українською — а угорською мовою. Тема роману — жахлива війна, її трагічний характер, епізоди, які пережив сам автор. Прикро, що й досі текст роману не тільки не виявлено, а й про нього ще ніхто ніколи з літературознавців навіть не згадував.

Як і багато міністрів та урядовців Карпатської України, буквально перед взяттям Хуста угорськими військами, які 14 березня 1939 р. почали окупацію Карпатської України, Й. П. Бойчук разом з дружиною і сином емігрував через Румунію в Югославію і опинився в с. Руський Керестур, де проживали закарпатські русини. Тут влаштувався на роботу в друкарні газет “Русские новости” і “Родное слово”, де працював до квітня 1941 року. Після окупації Угорщиною Воєводиної і закриття вищезгаданих газет, з жовтня 1941 року став працювати перекладачем у приватного лікаря, і затримався тут до 1942 року.³

Оскільки опинився у складі угорської держави, то виїхав з Бачки і повернувся додому у Великий Бичків, і в 1942 році поступив на роботу в редакцію газети “Уй Мараморош” (Новий Мараморош), яка видавалася у м. Мараморош-Сигеті Угорською селянською партією. Тут працював до березня 1944 року, тобто до закриття цієї газети. Був членом спілки угорських журналістів. У газеті друкував статті на політичні та культурні теми згідно із завданням редакції. Із березня по жовтень 1944 року жив у Великому Бичкові і ніде не працював, а дружину й сина єврейської національності угорська влада загнала в гетто і вивезла в німецький концтабір.

Після визволення Закарпаття Червоною армією Й. П. Бойчук допомагав народному комітету у Великому Бичкові, а потім Хустський окружний народний комітет призначив його своїм представником при Солотвинських солекопальнях. Тут в листопаді 1944 року мешканці Солотвина обрали його делегатом першого з’їзду народних комітетів Закарпатської України, який відбувся 26 листопада 1944 року в Мукачеві, де він голосував за Маніфест про воз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною.⁴

27 червня 1945 року Й. П. Бойчук був арештований. В’язня передали спецсуду Закарпатської України за те, що, як записано у справі, працював у фашистській газеті “Уй Мараморош” і друкував у ній статті різного характеру. Але до кримінальної справи залучено лише два номери газети, де вміщені дві статті Бойчука: одна — “Сьогодні відчинилися шкільні ворота” (про навчання дітей у школі) і друга — “Східна небезпека відбита” (про Радянський Союз та антигітлерівську коаліцію).⁵

Для Й. П. Бойчука цей арешт став незрозумілим, тому він звертався з листами в ЦК КПЗУ, а також до І. І. Туряниці, просив роз’яснити йому, в чому справа. У листі на 4 сторінках в ЦК КПЗУ він подав свою автобіографію і пояснив специфіку своєї праці в редакції газети “Уй Мараморош”: “Під диктатом мого шефа мусив написати пару статей проти Радянського Союзу (інакше погрожували підвищенням). Шеф казав, наш часопис... виходить у пару примірників, він Радсоюзу не пошкодить, ані справі перемоги союзників”.⁶ Автор вказує на дві статті, надруковані в газеті. В цьому випадку згідно кримінального кодексу мав бути аналіз змісту статей відповідними експертами, але такий аналіз — відсутній.

У другому листі до ЦК КПЗУ Й. П. Бойчук вказував, що він був делегатом першого з’їзду народних комітетів Закарпатської України від Солотвинських солекопальень, додав до листа мандат делегата № 29, зазначив, що він є автором утопічно-сатиричного роману, в якому викривав страхіття війни, але ці факти не бралися до уваги. Про це жодного слова ні на допитах, ні у самому вирокі суду.⁷

У листі до І. І. Туряниці Й. П. Бойчук прямо писав: “Будь добрий, поклади мої заслуги перед Радсоюзом, партією (йдеться про КПЧ — О. Д.) та мої мимо моєї волі поповнені провини на вагу. Якщо моя минулість переважає ці провини, будь ласка, розпорядися, щоб я під свої сили працював хоч на якому становищі, а коли, навпаки, затюрмує, дай на розстріл. Я вже стільки натерпівся, стільки болів переніс у своєму житті, що смерть, мабуть, буде моїм спасінням”.

Ці звернення-воляння нічим не допомогли. У вирокі було зазначено: “Підсудний, як журналіст, у своїх статтях на сторінках газети вихваляв фашистський лад, його новий порядок, брехав на міць і силу Червоної армії, а також на радянську дійсність”. Спецсуд Закар-

патської України 14 вересня 1945 року засудив Й. П. Бойчука на 8 років виправно-трудоих таборів, з поразкою в правах на 3 роки і конфіскацією майна.⁸

Та настали кращі часи, мова пішла про реабілітацію жертв політичних репресій тоталітарної системи. 15 квітня 1991 року з'являється рішення Закарпатського обласного суду, де записано, що Й. П. Бойчук “писав статті на замовлення редактора, а не за своїм переконанням... Крім зізнань засудженого, в основу обвинувачення суд взяв публікацію від 30 березня 1943 року, з якої видно, що Бойчук вихваляв німецьку армію..., що свідчить лише про характер ідеологічних поглядів засудженого. Бойчук до того ж виражав офіційну точку зору держави, громадянином якої він був... Матеріалів, які свідчили б про якісь конкретні факти злочинів, його дій на шкоду карпатського народу, а також СРСР... слідство не добуло... Бойчук засуджений необгрунтовано, тобто в його діях відсутній склад злочину⁹”.

* * *

1. Довганич О. Д. Бойчук Йосип Павлович. // У сутінках забуття.: Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. — Ужгород: Видав. В. Падяка, 2000. — С. 7—9; Довганич О. У сутінках забуття. До 95 річниці з дня народження репресованого журналіста Й. Бойчука // Карпатський край. — 1995. — № 9—12, — С. 89—90.: ДАЗО, ф. 2558, оп. 1., спр. 3733, арк. 13.

2. Там само, арк. 14.

3. Там само, арк. 18.

4. Там само, арк. 49.

5. Там само, арк. 56.

6. Там само, арк. 56.

7. Там само, арк. 51.

8. Там само, арк. 51.

8. Там само, арк. 62.

О. Д. Довганич

ВИЖИВ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА ПЕКЕЛЬНІ МУКИ

**БОНКА
АНДРІЙ
АНДРІЙОВИЧ**

Народився 17 грудня 1926 року в с. Руське Поле

Тячівського району у родині селянина.

Працівник торгівлі і громадський діяч. З 1946 до

1956 року відбував покарання у виправно-трудоих

таборах. Звільнений 10 серпня 1956 року.

Реабілітований 15 серпня 1991 року.

А. А. Бонка народився в с. Руське Поле Тячівського району в родині хлібороба. З 1932 по 1937 рік вчився у сільській народній школі, а після закінчення п'яти класів поступив у Тячівську горожанську школу. У 1943 році його прийняли в Ужгородську учительську семінарію, у якій провчився 2 роки.

Після визволення Закарпаття у 1945—1946 навчальному році із числа студентів учительських семінарій і гімназій східних районів області було створено Хустське педагогічне

училище з чотирирічним строком навчання. У 1946 році А. А. Бонка був переведений з Ужгорода до Хуста на третій курс педучилища.

У кінці навчального року, 4 червня 1946 р., на Млиновій вулиці його затримали і, погрожуючи зброєю повели через усе місто у приміщення окружного відділу КДБ. Під час обшуку у сумці знайшли художню літературу, яку назвали забороненою. Після трьох днів допитів А. А. Бонку відпустили. Деякий час він ще відвідував заняття, а вночі 14 червня 1946 року його арештували на квартирі з пред'явленням ордеру на арешт. З Хустського КПЗ його перевели у в'язницю і протягом місяця щоночі приводили в КДБ для допитів. Згодом з Хуста перевели в Ужгород, де допити вели уже слідчі обласного управління КДБ.

Одночасно зробили обшук і у рідному селі підсудного Руському Полі і знайшли твори українських письменників Уласа Самчука, Богдана Лепкого та інших. Серед них: “Кулак”, “Марія”, “Дурні діти”, трилогія “Війна і революція”, журнал “Дешева книжка”. Серед книг арештованого були також “Історія України” Миколи Аркаса, “Історія України-Руси” Михайла Грушевського. Всі ці твори були кваліфіковані як антирадянські, бо в окремих йшлося про військовий терор на території СРСР, голодомор 1933 в Україні, арешти і знищення української інтелігенції, виселення в Сибір селян України, інші злочини тоталітарного сталінського режиму.¹

Під час допитів у Хусті працівники КДБ часто били підсудного, домагалися від нього зізнання у належності до ОУН, допитували, звідки у нього взялася антирадянська література, особливо історичні праці Михайла Грушевського і Миколи Аркаса. А. А. Бонка пояснював, що він цю літературу підібрав у Тячеві у 1940 році з розбитої угорцями бібліотеки колишнього товариства “Просвіта”. Але цьому ніхто не вірив.²

Під час слідства Андрій Бонка дізнався, що на його курсі були інформатори КДБ з числа студентів, які слідкували за діяльністю своїх товаришів, зокрема за ним був закріплений однокурсник Федір Драб, який, до речі, проживав разом з ним на одній квартирі.

Так влітку 1946 року виникла справа про антирадянську молодіжну організацію в Хустському педучилищі, “керівниками” якої стали студенти Іван Бігун та Іван Кляп. Матеріали кримінальної справи показують, що до цієї організації були залучені студенти Андрій Бонка, Петро Бабурнич, Іван Кость, Георгій Неймет і Георгій Калинич. Всім ставили у вину, що зберігали, читали і поширювали заборонену націоналістичну літературу, брали участь у роботі антирадянської організації.

Тут варто сказати, що у Закарпатті після війни, інтелігенція, колишні студенти семінарій, гімназій та університетів зберегли чимало книг попередніх років видань. Звичайно, тих держав, до складу яких входив край, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, а також літературу періоду Карпатської України. Чи знали цю літературу слідчі КДБ? Ні.

Тому не випадково, при арештах так званих ворожих елементів, членів різних “антирадянських” груп і організацій і проведенні обшуків пильні чекісти знаходили таку літературу. Але чи була вона антирадянською, треба було встановити. Нині, знайомлячись зі справою Івана Бігуна, Андрія Бонки та інших, можна сказати, що в актах по вилученню такої літератури в Івана Кляпа, Андрія Бонки, Георгія Неймета, Петра Бабурнича, Івана Костя та Георгія Калинича знаходимо чимало нісенітниць. До того ж вилучення книг відбулося без участі засуджених.

На судовому засіданні вилучена література не аналізувалася, а засуджені щодо її змісту і оцінки не допитувалися. Лише через 10 років після їх звільнення була проведена експертиза цієї літератури, але 6 брошур взагалі не значилося в протоколах обшуків. Не було у наявності й інших книжок, які приписували засудженим. Тому акт літературної експертизи треба вважати фальсифікованим.⁴

Лише по справі студентів Хустського педучилища до так званої “націоналістичної” літератури були зараховані такі книги, як повість Івана Нечуя-Левицького “Микола Джеря” яка, до речі, вивчалася в школі за програмою з української літератури, “Кобзар” Тараса Шевченка, вибрані твори російського письменника Миколи Гоголя, повість чеського письменника Івана Ольбрахта “Микола Шугай-розбійник” про закарпатського опришка першої

чверті ХХ століття, збірник студентської творчості Мукачівської гімназії “Живая струя” (російською мовою), збірка “Песни о родине” (російською мовою), тобто пісні про Росію та інші.⁵

Щодо самої організації, то її теж не існувало ні формально, ні юридично. Окремі підсудні лише на суді дізнавалися, нібито вони були в одній антирадянській організації. А. А. Бонка дізнався на суді, що з ним в організації були Георгій Неймет і Георгій Калинич і винними себе вважали лише в тому, що зберігали таку літературу і користувалися нею.

Які ще факти “злочинної” діяльності, крім зберігання і поширення антирадянської націоналістичної літератури, приписували А. А. Бонці? Він читав ще й інші книги, які йому пропонували студенти-однодумці. Серед них “Русифікація українського народу”, яку одержав від Кляпа. Той також розповідав йому про українських січовиків 1938—1939 років, про діяльність уряду Августина Волошина і прочитав свої вірші про січовиків, дав йому ще такі книги, як “Вожді і герої”, “Військо іде”, “Напередодні”, “На розпутті” та інші, всього близько 10 книг.

П. Бабурнич, який вчився разом з А. А. Бонкою ще в Ужгородській учительській семінарії і потім зустрівся в Хустському педучилищі, запропонував йому книгу Уласа Самчука “Гори говорять” про патріотизм закарпатських гуцулів і Гуцульську республіку 1918—1920 років.⁶

А. А. Бонку звинувачували і в тому, що у березні 1946 року зірвав урок української літератури своїм “неправильним” поясненням вірша Лесі Українки “Kontra spem spero”. А у зошиті з історії СРСР написав кілька антирадянських націоналістичних речень, склав план “самостійної України”, сам не вступив в члени ЛКСМУ і агітував це зробити Петра Андрійця.

А коли вчителька історії характеризувала діяльність запорозьких козаків, оцінивши Мазепу як зрадника, А. А. Бонка заперечив це і сказав, що вона “говорить неправду і фальсифікує історичну дійсність”. Тому в зошиті він писав не лозунги, а для себе коментарі до сказаного на уроці: “Коли буде кінець неправді і чужоземним махінаціям!” А на допиті 13 серпня 1946 року А. А. Бонка прямо відповів: “Я вважав, що російські шовіністи і в минулому обманували і пригнічували український народ і зараз виправдовують свої дії, неправильно роз’яснюючи боротьбу українського народу”.⁷ Біля статті конституції СРСР про те, що кожна радянська республіка має право виходу з СРСР, він написав слово — неправда.

Факт створення антирадянської молодіжної групи у педучилищі А. А. Бонка не відкидав, але відзначав, що жодної практичної роботи “по боротьбі з радянською владою” він не проводив. Тут доречно згадати заяву учительки педучилища М. О. Орлової від 4 жовтня 1946 року. Вона зокрема сказала: “Фактів антирадянської націоналістичної діяльності з боку Бонки, Кляпа, Бабурнича, Бігуна і Костя я не спостерігала”.⁸ Інша вчителька Г. С. Позіхайло звернула увагу на те, що Бонка на уроці літератури говорив про Лесю Українку не як революціонерку, а поетесу, яка писала свої вірші про особисті переживання, зв’язані з її хворобою.

У липні 1946 року підсудним було пред’явлено звинувачення. А. А. Бонка визнав, що читав, зберігав і поширював серед студентів стару літературу, яку називали антирадянською, але що вона заборонена, йому ніхто не говорив. Він вступав у суперечки з учителями, які могли призвести до зриву уроків, але йшлося про з’ясування істини. Не вірив він і у статтю конституції СРСР, яка нібито давала союзній республіці вільно вийти із складу Радянського Союзу. Але він не визнавав себе винним і у тому, що був “вороже настроєний до радянської влади і вів серед студентів націоналістичну агітацію”.⁹

Після піврічних допитів нарешті з’явився обвинувальний висновок, у якому було записано буквально таке: “Слідство встановило, що при педучилищі м. Хуст існувала антирадянська націоналістична група студентів, керівники якої Бігун і Кляп мали мету створити організацію українських націоналістів”.¹⁰

Але така організація не була створена, бо окремі її учасники лише на слідстві познайомилися. А після суду адвокат у касаційній скарзі відмітив, що, жодної організації не було: ні фактичної, ні формальної”.

Незважаючи на все це, Закарпатський обласний суд 9 жовтня 1946 року засудив І. Бігуна,

І. Кляпа, Г. Неймета — на 8 років, І. Костя, А. Бонку — на 6, П. Бабурнича і Г. Калинича — на 4 роки позбавлення волі з поразкою у правах на 5 років.

У листопаді засуджених у “столипінським” вагоні перевезли у Львівську пересильну в’язницю, розташовану у колишніх військових конюшнях польської армії, де було до 15 тисяч чоловік. Це справді надто багато на таку невелику площу, що спати доводилося на одному боці і за командою повертатися на другий бік. Харчування було погане.

А. А. Бонка страшенно похудав і до того ж захворів на запалення легенів, так що місяць пролежав у лікарні. Тому разом зі своїми засудженими товаришами не потрапив у Печорські вугільні табори, а у січні 1947 р. був відправлений у Східно-Уральський табір м. Турінськ Свердловської області на лісопильний завод. Добирався сюди близько двох місяців.

Фізично виснажений голодом і холодом, він став дистрофіком. Найгіршим було те, що захворів на дизентерію і усвідомив, що кривава дизентерія — це кінець його мукам. Але в таборі знайшлася добра душа, молода лікарка з медпункту, за походженням гречанка, Ніна Манусівна (теж в’язень), яка направила А. А. Бонку в лікарню, а потім на “ОП”, тобто виправний пункт, бо тоді він важив лише 40 кілограмів.¹¹

Через рік його направили у табір “Добончино” Тавдінського табірнього управління для сплаву лісу, а ще через рік — у штрафний табір “Бакарюки”, де в’язнів використовували на лісопвалах. А добиралися на місце роботи на віддалі до 12 кілометрів прокладеними через болота дерев’яними рейками-кругляками.

Табірний оперуповноважений, або як його тут називали “кум”, пропонував А. А. Бонці стати освідомлювачем, але він категорично відмовився, тому його відправили на 30 діб у карцер, де остаточно виснажився і вдруге став дистрофіком. А це був уже 1949 рік і після певного видужання його направили в інший табір — “Березняки”, де в основному перебували запеклі злочинці.

Так він опинився серед шахраїв, вбивць і гвалтівників, які постійно когось знищували після внутрішніх розборок, а адміністрація дивилася на це крізь пальці, не притягаючи винних до відповідальності.

У травні 1950 року А. А. Бонку перевели у Карагандинський табір (відділення “Карабас”), а потім у “Чумбойнуру”, тут він працював майже два роки.¹² Тут в’язні працювали на будівництві нових вугільних шахт. На кожному табірному пункті на верхньому і нижньому одязі мали в’язні свої нашиті або витравлені номери, зокрема, на плечах, лівій штанині і козирковій шапці.

Наприкінці березня 1952 року закінчувався його строк відбуття покарання. Та тут сталася нова біда. За статтю 58-10 карного кодексу Російської Федерації судова трійка засудила А. А. Бонку на 10 років таборів, 5 років позбавлення прав і 1 рік закритого тюремного режиму. Після цього, так званого суду, в’язня кинули в одиночну камеру, де він пробув 5 місяців без сонячного світла і будь-якої постелі, на бетонній підлозі у бетонних стінах.

Звідси А. А. Бонку перевели у Красноярську пересилку, а потім річкою — в Норильськ, де були розташовані політичні табори, у тому числі один жіночий. Тут зеків спеціальними коридорами з дротяної колючої сітки виводили на будівництво міста. Після смерті Сталіна режим у таборі посилювався, чинилися постійні обшуки і перевірки по дві години на морозі перед входом у табір після повернення з роботи. А у нічний час знову виганяли на майдан перед бараком для перевірки і обшуків.

Після вечері бараки, що вміщали по 500 чоловік, закривали наглухо залізними рейками аж до ранку. По середині барак розділяв коридор, у якому були розміщені дві бочки для опрання. У цьому смороді зеків перебували по десять годин згідно з розпорядком (12 годин — робочий час, 2 години — на сніданок і вечерю та перехід на роботу і з роботи).

Тут був найжорстокіший режим, а за найменші порушення зеків відправляли в карцер, або “бур”. Наприкінці квітня 1953 року охоронці все частіше стріляли у бік житлової зони. А. А. Бонка добре запам’ятав, як 4 травня того ж року гурт хлопців перед бараком заспівав пісню “Немов той олень, що загнаний в болото, зацькований собаками в лісах...” і раптом почувлася черга автомата з охоронної вежі, і двоє хлопців відразу були вбиті, а четверо

важко поранені. Так з цієї події у Норильську та усіх інших норильських таборах розпочався страйк зеків, який тривав весь травень.¹³

У середині червня з табору почали вивозити “зачинщиків” страйку нібито на наступний етап. Але комісія з Москви винесла рішення, що “страйк виник стихійно і винних шукати і карати не слід”. А коли зеки дізналися про те, що Л. Берію оголосили “ворогом” народу, у п’ятому табірному пункті знову виник страйк, щоб не виходити з табірної зони на етап. Тоді конвой за командою начальника норильських таборів розстріляв 200 чоловік. Про це А. А. Бонка дізнався потім, бо напередодні цієї події він був вивезений з іншими підозрюваними першого страйку в тундру, і сюди на другий день привозили легко поранених хлопців, які і розповіли про розстріл.

Табірні муки тривали. У групі зеків і А. А. Бонку відправили в м. Советська Гавань, а звідти етапом у м. Магадан, а відтак у табірний пункт “Холодний”, що за 600 км від Магадана. Тут добували золотоносну руду.

У районі Верхоянська Ойм’яконського району у серпні 1955 року розпочався страйк зеків, які добували вольфрамову руду з домішками шкідливих речовин, у результаті чого через певний час люди захворювали на туберкульоз та сілікоз і гинули. А. А. Бонка опинився в таборі м. Ягодний, де у серпні 1956 року комісія переглянула його справу і звільнила з табору. Він одержав довідку про зняття судимості і поновлення в правах, і на початку вересня з Магадана повернувся у рідне село.¹⁴

Але довгоочікувана воля засмутила колишнього зека, бо не міг влаштуватися на роботу. Нарешті, його прийняли інвентаризатором Нересницького сільського споживчого товариства, і він записався у Нересницьку вечірню середню школу, закінчив її у 1957 році. Тоді женився на вчительці О. Молдавчук, донька Оксана загинула в аварії, і шлюб А. А. Бонки розпався через те, що дружину шантажувало Тячівське КДБ, щоб доносила на свого чоловіка про його антирадянські дії. У 1958 році його звільнили з роботи за недовір’я.

І знову митарства у пошуках роботи і здобуття вищої освіти. Було 6 спроб поступити у вуз, але він не проходив “по конкурсу”. З 1958 до 1961 року працював електриком в Усть-Чорнянському ліспромгоспі, зокрема на лісорозробках у с. Тересві. Потім був прийнятий на роботу у Буштинське споживче товариство. У 1963 році закінчив школу ревізорів у Києві і направлений в Тячівське районне споживче товариство економістом з цін. У 1965 році, нарешті, після шостої спроби поступив в Ужгородський університет на заочне відділення, після чого перевівся у Львівський торгово-економічний інститут, який у 1969 році закінчив, і працював до 1987 року, коли вийшов на пенсію.¹⁵

А. А. Бонка був ініціатором створення Тячівської районної організації товариства політв’язнів і репресованих. На установчих зборах його обрали головою товариства, яке нараховує понад 100 реабілітованих членів. Тоді його заступником був обраний І. Андришин, а секретарем товариства — Василь Рушак. У жовтні 1991 року А. А. Бонка став секретарем Тячівської районної ради з питань поновлення прав реабілітованих.

Тячівська районна організація Товариства у 1994 році висунула колишнього політичного в’язня, доцента Ужгородського державного університету І. Ю. Коршинського кандидатом у народні депутати Верховної Ради України і він переміг на виборах по 174 виборчому округу. А. А. Бонка став його референтом-консультантом. У жовтні 1998 року його обрано заступником голови Тячівської районної організації Народного руху України.

У рішенні про реабілітацію А. А. Бонки та його співучасників зокрема було сказано, що в процесі попереднього слідства і на суді не були зібрані докази про те, що засуджені проводили організаційну діяльність по створенню антирадянської організації. Підсудні і свідки не дали зізнань, що засуджені допускали заклики до повалення, підриву або послаблення радянської влади, або здійсненню окремих контрреволюційних злочинів.

Підсудні не допитувалися щодо змісту вилученої літератури. Вона судом не вивчалася і не аналізувалася. Лише через 10 років після арешту була проведена літературознавча експертиза при додатковому розслідуванні справи. Але із 12 книг 6 взагалі не проходили по протоколах допитів. Отже, експертиза, по суті, була сфальсифікована.¹⁶

Така доля одного з безпідставно репресованих закарпатських інтелігентів, який вижив, незважаючи на всі страхітливі муки сталінських таборів.

* * *

1. Поточний архів науково-редакційного відділу обласної книги “Реабілітовані історією”. Спогади А. А. Бонки. — С. 1.
2. Там само. — С. 2.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3072, арк. 14, 41, 111, 137, 212, 224.
4. Там само, арк. 366—367, 464.
5. Там само, арк. 24, — 112, 180, 225.
6. Там само, арк. 117—118.
7. Там само, арк. 111, 123.
8. Там само, арк. 256.
9. Там само, арк. 115—116, 136.
10. Там само, арк. 309.
11. Поточний архів... — С. 3—4.
12. Там само, С. 5.
13. Там само, С. 7—8.
14. Там само, С. 8.
15. Там само, С. 9—10.
16. Там само, С. 463—464.

О. Д. Довганич

“УКЛІН — НИЗЕНЬКИЙ І СИНІВСЬКИЙ — МОЇЙ ВЕРХОВИНІ”

БОРОЛИЧ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ

Народився 28 лютого 1921 року в с. Великий Березний Великоберезнянського району в сім’ї залізничника. Журналіст, письменник, громадський діяч. Із травня 1940 до січня 1943 року відбував покарання в Ухто-Іжемському таборі Комі АРСР Російської Федерації. Реабілітований 6 лютого 1992 року.

Ю. Ю. Боролич народився 28 лютого 1921 року у Великому Березному в сім’ї залізничника. У цьому мальовничому селищі, яке розкинулося, де вузька долина річки Уж після села Забродь ширшає, малий Юрко ходив до народної школи, милувався чудовими карпатськими краєвидами в околицях гори Яворник, блукав по навколишніх лісочках в пошуках грибів. Він ріс допитливим хлопцем, уважно спостерігав не лише за неповторною красою рідної землі, але й за життям селян. Він знав і злиденне життя верховинців, бачив, як робітники організуються на страйкову боротьбу за свої права, як прагнуть поліпшити своє життя. Щоб осягнути навколишній світ, думав він, треба добре вчитися. Тож став учнем Ужгородської гімназії. За оповідями земляків, знаємо, що він мав великий потяг до літератури, захоплювався як творами закарпатських письменників-будителів, зокрема Духновича, Павловича, Сільвая, так і українських та російських класиків, зокрема Шевченка, Стефаніка, Чехова, Достоевського, Толстого. Не без впливу прочитаного сам почав писати і друкувати, спочатку невеличкі замітки в ужгородських газетах, а потім і перші короткі оповідання.

Про те, що цікавився і політикою в тривожний передвоєнний час, свідчить такий факт. Якось з Великого Березного на адресу автора нариса було надіслано бандероль. Там була книга “Гвадалахара. Поразка фашизму”, видана у Празі чеською мовою у 1937 році. У ній вміщено цілий ряд репортажів російських журналістів Михайла Кольцова та Іллі Еренбурга з Іспанії, різні документи і спогади. А на книзі рукою Ю. Ю. Боролича написано: “3 липня 1938 року. Прага. Одержав безплатно в редакції “Свет в образах”. Можна лише здогадуватися, як цього літнього канікулярного місяця він побував у Празі, і, як бачимо, заходив також у редакцію. Залишається невідомим, для чого він відвідав цей чеський часопис?

Не закінчивши гімназії, в середині 1940 року Ю. Ю. Боролич нелегально перейшов в Радянський Союз. Як все це відбулося, є повна можливість розповісти тепер, використавши матеріали його кримінальної справи. Про нелегальний перехід в СРСР Ю. Ю. Боролич 25 травня 1940 року домовився з О. І. Наздрavecьким. Йдучи додому, вони розмовляли про міжнародне становище і у процесі розмови домовилися перетнути угорсько-радянський кордон. Не відкладаючи здійснення своїх намірів, вирішили зустрітися уже наступного дня на вулиці. О. І. Наздрavecький повідомив, що з ними прагне перейти кордон І. В. Вайцен, він згоден до них приєднатися. Утрюх вони сіли на поїзд і поїхали в бік кордону.

У селі Ставне юнаки зайшли до брата Боролича Михайла, де переночували, а вранці доїхали до с. Волосянка. Звідси на селянському возі відправилися в с. Тихий. А потім пішком схилом Верховинського Вододільного хребта дійшли вершини і 27 травня 1940 року в околиці села Гнила перетнули кордон. Тут же радянськими прикордонниками були затримані.¹

Про брата Михайла він повідомив таке. Той теж з групою 13 чоловік намагався перейти кордон, але 2 червня 1940 року в с. Волосянка був затриманий угорськими жандармами. Він ніс з собою світлини військових об'єктів Великоберезнянщини. Ці відомості Ю. Ю. Боролич одержав від тих, хто йшов разом з його братом і кому вдалося перейти в СРСР.

На допиті 12 червня 1942 року Ю. Ю. Боролич навів цікаві дані про себе особисто, а також про деякі унікальні плани закарпатців, які вони прагнули здійснити на території СРСР. Проживаючи ще в Чехословаччині, він працював громадським кореспондентом газет “Русский народный голос” (збереглося в справі і його посвідчення), “Лемко”, яка виходила в Америці, та альманаху літературного гуртка Мукачівської гімназії — “Наши стремления”. Він писав і друкував статті і оповідання, в яких піднімав різні соціальні проблеми існуючого ладу. Після окупації краю угорськими військами через переслідування припинив журналістську діяльність. “Бажаючи боротися за визволення свого народу, — говорив він, — я вирішив перейти в СРСР, тому що в Угорщині робити це стало неможливим”.²

Слідчий Зверев запитав, яким шляхом він прагне боротися за визволення свого народу, будучи в СРСР? Ю. Ю. Боролич відповів (цитуються вперше): “Вважаю, що, якщо дозволить уряд СРСР організувати на його території із числа емігрантів “Карпатський комітет”, який домагався б визволення свого народу з-під угорського ярма шляхом боротьби за проведення всенародного плебісциту і приєднання до СРСР. Крім цього, мені відомо, що на території СРСР із числа емігрантів створений воєнізований “Карпатський добровольчий загін” для збройної боротьби за визволення Карпатської України. Всю цю роботу, я вважав, можна проводити, використовуючи газети і радіо СРСР для виступів перед усім світом з нашими меморандумами, у яких викладати дійсний стан життя українського населення в Закарпатській Україні”.³

Ю. Ю. Боролича запитали, звідки йому відомо про те, що в СРСР створено воєнізований загін емігрантів? Цей факт він пояснив так, що такі чутки ходять серед української інтелігенції Закарпаття. А він їх чув особисто від редактора літературного відділу газети “Русская правда” в Ужгороді Георгія Івановича Керчі.

Цікаво, якою була причина поширення таких чуток? Кому це було вигідно? Угорській чи радянській владі? На це питання важко відповісти. Невідомо, про яких емігрантів йшлося. Адже, закарпатців, які нелегально переходили кордон, згідно зі ст. 80 судили особливі наради при НКВС СРСР на 3 роки виправно-трудова таборів.

Декого звільняли, але їх були одиниці. 11 жовтня 1940 року був засуджений і Ю. Ю. Боролич та його товариші. Їх відправили в Ухто-Іжемський табір Комі АРСР.

Правда, на подібну тему в пресу просочилась інформація, що нібито “у 1938 році внаслідок проголошення самостійності карпато-української держави, уряд Москви, керований Сталіним, оголосив по всіх військових частинах СРСР, що набираються добровольці із складу РККА СРСР українського походження. На допомогу молодій Карпатській Україні зголосилося понад 250 тисяч офіцерів, підстаршин і вояків советської армії. Всіх зголошених було перевезено під Одесу в місто Іллічовськ, де їх утримували в тимчасових концтаборах. Починаючи з грудня 1938 року НКВС розпочало масові розстріли. У 1939 році всі добровольці були розстріляні”.⁴ Таких документів поки не виявлено. Чи було це справді так, важко сказати. І, можливо, це і залишиться таємницею, адже відомо, що чимало найбільш таємних документів знищувалося. Але слова Ю. Ю. Боролича про “Карпатський добровольчий загін” дещо перегукуються з тим, що сказано у вищенаведеній інформації. І такі чутки, як бачимо, циркулювали в Закарпатті.

Відсидівши у сталінсько-берієвських виправно-трудовах таборах, Ю. Ю. Боролич, як і всі закарпатці, був амністований, звільнений з табору і направлений спочатку в Джамбул (Казахстан), а згодом у приуральське місто Бузулук. Тут він добровільно вступив до лав першого окремого чехословацького батальйону в СРСР.

Навчання в гімназії, потяг до журналістики і визначили тут його майбутню долю. Спочатку йому доручили вести курси грамоти для малописьменних закарпатських юнаків, потім він став працівником газети “Наше військо в СРСР”, яка виходила трьома мовами (чеською, словацькою і українською). Пройшовши з чехословацькою бригадою, а потім корпусом від Бузулука і Новохоперська до Праги, він вмщував у газеті різні матеріали про події на радянсько-німецькому фронті, бойові подвиги чехословацьких воїнів, в тому числі й закарпатців.

У складі чехословацьких військових частин Ю. Ю. Боролич брав участь у боях на території України, зокрема в битві за визволення Києва, Білої Церкви, Жашкова та інших міст і сіл. Потім воював у південній Польщі під Кросно і на Дукельському перевалі, в районах північно-західної Словаччини і дійшов до Праги.

Газета знайомила своїх читачів також з історичними подіями, в тому числі й історії Закарпаття, подавала інформації з окупованого краю. І одним з українських редакторів цієї газети був Ю. Ю. Боролич. Він організував цікаві матеріали, прагнув привабливо їх оформити, щоб їх з інтересом читали земляки.

Закінчилася війна. Ю. Ю. Боролич залишився жити і працювати в Празі. Активно трудився над підвищенням свого фахового рівня, для чого потрібно було здобути вищу освіту. Тому поступив у Вищу школу політичних і соціальних наук на факультет журналістики, який успішно закінчив. Після цього працював редактором і головним редактором ряду газет, журналів, зокрема поважної загальнодержавної чеської газети “Культура”.

Разом з друзями він організував також газету під назвою “Карпатська зірка”. Певний час був її редактором, друкуючи свої нариси, оповідання та інші матеріали, присвячені життю рідного краю, зокрема, у передвоєнні роки, бойовим побратимам в роки війни, оновленню життя, у післявоєнний період.

Тим часом в Пряшеві на східній Словаччині утворилася українська секція Спілки словацьких письменників, і Ю. Ю. Боролич став із самого початку її членом. Великий життєвий досвід, пережите в роки війни дали йому можливість писати правдиві твори. У 1953 році він переїхав до Пряшева і був призначений головним редактором новоутвореного літературно-художнього та суспільно-політичного журналу “Дукля”, де працював кілька років. Для молодих українських письменників Чехословаччини це мало велике значення, він підтримував їх морально, друкував їх твори.

Працюючи у Великому Березному в другій половині 50-х років, автор нарису мав можливість кілька разів зустрітися з Ю. Ю. Бороличем, уродженцем Великого Березного.

Пригадується перша зустріч. Одного літнього дня у супроводі працівників редакції, великоберезнян А. І. Халахана та Ф. С. Греги, до редакції заходить статна, інтелігентна людина, яку представили. “Юрко Боролич” — так просто відповів на привітання письменник. Він розповів про свої приємні враження від рідних місць, потім — про своїх колег,

українських письменників у Чехословаччині. Тоді ж домовилися надрукувати в районній газеті кілька його оповідань.

— Я буду радий... Хай читають мої земляки оповідання про своє життя, — схвально відповів він.

У другий його приїзд у Великий Березний розмова була тривалою і корисною. Він розповів, над чим працюють поети і прозаїки Федір Лазорик, Андрій Карабелеш, Василь Зозуляк, Федір Іванчов, Іван Мацинський та інші.

Цікаво було дізнатися і про фронтове життя Ю. Боролича. Але про себе він говорив дуже мало, більше про своїх побратимів. А на питання, де він жив і працював після втечі в СРСР, коротко відповів: “Про це не прийнято говорити тепер і тим більше писати”. Я й не допитувався, чому, а він відразу переключився на іншу тему — тепер точно відомо, що він перебував у виправно-трудовому таборі. А тоді він далі схвильовано говорив про свій рідний край, про свою Великоберезнянщину.⁵

Він поривався повернутися назавсім додому, та це не здійснилося. Про цю ширу синівську любов до рідного краю переконливо свідчить його лист від 30 січня 1962 року до автора нарисів. В ньому Юрій Юрійович писав: “Дорогі земляки-друзі! Нарешті сідаю за свій стіл, щоб відповісти на ваш сердечний лист. Тішить мене, що моїм рідним верховинцям подобаються твори їхнього земляка. До відчаю люблю нашу Ужанську долину! І таке в мене родиться тепле почуття, що моїм найкращим твором буде твір про моїх верховинців-ужан.

Живу, творю в Празі. Ми будемо соціалізм, а самі знаєте, що з неба нічого не падає. Але серцем і душею я вдома, між Вами, тільки між Вами. І дуже жалію, що нам не вдалося роз'їхатися по селах нашого району, мого району, та написати ряд подорожніх нотаток.

Питаєте, щоб підказав, які саме оповідання маєте вибрати для наших верховинців. Дорогі мої брати-земляки! На це мені важко відповісти. Чому, власне? Я дуже важко орієнтуюсь, вірніше сказано — можу тепер орієнтуватись в змісті й атмосфері поодиноких ваших номерів. Я знаю, що таке редакція, що таке сторінка — цілеспрямованість цілого номера. Тому прошу Вас, вибачайте. Мої збірнички маєте, рішайте самі. Мене два рази тішитиме, якщо моє слово піде по нашій славній долині і дійде до чутливих і добросердечних читачів-земляків.

Рукопис останньої збірки “Хорал Верховини” надішлю пізніше. А тепер з проханням. Чи можете Ви надіслати мені оті номери “Радянського села”, в яких друкувались мої оповідання?

І так майже вистріляв всі патрони. Залишилось Вам та колективу редакції побажати нових творчих успіхів, гострого, але правдивого пера, здоров'я і рясного щастя.

Уклін — низенький та синівський — моїй Верховині!

З якнайсердечнішими побажаннями — Ваш Ю. Боролич.

P. S. Вітайте мого рідного батька”.⁶

Ю. Ю. Боролич був скромним трудівником на ниві літератури. В Ужгороді у 1967 році вийшла єдина невеличка книжечка його оповідань “Президентська усмішка”. Всі інші його твори друкувалися у тодішній Чехословаччині, а дві повісті були видані в Києві.

Цікавим був творчий шлях письменника, але сучасні покоління закарпатців дуже мало або навіть нічого не знають про свого земляка, письменника і журналіста. За життя він видав у видавництвах Чехословаччини та України 10 книг оповідань і повістей. Серед них: “Дарунок” (1953), “Сторінки життя” (1956), “Під одним небом” (1958), “Пісня і життя” (1960), “Хорал Верховини” (1964), “З рідних берегів” (1966), “Під спільним небом” (вибрані твори) (1971). В Києві у 1960 році друкувалися оповідання у збірнику-альманасі “Ластівка з Пряшівщини”, у 1967 і 1969 роках окремими виданнями вийшли повісті “Хорал Верховини” і “Жили собі”. У 1972 році, за рік до смерті, в журналі “Дукля” побачила світ його повість для дітей “Мандрівка дротарика Івана Пройдисвіта”, яка не встигла вийти окремою книгою.

Літературна творчість Ю. Ю. Боролича присвячена розробці таких тем, як важке минуле рідного краю письменника — Закарпаття, боротьба за нове життя, фронтове побратимство, засудження війни, морально-етичні проблеми людей, питання сім'ї та виховання дітей. Кращі його твори стали надбанням як української літератури в Чехії і Словаччині, так і загальноукраїнського письменства. Вони позначені традиціями української класичної

новелістики, зокрема творчості В. Стефаніка. За літературну діяльність письменник був нагороджений преміями Спілки словацьких письменників та імені Антоніна Запотоцького (останньою посмертно).⁷

Як у Пряшеві, так і у Празі Ю. Ю. Боролич брав активну участь у громадсько-політичному житті українців Чехословаччини, тривалий час був членом центрального комітету Спілки антифашистських борців та інших організацій. Помер у Празі 7 січня 1973 року.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 4784, арк. 16
2. Там само, арк. 17.
3. Там само, арк. 17—18.
4. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. — Ужгород, 1993. — С. 16.
5. Довганич О. “Уклін — низенький і синівський — моїй Верховині”: До 70-річчя Ю. Боролича // Новини Закарпаття. — 1991. — 28 лют.
6. Довганич О., Пагіря В. Закарпатські воїни генерала Людвіка Свободи. — Ужгород: Патент. — 1999. — С. 60—64.
7. Борці-антифашисти: Збірник біографічних нарисів. — Ужгород: Карпати. — 1988. — С. 46.

О. Д. Довганич

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ “ПРОСВІТИ”, МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

**БРАЩАЙКО
ЮЛІЙ
МИХАЙЛОВИЧ**

*Народився 19 квітня 1879 року у с. Глибоке
Ужгородського району у родині учителя.
Громадський і культурний діяч, міністр Карпатської
України. Відбував покарання в таборах ГУЛАГу.
Звільнений у 1946 році. Реабілітований
24 червня 1992 року.*

Серед громадсько-політичних і культурних діячів Закарпаття одне з провідних місць у справі національно-культурного відродження закарпатських українців займає Ю. М. Бращайко. Він народився 19 квітня 1879 року в учительській родині с. Глибоке Ужгородського району. Батька часто переводили на роботу з села в село. Так, другий його син, Михайло народився у Балажері на Берегівщині. Звідси Бращайка-батька направили у с. Нанково Хустського району. У родині Бращайків, крім згаданих двох синів, були ще син Антон та донька Марія.

У 1900 році помер їх батько, а у 1927 році — мати. Але за життя батьки виявили велику турботу, щоб діти здобули не лише середню, а й вищу освіту. Усі троє братів стали висококваліфікованими фахівцями: Юлій і Михайло — юристами, Антон — лікарем.¹

Ю. М. Бращайко здобув середню освіту в Ужгородській гімназії у 1898 році і тоді ж поступив на юридичний факультет Будапештського університету, який закінчив у 1902 році. Через 4 роки отримав право на адвокатську діяльність і відкрив у Хусті свою канцелярію, де працював до 1919 року.²

Після завершення Першої світової війни і розвалу Австро-Угорської монархії він включився у політичне життя. Серед населення краю і особливо прогресивної інтелігенції йшов процес національного пробудження. Дуже насиченою на різні доленосні події стала друга половина 1918 року, а надто остання його чверть. Так, влітку повернулися з полону з Росії додому, до Хуста, його мешканці Василь Величко, Ілля Сірко, Михайло Тимчик, які служили в австро-угорській армії. В полоні вони перебували на українських теренах, як і багато військовополонених закарпатців, і відверто говорили, що в Україні живуть єдинокровні брати закарпатців. Вони стали поширювати ідеї про возз'єднання Закарпаття з іншими українськими територіями і створення єдиної української держави. З цими ідеями повністю погоджувався і Ю. М. Бращайко.³

Зокрема Ілля Сірко про одну з нарад розповідав: “В перших днях жовтня 1918 року зібралася таємна нарада увечері у школі. Уже весь народ там кричав про приєднання до України. Прийшла угорська поліція і всіх присутніх переписала. Нарада тут була розігнана і продовжувалася таємно на квартирі одного з її учасників”.⁴

Про те, що між марамороськими русинами поширювалися симпатії до України, з тривогою писали угорські газети. Про це ж яскраво свідчить лист одного з селян від 24 листопада 1918 року: “Тут, у Мараморощі, весь народ стоїть на тім, щоб відлучитися від угорців і прилучитися до України. Хочемо жити з нашими братами воєдино. Але священники не хочуть. Тому селяни повстали проти них. Уже є біля 15 сіл, котрі ренегатів своїх — священників — покарали”.⁵

Ці думки переконливо підтверджують і збори населення з участю адвоката Ю. М. Бращайка. Так, 3 листопада 1918 року він виступив з лекцією про політичну ситуацію на великих зборах громадян Хуста, у якій торкнувся теми майбутнього Закарпаття, його возз'єднання з Україною.

А тим часом, 5 листопада 1918 року, в Ужгороді був обраний комітет на чолі з А. І. Волошином, який зібрав збори 9 листопада, де була створена “Рада депутатів Мадярії” [її ще називають руська народна рада] на чолі з каноніком Сімеоном Сабовим, яка висловилася так (текст подається українською мовою): “Рутенський” народ Мадярії дотримується своєї старої вітчизни і її територіальної недоторканості, одночасно протестує проти всіх таких спроб, які спрямовані на відрив рутенів Мадярії від своєї мадярської правітчизни або загрожують єдності мадярської держави”.⁶

У відповідь на це на другий день, тобто 10 листопада 1918 року, у Хусті знову зійшлися громадяни міста, перед якими Ю. М. Бращайко висловив невдоволення діями і діячами в Ужгороді, які записали у своїй програмі, що бажають залишатися у складі угорської держави. Учасники зборів у Хусті оголосили про свій намір возз'єднатися з Українською республікою.⁷

Хустська народна рада була створена на наступних зборах 17 листопада 1918 року і обрала головою Ю. М. Бращайка. У своєму рішенні рада записала, що як Хустський округ, так і жупи Марамороська і Угоча вирішили приєднатися до “великої України”. Восени 1918 року народні ради були засновані і в селах Хустщини — Нанково, Нижнє Селище, Копашново, Драгово, Золотарьово, Бороняво, Іза, Кошельово та інших.

Оскільки цей рух набрав масового характеру, хустське окружне управління 16 листопада 1918 року надіслало нотарям таке розпорядження урядового комісара Марамороської жупи: “Пан урядовий комісар для широкого опублікування доводить до відома, що всі бідні солдати та інваліди, які будуть поводити себе добре, залишаться вірними угорській державі і не будуть вимагати відриву від держави і возз'єднання з Україною, одержать від Угорської держави 10 гольдів землі”.⁸

Як бачимо, Угорщина і уряд Каролі робили все для того, щоб закарпатські русини залишилися у складі Угорщини. Для закріплення цієї ідеї на 10 грудня 1918 року в Будапешті було заплановано провести збори представників із Закарпаття, на яких вирішити майбутню належність краю. До столиці їхав окремих поїзд із делегатами.

Хустську делегацію селян очолив Ю. М. Брацайко. Дізнавшись про те, що тут збираються найбільші прихильники угорської держави з числа інтелігенції, Брацайко на допиті 10 січня 1919 року після його арешту так говорив про ці події: “Я разом з Михайлом Тимчиком і ще трьома чоловіками, прізвища яких забув, поїхали в Будапешт. Під час руху поїзда ми переходили з одного вагона в інший, агітуючи народ висловлюватися проти приєднання Закарпатської України до Угорщини, і це відразу дало позитивні результати. З нами не погоджувалася лише інтелігенція”.⁹

А коли головуючий на зборах Орест Сабов пояснив урядовий законопроект про автономію Закарпаття, яку тоді збиралися назвати “Руська Країна”, і прочитав підготовлений маніфест про співжиття русинів-українців в угорській державі як автономній частині, то Ю. М. Брацайко відкинув “тисячолітню традицію” маніфесту і сказав, що долю свого народу можна вирішувати тільки на своїй рідній землі і що більшість делегатів ніколи не погодяться зі змістом пропонованого маніфесту, бо народ має бажання жити зі своїми кровними братами в Україні.¹⁰ Але ця пропозиція була відхилена, а головуючий закрити збори, оскільки побачив, що жодного рішення тут не можна прийняти.

Після цього 18 грудня 1918 року у Мараморш-Сигеті відбулися збори делегатів Мараморської жупи, які обрали тут Руську народну раду на чолі з Михайлом Брацайком і прийняли рішення про воз’єднання з Україною. Оскільки це була лише частина Закарпаття, то за ініціативою М. М. Брацайка рада вирішила провести “загальний собор русинів” всіх громад (один делегат від одної тисячі душ). Рада звернулася до населення краю із таким закликом: “Треба нам зійтися на великі збори до Хуста у вівторок 21 січня 1919 року. Там ми скажемо, з ким маємо жити. Запрошуємо на ті збори весь руський (український) народ... Як маємо жити, подумаємо, аби наші нащадки на нас не нарікали”.¹¹ Але угорський уряд через 10 днів заборонив проводити такі збори у Хусті. Все-таки вони відбулися.

21 січня 1919 року у гімнастичній залі горожанської школи Хуста Ю. М. Брацайко відкрив збори і наголосив на історичному значенні цього моменту, звернув особливу увагу на історію краю і закінчив: “Тепер, коли маємо рішати о своїй будучій долі, повинні ми брати під розвагу не лише теперішні часи, але й нашу минувшість”.

Головою зборів був обраний адвокат із Рахова М. М. Брацайко. Він сказав, що на порядок дня виносяться питання про майбутню належність “угорських русинів-українців”. “З огляду на свободу слова, — сказав він, — най кожний делегат виповість свої погляди, думки і сумніви зовсім одверто, неустрашимо, з мужеською відвагою, щоб спокійною душою міг відповісти за себе Богу, людям, совісти своїй”.

Коли селяни Іван Волощук з Нанкова, Василь Тимчик і Михайло Філак з Хуста запропонували “воз’єднатися з соборною Україною”, Ю. М. Брацайко відзначив, щоб “нова держава узглядила наше окремішне (особливе) положення”.¹²

Голова зборів М. М. Брацайко проголосив таке рішення: “Всенародні збори русинів-українців висловлюються за з’єднання з соборною Україною, не визнають закон Х про Руську Країну, прийнятий у 1918 році в Будапешті, і не вишлють “своїх послів до угорського парламенту”. Вони обирають Центральну народну раду у такому складі: голова Михайло Брацайко, заступник Омелян Невицький, члени президії Євген Пуза, Іван Волощук, писарі: Юлій Чучка, Василь Джумурат, касир Юлій Брацайко, надзирателі: Василь Тимчик і Юрій Токач. Збори закінчилися окликами “Многая літа... Най живе Україна, най вас Бог благословить”.

Після делегати підійшли до греко-католицької церкви і під схвалення присутніх Ю. М. Брацайко виголосив промову про підсумки роботи Хустського з’їзду. Члени Центральної народної ради тут же прийняли присягу, а її голова М. М. Брацайко вказав на

історичне значення з'їзду. Наприкінці пролунав народний гімн “Ще не вмерла Україна”, а у копії протоколу з'їзду записано — “Вже воскресла Україна”.¹³

Головою делегації на конференцію в Париж було обрано Ю. Брацайка. Як згодом він сам визнав, Хустська Центральна народна рада існувала до 1925 року.

Але рішення Хустського з'їзду не були здійснені з багатьох міжнародних і внутрішніх причин. Трагічні події в Україні і Галичині перешкодили цьому. Відтак, 8 травня 1919 року, три центральні народні ради: Ужгородська, Хустська і Пряшівська, — зібралися в Ужгороді у залі жупанатського уряду під головуванням А. І. Волошина і утворили Центральну руську народну раду й одногосно прийняли рішення про приєднання до новоствореної чехословацької держави. Цей документ був переданий в Париж на міжнародну конференцію, яка вирішувала долю Закарпаття.

10 вересня 1919 року згідно з укладеним у Сен-Жермені договором Закарпаття увійшло до складу Чехословацької республіки як автономна одиниця. У листопаді цього року для управління краєм, який одержав офіційну назву “Підкарпатська Русь”, був виданий “Генеральний статут”. Згідно з ним керівником адміністрації призначався чех і “Тимчасова автономна директорія” із русинів. Серед п'яти членів директорії був і Ю. М. Брацайко. Та директорія проіснувала недовго і припинила роботу.

Як і чимало інших громадських діячів краю, Ю. М. Брацайко по-доброму піклувався про культурний розвиток краю. Уже у грудні 1919 року виникла думка про створення товариства “Просвіта”. Серед ініціаторів були Ю. М. Брацайко, А. І. Волошин та інші. Був вироблений статут товариства, створено комітет для підготовки і проведення установчих зборів. До його складу увійшло 16 представників, які вирішили провести установчі збори 29 квітня 1920 року. Але представники русофільської частини інтелігенції перешкодили цьому, хоч Ю. М. Брацайко закликав їх до толерантності.

Установчі збори продовжили свою роботу 9 травня 1920 року у складі 119 делегатів. Відкриваючи їх, Ю. М. Брацайко сказав: “Ми хочемо рідну мову, ту дитину народу, занедбану, худобну та обдерту чужинцями, обхарити, приодіти та вивести в люди, чтобы она росла та нам помогла. Вас, високоповажні панове, члени, прошу, — помагайте нам у нашій тяжкій роботі піднести нашу Підкарпатську Русь просвітно, культурно і економічно, чтобы наш рідний край обмінився в рай”.¹⁴

Головою товариства “Просвіта” делегати обрали Ю. М. Брацайка, який незмінно очолював її до 1939 року, заступником голови — А. І. Волошина, директора Ужгородської учительської семінарії, членами правління 11 чоловік. Було створено цілий ряд фахових комісій. Серед них: організаційну, музейно-бібліотечну, видавничу, театральну, музичну, по спорудженню в Ужгороді Народного дому, драматичний гурток, літературно-науковий відділ, комісію у назвах місцевостей Підкарпатської Русі, — які за роки своєї діяльності провели величезну роботу.

Уже 11 травня 1920 року було вирішено приступити до спорудження Народного дому на пожертвування та народні кошти та з допомогою уряду. І 7 жовтня 1928 року на його відкритті Ю. М. Брацайко виступив з промовою, у якій зокрема сказав: “Сподіваємося, що наш культурний розвиток однині піде при щирій праці і помочи братнього чехословацького народу прискореним темпом і що наш нарід скоро досягне той ступінь культури, що зможе без сорому стати-станути в рядах інших культурних народів. В надії на сесю красну і ліпшу будучність, радісно святкуємо нинішній день, яко день свята-ювілею 10-ліття республіки і одкриття нашого Народного дому”.¹⁵

У 1920 році Ю. М. Брацайко й А. І. Волошин організували акціонерне товариство “Підкарпатський банк”, директором якого до 1923 року був Ю. Брацайко. У цьому ж році він відкрив в Ужгороді адвокатську канцелярію, у якій працював протягом 20—30-х років. У 1925 році Брацайко став членом хліборобської партії, яка через три роки об'єдналася з християнською і таким чином виникла народно-християнська партія, яку очолив А. І. Воло-

шин. Десь два роки Ю. М. Бращайко був його заступником, після чого його замінив брат — М. М. Бращайко.¹⁶

Ю. М. Бращайко виявляв велику турботу про вивчення і захист рідної мови. В одному з інтерв'ю він зокрема сказав: “Ми, між іншим, вимагали, щоб для українських дітей була українська школа, щоб родич мав право вписувати дитину до школи, якої хоче. Ми вимагали, щоб більше наших дітей не мучили чужими мовами”.¹⁷

У 1937 році в Ужгороді зібралися загальні збори товариства “Просвіта”, які відкрив Ю. М. Бращайко. На них був присутній і губернатор Підкарпатської Русі Костянтин Грабар. Після зборів 17 жовтня 1937 року відбувся величний всепросвітянський з'їзд з участю делегатів з усіх куточків краю.¹⁸

На з'їзді виступили представники різних політичних партій: Юліан Ревай, Степан Ключурак, Олекса Борканюк, Іван Рогач, Степан Росоха, Михайло Бращайко та інші. Василь Гренджа-Донський писав, що “наш нарід цим з'їздом доказав свою культурність, свою жертвенність, свою тверду волю і охоту до життя, до боротьби за свою правду та за кращу долю”.¹⁹

Коли дійшло до Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, за яким міста Ужгород, Мукачево і Берегово були передані Угорщині, від автономного уряду Підкарпатської Русі у Відні перебував його голова Августин Волошин із секретарями Степаном Ключураком та Іваном Рогачем. Крім цього, Юлій Бращайко та Микола Долина у Празі готували відповідні матеріали і теж прибули на суд арбітрів.²⁰ Але всі вони не мали відповідного впливу на справу збереження цілісності території краю.

Після передачі Ужгорода Угорщині автономний уряд Підкарпатської Русі евакуювався до Хуста. А чехословацьке міністерство закордонних справ направило Ю. М. Бращайка в Будапешт в чехословацько-угорську комісію, яка займалася питаннями уточнення кордонів між Чехословаччиною і Угорщиною, щоб захищати інтереси Підкарпатської Русі, з січня 1939 року вживалася також інша назва краю — Карпатська Україна.²¹

12 лютого 1939 року Ю. М. Бращайка обрали депутатом сойму. Напередодні виборів це питання обговорювалося у зв'язку з тим, чи можуть два брати висуватися кандидатами у депутати. Виняток було зроблено для Юлія і Михайла Бращайків, і вони обое стали депутатами сойму. У середині березня цього ж року Ю. М. Бращайка призначили міністром фінансів і комунікацій Карпатської України, де працював всього кілька днів.²²

В період угорської окупації Ю. М. Бращайко прийняв угорське громадянство і відкрив у Хусті адвокатську контору, у якій працював аж до визволення Закарпаття. Правда, у 1942 році був репресований, з жовтня до грудня просидів в тюрмі в м. Мукачево, де його звинуватили у створенні військової організації, але це не підтвердилося, і його звільнили.²³

Як склалася доля Ю. М. Бращайка після визволення Закарпаття у жовтні 1944 року? Недовго він пожив вільно. Про це свідчить коротка довідка працівника “Смершу”, у якій сказано: “Я, начальник опергрупи другого відділу управління контррозвідки “Смерш” 4 Українського фронту капітан Гусев забрав із місцевої тюрми м. Хуст Бращайка Юлія Михайловича, арештованого народним комітетом, як міністра Підкарпатської України в період окупації такої угорцями. 1 грудня 1944. підпис”.²⁴ Правда, працівник “Смершу” не розібрався, коли він був міністром. В угорський період таких не було.

Із протоколів допитів від 30 січня 1945 року видно, що Ю. М. Бращайка вважали покищо як затриманого, а не арештованого. Головна увага слідчих була спрямована на з'ясування його “націоналістичної діяльності”, участі в роботі політичних партій, соймі та уряді Карпатської України.

На питання, чому у 1918 і на початку 1919 року він боровся за возз'єднання українських земель, а згодом змінив свою позицію, він відповів: “Я завжди дотримувався політики, спрямованої на возз'єднання українських територій, але у 1919 році Закарпатська Україна залишилася відірваною із-за відходу Галичини до Польщі. У зв'язку з цим виникла необхідність приєднання її до Угорщини або Чехословаччини”.²⁵

Про християнсько-народну партію він сказав, що вона виступала за автономію Підкарпатської Русі в рамках чехословацької держави. Такі вимоги ставила і партія УНО (Українське національне об'єднання), яка створилася у січні 1939 року із християнсько-народної, соціал-демократичної та українського крила аграрної парій. А особисто він переслідував таку мету: “Я хотів, щоб були об'єднані всі українські території. З цією метою я спрямовував свою діяльність на виховання у населення Закарпатської України націоналістичного духа... Причому я вважав, що українські території повинні об'єднатися нескоро, через 40—50 років, коли виникне світова війна, або ж відбудуться які-небудь серйозні зміни в міжнародному становищі. Як практично це повинно було здійснитись і якою була б державна форма в Україні, ясно собі цього не уявляв”.²⁶

12 січня 1945 року з'явилася постанова на арешт Ю. М. Брацайка, а потім на відправлення у виправно-трудоий табір, після повернення з якого через певний час, 9 жовтня 1955 року, він помер, похований в Ужгороді.

* * *

1. Карпатський край. — 1993. — № 9—11. — С. 39.
2. ДАЗО, ф, 2558, оп. 1, спр. 1678, арк. 14.
3. Там само, арк. 22.
4. Сміян П. К. Жовтнева революція і Закарпаття (1917—1919 рр.). — Львів, 1972. — С. 21.
5. Там само, С. 26.
6. Русак Юлій. Воспоминання. — Ужгород, 1938. — С. 33.
7. Podkarpataska Rus. — Bratislava, 1936. — S. 66.
8. Шляхом Жовтня: Збірник документів. — Т. I. — Ужгород, 1957. — С. 67.
9. ДАЗО, ф, 2558, оп. 1, спр. 1678, арк. 23.
10. Химинець Юліан. Тернистий шлях до України. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 217.
11. Сміян П. К. Вказана праця. — С. 61—2.
12. Новини Закарпаття, — 1992. — 2 лип.
13. Там само, — 1992. — 2 лип.
14. Федака Павло. Нарис історії товариства “Просвіта” Карпатської Русі-України (1920—1939). — Ужгород, 1991. — С. 11.
15. Там само. — С. 30.
16. ДАЗО, ф, 2558, оп. 1, спр. 1678, арк. 24.
17. Нова свобода, — 1938. — 17 черв.
18. Календар “Просвіти” на 1997 рік. — Ужгород, 1997. — С. 88.
19. Українське слово. — 1937. — 28 жовт.
20. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. — Твори. — Т. 8. — Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. — С. 51. 71.
21. ДАЗО, ф, 2558, оп. 1, спр. 1678, арк. 14—15.
22. Карпатська Україна. — 1994. — 14 квіт.
23. ДАЗО, ф, 2558, оп. 1., од. зб. 1678, арк. 6.
24. Там само, арк. 6—7.
25. Там само, арк. 24.
26. Там само, арк. 27—28.

НІ ПРИЗВИЩА, НІ ІМЕНІ — ЛИШЕ НОМЕР

**БРОВЧУК
ОЛЕКСІЙ
ЮРІЙОВИЧ**

*Народився 16 березня 1929 року у с. Чорна Тиса
Рахівського району у бідній селянській родині.
Кваліфікований лісоруб і громадський діяч. Відбував
покарання у виправно-трудовах таборах
Хабаровського краю Російської Федерації з 1949 до
1954 року. Реабілітований у 1991 році.*

О. Ю. Бровчук народився у с. Чорна Тиса Рахівського району в бідній селянській родині. У народній школі майже не вчився. У 1943 році померла його мати, тому став допомагати батькові. А у возз'єднаному з Україною краї хлопець не продовжив навчання в школі, і у свої 16 років став лісорубом.

Усе почалося з того, що брат Олекси Бровчука Юрій восени познайомився з вояком Української повстанської армії (УПА), які інколи навідувалися до хат в Чорній Тисі, околиці якої межують з Івано-Франківською областю. Вони приносили листівки для розповсюдження серед місцевого населення, у яких викривалась антинародна політика тоталітарної системи, розповідалось про штучні голодомори 1932—1933 років, репресії проти української інтелігенції, що відбулися напередодні війни тощо.

Вісімнадцятирічний Юрій розносив листівки по дворах мешканців села, наклеював на огорожі, щоб люди читали. Спочатку він діяв сам, а потім йому почали допомагати молодший брат Олексій і його друг Юрій Максимюк. Одного разу вояки УПА попросили хлопців: “Підіть до Лазіщини і придивіться, що там діється”. Повернувшись додому, вони розповіли, що там убито голову сільської ради, комуніста Василя Копанчука. Але хто це зробив, вони не знають.

Через кілька днів група вояків УПА спустилася і у Чорну Тису, щоб “відвідати” сільську раду. Але її голову Степана Пальчука в будинку не застали, а секретар Степан Гепатин, почувши, що до сільради наближаються “бандерівці”, утік.

О. Ю. Бровчук, який працював сучкорубом далекої лісосіки в урочищі Довжана, подався туди у понеділок вранці, а повертався додому тільки у суботу. Ночував у гуртожитку разом з іншими лісорубами.

— Десь о другій годині ночі двадцять восьмого січня сорок дев'ятого року, — розповідав Олексій, — до гуртожитку увірвалися рахівські емдебісти Ковальов, Горбов, Михайлов, Дороган і Тюнін для того, як вони казали, щоб перевірити особові документи. Коли Тюнін підійшов до мене, я подав довідку з сільради, а він узяв її, блимнув на мене, як звір, великими очима і закричав, як медвідь: “Руки вгору!” Я зрозумів, що емдебісти уже шукали мене вдома. Інші взяли за мій одяг — по кишнях шукали зброю, гранати... Але їх у мене ніколи не було, і не могло бути.¹

Тієї ночі були заарештовані і брат Юрій та робітниця Василина Липитчук. Усіх повели до села, де біля сільради стояла вантажівка, у якій уже знаходилося дванадцять арештованих чорнотисянців. Уночі й повезли всіх до управління МДБ у Рахові, опісля на кожного оділи наручники і відправили в Солотвино, де поселили ще кількох чоловік, а звідти — до Ужгорода.

На першому допиті від О. Б. Бровчука вимагали розповісти, що йому відомо про “банди ОУН”, про його зв’язки з ними та про поширення ним націоналістичних листівок. Арештований давав на всі питання негативні відповіді, вказуючи на те, що “нічого не знає, нікого не бачив”. Тоді на очну ставку привели Ю. В. Максимюка, який сказав, що разом з О. Ю. Бровчуком поширював листівки. Після цього Максимюка відразу вивели і Бровчук дав такі зізнання: він брав участь у поширенні листівок, але з бандитами “зв’язку не мав і не зустрічався”.²

Тут же О. Ю. Бровчук згадав, що у квітні 1948 року він дійсно був у хаті Василя Спасюка, де по вечорах збиралася молодь. Коли поверталися додому, Ю. В. Максимюк повідомив йому про свою таємницю, що у нього зберігаються націоналістичні листівки, але не говорив звідки взяв. Їх треба розклеїти на видних місцях у селі Чорна Тиса. І він тоді ж і прибив три листівки — одну на телеграфний стовп, дві інші — на хати селян. Листівки О. Ю. Бровчук не читав, бо було дуже темно, але знав, що вони написані проти радянської влади.³ Це було з 9 на 10 травня 1948 року.³

О. Ю. Бровчук на допитах визнав, що допомагав В. Ю. Максимюку розклеювати три листівки, що не доповів органам про це, бо боявся, що його арештують як учасника ОУН. Але інших злочинних дій він не чинив, в ОУН його ніхто не залучав і у її діяльності не брав жодної участі.⁴ Про тих, кого з ним судили, він нічого не говорив, не наводив жодних прикладів їх антирадянської діяльності.

Як свідок, батько О. Ю. Бровчука заперечував участь сина в якійсь антирадянській організації, про листівки він нічого не знав, як і про їх поширення, від сина не чув жодних розмов на цю тему.⁵ Про це на допиті говорила і його не рідна сестра Ганна Парашук.

Як свідчать окремі документи, арештовані у цій справі не були організацією ОУН, а просто групою мешканців села, які з тієї чи іншої причини мали вимушений зв’язок з підпільними групами ОУН і здійснили деяку практичну антирадянську діяльність.⁶ В обвинувальному висновку про О. Ю. Бровчука сказано все в одному реченні. Він дев’ять місяців просидів у тюремній камері. І вдень і вночі по кілька разів проводилися допити, а при тому застосовувалися різні форми катування. Брата Юрія більше не бачив.

Справа на О. Ю. Бровчука та інших (всього 12 чол.) була передана військовому трибуналу, де все розглядалося за відсутністю представника державного обвинувачення і захисту. 7—8 квітня 1949 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив на 25 років 10 чоловік, на 10 років — одного, на 8 років виправно-трудових таборів О. Ю. Бровчука, якого вислали у табір с. Н. Сеймчан Магаданської області Хабаровського краю.⁷

Пізніше О. Ю. Бровчук згадував:

— Відтак нас відправили до львівської тюрми. Там у кожному камері заохали по сімдесят осіб і тримали у ній два тижні. Пізніше всіх завантажили у товарні вагони. Було нас більше дев’яносто чоловік. І в кожен вагон заганяли, як худобу, по сімдесят п’ять...

Цього разу передбачалася довга дорога — політв’язнів повезли у Хабаровський край, в бухту Ваніно. Там працювали на завантаженні і розвантаженні пароплавів. Тим часом до бухти людей прибувало й прибувало. Протягом двох місяців нагромадилося понад дев’ять тисяч чоловік з різних республік СРСР, різних національностей. Але чи не найбільше із західних областей України. Тоді усіх завантажили в пароплав “Ногін”, який узяв курс до Магадана. У трюмах було холодно, сирі і брудно.

— Тільки-но відпливли від берега, — згадував Бровчук, — почався дванадцятибальний шторм. І пароплав не зміг рухатися далі. Три доби вимушена стоянка, три доби — нам не давали їсти. Коли люди просили, конвоїри брали до рук шланги і поливали їх холодною водою. Ніхто не думав про те, що виживе. Як перестало штормити, пароплав подався далі. Коли відпливали, було літо, а як прибули до Магадана, уже лютувала зима. Мороз — сорок градусів. Мокрі, легко одягнуті, змучені. Колона за колоною йшла чотири кілометри. По дорозі частина людей загинула від холоду, голоду та нелюдських побоїв, розстрілів. Конвоювали нас з лютими собаками. І попереджували: “Крок наліво, крок направо — це вва-

жається втечею. Будемо стріляти!”. У зоні, куди нас доставили, не дали їсти, а тільки пити кип’яченої води. Думали, що всі помираємо...

Більше місяця в’язні перебували в Магадані. Звідти кількох чоловік, в тому числі і О. Ю. Бровчука, повезли за вісімсот кілометрів у басейн “Уголь-Ельган”, а там — погнали у шахту. Бригада складалася з сорока осіб. На таку кількість дали лише три акумулятори для ламп. Під землею у темряві пролізали по триста метрів, а працювали по дванадцять годин. Трудилися по дванадцять днів, а тринадцятий ставав вихідним.⁸

Працювалося дуже тяжко, бо вугілля треба було видобувати з-поміж породи у складних умовах. Якщо хтось не дав норми, йому не давали їсти. І тому через кілька днів із сорока чоловік залишилася тільки половина — одні захворіли, інші просто-таки не витримали не-людських умов і знущання, й помирали.

Потім тих, хто залишився живим, забрали на золоті приїски “П’ятирічці — золото!”. Тут було теж так, як у вугільній шахті: не виконав норму, позбавили їжі. Після такої “роботи” О. Ю. Бровчук захворів і його доставили в лікарню. Пролежав кілька тижнів і трішечки видужав. І все почалося спочатку — добував золото для “вітчизни”.

Через деякий час після смерті Сталіна і проведеного з’їзду КПРС до таборів ГУЛАГу пішли спеціальні комісії з Москви, щоб перевірити справи політв’язнів. Така комісія прибула і у Магадан і зайнялася вивченням людських дол, покалічених тоталітарною системою. Перевіряли довго... У жовтні 1954 року О. Ю. Бровчука звільнили з табору і відправили додому.

Але він не знав, що їх кримінальну справу переглядав Військовий трибунал Прикарпатського округу 22 березня 1955 року, який змінив вироки засудженим, перекваліфікував окремі статті і знизив міру покарання, зокрема Ю. Парашуку, Ю. В. Максимюку, Ю. Ю. Сорочику — до 7 років ув’язнення, В. М. Липитчук, В. М. Пнівчук, О. М. Липитчук — до 5 років, сестрам В. А. і О. А. Стругинським, Е. Ф. Калинюк та І.І. Передарюк — до 5 років, М. В. Максимюку та О. В. Бровчуку — до 5 років.⁹ І з відбуттям покарання було звільнено з таборів 9 учасників цієї групи.

Варто сказати, що у висновку трибуналу з’явилися пом’якшуючі моменти і ближчий до істини аналіз діяльності підсудних у згаданій кримінальній справі. Зокрема тут було сказано, що засуджені походять з бідних селянських сімей, більшість з них малограмотні, політично не розвинуті, з бандитами ОУН зв’язків не шукали і їх поглядів не поділяли, зустрічалися з ними випадково в полі або в будинках, куди вони приходили без запрошення засуджених. На наради вони не ходили, псевдонімів не мали, згоди на вступ в ОУН не давали. Тому висновок трибуналу, що засуджені самі встановлювали зв’язок з бандитами, необ’єктивний.

До справи була додана антирадянська націоналістична література 1937—1939 рр. видання (77 найменувань), яку вилучили від підсудних і яка поступила у Рахівський райвідділ МДБ оперативним шляхом. В ході слідства ця література не була описана і підсудним не пред’являлася і, до речі, вони не були допитані і не ознайомлені з нею. Цю літературу спалили і тепер важко дати їй політичну і юридичну оцінку.¹⁰

Повернувшись у рідне село Чорну Тису, спочатку не міг влаштуватися на роботу. Керівники місцевих підприємств, організацій і установ з презирством дивилися на “бандерівця”. Лише через деякий час пішов працювати лісорубом Ясінянського лісокомбінату. Як заробив трохи грошей, одружився з Ганною Вербищук. З допомогою рідних та друзів спорудили хату. Виростили синів Василя і Михайла та доньку Олену. Тепер кожне з них має сім’ю. На пенсію за віком вийшов у 1984 році. Вдома не сидить без діла: обзавівся підсобним господарством, для якого заготовляє корми, вирощує картоплю та інше збіжжя.

У батьківській хаті часто збираються діти й онуки. А він ділиться з ними терпкими спогадами про пережите в молоді роки, утрачені у радянських тюрмах і табірних бараках, де кров пили воші та блощиці, де людину вважали лише за таку собі істоту, без імені, прізвища, бо мала тільки номер...

Реабілітований О. Ю. Бровчук у 1991 році.

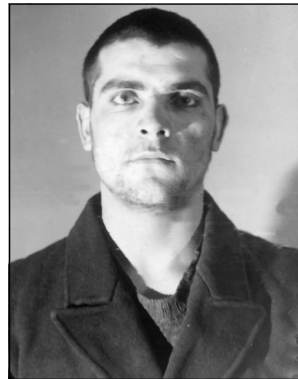
* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1843 (т. 2), арк. 155.
2. Там само, арк. 160—161.
3. Там само, арк. 162.
4. Там само, арк. 169—170.
5. Там само, арк. 242—243.
6. Там само, спр. 1844, арк. 82—83.
7. Там само, арк. 172—173.
8. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 113.
9. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1844 (т. 3), арк. 315, 317, 319.
10. Там само, арк. 237, 250—252, 351.

П. П. Попович

НА КОМАНДИРСЬКИХ ПОСАДАХ І ДИПЛОМАТИЧНІЙ СЛУЖБИ

**БУНДЗЯК
СТЕПАН
МИХАЙЛОВИЧ**

Народився 19 серпня 1919 року в смт Міжгір'я, у багатодітній селянській родині. Військовий діяч колишньої Чехословаччини, генерал-майор. Упродовж 1939—1943 років відбував покарання в Печорських таборах. Звільнений 27 січня 1943 року. Реабілітований у 1993 році.

Районний центр Закарпатської області — Міжгір'я — розташований серед могутніх гірських лісів у долині річки Ріка. Через нього проходить шлях з Хуста на Торунський перевал і далі, з'єднує Закарпаття з Західною і Наддніпрянською Україною. Тут 19 серпня 1919 року у багатодітній сім'ї народився С. М. Бундзяк. Батьки пишалися сином, коли навчався в горожанській школі, бо приносив не тільки відмінні оцінки, а й проявляв дедалі більший потяг до знань. Тому планували послати Степана на навчання до Хустської гімназії. Але тогочасне внутріполітичне й міжнародне становище Чехословаччини, до складу якої входило й Закарпаття, мрії родини Бундзяків докорінно змінило.

Політична завірюха, яку підняла в Європі та світі Німеччина після приходу до влади Гітлера, чітко показувала — над Європою згущаються хмари Другої світової війни. Ліга Націй, замість прийняття рішучих заходів, пасивно спостерігала за політичною кризою. Цю ситуацію використала Німеччина, яка в 1935 році приєднала до рейху Саарську область, у 1936 році окупувала Рейнську, у березні 1938 року здійснила аншлюс Австрії, а восени того ж року, загроза окупації сягнула Чехословаччини, військово-становище якої було міцним. Країна мала найпідготовленішу в Європі двомільйонну армію, на озброєнні якої було 469 танків, 1582 літаки, на військових складах — повний комплект озброєння й амуніції ще на 5 дивізій.

Десять воєнних заводів були здатні щомісяця давати кілька сот танків і літаків, 1600 станових і 3 тисячі ручних кулеметів, 130 тисяч гвинтівок, 7 тисяч гранатометів. Чехословаччина також мала на своїх кордонах з Німеччиною міцні оборонні споруди.¹ В той час вона мала 2,2 мільйонну армію, 720 танків, 2500 літаків! Крім наявної військової міці, народ

і армія Чехословаччини з почуттям високої патріотичної відповідальності стояли на захисті республіки.

Але тодішній капітулянтський уряд Чехословаччини, нехтуючи волею свого народу, вимогою армії та готовністю Радянського Союзу надіслати на захист країни 40 дивізій, прийняв Мюнхенський диктат керівників чотирьох держав: Англії, Франції, Італії й Німеччини, і віддав останній чеські Судети. Цим самим народу Чехословаччини та його армії завдано важкої моральної й матеріальної шкоди. Мюнхенський диктат став не тільки початком ліквідації Чехословаччини як держави, але й початком Другої світової війни, як вказував У. Черчіль у своїх мемуарах.²

Серед військових, кого торкнулася ця поразка, був і С. М. Бундзяк. До армії він вступив добровільно в жовтні 1937 року, а вже в першому півріччі 1938 закінчив Рожнявську школу молодшого командного складу і швидко отримав звання четара (старшого сержанта). Служив у гірському полку, який дислокувався в Попрад.³

Територіальні претензії до Чехословаччини ставили й Угорщина та Польща. Їхні вимоги також задовільнено керівниками раніше названих чотирьох держав на Мюнхенській конференції, які викладені в “Додатковій декларації” та “Додатковій угоді”. Відповідно до даних актів, Угорщина й Польща отримали право приєднати до себе відповідно територію Чехословаччини, де жили етнічні угорці та поляки.

Польща після Мюнхенської конференції негайно анексувала територію Тешінського району Моравії, а Угорщина здійснила це після Віденського арбітражу, який відбувся 2 листопада 1938 року. З території Закарпаття до Угорщини відійшли міста Ужгород, Мукачево і Берегово й майже 100 сільських населених пунктів. На цій території проживало близько 180,6 тис. чоловік, серед яких угорців лише 83,578 чоловік.⁴ Таким чином, демаркаційна лінія між Чехословаччиною і Угорщиною пролягала не за етнічним принципом, й про це йшлося в “Додатковій декларації” та “Додатковій угоді”.

У листопаді 1938 року гірський полк, у якому служив С. М. Бундзяк передислокувався в район Рімавської Суботи і деякий час охороняв демаркаційну лінію, а потім перемістився в район Брезно. Тут його застала березнева трагедія 1939 р., що призвела до остаточної ліквідації Чехословацької держави — Чехію і Моравію окупували гітлерівські війська, Словаччина проголосила незалежність під протекторатом Німеччини, а Карпатську Україну окупувала гортіївська Угорщина.

На початку квітня 1939 року С. М. Бундзяк повернувся до батьків у Міжгір'я. Відразу став свідком запровадженого окупантами тотального терору, арештів і страт патріотів. Ці події загострили душевні переживання юнака. Що робити? Де шукати порятунку? Куди податись? На Францію і Англію надій не було, бо вони зрадили Чехословаччину. Залишалася надія на Радянський Союз. Адже більшість населення краю вірила, що Червона армія після вересневих подій 1939 року залишиться на перевалах Карпат ненадовго, вона ось-ось перетне Головний Карпатський хребет і визволить Закарпаття з-під угорсько-фашистського ярма. Щоб прискорити процес визволення, п'ять юнаків з Міжгір'я на чолі з поводитирем С. М. Бундзяком 23 жовтня 1939 року подалися на Схід — за круті перевали. Йшли з ним: Ілля Ілліч Рушак, Василь Дмитрович Магарита, Ілля Дмитрович Шуберт і Йосип Дмитрович Шуберт.⁵

Переходити кордон довелося з великим ризиком для себе і для родичів, що залишалися вдома, бо уряд Угорщини вважав це злочином і суворо карав за нього. Незважаючи на це, закарпатці поспішали до своїх братів по той бік Карпат. Йшли вони туди з відкритою душею й добрими намірами, не підозрюючи, що дорослих втікачів чекають тюрми і ГУЛАГи, а дітей і підлітків — колонії.

Перше село за перевалом — Бескид. Тут стражі кордону їх затримали і відправили в тюрму районного центру Сколе.⁶ 7 грудня 1939 року С. М. Бундзяка відправлено в Харківську тюрму.⁷ Як там, так і тут — допити й допити... І все про одне — з яким розвідувальним завданням прийшов колишній четар і хто його послав? Правдива відповідь про те, що при-

чиною переходу є ненависть до угорських окупантів і віра в допомогу кровних братів у визволенні рідного краю з ярма-неволі, слідчих не задовільняла. Їх брала злість, коли С. М. Бундзяк твердив, що перейшов з Карпатської України, яка окупована Угорщиною. Він говорив і про те, що їхня група, — це одна з перших ластівок початку пошуку закарпатцями свого порятунку у своїх братів, опісля почнеться масовий перехід цілих родин — дорослих, дітей і стариків. Так воно й було. Переходили не тільки люди, а й гнали з собою худобину. Жінки переходили вагітними, щоб родити вільного громадянина України, а не раба-невільника окупованого Закарпаття.

Накінець допити закінчились і після більше ніж 5-місячного тюремного ув'язнення 16 квітня 1940 року С. М. Бундзяку оголосили вирок за статтею 80 КК УРСР. Його засуджено строком на 3 роки і відправлено в Абезь Печорського залізничного ВТТ Комі АРСР.⁸ Тут не тільки пізнав ціну табірної горбушки хліба та черпака баланди, але й щодня бачив, як табірна смерть косить невольників. І чим далі й сам ставав доходягою (так у таборі називали кволіх). Надії на краще не було. Та горю щастя допомагає. 19 листопада 1942 року Прєдидія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про амністію втікачів з Угорщини — карпаторосів, українців і словаків, які до розчленування Чехословаччини мали чехословацьке громадянство”. Відповідно до цього Указу С. М. Бундзяк 27 січня 1943 року звільнений і відправлений на роботу до фізичного одужання в Джамбульський бурякорадгосп Казахської РСР.⁹ Сюди відправляли кволіх, а тих, здоровельний стан яких був трохи кращий, відправляли безпосередньо в Бузулук. У цей радгосп відправляли і звільнених з таборів дівчат, жінок і стариків. У цьому буряко-радгоспі автор цих рядків вперше познайомився з С. М. Бундзяком. Подальша наша дружба триває посьогодні.

21 червня 1943 року в Бузулуці С. М. Бундзяк вдруге поріднився з військовою справою, яка стала йому професією на все життя. Уже в Бузулуці, а після у Новохоперську він включився в активну підготовку особового складу, дорученого йому взводу в 2-му піхотному батальйоні Чехословацького армійського формування. Поряд з бойовою та стройовою підготовкою він проводив і виховну роботу, розуміючи, що шлях у священній боротьбі з фашистськими загарбниками буде кривавим, що в цій боротьбі, можливо, доведеться заплатити найвищою ціною — власним життям. І якщо цьому бути, визволитель не смів здригнутись, він мав помирати як герой і знати, що виконати цей обов'язок непросто. Однієї волі для цього замало, потрібно бути й мужнім. А оскільки воля й мужність поряд, С. М. Бундзяк працював над тим, щоб ці високі якості, якими повинен володіти воїн-визволитель, зцементувати в один злиток.

Відомо, що після переправи через Дніпро на Лютезькому плацдармі 1-а окрема Чехословацька бригада зайняла оборону на західній околиці Вишгорода. Якось незвично ми приглядались один до одного: Що буде після бою з нами? Поруч розташувалась землянка розвідувального взводу 1-го піхотного батальйону, яким командував підпоручик Михайло Оленич, колишній учитель, родом з Репинного, що на Міжгірщині. З ним міцно подружив С. М. Бундзяк.

Автор цих рядків зі своїми побратимами Андрієм Іванишем та Андрієм Лупаком вирішили відвідати “сусідів”. Там перебували односець Оленича — Гафич і Бундзяк. Нас здивувала напружена тиша. У землянці було чути тільки співучий голос підпоручика Оленича, який читав Шевченка. Але тепер якось особливо звучали слова:

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мати, гинеш?*

Михайло Оленич замовк, і ми довго мовчали... Нам долею дано брати участь у визволенні столиці України — Києва. Для нас, закарпатців, це було більше найвищої військової нагороди. Для нас це була велика честь. Адже йшлося про нашу колиску, від якої наш край

відірвано і за возз'єднання з якою багато віків вели боротьбу наші предки. Тому ми розуміли, яку відповідальність поклала на нас історія багатостраждального Закарпаття.

На прохання особового складу і командування бригаді була відведена ділянка на головному напрямі від західної частини Вишгорода; Пуща-Водиця — Брест-Литовське шосе — бульвар Т. Шевченка — залізничний вокзал — Хрещатик — Поділ — правий берег Дніпра. Наступальна Київська операція розпочалась 3-го листопада 1943 року о 8-й годині 40-хвилинною артпідготовкою. Щільність гармат на 1 км 380 стволів, а на ар'єргардній ділянці-416, не враховуючи мінометів та “катюш”.¹⁰

Того ранку земля була оповита туманом, крізь який залпи гармат і ракетної артилерії, вибухи снарядів і мін заповнили простір жахливим гуркотом. Здавалось, не витримає земля твердь... Ще не вщухла канонада, коли зі словами: “Нас чекає Київ! Нас чекає Закарпаття!”, — на прорив ворожої оборони пішли танкісти з десантом, саперів та автоматників, а за ними — піхота.

Противник чинить сильний опір, особливо це стало відчутним, коли 2-й піхотний батальйон підійшов до передмістя Києва — Сирець. Тут фашисти кожний будинок перетворили у фортецю. Щоб вибити його звідси, довелося відвойовувати будинок за будинком, кімнату за кімнатою. Тут відзначився взвод, який вів четар С. М. Бундзяк. Від його пострілів знайшли собі смерть багато фашистів. Чим ближче до центру міста, тим жахливішою ставала картина. Київ горів. Будівлі взлітали в повітря. Озвірілий ворог і тут вирішив застосувати тактику “випаленої землі”. Він підривав все, що рветься, палив все, що горить. Щоб врятувати місто, підрозділи бригади поспішали на Хрещатик.

До складності вуличних боїв додалися бої нічні. Їх потрібно було вести, одночасно знешкоджуючи вибухівки і міни, закладені під будівлі, а також гасити пожежу. Прізвищ особового складу, які відзначились в цьому, не перерахувати. Тут проявляв себе кожний і всі разом. Про це сказано в наказі 2 взводу С. М. Бундзяка. Тому за вміле керівництво взводом, завдані ним втрати в живій силі фашистам, четара нагороджено Чехословацьким воєнним хрестом 1939 року.¹¹

Після визволення Києва, С. М. Бундзяк зі своїм взводом взяв участь в оборонних боях Васильківського та Фастівського районів, визволенні Білої Церкви, боях на Черкащині та Вінничині — відповідно в Жашківському та Ільменецькому районах.

У період організації першого Чехословацького армійського корпусу (квітень 1944 року) ротмістра С. М. Бундзяка з цим взводом було переведено в щойно організовану 3-тю піхотну бригаду. У її складі пройшов з боями через криваву Дуклю. Після визволення перших словацьких населених пунктів Верхній і Нижній Комарники брав участь в оволодінні вершиною 579 та оборонних боях на ріці Ондава. За вміле керівництво взводом у грудні 1944 року йому присвоєно офіцерське звання — підпоручик.¹²

В середині січня 1945 року Червона армія розпочала могутній наступ, в який пішов і 1-й Чехословацький армійський корпус. У нічному навчальному наступі ворог зазнав великих втрат у живій силі та техніці. За два дні воїнами корпусу визволено 43 населені пункти, в тому числі 3-ю піхотною бригадою — Бардіїв, а 2-ю піхотною бригадою — Зборів. Обом бригадам за проявлену мужність у цих боях наказом Верховного Головнокомандування було присвоєно найменування “Пряшівських”.¹³ Цей визначний акт став важливим фактором піднесення бойового духу воїнів корпусу, а серед них і роти підпоручика С. М. Бундзяка.

Далі воїни корпусу переслідували противника в напрямку: Левоча — Липтовський Мікулаш — Ружомберок. Перше місто було визволене 27 січня, а бої за оволодіння Липтовським Мікулашем точилися по 4 квітня. У цих боях 11 березня 1945 року С. М. Бундзяк був поранений.¹⁴ Після одужання він продовжив фронтову дорогу, командував тим же підрозділом, визволяв населені пункти Західної Словаччини, а потім Моравії. Тут зустрів довгоочікувану Перемогу. 17 травня 1945 року разом з бойовими побратимами пройшов урочистим маршем Староместською площею, де з обіймами і квітами десятки тисяч щасливих пражан вітали переможців.

Для підпоручика С. М. Бундзяка у Празі закінчилась фронтова дорога. Почалося мирне життя кадрового офіцера чехословацької армії. Тепер з'явилась можливість реалізувати юнацьку мрію. У 1947 році він закінчив Празьку реальну гімназію, що стало основою для навчання в різних військових закладах. Він командував різними військовими підрозділами і швидко просувався у військових званнях. Уже 1 березня 1948 року йому присвоєно звання штабного капітана.¹⁵ З плином часу у С. М. Бундзяка дедалі зростав потяг до оволодіння теоретичними основами вищих військових наук. Тому вчився в різних військових закладах, у тому числі в Москві в академії Генерального штабу Збройних сил СРСР.

У травні 1960 року С. М. Бундзяку присвоєно звання генерал-майора. Служив на посаді заступника командуючого 1-ї Західної армії, командуючим інженерно-шляховими військами. Певний період працював на дипломатичній роботі: в Конго — першим секретарем посольства Чехословаччини, у Болгарії — військовим аташе.¹⁶ Багато років був начальником Празького військового гарнізону. Саме в цей період в місті велося інтенсивне будівництво різних військових об'єктів, потрібних як у ті часи, так і тепер. Крім чехословацьких і радянських військових нагород, він володар й румунського ордена. С. М. Бундзяк брав активну участь у громадській роботі — як депутат національних зборів і член керівництва багатьох громадських організацій. Будучи на пенсії, продовжує вести громадську роботу. Став шанованою людиною серед військових і цивільного населення не тільки Праги, але й далеко за її межами.

* * *

1. Людвик Свобода. Від Бузулука до Праги. — Київ, 1964. — С. 26.
2. О прошлом во имя будущего. Вторая мировая война: причины, итоги, уроки. — Москва: Изд-во Агентства печати Новости, 1985. — С. 31.
3. Військовий історичний інститут. Прага, Чеська Республіка. Кваліфікаційна відомість. — С. 3.
4. Книга Пам'яті України: Закарпатська область. — Т. 2. — Ужгород: Карпати, 1998. — С. 31.
5. ДАЗО, Ф. 2558. — оп. 1, спр. 5016, арк. 1.
6. Там само, арк. 4.
7. Там само, арк. 11.
8. Там само, арк. 28.
9. Там само, арк. 29.
10. Військовий архів реєстрації осіб. Трнава. Словацька Республіка. Список особового складу, с. 2.
11. Шлях до волі: Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму в 1939—1945 рр. — Пряшів: Музей української культури в Свиднику, 1966. — Документи. — С. 286.
12. Список особового складу, с. 2.
13. Людвик Свобода. Від Бузулука до Праги. — С. 380.
14. Список особового складу, с. 2.
15. Кваліфікаційна відомість, с. 1.
16. Дукля вічно жива: Зб. спогадів учасників Карпатсько-Дукельської операції. — Кошиці: Східно-Словацьке видавництво, 1987, — С. 64.

НЕСКОРЕНИЙ ГЕРОЙ

**ВАЙДА
СТЕПАН
МИКОЛАЙОВИЧ**

Народився 17 січня 1922 року в с. Дулово Тячівського району в селянській родині. Офіцер чехословацького корпусу в роки війни, Герой Радянського Союзу. Із серпня 1940 до січня 1943 року відбував покарання в Івдельтаборі за нелегальний перехід кордону. Звільнений 12 січня 1943 р. Загинув 6 квітня 1945 р. Реабілітований 26 березня 1969 року.

Серед тисяч закарпатських патріотів, які в роки Другої світової війни піднялися на смертельний бій проти фашистських завойовників і віддали своє життя за щастя рідного краю, яскраво виділяється колоритна постать Степана Вайди. На його долю теж випали важкі випробування в сталінсько-беріївських катівнях та концтаборах горезвісного ГУЛАГу.

Народився С. М. Вайда 17 січня 1922 року в селі Дулово Тячівського району в малоземельній хліборобській родині. Його батькові — людині працьовитій, добропорядній і шанованій односельчанами — доводилося постійно поневірятися в пошуках роботи, щоб нагодувати сім'ю і сплачувати непосильні податки. Вже з дитинства хлопчина звикався з тим, що простій людині, аби вижити, треба працювати, поважати людей і спиратися на них. Ця істина потім стала кредо свідомого громадянина. Найбільш яскраво це проявилось під час навчання в Хустській гімназії, куди йому після народної школи поталанило поступити в 1935 році.

Навчання в одному з найбільш престижних на ту пору освітніх закладів краю внесло докорінні зміни у формування особистості сільських юнаків, сприяло гартуванню стійких морально-патріотичних рис їх характеру. Стати гімназистом означало мати додаткові труднощі. Гімназистам часто доводилося жити на приватних квартирах за плату та на власному харчуванні. Окремі приїжджали із сусідніх сіл поїздом, а були й такі, що долали відстань до гімназії пішки або на велосипедах по десять і більше кілометрів і в сльоту, і в люті морозні дні.

Степану, на щастя, благодійники допомогли влаштуватися у скромному гуртожитку при гімназії для дітей православного віросповідання. Заклад цей, що утримувала церква, перебував у досить убогому стані, але був незмінним притулком для юнаків з віддалених сіл, яких спрага до навчання тягнула до криниці знань.

Студювання С. М. Вайди в гімназії співпало з бурхливими подіями, що відбувалися на теренах тодішньої Чехословаччини, до складу якої входило Закарпаття. У республіці і у краї почалася гостра політична боротьба між десятками політичних партій — від радикальних лівих до крайньо правих. Хустщина ж, особливо місто Хуст, виявилась в епіцентрі цієї боротьби.

В такій заплутаній політичній ситуації важко було розібратися і визначити своє місце. До того ж у самій гімназії учнівську молодь збивали з пантелику гострі суперечки поміж прихильниками “русинства” з одного боку та прибічниками русофільського і українофільського напрямів, за якими часто стояли російські та українські емігранти, що знайшли притулок в Закарпатті. Розмежування проходило і поміж молодіжними організаціями, такими як “Пласт” і “Скаут”, поміж православними і уніатами, представниками інших конфесій.

Пристрасті розпалювалися в міру того, як над краєм згущалася загроза з боку фашистських загарбників.

Як врятувати край від цієї смертельної небезпеки? Над цією проблемою замислювався кожний патріот краю. Це питання ставила перед собою і прогресивна учнівська молодь. Одні стали виступати за самостійність, інші потішали себе надією на скоріше повернення до т. з. “святостефанської корони”, тобто розраховували на реанімацію колишньої великої Угорщини. В той же час значна частина хустських гімназистів звертала свої погляди на Схід, пам’ятаючи, з якою симпатією їх діди і батьки згадували, що там, за Карпатами, живуть їх брати по крові і вірі. І хоч помисли ці належали до крамольних, бо їх поширювали й комуністи, С. М. Вайді, як і його багатьом друзям, орієнтація на Радянський Союз не тільки імпонувала. Він щиро вірив, що єдиним, хто допоможе закарпатським українцям у вирішенні їхньої долі, будуть їх брати по той бік Карпат. Ідея ця підживлювалася і тими офіційними заявами, які робилися урядами СРСР і тодішньої Чехословаччини щодо спільних дій на випадок фашистської агресії проти останньої. Ось чому С. М. Вайда, як і значна частина закарпатської молоді, зустріли окупацію Карпатської України угорськими військами в середині березня 1939 року з болем і готовністю до боротьби за її визволення.¹

Новий імпульс цим прагненням надало возз’єднання західноукраїнських земель у вересні 1939 року з Україною, коли по хребтах Карпат проліг спільний угорсько-радянський кордон. Сотні юнаків і дівчат Закарпаття практично одразу почали нелегально переходити його, або, як тоді було прийнято виражатися, втікали до Радянського Союзу, вірячи, що, за словами поета Д. Вакарова, наближається день, коли “на півночі” поміж братами “не буде межі”. На той час це був безприкладний у світовій історії масовий протест великої кількості населення Закарпаття проти існуючого окупаційного режиму, встановленого Угорщиною. Ще більш парадоксальним з точки зору історичної справедливості було і те, що благородні наміри юнаків і дівчат краю, їх священні помисли брутально розчавлювалися сталінсько-берієвськими сатрапами. Тільки-но вони опинилися на території Радянського Союзу, як з ними органи НКВД стали поводитися як із злочинцями.

Не оминула така участь і С. М. Вайду, який після закінчення 4 класу гімназії вирішив покинути рідний край і податися в Радянський Союз. До цього спонукало і те, що із загарбанням Закарпаття окупанти принесли переважній більшості населення краю, окрім безпра-в’я, голод і злидні, приниження національної гідності, позбавлення прав і політичних свобод, якими вони користувалися в чехословацький період.

Відчутним це стало і в гімназії, де серед вихованців із селян та робітників запанувала якась безвихідь. Ці учні відчули, що навчання в гімназії не для них. До того ж багато улюблених викладачів, або, як їх тоді називали, професорів, змушені були полишити викладання. Інші опинилися у списках неблагонадійних. На їх місце прибули учителі з Угорщини, які викладали угорською мовою навіть в українських класах. Почалася відверта мадяризація всього навчального процесу. Звичайно, така гімназія вже не могла дати великої науки, особливо коли йшлося про підготовку інтелігенції, яка б сприяла розвитку рідного краю. До того ж навчання в гімназії стало платним.

Варто нагадати і те, що в Хустській гімназії з 1939 року почали працювати паралельні класи з угорською мовою навчання. Здавалося б, що тут дивного. Та насторожувало те, що в учбовому закладі могли навчатися лише ті, хто володіє угорською мовою і належав до привілейованих і лояльних до угорської влади сімей і прошарків, з них формувалася учнівська еліта. Натомість ставлення до учнів українських класів з боку дирекції та викладачів, принаймні тих, які не приховували своєї “українофобії” чи “русофобії” й хизувалися своїми угорськими шовіністичними симпатіями, було неприховано принизливим і недружелюбним. Їх мали за неповноцінних, обзивали “смердючими русинами”, а за незнання угорської мови, докоряли, мовляв, “угорський хліб їси, то й говори по-угорськи”.

Окупанти заборонили діяльність таких учнівських організацій, як “Пласт” та “Скаут”. Натомість почала діяти воєнізована організація “Левенте”, до якої мусили належати всі юнаки з 12 до 23 років. Вона характеризувалася жорстокою дисципліною та військовою

муштрою і була покликана готувати резерв для угорської армії.² В такій обстановці, як здавалося С. М. Вайді, єдиним порятунком могла стати втеча до братів, де можна здобути освіту і стати корисною людиною, коли повернеться до рідного краю. Своїми задумами поділився з односельцем І. І. Фединою, який теж виношував такі плани.

І ось 9 серпня 1940 року юнаки покинули рідне село у пошуках кращої долі. Із Дулова до Колочави їхали автобусом. Із Колочави до кордону йшли пішки, ховаючись від угорських жандармів та військових патрулів, які нищорили по верховинських оселях та дорогах. Так вийшли на полонину Плай, Диняска і Задня і під вечір 10 серпня перейшли кордон. Невдовзі потрапили до рук прикордонників Надвірнянської прикордонної застави. Тут їх протримали кілька днів і відправили в тюрму до Станіслава, де вони піддавалися принизливим провокаційним допитам і безпідставним звинуваченням.

17 вересня 1940 року слідчу справу на підсудних було направлено на розгляд особливої наради при НКВС СРСР, а 2 листопада цього ж року надійшла виписка із протоколу № 145 про те, що С. М. Вайді та І. І. Федині за нелегальний перехід радянсько-угорського кордону винесено вирок — три роки ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Із Станіслава С. М. Вайдю відправили в Харків, а звітди в товарних неопалюваних вагонах — в Івдельський табір Свердловської області.³

У житті С. М. Вайди, як і його земляків, настав найважчий і найжахливіший період. Тут він фактично перестав бути людиною, яка мала прізвище та ім'я, а став в'язнем № 384. Довелося звикати до нелюдських умов життя, виснажливого голоду, важкої рабської праці, лютих сибірських морозів, терпіти свавілля і знущання наглядачів та їх сатрапів з числа злочинців-рецидивістів. Він щодня бачив, як над кожним в'язнем висіла загроза загибелі, як косила людей невблаганна смерть, як засуджені вмирили від тифу, туберкульозу, дизентерії, просто недоїдання. Про їхні могили ніхто ніколи не довідається.

Робочий день у таборі тривав від ночі до ночі. Тут не було ні вихідних, ні свят. Їсти давали двічі на день, о шостій ранку та восьмій вечора. Пайок в'язня, за умови, що він виконає норму виробітку — один літер баланди, що її готували з муки, завареної на чистій воді. А хліба на одного в'язня видавали від 400 до 700 грамів. Щоб отримати такий пайок, в'язню на лісорозробках потрібно було заготувати 5 кубометрів деревини, а на будівництві залізниці — видобути 3 кубометри породи. Але й так в'язні здебільшого не отримували “зароблений пайок”. С. М. Вайда, працюючи на лісопвалі, з нормами виробітку справлявся. Допомогало те, що Бог наділив його неабиякою силою, а вдома привчився до важкої праці.

Але він не знав, як і інші закарпатські в'язні, що відбувається у білому світі і про те, що між емігрантським урядом Чехословаччини у Лондоні та урядом Радянського Союзу укладено угоду про утворення на території СРСР чехословацької військової частини, до якої, окрім громадян чеської та словацької національності, будуть залучені і підкарпатські русини, які після нелегального переходу кордону опинилися в радянських виправно-трудовах таборах. Саме закарпатці і могли стати кісткою чехословацької військової частини на початковій стадії її формування.⁴

Рахуючись з цим, радянська сторона пішла на звільнення із ув'язнення закарпатців. Однак робилося це без всілякої гласності і в багатьох випадках зі значним зволіканням та в залежності від примх табірної адміністрації. Про справжні причини “дострокового” виходу на свободу в'язні довідувалися лише після того, як прибули до місць, зазначених у довідках, що їх видавали табірні служби разом з проїзними залізничними квитками.⁵

Зовсім несподіваним було звільнення і для С. М. Вайди. В день, коли він збирався відряпати на дощечці число 332, яке означало кількість промарнованих в ув'язненні днів, його раптом викликали в комендатуру. Тут йому оголосили, що, як чехословацький підданий, він достроково звільняється з табору. Йому видали новий одяг, білизну, квиток на безкоштовний проїзд до місця призначення.

До Бузулука С. М. Вайда прибув 2 лютого 1943 року і того ж дня підписав документ про добровільний вступ у ряди “діючих частин” Чехословаччини. Під номером 2118 його

було зараховано бійцем підрозділу, яким командував Людвік Свобода. “Своїм підписом стверджую, — говориться у згаданому документі, — що добровільно віддаю себе в розпорядження закордонному урядові Чехословаччини”.

З цього часу і до останнього подиху С. М. Вайда залишався відданим цьому зобов'язанню бійцем-антифашистом. Важкі умови життя в табірному ув'язненні ніскільки не обізлили його і не підірвали віру в торжество історичної справедливості — визволення Закарпаття. Тепер це повною мірою залежало і від нього та інших закарпатських юнаків, які влилися до чехословацької військової частини.

Військове життя для молодого солдата почалося з наполегливого, сумлінного навчання та оволодіння військовими навиками і зброєю. Часу для цього було обмаль, тим більше, що всі прагнули шнайшвидше потрапити на фронт. Після того, як 1-й Чехословацький окремий батальйон витримав бойове хрещення під Соколовим, що на Харківщині, почала формуватися перша окрема чехословацька бригада у Новохоперську. У її складі створювався танковий батальйон, з легендарними звершеннями якого згодом так тісно переплелися і доля С. М. Вайди. У квітні 1943 року в числі найбільш здібних і підготовлених воїнів його відправили в танкове училище у м. Тамбові.

Перед майбутніми чехословацькими танкістами ставилося завдання — в максимально короткі строки опанувати курс навчання, включаючи і теоретичні дисципліни, і матеріально-технічну частину, щоб досконало оволодіти цією важкою, але престижною професією в армії. Працювати доводилося і вдень, і вночі. У червні 1943 року навчання завершилося. Як кращому курсанту танкового училища, С. М. Вайді було присвоєно звання четара (сержанта) і рекомендовано командиром танка.

Після повернення з Тамбова у Новохоперськ на танкістів уже чекали нові бойові машини Т-34. С. М. Вайду призначили командиром танка “Жишка”, по імені відомого національного героя Чехії, полководця гуситів, який не знав поразок у боротьбі проти ворогів чеського народу. Танк дійсно став легендарним. Фактично це був командирський танк, який у бойових порядках чехословацького танкового підрозділу завжди йшов попереду. Його командир цим дорожив і прагнув, що б то не було, виправдати довір'я. Йому не раз доводилося демонструвати свою хоробрість та винахідливість, розуміючи, що він повністю відповідає і за екіпаж, і за виконання поставленого завдання перед танкістами у суворих боях.

Перше, по-справжньому бойове хрещення, С. М. Вайда, як і вся 1-а чехословацька бригада, отримав під час визволення м. Києва. У цих жорстоких боях танкістам доводилося наступати крізь вогонь і руїни, шквал гарматних пострілів й кулеметних черг. І уже 6 листопада 1943 року на світанку танкісти вийшли на берег Дніпра південніше Києво-Печерської лаври. За визволення Києва і проявлену мужність на прапорі бригади з'явився орден Суворова 2-го ступеня, трьом чехословацьким офіцерам присвоїли звання Героя Радянського Союзу, 105 воїнів, серед яких і С. М. Вайда, були нагороджені Чехословацьким військовим хрестом 1939 року.

Попереду були бої бригади за Фастів, Коростень, Бердичів, Житомир. Наприкінці грудня 1943 року бригада відзначилася на підступах до м. Біла Церква. За успішні дії в цій операції їй було нагороджено орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня.⁶ Відтак були бої за Жашків та інші населені пункти, у яких чехословацькі танкісти з гідністю примножували славу бригади. Командування високо оцінило бойові заслуги С. М. Вайди, його нагородили другим Чехословацьким військовим хрестом і присвоїли звання ротного та призначили командиром танкового взводу.

Його бойові друзі згадували, з якою настирливістю взявся він за виконання функцій командира взводу. Весь час перебував серед танкістів, вимагаючи від них вірцевого виконання своїх обов'язків. Особливу увагу звертав на бойову готовність довіреної йому техніки. Своїм прикладом запалював і соратників.

А тим часом фронт неухильно просувався до кордонів Чехословаччини. Це викликало у підрозділах чехословацької армії велике пошвавлення. На сторінках газети “Наше військо в

СРСР” почали з’являтися публікації і про визволення Мукачева, Ужгорода, куди потрібно спрямувати свої погляди. В підрозділах тільки й говорили про це, особливо закарпатці. Та доля розпорядилася інакше.

У лютому 1944 року після визволення міста Рівного і Луцька, де проживала значна частина волинських чехів, командування чехословацької бригади звернулося до командування Червоної Армії на цій ділянці фронту з проханням “визначити для чехословацької бригади нову ділянку бойових дій, а саме: Тернопіль—Станіслав—Ужок або Рівне—Львів—Ужок, оскільки саме ці напрями є найкоротшими до кордонів Чехословаччини”. Одноразово генерал Л. Свобода звернувся з проханням до радянських компетентних органів дозволити волинським чехам вступати до чехословацьких підрозділів з метою їх поповнення. Радянська сторона погодилася.⁷ Виникло питання про військове навчання новобранців, в тому числі і танкістів. Зрозуміло, що це завдання було доручено найбільш досвідченим і здібним офіцерам та молодим командирам. До цієї когорти потрапив і С. М. Вайда, який відповідав за підготовку танкістів.

Та в кінці серпня 1944 року несподівано для штабів радянських військ і командування чехословацької армії спалахнуло словацьке національне повстання. Воно застигло танковий підрозділ в стані реорганізації. На базі чехословацького танкового батальйону вирішили створити танкову бригаду. Реорганізований танковий підрозділ на цей час нараховував близько 800 чоловік, однак бракувало ще 500 — для повного укомплектування бригади. Невистачало й танків та іншої техніки.

Саме через це на початку Карпато-Дукельської операції чехословацькі танкісти не змогли взяти в ній участь, бо формування та укомплектування бригади затягнулося до другої половини вересня. Були організовані 1-й і 3-й батальйони, в кожному з яких були утворені по дві танкові роти. С. М. Вайда потрапив до 2-го батальйону, де знаходилося й командування бригадою. Після сформування бригада відразу включилася у бойові дії корпусу, який в запеклих боях оволодівав карпатськими перевалами на кордоні Словаччини та Польщі. У ході цих боїв танкова бригада була фактично переозброєна новими танками з резерву 4-го Українського фронту.

У січні 1945 року чехословацькі танкісти вели бої за прорив фашистської оборони на річці Ондава, активно включившись в Західно-Карпатську операцію. А, прямуючи на захід, їм довелося у важких зимових умовах долати Високі Татри, Малі Бескиди. Потім бригада була перекинута у південну Польщу і наприкінці лютого підійшла до м. Вадовіце. 10 березня 1945 року розпочалася Моравсько-Остравська операція, в ході якої танкова бригада атакувала німецькі укріплення через річку Жора. Всі три танки взводу С. М. Вайди були в числі перших, що понеслися на окопи фашистів.⁸

Потім були бої за містечка Сорока, Водзіслав, Вілхва та інші опорні пункти ворога, у яких бригада зазнала суттєвих втрат. Фактично з боїв був виведений весь 3-й батальйон. Одержав поранення і командир 2-го танкового батальйону, місце якого зайняв С. М. Вайда. Він енергійно повів роту в напрямі річок Одри та Олзи, за якими вже неподалік був кордон Чехословаччини. З боями визволили містечко Рогов. А попереду чекали запеклі бої за оволодіння плацдармом на лівому березі Одера, щоб звідти завдати нищівного удару по містечку Творкув, яке ворог перетворив у справжню фортецю.

Бій чехословацьких танкістів за Творкув не припинявся кілька діб, а для С. М. Вайди він став фатальним. В одному з цих боїв 6 квітня 1945 року, коли до кордону Чехословаччини залишалася всього 12 км, а до дня Перемоги над фашизмом — 33 дні, снайперська куля ворога обірвала його життя. Відважного танкіста поховали в польському містечку Погржебин, що на березі Одера, з участю командира танкової бригади В. Янко та його побратимів. У червні 1948 року прах С. М. Вайди було перевезено в Моравську Остраву, де на центральній площі міста йому споруджено пам’ятник.⁹

У серпні 1945 року С. М. Вайда посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу та офіцерського звання капітана. Збереглося чимало свідчень про його подвиги та про людську гідність. Людвік Свобода сказав: “В моїй пам’яті збереглися спогади про десятки хороб-

рих воїнів. До найхоробріших, безумовно, належить Степан Вайда¹⁰. Таку ж характеристику йому дав і командир бригади В. Янко.

У післявоєнний час багато зроблено по увічненню пам'яті С. М. Вайди і у Закарпатті. В рідному селі героя та в м. Тячеві встановлено бюсти мужнього танкіста. Пам'ятники С. Вайді споруджено і у містах Опава (Чехія) та Творкув (Польща). В танковому училищі в Опаві відкрито йому музей, як і у с. Дулово. Ім'ям С. М. Вайди названо школи, вулиці тощо. Пам'ять про героя живе в серцях його земляків та бойових друзів.¹¹

* * *

1. Пруниця С. Ю. Кризь вир боїв — до подвигу й безсмертя. // Новини Закарпаття. — 1997. — 23 січ.
2. Олійник О. Юнак з Дулова: Нарис про Героя Радянського Союзу Степана Вайду, — Ужгород, 1959. — С. 8.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2728, арк. 5—12.
4. Шлях до волі. Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму. — Пряшів (Словаччина), 1966. — С. 118.
5. Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 55.
6. Кобулей В. Разом із Степаном Вайдою // Закарпатська правда. — 1990. — 27 бер.
7. Свобода Л. От Бузулука до Праги. — Москва, 1962. — С. 247—248.
8. Вайда С. М. // Борці-антифашисти. — Ужгород: Карпати, 1988. — С. 49.
9. Довганич О. Д. Уславлений танкіст: До 60-річчя з дня народження С. Вайди // Закарпатська правда. — 1982. — 17 січ.
10. Свобода Л. Хоробрі, відважні, мужні // Шлях до волі... — С. 208.
11. Закарпатська правда. — 1981, 12 трав.; Закарпатська правда. — 1987. — 25 лют.

В. М. Керечанин

ВІД ВОЇНА ДО ПОЛКОВОДЦЯ

ВАЛЬО ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

*Народився 24 квітня 1921 року в с. Приборжавське
Іршавського району в багатодітній селянській сім'ї.
Військовий і громадсько-політичний діяч колишньої
Чехословаччини. Протягом 1940—1942 років відбував
покарання у Північно-печорському таборі Комі АРСР.
Звільнений 19 грудня 1942 року.
Реабілітований 4 червня 1990 року.*

В. В. Вальо народився 24 квітня 1921 р. в с. Задне на Іршавщині (тепер с. Приборжавське) у багатодітній сім'ї. Ровесники відзначають в його характері такі риси, як рішучість, спостережливість, згадують його гострий розум. Будучи юнаком, він мислив “по-дорослому”, цікавився складними життєвими проблемами. Спостерігаючи злиденне життя більшості односельців, мешканців навколишніх населених пунктів, він ставив перед собою й іншими запитання: чому така велика соціальна нерівність існує між людьми, чому вони вимушені покидати свій рідний край і їхати в заморські країни в пошуках роботи й хліба насущного? Згодом сам навчився знаходити відповіді на ці та подібні болючі питання.

У 1933 р. В. В. Вальо вступив до Хустської державної гімназії. Опинившись у колективі

гімназистів, він не тільки здобував знання, але й формувався як особистість. Тут формувався як палкий патріот свого народу. Невдовзі став членом літературного гуртка, який плідно працював при Хустській гімназії. Тут його друзями стали Дмитро Вакаров, Кирило Галас, Костянтин Дюрічка, Михайло Кемінь, Дмитро Лазар, Петро Продан, Михайло Симулик, Василь Сочка та інші початківці, що пробували своє перо в літературі. Мудрим наставником творчої молоді справедливо вважається професор гімназії П. В. Лінтур, уже в той час відомий збирач, дослідник і знавець фольклору слов'янських народів і літературознавець.¹

В. В. Вальо з великим захопленням організував творчі мандрівки початкуючих літераторів по рідному краю. Зокрема, гімназисти часто бували на околиці Хуста і милувалися долиною, яка щовесни вкривалася напрочуд красивим білосніжним килимом нарцисів. Під час мандрівок по Закарпаттю гімназисти проводили творчі диспути за творами класиків української та російської літератури, зустрічалися з людьми і старанно записували від знавців народні пісні, коломийки, коляди, казки. Вони з тривогою обмінювалися між собою думками: як протистояти проникненню фашистської ідеології в середовище народних мас, як посилювати боротьбу проти окупаційного режиму. В цьому вони брали приклад із свого керівника П. В. Лінтура.

У літературному гуртку В. В. Вальо пізнавав ази творчої праці. Молодий прозаїк писав нариси, пробував сили у журналістиці, друкувався в періодичній пресі в Закарпатті та за його межами. Це були переважно публікації з життя простих людей. Свої публікації він підписував псевдонімом “Бідняк”. Він брав участь у чехословацьких конкурсах, котрі проводила редакція журналу “Злін”, і виходив переможцем. Зокрема, за нарис “Що думають верховинці про іспанську війну”, надрукований в “Русском народном голосе” під псевдонімом “Верховинський”, 16-річний юнак в 1937 році на конкурсі посів призове місце й одержав нагороду — 500 корон й три пари туфлів.²

У 1939—1940-му навчальному році у Хустській гімназії активізувалася антифашистська боротьба, пов'язана з реакцією багатьох гімназистів на вихід Червоної армії у вересні 1939 року до Головного Карпатського хребта. Тоді в гімназії й по всьому Закарпаттю люди говорили, що Червона армія не зупиниться на Карпатському хребті, а піде далі, в наш край. Тож буде покінчено з угорським окупаційним режимом. А В. В. Вальо на географічній карті Європи олівцем обвів Закарпаття і “приєднав” його до України. Але Червона армія далі не пішла, а угорські силові структури між тим розгорнули каральні акції в містах і селах краю, в тому числі і в класах Хустської гімназії.

Був ізольований від студентів і брутально звільнений з роботи професор П. В. Лінтур. За ґратами опинилися і його вихованці, їх привели в жандармерію м. Хуст і там страшно катували. Ця ж участь спіткала й В. В. Вальо. Життя його круто змінилося. 9 серпня 1940 року троє осіб з угорських каральних служб учинили обшук у будинку його батьків. Карателі знайшли уже згадану географічну карту Європи, газету “Известия”, чеський журнал “Свет Советов”. “Так ось, чого ви хочете!” — зле гаркнув угорський жандарм. У кримінальній справі виявлено 4 листи відомого поета Івана Керчі до В. В. Вальо за його активне поширення збірок поезій, які видавалися в Хустській, Ужгородській, Мукачівській гімназіях.³

На руках Василя клацнули холодні залізні наручники. Він був арештований і відведений у місцевий уряд, що був у сусідньому селі Довге. Тут його прискіпливо допитали, потім зачинили в одній з кімнат. Та вночі Василь звідти утік й прийшов додому. Швидко на босу ногу взув нові топанки, забіг на хвилику до свого друга Івана Кришеника й, не чекаючи ранку, обоє подалися на Схід.⁴ Це вже був другий син із сім'ї Вальо, що пішов в СРСР. Першим 4 травня 1940 року перетнув кордон старший син Михайло, який через півроку помер у таборі в м. Івдель на Уралі.

Шлях В. Вальо та І. Кришеника проліг через села Довге, Кушницю, Керецьки, Березники, Пилипець, Скотарське, Вишне Студене. 12 серпня 1940 року в районі залізничної станції Бескид вони перетнули кордон і пройшли кілька сот метрів по радянській території. Там були затримані прикордонниками і відправлені у прикорпатське м. Сколе. Їх кинули у в'язницю як порушників державного кордону.⁵

Почалося слідство. Перше запитання: “З якою метою ви прийшли в СРСР?” З протоколу

допиту відповідь В. Вальо така: “До СРСР я прийшов, щоб позбутися мук, які мене чекали в Угорщині після обшуку дома й арешту каральними угорськими органами. Також бажаю продовжити навчання і залишитися на постійне місце проживання”.

Проте цю чесну одверту відповідь і переконливі доводи в слідчих органах НКВС зрозуміти не хотіли. Слідчі мінялися, а питання залишилося те ж саме: “З якою метою ви прийшли в СРСР?” Заарештований пояснював, що ледве втік з рук угорських жандармів, розповідав, за що його хотіли судити, тому прийшов шукати порятунку в СРСР. Та йому не вірили, або не хотіли вірити. Нарешті, вже 7 квітня 1941 року В. В. Вальо було оголошено вирок: три роки позбавлення волі. Його відправили в Північно-печорський табір Комі АРСР.

На цей час у 29-ти таборах НКВС уже перебували тисячі закарпатців, що мали таку ж “провину”, як і В. В. Вальо, відбували покарання за нелегальний перехід державного угорсько-радянського кордону. Ці табори знаходилися в північних і сибірських регіонах СРСР.

Про антигуманні дії до наших співвітчизників довідалася чехословацька воєнна місія в Радянському Союзі, яку очолював полковник Г. Піка. Архівні документи засвідчують, що він та його працівники провели велику роботу, аби з’ясувати, в яких таборах перебували закарпатці. На підставі цього була складена карта-схема знаходження таборів і визначено приблизне число ув’язнених закарпатців. Військова місія вступила у листування з Чехословацьким емігрантським урядом в Лондоні, з міністерствами оборони і внутрішніх справ СРСР, щоб звільнити наших краян з таборів і дозволити їм вступити у лави чехословацької військової частини, яка формувалася в СРСР. Навіть було донесення президенту ЧСР Е. Бенешу про повну бездіяльність по цій проблемі посла Чехословаччини в Радянському Союзі З. Фірлінгера.⁶

Нарешті питання було вирішено позитивно. Наприкінці 1942 — на початку 1943 рр. закарпатці почали масово прибувати з таборів у м. Бузулук Оренбурзької області до чехословацького військового з’єднання, яким командував Людвік Свобода. Через багато років після розгрому німецьких фашистів прославлений генерал армії Л. Свобода в своїх мемуарах так напише про воїнів, уродженців Закарпаття: це були “...хоробрі, відважні й мужні бійці”.⁷ В. В. Вальо приїхав у Бузулук і 1 лютого 1943 року був зарахований до чехословацької військової частини танкістом.

На нього одразу звернули увагу як на здібного, перспективного воїна. 30 березня 1943 року він був направлений на курси молодших командирів. По закінченню курсів швидко одержував військові звання: свobodника, десятника, потім, проминувши чергові військові звання, четара і ротмістра, одразу став підпоручиком. А в жовтні 1943 року В. В. Вальо було присвоєно звання поручика.

Певний час молодий офіцер працював у штабах військових частин, брав участь у боях за визволення від німецько-фашистських загарбників українських земель. Він був учасником однієї з найкровопролитніших битв, яку достойно витримав перший Чехословацький армійський корпус, — Карпато-Дукельської бойової операції у вересні—жовтні 1944 року. За ці бої він був відзначений високою нагородою — орденом “Чехословацький військовий хрест 1939”.⁸

На початку січня 1945 року В. В. Вальо несподівано опинився у рідному краї. Починаючи з листопада 1944 року в Закарпатті, як на визволеній території, діяла чехословацька адміністрація від лондонського уряду, яку очолював міністр Ф. Немец. В цій адміністрації військовими питаннями займався генерал Гасал-Ніжборський. В. В. Вальо обіймав посаду військового коменданта Тячівського округу. Серед інших питань він займався призовом військовозобов’язаних громадян округу до 1-го Чехословацького армійського корпусу. А треба сказати, що генерал Л. Свобода мав тоді план набрати в корпус 15 тисяч громадян Закарпаття.

Але в зв’язку з відомим у цей час політичним рухом по реалізації вимог Маніфесту 1-го з’їзду народних комітетів Закарпатської України про вихід краю зі складу Чехословаччини і возз’єднання його з Україною, згадана вище чехословацька адміністрація припинила свою діяльність. В. В. Вальо знову повернувся на фронт. Там взяв участь у відомій Моравсько-

Остравській бойовій операції, яка тривала понад 50 днів. Воював до останнього дня Другої світової війни в Європі — дня визволення Праги 9 травня 1945 року.

Після очищення чехословацької землі від німецьких окупантів і завершення війни в Європі В. В. Вальо продовжував військову службу. У жовтні 1945 року його направили в Міністерство оборони Чехословаччини в Прагу для вирішення дальшої долі. Наш співвітчизник прийняв остаточне рішення — і надалі залишився кадровим офіцером у лавах чехословацької армії.

Він добре знав обов'язки офіцерського складу в умовах війни. Але тепер, у мирний час, коли Чехословаччина була відновлена як держава, постало нове завдання — розбудувати нову армію. Одним із її будівничих і став В. В. Вальо. У 1947 році закінчив військове піхотне училище, а через рік, у чині капітана, поступив у військову академію. Після закінчення цього навчального закладу В. В. Вальо одержав призначення на продовження служби в Генеральному штабі Міністерства оборони Чехословаччини.

У 1952 році одружився. Життєвою супутницею його стала чешка Мілуша Бомбова — педагог, викладач іноземних мов. Роки летіли стрімголов... І от вже старший син Михайло закінчив Московський інститут міжнародних відносин і став професійним дипломатом, а молодший Людвік, що вчився на факультеті журналістики Карлового університету в Празі, почав працювати в пресі. А батько і далі ніс нелегкий тягар військової служби офіцера Генерального штабу. У 1957—1958 роках навчався в академії Генерального штабу Міністерства оборони СРСР у Москві, яку успішно закінчив.

У 1961 році полковник В. В. Вальо призначений командиром мотострілецької дивізії у м. Пльзень. На цій посаді в 1962 році йому присвоєно чергове військове звання генерал-майора. У Чехословаччині були два воєнні округи: Східний і Західний. Так ось, в одному з них, Західному, В. В. Вальо з кінця 1964 року обіймав посаду начальника штабу, а в 1968 році став командувачем Західного військового округу у м. Табор і став генералом-лейтенантом.

Коли обіймав ці посади, у нашого земляка чи не найповніше проявилися здібності крупного військового діяча і полководця. На посту командуючого військовим округом В. В. Вальо застали відомі серпневі події 1968 року, коли на територію Чехословаччини були введені війська країн Варшавського договору. Командири військових частин округу й інші офіцери боляче сприймали цю акцію і розцінили її як удар по демократизації, що розпочалася в країні. А були і десятки таких, що під впливом цих подій кінчали життя самогубством.

У такій непростій ситуації командувач військами округу терміново скликав нараду офіцерів. Її учасники відзначали, що вона була чи не найкоротшою за всі роки перебування В. В. Вальо на посаді командувача округом. Генерал говорив мало, але рішуче. Він звернувся до офіцерів приблизно з такими словами: “Так що? Будемо й далі стрілятися? Вгамуйте свої емоції і думайте про долю народу. Ви потрібні Чехословаччині живими...” Випадки самогубства офіцерів припинилися. Позиція командувача знайшла високе розуміння командного складу округу і одержала схвальну оцінку у верхах.

У 1971 році В. В. Вальо був призначений на посаду першого заступника Міністра оборони Чехословаччини. Тут наш земляк, генерал-полковник, ставши другою особою в Міністерстві оборони, далі продовжував активну роботу по розбудові Збройних сил Чехословаччини.

Василь Вальо — надпоручик чехословацької армії у 1946 р.

При всій своїй зайнятості генерал ніколи не поривав зв'язків з рідним краєм. Закарпатська область і Пряшівський, а потім Східно-Словацький край, починаючи з 1949 року, щорічно 9 травня проводили разом на державному кордоні поблизу Ужгорода святкування дня Перемоги над фашизмом. На цих урочистостях часто бував і В. В. Вальо. Зустрічався зі своїми бойовими побратимами із Закарпаття, відвідував родичів у рідному Приборжавському.

Одного разу завітав у місто своєї молодості Хуст, щоб зустрітися з друзями по гімназії та літературному гуртку, який працював при гімназії. Дуже хотів побачитися з Д. Вакаровим, М. Шпіцером, М. Сокачем, з чехом Вацлавом Хітрі, який колись роздавав бідним студентам тістечка і кусні хліба, що залишили в пам'яті незабутній смак. Хотів також зустрітися з братами Михайлом і Йосипом Сірками. Але всі вищезгадані друзі загинули нескореними в антифашистській борні. Нам не вдалося з'ясувати, як зреагував генерал Вальо на цю сумну правду про своїх побратимів. Та впевнені, що біль за їх трагічну долю в антифашистській боротьбі ніколи не вщухав у його серці.

Окрім виконання своїх прямих військових обов'язків, В. В. Вальо проводив і чималу громадсько-політичну роботу. Він був депутатом федерального парламенту Чехословаччини від виборців м. Брно, часто приїздив сюди для зустрічей з мешканцями міста, завжди був бажаним гостем у студентських аудиторіях Праги і Табора, де його знали як командувача військами Західного військового округу. Часто бував у військових частинах, радо зустрічався з воїнами і офіцерами як колишній фронтовик, борець проти фашизму. Систематично інформував особовий склад військових частин про актуальні питання, над розв'язанням яких працює командування Збройних сил країни.

В. В. Вальо входив до складу авторитетного керівництва громадської організації — комітету Спілки борців проти фашизму, активно працював у ньому. Неодноразово бойові друзі — уродженці Закарпаття — питали чому він не займається такою близькою для нього справою як література, чому не пише мемуари про бойовий шлях 1-го Чехословацького армійського корпусу, в лавах якого пройшов фронтовими дорогами від Бузулука до Праги. На це генерал відповідав так: “Про наше військове з'єднання і про нас, як фронтовиків, пишуть Юрій Боролич, Федір Іванчов, Михайло Сабашош (всі родом із Закарпаття), і пишуть добре”.

Додамо, що згадані автори у повоєнний час поселилися на постійне помешкання в Східно-Словацькому краї і вже видали захоплюючі твори про боротьбу чехословацького війська і партизанів проти гітлерівських загарбників. У їх книгах достойне місце відведено і нашим співвітчизникам-фронтовикам.

На посту першого заступника Міністра оборони Чехословаччини В. В. Вальо (за чеською транскрипцією у всіх документах — Васіл Вало) плідно працював дев'ять років. Цьому сприяв набутий фронтовий досвід, серйозна фахова підготовка у вищих військових навчальних закладах, набута практика військового керівництва у повоєнні роки. Діапазон його обов'язків був надзвичайно широкий і різноманітний. Він важко піддається деталізації. Йому доводилося майже щодня приймати генералів, офіцерів, прапорщиків з низових військових підрозділів, які йшли до нього зі своїми проблемами. І він знаходив можливості вирішувати їх.

В контексті аналізу військової діяльності генерал-полковника В. В. Вальо є всі підстави сказати, що його поява на вершині Чехословацьких збройних сил не була випадковою. Скоріше, це закономірність, яка впливає з менталітету закарпатців. Після закінчення війни понад 3 тисячі наших земляків обрали собі Чехословаччину другою батьківщиною, і багато з них залишилися в армії, чесно і самовіддано виконували військову службу.

Досить сказати, що із наших краян, що воювали в лавах 1-го Чехословацького армійського корпусу, за документами Празького воєнного архіву, понад 240 стали вищими офіцерами і генералами. Більш конкретна статистика така: генералів — 8, полковників — понад 70, підполковників — близько 120, майорів — понад 40.

У числі генералітету із Закарпаття, окрім уже згаданого В. В. Вальо, — генерал-лейтенант Іван Дзямко з Мукачівщини, генерал-лейтенант Михайло Кричфалуші з Тячівщини,

генерал-лейтенант Степан Ромочевський з Виноградова, генерал-майори — Степан Бундзяк з Міжгір'я, Юлій Костович з Ужгорода, Василь Кучерявий з Перечинщини, Михайло Кодріш зі Свалявщини.

З-поміж полковників назвемо вибірково такі імена — Павло Лукеча зі Страбичова, Василь Чорней з Келечина, Юрій Горняк з Волосянки, Іван Демчик з Підгірного, Іван Гунда з Грушова, Дмитро Драб з Горінчова, Іван Медулич зі Студеного, Василь Сvida із Кузьмина, Іван Цар з Лозянського, Степан Коневич із Солочина, Ілля Симчина з Чинадійова, Іван Ігнатишак з Порошкова, Юрій Лукачко з Хуста, Петро Андрійчук з Дравець та багато інших.

Серед підполковників — Василь Кепич з Великих Лучок, Дмитро Попюк з Ясіня, Василь Ковач з Грушова, Олександр Печора з Верхнього Студеного, Михайло Попович з Невицького, Степан Мочар із Завадки та інші. Серед майорів — Василь Цоклан з Голубиноного, Михайло Чуп з Синевира, Юрій Мондич із Нанкова, Степан Антоній з Канори, Андрій Салака з Доробратова та інші.

Наші країни командували у чехословацькій армії корпусами, дивізіями, полками, батальйонами, іншими військовими підрозділами. Отже, В. В. Вальо не був самотнім у чехословацькій армії, він мав сотні співвітчизників-фронтовиків і спирався на їх досвід, займаючи керівні посади у Міністерстві оборони країни. Закарпатцям упродовж віків довелося служити в арміях різних держав, але до таких високих чинів їх не допускали.

На початку липня 1979 року Василь Васильович одержав відпустку, здав усі справи в Міністерстві, бо на руках уже мав путівки для виїзду з дружиною на курорт у Крим і, як розповідали, мав добрий настрій. Та раптом в Ужгород, в обком Компартії України, надійшла телеграма в чорній облямівці такого змісту: “З глибоким сумом повідомляємо, 8 липня 1979 р. у вечірніх годинах помер нагло у віці 58 років депутат Федеральних Зборів ЧССР, член Федерального Центрального Комітету Союзу антифашистських борців генерал-полковник Васил Вало, перший заступник Міністра оборони ЧССР. Честь його пам'яті”.

Смерть Василя Васильовича болем відізналася в серцях закарпатців, насамперед бойових друзів небіжчика. Авторів цих рядків було доручено виїхати в с. Приборжавське і повідомити рідних про непоправне горе, яке спіткало їх. Два його брати — Іван та Федір працювали на Приборжавському заводі будівельних матеріалів. З ними і відбулася зустріч. Не підозрюючи біди, вони дуже жваво розповідали про завод і свою роботу. Бесіда тривала понад годину, а в голові весь час була думка: як їм сказати про причину приїзду.

І ось наступила якась пауза. Скориставшись нею, запитав у співрозмовників: “Від Василя Васильовича одержуєте листи?” І почув у відповідь: “Так, дістаємо. І днями прийшов, у якому пише, що збирається їхати в Ялту відпочивати. Заїде додому”. Я трохи помовчав, потім тихо мовив: “Не приїде ваш брат... Він помер”. Брати розгубилися, потім Іван Васильович сказав: “Не може бути такого”. “На жаль, — повторив я, — це страшна правда”. Коли трохи отямилась від такої несподіванки, ми з братами обговорили, хто і як їхатиме в Прагу на похорон.

Разом з Іваном, Федором, сестрами Поланью та Ганною, племінником Сергієм й іншими родичами небіжчика і я поїхав у Чехословаччину. У Празі на залізничному вокзалі нас зустрів воєнний комендант столиці, також наш земляк генерал С. Бундзяк. Побували в Міністерстві оборони і залишили свої підписи в Траурній Книзі, вклонилися Василеві Вальо, великий фотограф якого був виставлений у приміщенні.

Потім відвідали дома дружину небіжчика Мілушу Вальо. Вона розповіла про останній день життя свого чоловіка. “Сказав, що хотів би поїсти курячого бульйону. Швидко все купила, і бульйон був готовий. Але у нього раптом щось настроїв упав, і він відмовився їсти. Сказав: “Роблю розвантажувальний день”. Я цим словам значення не надала, — далі розповідала Мілуша Вальо, — бо він раніше часто робив розвантажувальні дні, і я пішла до сина. А після обіду, прийшовши додому, побачила Василя мертвим на підлозі...” Як констатували лікарі, у В. В. Вальо був обширний інфаркт міокарда — і смерть настала негайно.

Похорон відбувся на рівні уряду 18 липня 1979 року у Великому обрядовому залі Празь-

кого крематорію. Тут на подвір'ї вишикувалася почесна варта воїнів Чехословацької армії, було багато фронтових побратимів небіжчика. Прибули військові аташе різних держав, акредитовані у Чехословаччині. Біля труни з тілом В. В. Вальо виставлені численні нагороди, якими був відзначений за бойові подвиги на війні та розбудову Чехословацької армії в мирний час.

Траурну промову виголосив Міністр оборони Чехословаччини генерал армії М. Дзур. Він сказав: “Слова прощання є ще важчими тому, що смерть Василя Вальо настала зненацька, посеред різноманітної роботи, щоденних турбот і радощів людського життя. Але ми свідомі того, що плідне життя, все те, що ти зробив, залишається всій Чехословаччині”.

У залі крематорію лунала траурна музика, церемонія поховання наближалася до завершення. І раптом почулася мелодія... Не може бути... Ні, не помилилися: в залі Празького крематорію тихо неслася мелодія однієї з кращих пісень Закарпаття — “Верховино, світку ти наш...”. Нам доводилося чути цю пісню десятки разів і у різному варіанті, на різних сценах. Чули, як співали її прості люди на домашніх святах і знаємо силу її дії на душу людини. Але, щоб на похороні, — вперше довелося почути в Празі. І тут особливо відчулося, як глибоко здатна вразити людину народна пісня, навіть в умовах траурного похоронного обряду. У даному разі це сприймалося як прощання небіжчика з рідним краєм, з його неперевершеною красою, бо саме це є змістом пісні “Верховино, світку ти наш...”

Ми звернулися до дружини В. В. Вальо із запитанням, як була включена згадана пісня до похоронного ритуалу її чоловіка. “Василь дуже любив цю пісню, і я вважала своїм обов'язком, щоб цей твір пролунав у залі в день прощання з моїм дорогим чоловіком...” Так завершилося земне життя В. В. Вальо. Із прожитих 58 років 39 віддав Чехословацькій армії. Йому зараховано службу з 9 серпня 1940 року, тобто з дня арешту в рідному селі.

Тепер важко гадати, як би склалося життя нашого земляка в рідному краї, якби не довелося піти в СРСР. Можливо, в його особі Закарпаття мало б талановитого письменника, журналіста чи політичного діяча. Але незаперечним є те, що, пов'язавши свою долю з Чехословацькою армією в роки воєнного лихоліття і в повоєнний період, він проявив неабиякі здібності і пройшов шлях від рядового воїна до полководця. Все, що він зробив, будучи командиром крупних військових з'єднань та на посаді першого заступника міністра оборони колишньої Чехословаччини, залишилося добрим набутком нинішніх чеської та словацької держав.

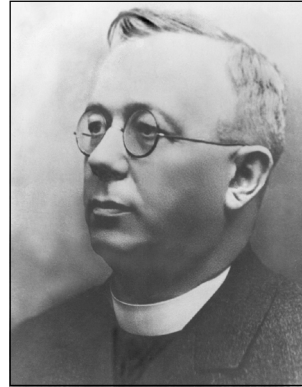
А Закарпаття законно пишається своїм земляком Василем Васильовичем Вальо, який завжди пам'ятав і шанував своє рідне коріння, свою вітчизну. Президія Закарпатського обласного суду зняла з В. В. Вальо ганебний вирок беріївців і 4 травня 1990 р. повністю його реабілітувала.

* * *

1. Я навіки прийшов у життя: Збірник спогадів про Д. Вакарова. — Упорядник О. Д. Довганич. — Ужгород, 1975. — С. 93—94.
2. Новини Закарпаття. — 1995, 19 вер. — С. 5.
3. Довганич О. Листки зламаной гілки. Про В. В. Вальо // Новини Закарпаття. — 1995. — 19 вер. — С. 5.
4. ДАЗО, ф. 2558, — оп. 1, спр. 4677, арк. 23—25.
5. Там само, арк. 27—28.
6. Воєнний архів інституту історії Чеської армії, Прага. VHA, MO, HS.
7. Шлях до волі: Збірник документів і матеріалів. — Пряшів (Словаччина), 1966. — С. 210.
8. Воєнний архів особових справ у Трnavі (Словаччина). Особова справа В. Вальо № 1357, 1943, с. 1—6.

ВІД УЧИТЕЛЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

**ВОЛОШИН
АВГУСТИН
ІВАНОВИЧ**

Народився 18 березня 1874 року в с. Келечин Міжгірського р-ну в родині священика. Журналіст, громадсько-політичний і культурний діяч, прем'єр-міністр і президент Карпатської України у 1938—1939 рр. Із травня до липня 1945 року перебував у Лефортовській і Бутирській тюрмах м. Москви, де 19 липня 1945 року помер. Реабілітований 12 вересня 1991 року.

Доля нашого видатного земляка Августина Волошина, який пройшов шлях від учителя і науковця до президента Карпатської України, — драматична і повчальна, як і доля багатьох представників української інтелігенції. Але він чесно ніс свій важкий хрест, сумлінно виконував місію перед рідним народом до останніх днів свого життя, до останнього подиху не на рідній землі, не в рідній хаті, а у мурах нестерпної московської в'язниці. Його життя і діяльність викликали захоплення й повагу в одних, ворожість і зневагу в інших. Однак час — найкращий суддя...

18 березня 1874 року в подружжя Івана і Емілії Волошинів народився хлопчик, якому щасливі батьки дали ім'я Августин. Його сестри Ольга, Олена, Елеонора називали брата більш спрощено — Густі. Його дитячі роки пройшли у мальовничому гірському селі Келечин, які пізніше він описав у невеличкій замітці “Моя родина”.¹ У цьому гірському селі на закарпатській Міжгірщині батько Августина був священиком.

Сім'я відіграла важливу роль у вихованні Августина. Неабияке значення мало й те, що його батько був високоінтелігентною людиною свого часу і в умовах іноземного панування і мадяризації розмовляв з сином тільки рідною мовою. Можна погодитися з В. Гренджою-Донським у тому, що “це на молодого хлопця мало вплив”.²

З 1883 до 1892 року А. І. Волошин навчався в Ужгородській гімназії. Незважаючи на посилену мадяризацію, яка наприкінці XIX століття полонила цей навчальний заклад, як і все Закарпаття, молодий студент не вважав ці роки втраченими. Перш за все тому, що в ньому викладали такі відомі в Закарпатті вчені й педагоги, як Євмен Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус.³ Під час навчання в гімназії талановитого юнака закріпив епископ Фірцак і запропонував йому продовжити навчання на теологічному факультеті в Будапешті, на що той дав згоду.

Цей престижний навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні і, незважаючи на те, провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), Волошин почерпнув багато цікавого і корисного для себе. У 1893 році він переїхав до Ужгорода і тут закінчив навчання в теологічному ліцеї. Серед викладачів виділявся хорватський поет Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав румунів, хорватів і русинів до спільних дій в боротьбі проти мадяризації, проти винищення слов'янських народів.

Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: “Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася любов народна і межнародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства”.⁴

Після закінчення теологічного ліцею у 1896 році 24 листопада цього ж року А. І. Волошин одружився на дочці професора Ужгородської гімназії Ірині Петрик. Вона на все життя

стала його надійним помічником. У 1933 році Ірина й Августин передали свій власний будинок на тодішній вулиці Раковці під сиротинець. Вартість його становила близько 300 тисяч чеських крон. Передчасна смерть Ірини 13 березня 1936 року від злоякісної пухлини вуха була великою трагедією для чоловіка.⁵

У березні 1897 року він висвятився і працював капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді, у цьому ж році розпочалася його викладацька робота в Ужгородській учительській семінарії.

Після успішного закінчення Вищої педагогічної школи в Будапешті (1889—1900), де приватно склав додаткові іспити й отримав диплом учителя фізики та математики, викладав ці предмети в Ужгородській учительській семінарії. Спочатку він продовжував працювати викладачем, а з 1912 до 1938 року — директором цього престижного в Закарпатті навчального закладу.

На кінець XIX ст. припадає вихід у світ двох книг А. І. Волошина — “Методичної граматики” для народних шкіл, написаної в 1899 році, яка витримала три видання, та “Читанки”. На час виходу першої книги її автору сповнилося 25 літ. Пройде десять років і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти учительських семінарій.

На 1900—1938 роки припадає період зрілості педагога і громадського діяча. З його ініціативи у 1902 році виникло акціонерне товариство “УНІО”, а при ньому друкарня і книгарня. Товариство видавало газету “Наука”, а також різноманітну релігійну літературу. У 1911—1919 роках виходив також часопис “Село” — додаток до “Науки”.

Починаючи з 1904 року видавалися маленькі книжечки із серії “Поучительное чтение”, які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краян. Після включення Закарпаття до складу Чехословаччини створилися сприятливі умови для культурно-освітньої діяльності А. І. Волошина. І в цьому нема нічого дивного, адже конституція цієї країни була одною з найдемократичніших у світі.

У 20—30-х роках А. І. Волошин активно співпрацював з такими виданнями, як часопис “Русин”, історичний альманах “Подкарпатська Русь”, місячник “Кооператива”. У 1922 році вийшов перший номер релігійного місячника “Благовісник”, власником якого був А. І. Волошин. З кожним днем збільшувала кількість своїх передплатників газета Волошина “Свобода”, що замінила “Науку”.⁶

А. І. Волошин був співзасновником товариства “Просвіта”, яке відіграло величезну роль у зростанні самосвідомості закарпатських українців. Він доклав багато зусиль для видання 14-ти томів “Наукового збірника “Просвіта”. У 30-х роках, аж до окупації краю гортіївською Угорщиною, видавалися місячник “Учительський голос”, тижневик “Українське слово”. А. І. Волошин співробітничав і з журналом “Пічка” — ілюстрованим місячником для молоді. Це було одне з престижних видань того часу, де друкувалися “найкращі літературні і науково-педагогічні сили Закарпаття”.⁷

Та найбільша його заслуга полягала в тому, що він писав і видавав книги і шкільні підручники. І робив це, як правило, за власні кошти. Сьогодні відомо, що він став автором 42 навчальних книг. Назвемо лише окремі видання підручників: “Методическая Грамматика карпаторусского языка для народных школ” (1899); “Читанка для угро-русской молодежи, часть I, II” (1900); “Азбука” (1904); “Азбука і перва читанка для 1 кл. народных школ русскомъ языці” (1905, 1913); “Малая Библия для низших кл. народных школь” (1904); “Наука о числах для 1 і 2 кл. нар. школь” (1919); “Наука о числах для 3 кл. нар. школь” (1919); “Наука о числах для IV кл. народных школь” (1919); “Физика” (1923); “Наука стилизации” (1920); “О письменномъ языці подкарпатскихъ русинов” (1920); “Педагогика и дидактика для учительскихъ семинарий” (1923); “История педагогики для учительскихъ семинарий” (1923); “О соціалнім вихованю” (1924); “Мала читанка II и III кл. народных школь” (1930). Дещо пізніше вийшли “Логіка”, “Психологія” та ряд інших видань.⁸

А. І. Волошин автор цілого ряду популярних і політичних праць. Він також писав вірші, оповідання, повісті, п’єси. Деякі з його художніх творів надрукувала газета “Свобода”, інші виходили окремими виданнями, друкувалися в календарі “Просвіти”, нині видрукувані у

Виступ А. Волошина на відкритті Союму Карпатської України 15 березня 1939 р.

Під час відкриття меморіального музею А. Волошина в Ужгороді 14 березня 2002 р.

А. Волошин — в'язень Лефортовської тюрми в Москві

зібраннях творів.⁹ Необхідно відзначити, що в 20—30-х роках він вважався заслуженим авторитетом в драматургії. Не випадково В. Гренджа-Донський відносив його до провідних драматургів, і мав рацію. Історична драма “Фабіола” ставилася не тільки на закарпатській сцені, але й у Празі. А про драму “Марійка-Верховинка” А. Штефан писав, що це найкраща дотеперішня карпато-українська драма.¹⁰

Августин Волошин активно займався політичною діяльністю: був депутатом чехословацького парламенту в Празі, очолював Християнсько-народну партію. Однак його триумф як політика припав на березень 1939 року, коли сойм Карпатської України обрав його президентом самостійної держави.

Ще до того, як чехословацька служба безпеки заарештувала прем'єра А. Бродія за прогурську шпигунську діяльність, 26 жовтня 1938 р. Прага призначила новим прем'єр-міністром Подкарпатської Русі А. І. Волошина. У присутності міністра Е. Бачинського, чеського генерала О. Сватека і віце-губернатора краю О. Бескида він склав присягу на вірність ЧСР.

У виголошеній промові А. І. Волошин заявив, що забезпечить “народом Подкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної”.¹¹ 27 жовтня 1938 року він опублікував звернення, яке свідчило про чітку українську спрямованість його уряду: “Ми віримо, що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми”.¹² Це звернення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславі, Коломиї, Тернополі. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.¹³

Уже з перших днів свого прем'єрства А. І. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, яка обіцяла своє покровительство. Він робив усе для того, щоб німецьке населення в краї не відчувало жодних проблем. Пізніше в Хусті було відкрите німецьке консульство. А. І. Волошин сподівався, що прихід консула Г. Гофмана “не є якась подорож з цікавості, але є студійною, дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас...”¹⁴

Після заборони всіх політичних партій 20 січня 1939 року А. І. Волошин дав дозвіл створити єдину партію — Українське національне об'єднання (УНО), а 24 січня був іменований центральний провід УНО, який очолив Федір Ревай. На 12 лютого 1939 року були призначені вибори до сойму Карпатської України. Вони завершилися повною перемогою українського напрямку в краї. Із 92,5% населення, що взяло участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО.¹⁵

Планувалося відкриття сойму в Рахові 2 березня 1939 року, однак президент ЧСР Е. Гаха на той день сесії не скликав. Було дозволено її провести 15 березня. Того дня сойм і розпочав свою роботу. Ще напередодні його відкриття А. І. Волошин 14 березня проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення Міністерство закордонних справ Німеччини.

Шістьом засіданням сойму, які проходили 15 березня 1939 року протягом трьох годин, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті відомі документи: про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був обраний президентом А. І. Волошин, за якого проголосували всі депутати. Однак, у той час, коли проходили засідання сойму, гортівські війська вже розпочали окупацію краю. Останні захисники Карпатської України 17 березня 1939 року припинили опір. У краї встановився жорстокий фашистський режим.

Після окупації Карпатської України військами Угорщини А. І. Волошин і деякі члени його уряду емігрували за кордон. 16 березня 1939 року В. Гренджа-Донський записав у щоденнику: “Української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі”.¹⁶ Із кримінальної справи Волошина можна з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон.

“У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, — розповідав Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 року, — я втік в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) — Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію — в

Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Црквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтора місяця. З Берліна поїхав до Праги у травні 1939 року. По приїзді в Прагу..., коли остання вже була окупована німцями, я вступив на службу в Український вільний університет на посаду завідуючого кафедрою педагогіки. На посаді професора завідуючого кафедрою педагогіки пробув до травня 1945 року, тобто до приходу частин Червоної армії”.¹⁷

Отже з 1939 до 1945 року місцем осідку А. І. Волошина була Прага. Йому запропонували викладати в УВУ, і не випадково. Ще наприкінці 1938 року йому було присвоєно звання почесного доктора філософії УВУ.¹⁸ Восени 1939 року він приступив до роботи.

В УВУ А. І. Волошин пройшов шлях від рядового викладача до продекана філософського факультету і ректора. А. Штефан згадував, що в Празі він написав історичні п'єси “Князь Лаборець” і “Син Срібної Землі Юрій Дожа”, але гітлерівська цензура не дозволила їх опублікувати.¹⁹ Така ж доля спіткала й інші його твори, зокрема оповідання з верховинського життя “У плаю”, переклади творів св. Августина “Божий Город” та “Ісповідання”. Єдине, що йому вдалося там видати, це “Молитовник св. Йосифа” та п'єсу “Фабіола”.

А. І. Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць з педагогіки. Адже їх необхідно було довести до рівня вищої академічної науки. Це були “Педагогічна дидактика”, “Педагогічна методика” і “Педагогічна хрестоматія” у двох томах. Ці книги планувало надрукувати видавництво “Пробоем”, яке очолював Степан Росоха. Однак його власник був заарештований, а видавництво закрито, тому праці А. І. Волошина так і залишилися в рукописі.

У 1945 році до Праги вступили радянські війська. Перше знайомство колишнього президента Карпатської України з “Смершом” відбулося 11 травня 1945 року. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів. Можливо, для того, щоб “заспокоїти” похилого віку людину, йому видали папірець, згідно з яким він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту.

Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. 15 травня 1945 року А. І. Волошина заарештували вдруге. У його кримінальній справі знаходимо невелике повідомлення: “Затриманий 15 травня 1945 року в Празі — 16, вул. Под ліпками, 12. При затриманні відібрана кругла печатка з написом “Президія уряду Підкарпатської Русі”.²⁰ До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники “Смершу” не пред'явили йому навіть ордеру на арешт. Названий документ (№ 749) був представлений йому слідчим головного управління “Смерш”, майором Вайндорфом”, тільки 5 червня 1945 року, тобто тоді, коли він був уже в'язнем Лефортовської тюрми.²¹

Кримінальна справа А. І. Волошина містить цікаві й маловідомі факти про його політичну діяльність з 1918 року до останніх днів, які колишній президент провів на волі.²² В'язневі Лефортовської тюрми доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні — 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 року. На останньому допиті А. І. Волошину було зачитано звинувачення. Уважно прочитавши його, він майже з усім погодився: “В чому мене звинувачують... мені зрозуміло... Винним себе визнаю”.²³

Можна собі уявити до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнала себе винною навіть у тих “бідах”, до яких не мала жодного відношення. Справді, СМЕРШ міг примусити говорити навіть мертвого...

20 червня 1945 року А. І. Волошину було пред'явлено обвинувачення, згідно з яким він нібито “проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу”. Наводимо його повністю: “Я, слідчий слідчого відділу Головного управління “Смерш” майор Вайндорф, розглянувши слідчий матеріал у справі і взявши до уваги, що Волошин Августин Іванович достатньо звинувачується в тому, що, будучи членом т. зв. уряду Карпатської України і “Українського народного об'єднання” (насправді — національного — *М. В.*) проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу, постановив: керуючись ст. ст. 128 і 129 КПК РРФСР, притягнути

Волошина Августина Івановича як звинуваченого по ст.ст. 58-4 і 59-11 КК, про що оголосити звинуваченому під розписку в даній постанові”.²⁴

Після останнього допиту здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевезли в Бутирську тюрму. Про перебування його в Лефортові збереглися свідчення В. І. Марчука із Житомирщини. Він писав: “З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину”.²⁵

Свідчення В. І. Марчука повністю підтверджуються даними висновку медичного персоналу Бутирської тюрми: “Протягом останнього часу ув'язнений різко ослабнув... піднімається і пересувається тільки з сторонньою допомогою”.²⁶

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня. Кримінальна справа А. І. Волошина дає можливість встановити точну дату його смерті. В акті, який підписали черговий лікар і секретар Бутирської тюрми, зафіксовано: “Ув'язнений Волошин Августин Іванович, 1874 р. народження, який знаходився в лікарні з 11.VI.1945 з приводу декомпенсованого пороку серця, запалення нирок, хронічного коліту, 19.VII.1945 о 15 год. 20 хвилин помер від паралічу серця”.²⁷ Цей висновок підтвердила також судово-медична експертиза.²⁸

Так закінчилося життя славного сина українського народу, колишнього президента Карпатської України Августина Волошина. У “Заповіті”, написаному 19 серпня 1944 року в Празі, він вважав, що “лише загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй”.²⁹ До цього ми повинні прагнути.

Указом президента України № 257 від 15 березня 2002 р., Волошину Августину Івановичу — президентові Карпатської України у 1939 році — присвоєно посмертно звання Герой України, 14 березня 2002 р. у Закарпатському краєзнавчому музеї відкрито меморіальний музей Августина Волошина. В Ужгороді А. І. Волошину відкрито пам'ятник. Він повертається також в рідне Закарпаття й рідну Україну, як вчений, педагог, письменник, культурно-освітній, релігійний і політичний діяч.

* * *

1. Весна. — Ужгород, 1923. — С. 2.
2. Гренджа-Донський В. Твори. — Т. IX. — Вашингтон: Карпатський Союз, 1989. — С. 189.
3. Штефан А. Августин Волошин — президент Карпатської України. — Торонто, 1977. — С. 21.
4. Волошин А. Педагогика и дидактика. — Ужгород, 1924. — С. 18.
5. Нова свобода (Ужгород). — 1936, — 13 бер.
6. Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874—1945). — Ужгород, 1995. — С. 10.
7. Гренджа-Донський В. Твори. — Т. IX. — С. 438.
8. Детальніше див.: Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. — Ужгород: Закарпаття, 1995. — С.101; Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874—1945). — Ужгород, 1995. — 28 с.; Вегеш М. М., Турянця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). — Ужгород, 1995. — 40 с.; Християнська етика — шлях до цивілізованих націй // Срібна земля. — 1995. — 4 лист.
9. Волошин Августин. Твори (Видання підготували Олекса Мишанич і Павло Чучка). — Ужгород: МПП “Гражда”, 1995. — 456 с.; Волошин А. І. Вибрані твори // Упорядкування, вступна стаття та примітки О. В. Мишанича. — Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. — 528 с.
10. Штефан А. Названа праця. — С. 39; Див. також: Нариси історії Закарпаття (під ред. проф. І. М. Гранчака). — Т. 2. — Ужгород, 1995.
11. Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 3, оп. 3, спр. 47, арк. 9.
12. Нова свобода. — 1938. — 27 жовт.
13. Детальніше див.: Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939): Соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993. — 135 с.; його ж: Карпатська Україна у загальноєвропейському історичному контексті (1938—1939). — Т. I. — Ужгород, 1997. — 235 с.; Т. II — Ужгород, 1997. — 250 с.; Вегеш М., Богів О. Міжнародне становище Карпатської України. — Ужгород, 1997. — 136 с. та ін.

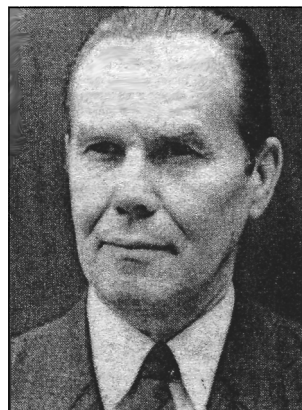
14. ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
15. Росоха С. Сойм Карпатської України. — Львів, 1991. — С. 49.
16. Гренджа-Донський В. Твори. — Т. VIII. — Вашингтон: Карпатський Союз, 1987. — С. 264.
17. Центральный архив Министерства государственной безопасности России (далі — ЦАМГБ России) в Москве, Н-17681 “Личное дело А. И. Волошина”, л. 11—12.
18. Беднарджова А. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. — Львів: Основа, — Львівська Богословська Академія, 1995. — 231 с. У додатках до своєї монографії Т. Беднарджова видрукувала постанову сенату УВУ від 16 квітня 1945 року, у якій зокрема вказувалось: “На час відпустки уповноважити виконувати обов’язки ректора УВУ — професора, д-ра Августина Волошина” (С. 195, додаток 16).
19. Штефан А. Названа праця. — С. 34.
20. ЦА МГБ России, Н-17681, арк. 1—3.
21. Там само, арк. 6.
22. Вегеш М. М., Турянця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. — С. 11—14.
23. ЦА МГБ России, Н-17681, арк. 31.
24. Там само, арк. 30.
25. Вегеш М. Августин Волошин // Календар “Просвіти” на 1994 рік. — Ужгород, 1994. — С. 72—73.
26. ЦА МГБ России, Н-17681, арк. 106.
27. Там само, арк. 107.
28. Там само, арк. 109.
29. Заповіт Волошина // Карпатська Україна. — 1994. — 14 квіт.; в повному обсязі “Мій Заповіт” був опублікований: Беднарджова Т. Названа праця. — С. 158—161; Волошин Августин. Твори. — Ужгород: Гражда, 1995. — С. 386—388, Волошин Августин. Вибрані твори /Упорядкування, вступна стаття та примітки О. В. Мишанича. — Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. — С. 497—499. На сьогоднішній день дослідниками чітко встановлена дата написання “Заповіту” — 19 серпня 1944 р.

О. Д. Довганич

УЧЕНИЙ ІЗ НАНКОВА

ВОЛОЩУК ІЛЛЯ ВАСИЛЬОВИЧ

Народився 2 серпня 1914 року в с. Нанково Хустського району в селянській родині. Літературознавець, громадський діяч. Засуджений на 5 років виправно-трудових таборів за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону. Покарання відбував у Печорському таборі Комі АРСР. Звільнений 23 грудня 1942 р. Реабілітований у 1992 році.

Ілля Волощук пройшов великий життєвий, бойовий і творчий шлях. Доба, на яку припало дитинство і юність вченого, була непомірно бурхливою й трагічною — у ті роки сталося немало катаклізмів, які так чи інакше торкалися долі кожної людини, що проживала в центрі Європи.

Народився 2 серпня 1914 року в с. Нанково Хустського району в селянській родині в період Австро-Угорщини. Ось як про це згадував сам Ілля Васильович: “Мої батьки були дрібними хліборобами. Батько помер у 1920 році, мати — ще раніше — у 1918 від тифу, який вибухнув після початку Першої світової війни. І нас зісталося шестеро сиріт. Найстаршому братові було вісімнадцять, коли померла мати, наймолодшій сестрі Василені — вісім місяців. Я мав тоді 4 роки”.¹

Треба було володіти неабиякими здібностями, щоб подолати цю біду і вибитися в люди. Не випадково юнак відмінно закінчив сільську народну школу, після чого поступив у Хустську гімназію, яку в 1934 році теж успішно закінчив, здобувши середню освіту.

Не без допомоги родини того ж року одним з перших із села вступив на філософський факультет Карлового університету в Празі, щоб стати педагогом. Молодий студент із захопленням вивчав історію слов'ян, російську мову і літературу, інші гуманітарні дисципліни. Як одного з кращих вихованців старовинного університету, у 1938 році центральна спілка чехословацьких студентів обрала І. Волощука делегатом на Міжнародний конгрес студентів в м. Глазго (Англія), але через нестабільність міжнародної обстановки той конгрес не відбувся.

У березні 1939 року Чехословацька Республіка зникла з карти Європи, оскільки була окупована фашистською Німеччиною. Чехія і Моравія стали нацистським протекторатом, Словаччина проголосила самостійність, приклад якої наслідувала Карпатська Україна, але остання теж була окупована військами гортіївської Угорщини. Закарпатським студентам, які вчилися в Празі, не залишалося нічого іншого, як повернутися в рідний край. Разом з І. Волощуком додому приїхали і його колеги М. Лемак, Г. Маркусь, М. Фегир, С. Шандор та інші.

За часів окупації Закарпаття в житті Іллі Васильовича настав чи не найважчий період, про що дізнаємося із збережених у архівно-слідчій справі протоколів його допитів після нелегального переходу угорсько-радянського кордону. Так, на запитання, чим він займався після повернення з Праги, відповів, що проживав у с. Горінчово Хустського району у брата Андрія, який тут працював учителем. Роботи не мав майже 6 місяців і жив на утриманні брата.²

Тому, порадившись з братом та шурином, вирішив податися в СРСР, надіючись, що там знайде і роботу, і постійне місце проживання. Для здійснення даного плану потрібен був провідник, який допоміг би пройти найкоротший і безпечний шлях.

16 січня 1940 року він подався у прикордонне село Присліп Міжгірського району, де й познайомився з Федором Угрином, який взявся допомогти. Перехід кордону намітили на 23 січня 1940 року. Того ж дня Ілля Волощук прибув у село, дав провідникові 20 пенге, який провів його до перевалу, і втікач здійснив перехід у Радянський Союз о 21 годині того ж дня.³

На запитання слідчого, з якою метою перетнув кордон, Волощук відповів, що сподівався влаштуватися тут на роботу, здобути постійне місце проживання і бути корисним народу. Не оминув слідчий дізнатися і про те, чи служив він в армії, чи займався політикою, чи належав до якоїсь партії. На всі ці питання була негативна відповідь.⁴

Та не так сталося, як гадалося. Хоча І. Волощук “сам з'явився у прикордонний пункт і повідомив, що є порушником державного кордону і прибув з тим, щоб влаштуватися на роботу і жити в СРСР”, все це нічим не допомогло. Як і всіх інших порушників кордону, особлива нарада при НКВС СРСР засудила втікача за статтею 80 кримінального кодексу УРСР на 3 роки ув'язнення за нелегальний перехід кордону і відправила в Печорський табір Комі АРСР, де закарпатські в'язні у неймовірно важких умовах переносили і голод, і холод, обмороження рук і ніг, цингу і непосильну примусову працю.

Тільки після того, як чехословацький емігрантський уряд у Лондоні уклав з Радянським Союзом угоду про створення на території СРСР чехословацьких військових частин, було оголошено набір до окремого чехословацького батальйону, в м. Бузулук на Уралі. Закарпатці, що перебували в таборах ГУЛАГу, в листопаді 1942 року були амністовані і їм дозволялося, як колишнім громадянам Чехословаччини, добровільно вступити до військової частини. Так Ілля Волощук теж був звільнений з табору і відправлений у Бузулук.

Хоч мав вищу освіту, але рядовим бійцем пройшов бойовий шлях до України й до самої Дуклі. Згодом був направлений на творчу роботу у військову газету “Наше військо в СРСР”, а потім — “За вільну Чехословаччину”, які виходили трьома мовами — чеською, словацькою та українською. Він став українським редактором. Працюючи в газетах, написав понад 150 репортажів, статей, нарисів про бойові подвиги закарпатських воїнів на фронтах війни в чехословацьких військових частинах.

Ось його матеріал про бої в Карпатах у 1944 році: “Бойові дії на висоті 534 вік пам’ятатиму. Це був найжорстокіший бій протягом цілої Карпато-Дукельської операції. Я тоді як військовий кореспондент знаходився у розташуванні роти підпоручика Михайла Білея з Міжгір’я. Висота 534 розташована так, що хто нею володіє, той може себе вважати господарем містечка Дуклі. Протягом однієї днини гітлерівці сім разів атакували цю висоту. І рота М. Білея їх сім разів відкидала назад. Схил гори був укритий трупами ворога і наших бійців. Скрізь валялися зброя, боєприпаси. Обличчя бійців були чорні від диму. Під вечір того дня поранений командир роти давав накази тільки жестами. Він загинув на бойовому посту як герой”⁵.

У повоєнні роки журналіст часто згадував як героїчно воювали його земляки С. Бундзяк, С. Вайда, В. Вальо, І. Дзямко, М. Оленич, М. Сойма, Ф. Плиська та інші, а також дівчата-воїни Соня Гарагонич, Гафія Глеба, Юстина Бабич, Ганна Ковтан, Калина Микита, Соня Павлишинець, Гафія Сопко, Ганна Цмур та багато інших.

З армії демобілізувався у 1947 році, пройшовши шлях від рядового воїна до підполковника. За бойові подвиги нагороджений п’ятьма орденами і 20 медалями. Став почесним громадянином м. Пряшів.⁶

Після армії залишився в Чехословаччині і трудовий шлях розпочав у Пряшівській руській гімназії, потім став директором руської гімназії імені Героїв Дуклі у м. Свидник. У 1954 році переходить на викладацьку роботу у вищу школу, де трудиться до 1977 року, спочатку у Високій школі педагогічній, потім на філософському факультеті Кошицького університету ім. П.-Й. Шафарика. Тривалий час очолював кафедру російської мови і літератури у Пряшеві.⁷

Наукові інтереси вченого були зосереджені на літературних проблемах, історії і теорії російської літератури. І. Волощук став одним з перших на Пряшівщині літературних критиків, досліджував розвиток української літератури в Чехословаччині, писав рецензії на вистави українського театру. Він автор двох монографій — “Українська література в Чехословаччині” та “Концепція і образ людини в творчості Михайла Шолохова”. Написав і надрукував також понад 30 наукових праць, літературно-критичних статей, що побачили світ у журналі “Дукля”, наукових збірниках факультету та університету, наукових виданнях Музею української культури в Свиднику, у періодиці.

Серед найбільш важливих і змістовних публікацій автора варто назвати такі: “Шляхи розвитку української літератури в Чехословаччині”, “Життя і поетична творчість А. Карабелеша”, “Постать Героя Радянського Союзу Степана Вайди”, спогади “Пером, словом і зброєю в руках” та інші.⁸

Ілля Волощук був також активним діячем, працював у спілці ветеранів війни, культурнім Союзі українських трудящих, обирався народним засідателем крайового суду. А, вийшовши на пенсію, брав участь у роботі Союзу русинів-українців, у клубі вчителів-пенсіонерів, зустрічався з молоддю, якій розповідав про бойові подвиги воїнів в роки Другої світової війни, писав свої спогади. Залишався справжнім патріотом рідного Нанкова та Закарпаття. Помер 27 жовтня 1998 року в Пряшеві, де й похований.

* * *

1. Довганич О. Учений з Нанкова: До 80-річчя з дня народження Іллі Волощука // Новини Закарпаття. — 1994. — 4 серп.

2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 4774, арк. 13.

3. Там само, арк. 9.

4. Там само, арк. 13.

5. Довганич О., Пагіря В. Закарпатські воїни генерала Людвіка Свободи. — Ужгород: Патент, 1999. — С. 76.

6. Довганич О. Ілля Васильович Волощук: 90-річчя з дня народження літературознавця // Календар краєзнавчих пам’ятних дат на 2004 рік. — Ужгород: Вид-во. В. Падяка, 2003. — С. 168.

7. Довганич О. Волощук І. В. // У вирі кривавої війни. Уродженці Закарпаття — генерали і офіцери чехословацької армії — у боротьбі з фашизмом. — Ужгород: Карпати, 2000. — С. 193.

8. Там само. — С. 194.

РОЗСТРІЛЯНИЙ ЗА УКРАЇНСЬКУ ІДЕЮ

**ГАБОВДА
МИХАЙЛО
ДМИТРОВИЧ**

Народився 2 жовтня 1918 року в м. Блак Лик, штат Пенсильванія, в Сполучених Штатах Америки, в сім'ї робітника-шахтаря. Працівник торгівлі і громадський діяч. Після рішення спецсуду Закарпатської України розстріляний в Ужгороді 8 грудня 1945 року. Реабілітований 31 липня 1992 року.

Серед найактивніших учасників українського національно-визвольного руху і керівників ОУН на Закарпатті як в роки угорської окупації, так і повоєнного часу був М. Д. Габовда [Габода]. Народився він 2 жовтня 1918 року в Америці у м. Блак Лик, куди в пошуках хліба і праці емігрували сім'я його батька. Коли Закарпаття входило уже до складу Чехословаччини, у 1921 році, сім'я Габовдів повернулася в рідне село Великі Лучки Мукачівського району.¹

У 1925 році М. Д. Габовда поступив до першого класу народної школи, а після п'яти років навчання був прийнятий в горожанську, яка тоді працювала у Великих Лучках. Чотири роки промайнули швидко. І у 1934 році здібний хлопець 7 місяців навчався на театральних курсах в Ужгороді. У 1935 році став студентом Мукачівської торговельної академії, яку закінчив у 1939 році уже на території Словаччини в м. Братиславі, куди вона була перебазована із Закарпаття перед його окупацією угорськими військами.

Навчаючись в Мукачівській торговельній академії, він з 1936 до 1939 року перебував у молодіжній організації "Пласт", до якої приймали учнів з 14 років. Вона складалася тоді з 4 чотирьох куренів, а кожний курінь — з 3-4 гуртків. В свою чергу до кожного гуртка входило по 6—7 юнаків і дівчат. У кожного учасника "Пласту" був членський квиток, псевдонім, костюм жовто-зеленого кольору, на шиї синьо-жовта хустина. Загальні збори проводилися раз у місяць.

Керівником "Пласту" в Мукачеві був професор Адальберт Балаж, а у Братиславі — Олександр Приходько. Керівник "Пласту" академії підпорядковувався окружному проводу. У кожному курені був свій громадський суд із керівників куренів і гуртків, який судив порушників дисципліни, зокрема за образу, невідвідування зборів і нарад, чвари та інше. Саме в таких умовах в українському дусі з 1935 року виховувався в організації "Пласт" М. Д. Габовда, як і інші учні торговельної академії. Його псевдонім — "Іскра"². Брав активну участь в драмгуртку товариства "Просвіта", захоплювався кінним спортом.

Великий вплив на учнів мали професори Дмитро Бандрівський, Оксана Голубінко, Леонід Мосендз та інші. Будучи в Сваляві, куди академія переїхала після вступу угорських військ в Мукачево згідно з Віденським арбітражем, її учні вступили і в організацію "Просвіта" (у 17 років), а на початку 1939 року входили також до організації "Карпатська січ".

Після закінчення академії частина її випускників, зокрема дівчата, повернулася із Братислави додому на Закарпаття через Будапешт. Серед них були Ганна Качуровська, Марія Бісун, Гафія Божук, Терезія Цугорка. Терезія Панющик, Христина Бабурнич, Ганна Ситко. Частина дівчат, які не бажали повертатися додому, відправили на роботу в Німеччину.³

Не повернувся додому і М. Д. Габовда. У вересні 1939 року він виїхав з Братислави в

м. Лінц (Австрія), де влаштувався на роботу на заводі фірми “Гости”. Тут він працював будівельником 4 місяці. Кожному відомо, як нелегко жити на чужині. Тому він уже в грудні 1939 року повернувся додому до батьків у Великі Лучки, певний час ніде не працював.

Вихований в українському дусі, в січні 1940 року він вступив в організацію українських націоналістів, яка в роки угорської окупації перебувала на нелегальному становищі. Залучив його в цю роботу його побратим по торговельній академії Д. М. Бандусяк. В цьому ж році через певний час на квартирі М. Д. Габовди було створено крайовий провід ОУН з місцем перебування в Хусті.

До його складу ввійшли Андрій Цуга (Дуб) з с. Малий Березний — крайовий провідник, Дмитро Бандусяк (Ардан) з Ясіня — заступник крайового провідника та організаційний референт, Михайло Габовда (Лозинський, Гейза) з Великих Лучок — референт зв’язку, Михайло Кіштулинець (Довбня) з Кузьмина — військовий референт, Василь Потушняк (Донський) з Осою — референт з пропаганди, Іван Романець (Сухий) з с. Великий Раковець — редактор підпільної газети “Чин”, Михайло Орос (Хміль) з Буштина — підреферент по роботі з юнацтвом.⁴

У вироку угорського трибуналу в 1942 році говориться, що крайовий провід був поділений для зручності керівництва на райони: східний, середній та західний. Східним було доручено керувати священику Петру Погоріляку, середнім — Дмитру Бандусяку, західним — Михайлу Габовді. Яку мету і які завдання поставили перед собою учасники українського національно-визвольного руху в роки угорської окупації?

На це є яскрава відповідь у словах вироку: “Підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться. У зв’язку з цим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України”. Угорський трибунал констатував, що хоч “рух був спрямований і проти радянського панування, тобто проти цієї системи, однак точка зору військового трибуналу така, що ця організаційна діяльність стосується теж існування і безпеки Угорщини”.⁵

Для цього організатори руху не обмежувалися лише простою пропагандою, але й ставили конкретні завдання проводити практичну роботу, зокрема збирати зброю, боєприпаси, створювати партизанські групи і загони і в час революційного вибуху підривати мости, залізницю, шахти, військові об’єкти і розпочати бойові дії проти угорських військ. Крайова організація продовжувала діяти, незважаючи на те, що з початком війни фашистської Німеччини проти Радянського Союзу, до якої приєдналася і гортіївська Угорщина, в краї в кінці червня 1941 року було введено військовий стан.

У період окупації Закарпатський крайовий провід був зв’язаний з центральним проводом ОУН у Львові (Україна), Братиславі (Словаччина), Кракові (Польща). Зв’язок здійснювався ланцюжком зв’язкових через такі населені пункти: с. Мирча Великоберезнянського району — м. Гуменне в Східній Словаччині — м. Краків. В листопаді 1940 року цим шляхом пройшли Михайло Габовда і Дмитро Бандусяк до Кракова в центральний провід ОУН. Це було якраз тоді, коли в цьому русі відбувся розкол на дві течії: бандерівців і мельниківців. Закарпатський крайовий провід прийняв бандерівську течію, яка в боротьбі за визволення і незалежність України спиралася на власні сили, а мельниківці — на допомогу Німеччини.⁶ Вони зустрічалися з представником центрального проводу, що мав псевдонім “Медвідь”.

Весною 1941 року Михайло Габовда та Іван Романець знову побували у Кракові, де пробули п’ять днів і брали участь в обговоренні програми ОУН (бандерівська течія). Прибувши додому, вони організували нараду крайового проводу в селі Білки Іршавського району на квартирі колишнього депутата сойму Карпатської України І. О. Ігнатка. В ній взяли участь М. Габовда, І. Романець, А. Цуга, В. Потушняк, М. Орос, С. Пап, а також представник центрального проводу “Гомін”. Крайовий провід після зачитання програми схвалив її для затвердження на другому конгресі ОУН.⁷

Цим шляхом (Краків—Гуменне—Мирча—Хуст) передавали з центрального проводу і українську націоналістичну літературу, листівки та інші матеріали. Як бачимо, М. Д. Габовда був значною фігурою в організації українського національно-визвольного руху в Закарпатті в роки Другої світової війни. Незважаючи на те, що з кінця 1941 року по січень

1942 року йому довелося працювати на території центральної Угорщини (м. Одоль) продавцем кооперативу і потім перебувати на кооперативних курсах м. Тардош, він не поривав зв'язків із Закарпаттям, з учасниками своєї організації. Більше того, він відігравав провідну роль у ній.

Основним завданням крайового проводу було створення міцної організаційної структури в усіх окружних центрах, в тому числі і жіночої мережі: організація курсів, взагалі навчання учасників ОУН. Найчисленніші осередки організації діяли в Хустській, Ужгородській і Мукачівській гімназіях, які очолювали провідники юнацтва Василь Маркуш, Василь Шимоняк і Василь Ліба. Кожен член організації приймав присягу при такій символіці — тризубі, українському національному прапорі, у якому був завитий ніж.

Варто вказати і на те, що М. Д. Габовда прагнув все-таки виїхати в США до своїх братів. Для цього він подавав прохання, щоб одержати в Будапешті в американському посольстві в 1942 році документи на виїзд. Але цього не сталося, бо 5 березня 1942 року він був заарештований, як і близько 150 інших учасників організації ОУН на Закарпатті, і відвезений спочатку до Чинадійова, а потім до Мукачева.

Цікаві думки висловив один із безпосередніх учасників руху Василь Маркуш (тепер Маркусь): “Впадає в очі те, — писав він, — що провідних підпільників названо українцями. Вони, можливо, в часі зізнань настоювали на такій національності або слідчі і прокуратура навмисно їх такими визнали, щоб обтяжити протидержавний злочин. Що ж до більшості підсудних, зокрема молодших, то знов, хлопці із зрозумілих причин могли подавати “невинну” руську національність, очікуючи легшого виміру кари, або також органи прокуратури могли визначити за таких (русинів) більшість, уважаючи їх жертвами керівництва, а тим самим, менше винними”.⁸

Та над учасниками руху відбулися три судові процеси: 16-17 липня 1942 року — головний, 22 липня — “малий”, 24 липня — третій, додатковий. До найвищої міри покарання, тобто 10—12 років ув'язнення були засуджені керівники крайового проводу — Д. Бандусяк, А. Цуга, М. Габовда та інші. Збереглася довідка про те, що М. Д. Габовда з січня 1943 до березня 1944 року згідно з вироком, який був винесений угорським військовим судом генерального штабу на 10 років, перебував у крайовій тюрмі м. Вац (Угорщина). На підставі рішення міністерства справедливості Угорщини, виданого 22 березня 1944 року за № 22, і на підставі наказу генштабу арештований і засуджений М. Габовда звільнений і направлений у с. Великі Лучки.⁹ У травні 1944 року влаштувався на роботу на лісопильному заводі в Ясіні, яким володіли брати Климпуші, і пробув тут до жовтня 1944 року.

Ось як говорив про амністію у своєму інтерв'ю регентський комісар краю в січні 1943 року: “Що стосується українських націоналістів, то матеріали судочинства над ними дали можливість їх прощення і амністії. На підставі вчиненого слідства можна встановити, що участь так званої “української організації” була незначна, рух був цілком нереальним, нездійсненим, і одиниці, які мріяли про це, переслідували мету, яка суперечила інтересам угорського народу. Більшість з них були введені в оману, значна частина була неповнолітньою, яка не вміла розібратися в наслідках. Під час кримінального слідства всі підсудні визнали свою вину і збочення, які порушують інтереси угорського народу. Завдяки цьому уряд мав можливість із 123 засуджених помилувати 114 чоловік. А проти тих, справи яких ще тільки розглядалися, судовий процес був припинений, і вони були відпущені на волю”.¹⁰

Все це свідчило про те, що три судові процеси проти українського національно-визвольного руху були не простою справою для угорського уряду. Якщо слідчі органи і трибунал доводили “революційність” українського руху, про що сказано вище, то політичні кола Угорщини у всякому разі значно применшували його значення і намагалися знизити враження від його антиугорської, антидержавної спрямованості. Тому не випадково вони дозволили колишнім репресованим, а тепер амністованим, продовжити своє навчання у вищих навчальних закладах та “перевиховати” їх в молодіжному спортивному таборі Сент Ендре біля Будапешта влітку 1943 року.¹¹

Г. Качуровська

А. Цуга

Після визволення Закарпаття М. Д. Габовда, як освічена людина, був призначений секретарем народного комітету у с. Великі Лучки. Та недовго він тут попрацював. Д. М. Бандусяк знову залучив його, а також Андрія Цугу, Михайла Ороса, Георгія Бандусяка, Івана Немеша до відновлення на Закарпатті організації ОУН.

В січні 1945 року в Хусті з ініціативи Бандусяка була проведена нелегальна нарада з участю Габовди, Ороса, Немеша, на якій розглядалися два питання: активізація українського руху та розподіл функцій серед керівного складу крайового проводу. З доповіддю про боротьбу ОУН за самостійну Україну виступив Д. М. Бандусяк. Він став крайовим провідником під псевдонімом “Лопата”. Заступником крайового провідника і військовим референтом призначений А. Цуга (Мур), референтом зв’язку М. Габовда (Лозан), референтом пропаганди М. Орос (Данило), господарським референтом І. Немеш (Береза), командантом служби безпеки брат Дмитра — Г. Бандусяк (Лис). Діяли вони з січня по липень 1945 року. Якщо в роки угорської окупації крайовий провід видавав підпільну газету на склографі, то у повоєнний час він не встиг цього зробити.

М. Д. Габовда брав участь у всіх заходах крайового проводу, зокрема у створенні окружних проводів, які планувалися спочатку в Хусті, Ужгороді, Мукачеві, Берегові, а потім і в інших районах. Та їх не встигли створити із-за відсутності кадрів і швидкого арешту учасників організації. Але серію нарад було все-таки проведено.

У квітні 1945 року референт зв’язку взяв участь у другій нараді, яка відбулася біля Городилова в лісі на березі Ріки на околиці Хуста. Її провів А. Цуга, бо Д. Бандусяк якраз тоді перебував у Галичині для встановлення контактів з центральним проводом Західної України. На цій нараді звітувалися присутні тут референти про проведenu ними роботу за два з половиною місяці.

На допитах було встановлено, що М. Д. Габовда залучив до організації М. М. Заяця, уродженця Дубринич, який працював в Ужгороді, М. П. Петричку з Чинадієва, Г. Д. Качуровську з Старого Давидкова, з якою дружив, та інших, хоч не всі бажали відновлювати свою діяльність в організації ОУН за нових радянських умов. Зокрема М. Д. Габовда був на квартирі в Ужгороді у М. М. Заяця, який працював тоді в Народній Раді Закарпатської України, і дав йому псевдонім “Лопух”, але останній не погоджувався працювати. При цьому, як свідчать окремі зізнання засуджених, керівники крайового проводу вдавалися і до погроз за відмову знову взаємодіяти з ними. М. Д. Габовда давав завдання підопічним збирати інформацію про керівний радянський актив, цікавитися політичними настроями інтелігенції тощо.

Третя нарада крайового проводу була проведена на початку травня 1945 року в Буштині Тячівського району. М. М. Заяць засвідчив, що це було 2 травня. На цю нараду його за-

просив М. Д. Габовда. Тут у одного господаря, Юрія Ливрінца, на околиці села зібралося 7 учасників організації і дві доби спали на оборогах.

Нарада була проведена у підвальному приміщенні. На ній розглядалися такі питання: про активізацію діяльності організації ОУН, про навчання її учасників та про зміцнення дисципліни серед них. Перед початком наради всі присутні тихим голосом виконали гімн “Ще не вмерла Україна”. Як твердив М. М. Заяць, потім М. Д. Габовда зачитав декалог (10 заповідей українського націоналіста). За запізнення на нараду Костянтина Куцина крайовий провідник покарав його у присутності всіх. При цьому було констатовано, що таке покарання одержить кожний, хто відмовиться від курсів (ідеологічний вишкіл).¹³

Доповідь про активізацію роботи зробив Д. М. Бандусяк. Він говорив про надто суворі правила конспірації, яких доведеться дотримуватися. Зокрема навів приклад з однієї брошури про те, що того, хто уже викликався або затримувався органами державної безпеки, треба розглядати як провокатора і в роботі такому не довіряти. Кожний учасник повинен мати з собою зброю і живим ворогу не здаватися.

Цікаво, що М. Д. Габовду не покидала думка повернутися в Америку. Уже було сказано, що він подавав документи на виїзд, але той тоді не відбувся через його арешт і суд в 1942 році. В червні 1945 року він знову побував в американському посольстві в Будапешті, щоб одержати документи на виїзд до рідних братів. Та і на цей раз доля відвернулася від нього. Йому сказали почекати, тому він заїхав до побратима по підпіллю в період окупації Угорщиною Василя Мордованця у м. Пейч і там висловлювався уже проти організації ОУН.

Невдовзі за ним приїхав із Закарпаття Георгій Бандусяк, щоб той повернувся, але тоді він цього не зробив. А 18 липня 1945 року М. Д. Габовда був арештований. Три з половиною місяці тривало слідство. Було чимало допитів про роботу крайового проводу та низових організацій ОУН. Його зізнання часто стенографували, тому його протоколи допитів досить насичені.

29—30 жовтня 1945 року спецсуд Закарпатської України під головуванням В. П. Русина розглянув справу М. Д. Габовди та його спільників (12 чоловік), які були засуджені на різні строки покарання, в тому числі і до найвищої міри. Зокрема М. Д. Габовда, Г. Д. Качуровська, М. М. Заяць, М. П. Петричко, І. М. Балаж — до розстрілу з конфіскацією особистого майна.¹⁴

Після цього розпочалася активна боротьба батьків засуджених до страти за їх життя. Звернення до Народної Ради про помилування надійшло від Михайла Габовди та від його родичів, 31 жовтня від усіх батьків засуджених до розстрілу — Дмитра Габовди, Михайла Балажа, Ганни Качуровської (матері), Марії Петричко, Михайла Заяця.

На ці листи з’явилися аж дві постанови президії Народної Ради Закарпатської України. Згідно з першою, крім М. Д. Габовди, розстріл було замінено М. М. Заяцю, М. П. Петричку, Г. Д. Качуровській, І. М. Балажу на 20 років ув’язнення, згідно з другою, від 9 листопада 1945 року, строк ув’язнення вищевказаним було зменшено наполовину, тобто до 10 років.¹⁵

Вважаючи М. Д. Габовду найнебезпечнішим після смерті Д. М. Бандусяка, його не помилювали, а розстріляли в Ужгороді 8 грудня 1945 року, про що свідчить довідка, яка збереглася в кримінальній справі.

31 липня 1992 року рішенням Закарпатського обласного суду М. Д. Габовду реабілітовано. У ньому записано, що вирок спецсуду на всіх 12 засуджених був незаконним і його було “скасовано із-за відсутності в їх діях доказів і складу злочину”.¹⁶ Участь багатьох засуджених в організації ОУН, — говорить у рішенні, — була формальною, її члени не брали участі в агітації проти Червоної Армії, в саботажі роботи Народної Ради Закарпатської України. Єдиним гріхом М. Д. Габовди, зазначалося тут, стала участь в нелегальних нарадах, залучення ним до організації 5 колишніх членів ОУН і 5 нових, поширення ним антирадянських листівок тощо, інших злочинних дій не виявлено.

Трагічна доля М. Д. Габовди викликала багато роздумів, особливо тепер, в умовах незалежної України. Постає зокрема питання, за що боролися молоді учасники організації

ОУН в ті далекі роки? За що їх притягали до кримінальної відповідальності? За що так суворо судили, хоч вони, крім пропагандистської роботи, нічого злочинного не здійснили?

Офіційні каральні органи, як угорські, так і радянські, судили їх між іншим за те, що в першу чергу вони боролися і прагнули мати свою незалежну, самостійну Україну; що вивчали її історію із праць видатних українських істориків Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича та інших, які тоді були заборонені радянським режимом і кваліфікувались як буржуазно-націоналістичні; що захищали українську мову, українські козацькі та стрілецькі народні пісні, національні символи (синьо-жовтий прапор, тризуб, гімн “Ще не вмерла Україна”) — усе це було тоді під повною державною заборонаю.

Питається, хіба вони не мали права захищати своє рідне слово, свої звичаї і символи, боротися за національну державність? Мали. Але в першому випадку це суперечило офіційній угорській ідеології про те, що русини-українці — це “окремішня нація”, яка не має нічого спільного з братами по той бік Карпат, а у другому — відкидалося право України стати самостійною державою, “бо це підривало єдність і дружбу радянських народів”, відривало Україну від Радянського Союзу, суперечило теоретичним положенням про “єдиний радянський народ” тощо. Ось чому йшла така жорстока боротьба проти української ідеї та її носіїв.

Хочеться звернути увагу і на такий момент. Якщо вивчити роботу ОУН на Закарпатті та її учасників як у воєнний, так і у повоєнний час із знанням справи, об’єктивно і сумлінно, і проаналізувати всі події і факти, пов’язані з її діяльністю, то можна прийти до певного висновку, що закарпатці (в усякому разі основна маса) ніколи не були “буржуазними націоналістами” навіть у тогочасній потрактовці цього терміну і такими не стали, хоч їх за це суворо судили. Це немаловажний висновок, хоч він і особистий.

Говорячи про це тепер, хочеться підкреслити, що сьогодні ми маємо свою незалежну Україну, у якій здійснилося багато мрій і прагнень колишніх учасників ОУН, за які вони боролися в минулому. Їх потрібно закріпити і побудувати справжню демократичну, суверенну і незалежну Україну на радість і щастя всіх громадян.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2379, арк. 71а.
2. Там само, арк. 82.
3. Там само, спр. 2380, арк. 14а.
4. Там само, спр. 2379, арк. 42.
5. Ганчин Василь. За сторінками вироків 1942... // Новини Закарпаття. — 1991. — 10 серп; За українське Закарпаття. — Ужгород: Гражда., 1994. — С. 126, 35.
6. ДАЗО, ф. 2558, спр. 2379, арк. 24.
7. Там само, арк. 55.
8. Маркусь Василь. “Ковнерська справа” з погляду учасника та сучасної політичної перспективи // За українське Закарпаття. — С. 24.
9. ДАЗО, ф. 2558, спр. 2380, арк. 233.
10. Русское слово. — 1943. — 6 января.
11. За українське Закарпаття. — С. 31.
12. ДАЗО, ф. 2558, спр. 2379, арк. 42.
13. Там само, арк. 43.
14. Там само, спр. 2380, арк. 267.
15. Там само, арк. 286—287.
16. Там само, арк. 396.

ГОЛГОФА ПРОФЕСОРА ТЕОЛОГІЇ

ГАДЖЕГА
ЮЛІЙ
ПЕТРОВИЧ

*Народився 16 січня 1879 року в с. Руське Поле
Тячівського району в сім'ї греко-католицького дяка.
Історик і журналіст, письменник і культурний діяч,
професор і доктор богослов'я. Помер у Львівській
в'язниці 1 грудня 1947 року. Реабілітований
7 жовтня 1992 року.*

Історик і журналіст, письменник і культурний діяч, професор і доктор богослов'я Ю. П. Гаджега народився 16 січня 1879 року в селі Руське Поле Тячівського району в сім'ї греко-католицького дяка. Після закінчення четвертого класу народної школи у 1888—1897 роках навчався в Ужгородській гімназії. Після цього один рік навчався в Естергомській духовній семінарії, а потім три роки на богословському факультеті Будапештського університету, який закінчив у 1900 році. Після двох років студій у Віденському університеті захистив докторську дисертацію.

У 1902 році був висвячений на священника. Наступного року 5 місяців працював у бібліотеці Ватикану в Римі над дослідженням історії Мукачівської греко-католицької єпархії, звідки приїхав до батьків, що жили в Сваляві. У 1904 році був призначений помічником священника в місто Шаторольйоуїгель в Угорщину, де працював 3 роки, а з 1907 — професор богослов'я Ужгородської духовної семінарії.

Але Ю. П. Гаджега брав також участь у політичному житті. У 1919 році він став учасником Хустського з'їзду, який прийняв рішення про приєднання Закарпаття до України, про що 27 січня 1919 р. доповідав на засіданні Ужгородської ради. Коли було вирішено питання про приєднання краю до новоутвореної Чехословаччини, Ю. П. Гаджега став членом Директорії автономної Підкарпатської Русі, яку очолив Г. Жаткович.

У духовній семінарії він плідно працював аж до 1932 року, або чверть століття. З наступного до 1945 року за станом здоров'я перебував на пенсії. У 1945—1947 роках — професор теології в Ужгородській духовній семінарії.¹

У 20—30-ті роки Ю. П. Гаджега активно займався журналістикою, у 1919 році був редактором газети “Карпат”, яка виходила угорською мовою і в тому ж році була закрита. З 1920 року — постійно брав участь в газеті “Русский вестник”, а потім — “Русское слово” та журналі греко-католицької єпархії “Душпастьєрь”.

Дописувати в газети він почав ще з 1912 року, а з 1915-го активно займався й літературною творчістю. Перша його книга вийшла у 1915-му, а остання — у 1942 році. Статті і книги писав як на релігійні теми, так і з історії Закарпаття, греко-католицької єпархії, а також художні твори з життя селян (російською мовою). Його художньо-документальні праці носили переважно релігійний характер. Художні твори та окремі праці часто писав під псевдонімами, найпоширенішим з яких був “Русак”. Але були і такі: Доктор Грекус, Немо, Ігнатус, Просвітер Грекус, Просвітер Федор.

За весь творчий шлях написав і видав цілу низку праць з питань історії і культури краю. Зупинимося на таких його історичних розвідках як огляд наукової діяльності Юрія Івановича Венеліна (Гуци). Це науково-популярна лекція, у якій автор називає Венеліна “нашим сла-

ветним співвітчизником... а болгари вважають Венеліна першою людиною, яка відкрила їх існування в Європі, що уже забула про могутній колись народ, від якого просіяли перші промені слов'янської культури”.²

Ю. П. Гаджега досить докладно розглядає життєвий і творчий шлях Венеліна, його праці про походження болгар, хрещення Русі, історію слов'ян та інші, вказує на його місце та оцінку в болгарській історичній літературі. Використані і деякі рідкісні архівні документи. У повоєнні роки ніхто не посилався на цю працю. Варто оприлюднити і те, як Ю. П. Гаджега оцінював вченого: “Ми маємо вважати Венеліна справжнім світовим вченим. Крім російської, угорської і румунської мов, якими вільно розмовляв, він також відмінно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською і всіма слов'янськими наріччями, розумів і турецьку мову”. Автор праці про Гуцу-Венеліна добре знав латинську літературу, стару і нову географію, статистику, подав цікаві біографічні дані про Венеліна, досить повну характеристику його книг, присвячених історії Болгарії, згадав слова, написані на його могилі: “Він перший нагадав світу про забуте, але колись славне і могутнє плем'я болгар і полум'яно бажав його відродження. Господи, почуй молитву раба твого!”³

У 1928 році Ю. П. Гаджега опублікував брошуру про історію Ужгородської духовної семінарії, в розділах якої йдеться про навчання закарпатців у закордонних семінаріях, зокрема в Римі (Італія), Трнаві (Словаччина), Егрі (Угорщина), Відні (Австрія), Львові (Україна). Потім розповідається про Олшавську богословську школу, а далі про Ужгородську духовну семінарію, із якої вийшло багато високоосвічених діячів культури краю. Серед них автор називає Ю. Венеліна (Гуцу), В. Довговича (Довганича), І. Дулішковича, О. Духновича, В. Кимака, П. Лодія, О. Павловича, І. Раковського, І. Сільвая та інших.⁴

Під цим кутом зору можна розглядати і його нарис про історію культури Закарпаття, в якому є цікаві думки і чітка позиція автора щодо різних питань культурної і мовної політики. Він активно виступав на захист земляків: “Ми не знаємо самих себе, ми не знаємо чудових людей, — писав він, — ми не цінімо самих себе. Іншими словами: ми не знаємо нашої історії, нашого минулого. Ми не знаємо, що хоч ми тут, за Карпатами, складаємо малий народ, однак і ми дали значних діячів культури”. І далі: “Що стосується культурного рівня “русинів”, то він набагато вищий, ніж про це думають взагалі в Угорщині. Я бачив письмові завдання і малюнки простих дітей з усіх кутків угорської землі, їх праці свідчать не про малі здібності”.⁵ Потім автор перераховував видатних діячів історії і культури краю, які жили на рідній землі, в Австро-Угорщині та Росії.

Окремо слід сказати про ставлення Ю. П. Гаджеги до мови краю. Він належав до русофільського напрямку, виступав за впровадження на Закарпатті російської літературної мови, бо, мовляв, так твердив російський вчений О. Петров. Пояснював також слово “русин” і “рутен”, вказуючи, що слово “рутен” вперше зустрічається у Цезаря. Говорив і про гальське плем'я, “але воно не має нічого спільного з слов'янством”. Греки називали русинів рутенами, так і в Угорщині цим словом виділяли слов'ян. Автор схильний твердити, що русини — “це мала гілка великого російського народу”, що у Нестора, мовляв, “не було ні українців, ні рутенів”.⁶ Про це йшлося і у його праці про Мукачівську єпархію і боротьбу за права російської мови.⁷

До його історико-культурних праць належить і історія товариства св. Василя Великого, створеного в 1866 році на протигагу мадяризації. Розповідаючи про періоди діяльності товариства, Ю. П. Гаджега подав цікаві сторінки розвитку журналістики краю, зокрема газету “Наука”.⁸

У “Спогадах” Ю. П. Гаджеги зібрано багато конкретного фактичного матеріалу, зокрема про такий важливий період історії Закарпаття, як 1918—1919 роки, коли воно опинилося на роздоріжжі, коли гостро постало питання, з ким йому після розвалу Австро-Угорської імперії жити — з Угорщиною, Україною, Румунією, чи з новоутвореною Чехословащиною. Ю. П. Гаджега був безпосереднім учасником цих подій і виступав як русофіл, що негативно ставився до українства, тож у цьому ключі й написав свої спогади.

Тут знаходимо розповідь про Ужгородську “Раду рутенів Мадярії”, утворену 9 листопада 1918 року на чолі з Сімеоном Сабовим. У її діяльності тоді брав участь і А. Волошин.

Щоб знати позицію цієї ради, процитуємо уривок з її програми: “Рутенський народ Мадярії дотримується своєї старої вітчизни і її територіальної недоторканості, одночасно протестує проти всіх таких намагань, які спрямовані на відокремлення рутенів Мадярії від своєї мадярської правітчизни або загрожують єдності мадярської держави... Наші рутени не як окрема нація хоче організуватися. Вони хочуть залишатися і далі членами однієї мадярської нації і це енергійно підкреслюють, щоб у свій час якась чужа держава не бажала їх влити до себе”.⁹ Коментарі, як кажуть, зайві.

Ю. П. Гаджега подав у спогадах також всі орієнтації населення Закарпаття і його тогочасних політичних сил, образно сказавши, що край був тоді “дуже красивою невісткою”, яку сватали Угорщина, Україна, Румунія, Чехія. Про угорську орієнтацію уже сказано. Була можливість приєднатися до Румунії, але автор тут же навів тезу про те, що румунське військо на зайнятій території Закарпаття “вчинило населенню стільки несправедливостей і образ”, що про це і думати нічого.

Щодо руху за приєднання Закарпаття до України, автор, будучи учасником з’їзду, писав, що ця думка була “правильною” і що тенденція спрямувалася до “об’єднання синів одного племені”, але цього не можна було здійснити, бо Україна “сама навіть не здатна оборонятися від упадку, який їй загрожує, і досі не визнана незалежною державою”.¹⁰

І, нарешті, була чеська орієнтація. Автор свідчив, що вона виникла “не у нас, а у чехів”. Оскільки у цьому напрямі йшли і американські русини, в результаті цього об’єднані закарпатські ради прийняли рішення про приєднання до Чехословаччини.

Під псевдонімом “Русак” Ю. П. Гаджега написав і опублікував три книги оповідань “Віщій сон” — Ужгород, 1937, “Грішниця та інші оповідання” — Ужгород, 1937 (які здебільшого носять релігійний характер) та “Прогулка” — Ужгород, 1941, у якій вміщено 17 новел, присвячених життю різних верств населення краю. У передмові до “Прогулки”, сказано, що автор написав чимало історичних, історико-літературних та богословських статей і трактатів, а також свої відомі “Спогади”.

30 травня 1947 року Ю. П. Гаджегу, 68-річного пенсіонера, було арештовано. Постанова на арешт прийнята 16 травня, підписана 26 травня. При обшуку було вилучено підшивки газет “Неделя”, “Русская земля”, “Русский народный голос”, угорської “Уй кезлень”, а також “Американский вестник”, релігійні книги і брошури, “Воспоминания”, “Грешница и другие рассказы”, “Вопросы из пограничной области науки и веры”, чорновик рукопису “Как живут земледельцы в большевистском раю” — всього 24 назви.¹¹

Наведемо цікавий уривок з допиту від 17 червня 1947 року. *Слідчий*: “Скажіть, з наближенням Радянської армії до території Закарпатської області ви намагалися втекти з її території?”

Відповідь: Ні, я не намагався цього робити.

Слідчий: Чому? Чи ви розуміли, що за проведену антирадянську діяльність вам доведеться нести відповідальність перед органами радянської влади?

Відповідь: Так, я це розумів. Але виїхати в якусь західно-європейську країну я не міг насамперед із-за свого віку. Крім того, я вважав, що територія Закарпатської області буде належати Чехословаччині, а не Радянському Союзу. Ці дві причини утримували мене від втечі з території Закарпатської області”.¹²

Щодо останньої своєї статті в газеті “Русское слово” від 22 жовтня 1944 року (це було напередодні визволення Ужгорода) під назвою “Оповідання, автора якого немає” Ю. П. Гаджега сказав: “У цій статті я відмовлявся від дальшої літературної діяльності у зв’язку з приходом на Закарпаття Червоної армії, бо вважав, що прийде час, за якого не буде жодних демократичних прав для народу”.¹³ Коментувати ці чесні зізнання упослідженого в’язня не доводиться.

У чому радянські органи обвинувачували Ю. П. Гаджегу? Надаємо слово офіційному документу — обвинувальному висновку: “Проведеним у справі розслідуванням встановлено, що Гаджега, проживаючи на території Закарпатської України, починаючи з 1920—1922 рр. і до приходу Радянської армії на територію Закарпатської України в активній формі проводив антирадянську, антикомуністичну пропаганду, використовуючи для цієї мети газети, які

видавалися реакційними партіями, а також друкований орган Ужгородського єпархіального управління греко-католицької церкви.

У своїй книзі “Керівництво до вивчення питання возз’єднання східної і західної церков”, виданої в 1922 році, робив наклеп на більшовизм в Росії, заявляючи про те, що більшовики жорстоко переслідують віруючих і намагаються насильно знищити релігію. У книгах “Прокляття — комунізму”, яка видана в 1937 році, “Комуністи-фарисеї”, виданої в 1938 році, Гаджега робив наклеп на Радянський Союз і закликав до боротьби з комунізмом.

Використовуючи своє становище професора богослов’я семінарії, систематично вміщував свої антикомуністичні статті на сторінках журналу “Душпастырь”, який видавався єпархіальним управлінням. До числа таких статей відносяться: “Пропаганда безбожия і захист віри в Росії”, “Ієрархія в найновішій російській літературі і вчення про неї св. І. Златоуста”, “Церковна хроніка”, “Східна церковна хроніка” та інші.

Крім цього, Гаджега, починаючи з 1928 і до 1944 рр., систематично писав антирадянські наклепницькі статті в газеті “Русский вестник”, “Русское слово”, “Русская правда”, які видавалися реакційними партіями. До таких статей відносяться “Мізерність робітників в Радянській Росії”, “Комуністичний дурман”, “Гра з вогнем”, “Народний фронт створюється”, “Дволикий комунізм”, “Єврейська проблема”. У 1942 році Гаджега написав брошуру “Питання з межової області науки і віри. Популярно-наукові пояснення”, у якій стверджував, що ідеологія комунізму щодо релігії згубна, отрує широку масу народів Радянського Союзу”. Далі констатовалося, що “винність підсудного доведена матеріалами справи і його особистими зізнаннями, а також речовими доказами, які є у справі”.

Можна ще додати й слова самого Ю. П. Гаджеги із протоколу допиту від 31 травня 1947 року: “Крім цього, я виступав проти атеїстів, викривав вчення матеріалізму і комунізму, передікав загибель Радянського Союзу і критикував соціально-економічні і культурні основи існуючого в СРСР політичного ладу, як в статтях, так у своїх брошурах під назвою “Прокляття комунізму-більшовизму”, “Комуністи-фарисеї” і т. д.”.

До рук слідчих потрапила і стаття Ю. П. Гаджеги “Про автономію”, яка висвітлює ставлення автора до автономії Закарпаття, за що боролася і партія Автономний земледельческий союз А. Бродія. На питання слідчого він відверто викладає свою позицію в цьому питанні: “Гаджега як і та партія був прихильником створення автономії в Закарпатті, але її членом не був”.¹⁵

Однак Ю. П. Гаджега проживав у 20—30 рр. в Чехословаччині, де можна було відкрито виступати і за релігію і проти неї, висловлювати свої погляди з усіх питань, які не суперечили законам держави, критикувати у пресі комуністичні та інші ідеї і теорії, тому на підсудного зовсім не поширювалася юрисдикція Радянського Союзу. Але, незважаючи на це, він таки був засуджений Закарпатським обласним судом на 6 років ув’язнення з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна згідно ст. 54-4 і 54-10 ч. 1 кримінального кодексу УРСР.

Звертає на себе увагу такий момент. При розгляді справи у суді народний засідатель Євген Жупан, висловив свою окрему думку: “Проти нього (Ю. П. Гаджеги — О. Д.) накладена кара висока. Прошу Верховний суд УРСР знизити кару на три роки. Підпис — 28 липня 1947 р.” Але Верховний суд УРСР 29 серпня 1947 р. “кассаргу залишив без задоволення, а вирок суду в силі”.¹⁴

Через кілька місяців, 1 грудня 1947 року, професор теології Ю. П. Гаджега помер у Львівській тюрмі. І лише через 45 років, тобто 7 жовтня 1992 року президією Закарпатського обласного суду був реабілітований.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2033, арк. 19.

2. Гаджега Ю. П. Краткий обзор научной деятельности Юрия Ивановича Венелина (Гуцы): Лекция. — Ужгород, 1927. — С. 5.

3. Русак Юлій. Очерк культурной истории Подкарпатской Руси. — Ужгород, 1927. — С. 13.

4. Гаджега Юлій. История Ужгородской богословской семинарии в ее главных чертах. — Ужгород, 1928.

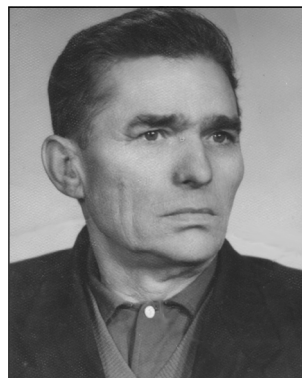
5. Русак Юлій. Очерк культурной истории Подкарпатской Руси. — Ужгород, 1927. — С. 5—6.

6. Там само. — С. 16-17.
7. Русак Юлій. Мукачевская епархія и ея боротьба за права русского языка и народности во время епископства В. Поповича. — Ужгород, 1930.
8. Гаджега Юлій. Історія Общества св. Василя Великого и речь ко дню 60-летія от его учрежденія. — Ужгород, 1925. — С. 11, 15, 26, 33.
9. Русак Юлій. Воспоминанія. — Ужгород, 1938. — С. 33.
10. Там само. — С. 61.
11. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2030, арк. 17—18.
12. Там само, арк. 45.
13. Там само, арк. 20.
14. Там само, арк. 82.
15. Там само, арк. 48—49.

М. І. Бабидорич

ЗНЕЦІНЕНІ ЛЮДИ?..

**Г А З А
І В А Н
М И Х А Й Л О В И Ч**

*Народився 3 вересня 1913 року в с. Порошково
Перечинського р-ну в селянській родині. Один із
перших закарпатських льотчиків періоду Другої
світової війни. Відбував покарання у режимних
таборах ГУЛАГу Котлас-Воркута. Звільнений
21 січня 1943 р. Реабілітований 20 жовтня 1957 р.*

І. М. Газа ступив на ту густу з вибоїнами стежину, якою ішли чи не всі його країни, — пошуків виходу із затиснутого нестатками життя. Хоча родина вважалася не найбіднішою у Порошкові, але без приробітків не обходилися. Мій батько, будучи сам неписьменним, вважав науку головною підмогою до кращого життя, тому привертав до нашої родини І. М. Газу. Нерідко хлопець жив у нас місяцями. Звідси мій батько і повів його у Мукачівську сільськогосподарську школу.

Закінчив він її невдовзі до призову у чехословацьке військо, восени 1935 року. Навчання йому допомагало в армійській справі. Його відбирають у підофіцерську школу, яку проходить відмінно. Кожної відпустки з'являвся до нас усе з новими рангами — свободнік, десятник, четар. За три з половиною роки став старшиною, його запрошують залишитися у війську, на що дав згоду. Здавалося, знайшов тут свою долю. Це був чи не перший військовий надстрокової служби з Турянської долини.

Батько пишався ним. Іван сприймав свого вуйка як рідного батька. Але час був дикий. Німецький фашизм заколотив світом, людськими долями, наче велетенський смерш змітав усе на своєму шляху. 1938 рік — І. М. Газа зі своєю четюю (44 бійці, 4 десятники) зайняв позицію на чехословацько-німецькому кордоні у добротні побудованих спорудах Судетської лінії. Упевнені були: звідси німці ніколи не виб'ють. Та все вирішили за них політики: уряд віддав Судети німцям. Чехословацьку армію розпустили в останні дні березня 1939 року, коли в Закарпатті уже порядкували війська фашистської Угорщини.

З весни до осені І. М. Газа прожив у Порошкові тяжкі дні тривоги і роздумів, ходив до знайомих вчителів послухати радіо, добував газету, аби зорієнтуватися в подіях, що могли

знадобитися. Вересень 1939-го! Він сколихнув край — на Карпатах стали свої, рідні брати! З цією звісткою до краю збуджені прийшли до нас у Тур'ю-Поляну І. М. Газа зі своїм батьком.

— За тиждень будуть тут! — упевнені були обидвоє. Ця певність у ту осінь сповнювала чи не всіх верховинців.

У кінці жовтня 1939 року Іван прийшов знову, залишився на кілька днів і майже весь час проводив з батьком: щось робили у полі, ходили в ліс, разом порядкували коло худоби, різали на зиму дрова. Прощався так, як ніколи доти. Уперше обійняв і поцілував маму — свою вуйну. Батько пішов з ним, казав, що має діло в Порошкові. Та повернувся десь через годину. Ми зрозуміли, що він тільки провів свого племінника.

І. М. Газа тим часом поїхав на тижневі сільськогосподарські курси у Нижні Верецьки (тепер Нижні Ворота), які були йому ні до чого... Тут справді з'явився третього листопада, заняття відвідував справно, але найбільше вабила його до себе околиця.

Після кожного заняття ходив спочатку сам, потім з однокурсниками Юрком Качуром, якого знав ще з Мукачівської сільгоспшколи, та Юрком Балогом, котрий також вчився на курсах. Після прогулки поверталися до школи, вдивлялися в карту, що висіла на стіні. Через кілька днів обрали собі маршрут до сіл Завадка, Верб'яж, Петрусянка... Тим маршрутом ходили ще кілька днів підряд.

12 листопада зібрали курсантів, вручили посвідчення, побажали використати знання для кращого плекання землі. Усі курсанти, взявши свої пожитки, рушили по домівках. А три побратими уже геть після обіду рушили вже освоєним маршрутом. О 23 годині дійшли до Петрусянки — а вона всього кілометр від кордону. Десь опівночі помітили вогники села Жупани, вже на радянському боці. За річечкою простяглося чисте поле, і вони зрозуміли, що опинилися вже у новому світі, від чого їх охопила така радість, що хотілося співати.

Раптом застигли, бо до них підійшли червоноармійці, походили по їх кишенях, питали зброю, якої, звичайно, не було. І відвели у село Климець. Наступного дня їх провели у Лавочне, після короткого перепочинку — у Сколе. Тут їх доля вже лягає у протоколи допитів. Лейтенант Юхновець знайшов, що “Газа Іван Михайлович 12 листопада 1939 р. у районі п/є 18—19 порушив державний кордон, перейшов із Угорщини на територію СРСР”.¹ Далі йшли звичайні анкетні з'ясування.

Коли ж наткнулися на те, що до них потрапив старшина надстрокової служби чехословацької армії, слідство доручили начальнику відділу першого загону. Із додаткових протоколів довідуємося і про такі подробиці, про які не знав, спілкуючись з Іваном, десятки разів. Слідство цікавилось школами, які проходив порушник, їх програмою, іменами однокурсників і вчителів, хто знає про перехід, майновим станом батьків, наприклад, чи мають ліс і скільки, усіма членами сім'ї, з ким знайомий з поліції і жандармерії, де проходив армійську службу, у яких званнях, до якої партії належить, які партії є у тій місцевості, де він проживав...

У Сколе майже місяць його ніхто не допитував, ні йому нічого не говорили. Пробував підходити до охоронців, питати, доки буде у в'язниці. Все ж думав, що це непорозуміння, якась помилка, нічого зрозумілого здобути не міг. Давно згасла радість, не вабила і розмова з краями, з поляками-полоненими, якими був заповнений барак.²

Слідство з'ясувало у кожного порушника причини, які штовхали його на перехід кордону. Іван відповів: “Мені дома ні з чого було жити, а я чув, що в СРСР є робота і перейшов кордон, аби в СРСР жити і працювати”.³ Цим словам не повірили, адже він називав гольди батьківської землі, лічив голови худоби. Особливо слідчий прискіпливо вичавлював з нього “шпигуна”. Цьому присвятив спеціальний нічний допит, який розпочав 23 січня 1940 р. о 21 годині 15 хв. “Пропонуємо правдиво розповісти — за чим завданням і з якою метою ви нелегально перейшли кордон в СРСР?”

І. М. Газа сказав: “Я нелегально перейшов кордон в СРСР, щоб тут працювати і жити”. Йому заперечують: “Ви говорите неправду! По найму ви ніколи не працювали, жили в родині батька, який мав власне господарство, маєте військову освіту і служили офіцером в армії. У вас не було матеріальної потреби, що змусила б вас шукати роботу. То ж з якою метою ви нелегально прибули в СРСР?”⁴

Чим більше читаєш справи на засуджених, тим більше дивуєшся неписьменності, неосвіченості червоних слідчих. Слідчий Баша, напевно, не вперше допитував закарпатця. І все ж не міг зрозуміти, що жити у сільській родині батька, це значить працювати до сьомого поту. Не міг збагнути слідчий і того, що після загарбання Чехії і Моравії фашистською Німеччиною чехословацька армія взагалі перестала існувати. Всі солдати, офіцери і генерали розійшлися шукати роботу у цивільному житті.

І. М. Газа мусив доводити, що в жодних політичних організаціях не перебував, хоч тут мали знати: в Чехословаччині військовим заборонялося займатися політикою і навіть голосувати на виборах. Мав перераховувати знайомих жандармів, пояснювати, звідки знав їх імена і звання, чи допомагав їм, і де знаходиться жандармська станція.

А це вже справді цікаве свідчення. Слідчий запитав, чи знала жандармерія у селі, що “ви нелегально пішли чи збиралися переходити в СРСР?”. І. М. Газа відповів: “Коли я зустрічався з братом Михайлом уже на території СРСР у Сколе, а він пізніше мене перейшов кордон, то він мені говорив, що у Порошкові всі, в тому числі і жандармерія, знали, що я перейшов кордон в СРСР, але жандарми біля нашої хати не з’являлися, нікого з рідних не викликали, нічого не говорили, нікого не тривожили”.⁵

Природньо, що інтерес до Гази порівняно з іншими порушниками кордону, пересічними селянськими хлопцями, мав бути більшим і прискіпливішим. Але всі закарпатці виявилися наївними і не скоро збагнули, що потрапили у зовсім інший світ. Івана довго переводили з тюрми до тюрми, поки не опинився аж у Харкові. Тут кілька разів приступали до розгляду справи, допити були короткими і довгими, часто без протоколів, поки особлива нарада НКВС СРСР 21 червня 1940 р. не засудила його на три роки таборів.

Направили його на будівництво залізниці Котлас — Воркута. Цю лінію знає багато наших краян. Один з них сказав мені: “Там шпали з кісток закарпатців”. Газі пощастило тим, що потрапив сюди влітку, що тюрми і пересильні пункти не зовсім виснажили його, і, нарешті, що був людиною кмітливою, спостережливою, знаходив способи у нелюдських умовах захищати себе.

Залізницю споруджували разом з кримінальниками винятково вручну; харчування було мізерним, від чого швидко втрачали сили. Та й кримінальні авторитети обдирали слабших. Іван був низьким зростом, уже став сухорлявим і, звичайно, об’єктом визиску: кілька разів, коли відходив від вікна, де видавали хлібну пайку, її виривали з його рук. Після цього всував голову у вікно, нашвидку з’їдав хліб і лише після того з мискою баланди відходив.

Знав і те, що основна умова виживання в таборі — організована взаємодопомога, уникання захворювань і виконання норм, аби одержувати повну пайку. Бачив не одного, кого голод звів до тваринного стану, до повного знецінення не лише іншими, але й самим собою. Про ці випадки не хотів говорити, але у моменти особливого стану й ситуації відкривав речі, від яких мороз йшов по спині. Якось після випадкової зустрічі з нашим спільним знайомим, як той відійшов, він повернувся до мене:

— Вижив тим, що ночі просиджував з дрючком над діркою, з якої вилазили щурі, убивав їх, здирив шкіру, варив у консервній банці. Не всі могли змусити себе до такого й гинули...

Потім схаменувся:

— Боронь боже, щоб ти про це комусь сказав.

Відразу після прибуття на місце каторги познакопив земляків, працював з іншими на їх згуртування і взаємодопомогу. Здобув тут велику школу солідарності, зберіг себе настільки, що коли в листопаді 1942 року відбув трирічний строк, а до Воркути долинула звістка, що закарпатців розшукують для призову в чехословацьку військову частину, пішов до начальства проситися на волю.

— Самі знаємо. Ідіть і чекайте.

Нарешті, 21 січня 1943 року його звільнили, такі ж, як він, посідали у холодні вагони і рушили в бік Бузулука. Це було ще одне випробування: треба було у дорозі уникнути обмороження. Не всі її витримали. Багатьом вона стала останньою в житті. У Бузулук доїхав аж на десятий день, пробувши в ув’язненні три роки і чотири місяці. Йому повернули попереднє

звання старшини: наїхали земляки, одержав чету, повів бойову підготовку. Наче воскресав із забуття, дивуючись сам собі.

На початку липня 1943 року групу чехословацьких воїнів переводять до Новохоперська. Тут Іванові Газі присвоюють звання ротмістра, яке у радянських документах ніколи не значилося. Тут відібрали 45 чехословаків і серед них 25 закарпатців і перевели до Москви для підготовки з них льотчиків. Був серед них і І. М. Газа, їхав у радісному хвилюванні, але й тривозі, чи осилить? Сидів поруч Василь Петруньо — та це вчитель, а там колишні гімназисти, офіцери довоєнної чехословацької армії.

За навчання взявся напружено, не залишив собі вільного часу, штудуючи будову літаків, систему управління польотом. Напередодні залікового самостійного вильоту прокручував у голові кожну дію, яку мав звершити завтра. Цікаво, що колись знайдуться історики, які складуть списки перших пілотів Закарпаття, й чи назвуть серед них порошківського Івана Газу?

За рік освоїв усі апарати, що були на озброєнні Червоної армії. Військовому льотчику Іванові Газі доручили бомбардувальника. На ньому й громив коли передові позиції, а коли й тиллові об'єкти противника у Карпатах, Словаччині, Чехії, Польщі... аж до кінця війни. Чехословаччина, увійшовши у мирне життя, приступила до будівництва своєї регулярної армії, у якій фронтовики склали офіцерський кістяк. Ротмістру Газі потрібно було вибирати: добути військову освіту, середню, потім і вищу, щоб претендувати на командні посади у війську чи повернутися у рідний край. Від пережитого почував себе постарілим, втомленим і жадав спокою і тиші.

То був важкий час, з'явилася і потреба обдумувати життя. Нерідко зникав сон, в уяву впадало Порошково, друзі дитинства і юності, а через них, як квітка — його Юлка... Зустрічалися краями, згадували, мріяли. Усе частіше говорили: зібратися б їм усім, спільно вирішити подальшу долю. Виїздив до Праги, в інші міста, повертався на аеродром й ловив себе на тому, що машина, якою так прискіпливо, навіть із задоволенням займався на фронті, цікавить його все менше.

Через якийсь час підійшов до нього пілот, поручик Василь Петруньо, Поінформував: сформована група — делегація закарпатських воїнів чехословацького війська — для переговорів з владою Закарпаття: у делегації, крім Петруня, офіцери Сас, Симулик, Ливак і він, Газа. Не питав, яка програма переговорів, але готовий їхати хоч негайно. Делегація прибула до Ужгорода 16 вересня 1945 року опівдні.

А після обіду двері у мій кабінет другого секретаря ЦК СМЗУ відчинилися, на порозі стояв у парадному мундирі чехословацького пілота він, штабний ротмістр Іван Газа. Яке чудо! Наче з неба! Усю ніч переговарили. Наступного дня повинна відбутися зустріч

Закарпатські пілоти на навчанні у Москві. П'ятий з ліва Іван Газа

військової делегації закарпатців з головою Народної Ради Закарпатської України І. І. Туряницею.

Дійшло і до того, що Іван розповідав програму завтрашніх переговорів: закарпатські ветерани готові повернутися на батьківщину організованою групою більше тисячі чоловік, в основному офіцери, зі зброєю (чехословаки погодилися дати) і створити кістяк майбутньої армії Закарпатської України... Але 29 червня вже підписано договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ось-ось цей договір буде ратифіковано і Закарпаття стане звичайною областю України. В СРСР одна армія, одне командування, один уряд. Туряниця на таку тему не буде говорити. А якби заговорив, то підеш добудовувати ту залізницю, яку ти недобудував...

Про цей епізод я ніколи ніде не згадував і не писав. Однак взимку 1998 року приїхав у Закарпаття Василь Петруньо разом з генералом Василем Кучерявим. Вони привозили допомогу закарпатцям — чехословацьким легіонерам. У квартирі — майстерні художника Кондратовича — у товаристві з двома братами Кондратовичами він спогадами повернувся до цього епізоду і розповідав, що Туряниця на пропозицію про повернення закарпатців — учасників війни — організованою озброєною групою і створення з неї ядра армії Закарпатської України майже не реагував, запрошував повертатися так, запросто, обіцяв у трудовлаштуванні. Кінчилася ця місія тим, що делегація в Ужгороді розпалася. Повернувся до Праги практично один В. П. Петруньо. Більшість вирішила до Чехословаччини не повертатися. Із них Саса, Туряниця призначив до керівництва спортивними організаціями краю, а Івана Газа влаштував на роботу в органи НКВС...

Така іронія долі. Вчорашнього зека — на службу в органи. Але після бесіди з Туряницею 17 вересня 1945 року ми знову довго розмовляли з Газою. Він зняв з себе парадний мундир чехословацького пілота, переодягнувся в цивільне і звично небагатослівний, розговорився, жартував, раз-у-раз вставляючи:

— Не повернуся! Напишу Михайлові листа хай забирає собі моє барахло. Завтра іду в Порошково, побуду тиждень-два, а далі, як радив Туряниця...

Старший брат Івана, той Михайло Георгійович, а не Михайлович, з яким після Сколе зустрівся у Бузулуці, не допускав і думки про повернення. Він залишився в Чехословаччині, попрацював усе подальше життя в органах безпеки аж до виходу на пенсію.

Іван Газа пробув у Порошкові місяць. Женився на своїй міцно вимріяній Юльці, повернувся в Ужгород і приступив до роботи в обласному управлінні міліції інспектором “наружної служби”. Чутливий і спостережливий, він вловлював найменші зміни довкола себе, мимо нього не пройшла і головна з них — недовіра “старших братів”, що прибули зі сходу до корінних жителів області. А щодо нього вона подвоювалася ще й підозрою до тих, котрі служили не в Червоній армії, а в чехословацькому війську.

У міліції промучився Іван три роки. Квартири йому не дали, він приватно найняв у власника напівпідвальну частину будинку навпроти університетського ботанічного саду. Сюди й перейшов на роботу садівником, пропрацював тут тринадцять з половиною років, перезнайомився з ботаніками вузу, з багатьма друзив, особливо з ветеранами війни. Найближче зійшовся з істориком, доктором наук, професором М. В. Арсентьевим, інвалідом, людиною чутливою. Вони дивно розумілися, такі різні, і такі, наче, далекі один одному.

Як В. Ф. Головатюк запропонував йому піти садівником до обласної лікарні, він пропозицію прийняв. У лікарні дерева, особливо кущики і квіти, призначалися зболілим людям, і Газа робив усе, щоб вони відволікали їх від болей. Але табори і війна нагородили його астмою, яка вигнала його з відкритого подвір'я, від квітів, і до пенсії він змушений був доробляти складником станції переливання крові.

Єдиний пілот — учасник Великої Вітчизняної війни з числа вихідців із Закарпаття — не знадобився авіаційним організаціям області, де знайшли затишок і добрий заробіток учасники війни, що зібралися тут з різних кінців Союзу. Ніхто не знав, що такий взагалі є, бо Іван Газа жив тихо, противився, коли я хотів, аби про нього щось сказали в газеті.

Табори ГУЛАГу і війна на все життя змінили його ціннісні орієнтири. Деколи філософствував: “У житті немає нічого постійного, високого чи низького, благородного чи підлого. Усе минає. Постійне лише життя. Навіть без тебе. І поки живеш, радій сонцю, дощу, дітям, друзям. Гидотники самі стоять тобі на дорозі. Думай і шукай сили, як їх в дороги зіпхати...” Він був таким, яким був. Газа не потребував до себе нічийого жалю, він мав собі власну ціну. Помер 4 грудня 1980 року.

* * *

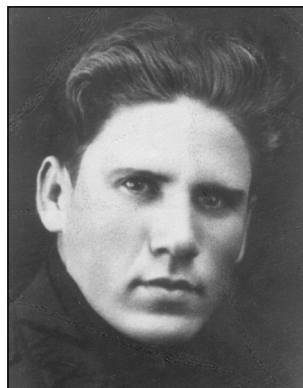
1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 236, арк. 140.
2. Там само, арк. 10—14.
3. Там само, арк. 12.
4. Там само, арк. 15.
5. Там само, арк. 17.

О. В. Хланта

НА ГРЕБЕНІ ЖИТТЯ

ГАРАГОНИЧ ІВАН ГЕОРГІЙОВИЧ

*Народився 12 квітня 1917 року в с. Чинадійово
Мукачівського району в багатодітній селянській сім'ї.
Державний і громадсько-політичний діяч. Протягом
1940—1942 років відбував покарання у таборі
м. Воркути Комі АРСР. Звільнений 23 грудня 1942 року.
Реабілітований 29 жовтня 1975 року.*

Доля і життєвий шлях І. Г. Гарагонича тісно переплітаються з долями багатьох закарпатців, які пройшли крізь пекло сталінсько-беріївських таборів і фронтів Другої світової війни. Він, як і тисячі молодих людей краю, вірив у комуністичні ідеали, не відаючи до кінця справжньої суті тоталітарного режиму, який існував у Радянському Союзі. Лише згодом особисто відчув це на собі.

І. Г. Гарагонич народився 12 квітня 1917 року. Його батько певний час був робітником на залізниці. Мати — Олена Федорівна — домогосподаркою. Родина була багатодітною, тож гараздів не зазнала. Він згадував про це: “Незгасна пам'ять повертає мене до хижі під солом'яною покрівлею, з маленькими підсліпуватими віконечками, в якій з'явився на світ. Було нас дванадцять душ у сім'ї. Мої батьки жили постійними турботами: як і чим нагодувати нас усіх. Кукурудзяна паляниця, рідка кукурудзяна кулеша, подекуди життя сьорбанка, картопля — ось постійні наші харчі”.¹

Перші роки навчання юнака розпочалися в школі рідного села. Тут він закінчив народну школу, і батько влаштував сина до майстра водопровідно-каналізаційних справ у Мукачеві, звідки останній втік із-за поганих умов життя і праці. А у 1931 році разом з сестрою Софією поступив у горожанську школу в Мукачеві. Закінчивши 3 класи, теж із сестрою перейшов на навчання у Мукачівську торговельну академію.

У 1935—1936 навчальному році “за недоплату по навчанню” його виключили з академії. Але це був лише привід. Основною причиною послужило те, що він був активістом молодіжного комуністичного руху. У 1936 році став членом Підкарпатської спілки молоді (ПСМ). У своїй автобіографії,² занотував згодом, що в цій організації проводив масово-політичну роботу серед молоді Мукачівського і Свалявського районів, брав активну участь у художній самодіяльності рідного села — у квітні 1937 року учасників їх танцювального гуртка було запрошено до столиці Чехословацької республіки м. Праги на антифашистський зліт чеської, словацької та української молоді.³ Юні артисти виступали з концертами перед жителями Праги, ряду міст країни, зокрема Кладно, Моравської Острави та інших, де їх тепло приймали. Опісля в кінотеатрах навіть демонструвалася кінострічка з виступами танцювального гуртка, яку жандармерія згодом заборонила.

Із жовтня 1937 по березень 1939 року І. Г. Гарагонич перебував на строковій службі в чехословацькій армії у містах Міхаловце та Требішов (Словаччина). Після демобілізації, коли Закарпаття вже було окуповане військами фашистської Угорщини, у квітні 1939 року, повернувся в Чинадійово.

Новий режим угорських властей розгорнув кампанію переслідування прогресивних сил. У зв'язку з цим І. Г. Гарагонич після заборони ПСМ та крайової комуністичної організації, перебував на напівлегальному становищі, слухав радіопередачі з Радянського Союзу. У 1940 році відбувся процес над 395 учасниками антифашистського руху Закарпаття, переважно з числа комуністів, серед них був і І. Г. Гарагонич. Щоб уникнути арешту, він вирішив нелегально втекти в Радянський Союз, і в ніч з 6 на 7 травня 1940 року разом із сестрою Софією та ще кількома молодими людьми перетнув угорсько-радянський кордон.

Вони опинилися в селі Лавочне. Згадуючи про це у виданні ще радянських часів, І. Г. Гарагонич писав: “Голова сільради відвів нас на радянську прикордонну заставу. Звідти привезли нас, усіх “порушників” кордону, в Сколе на збірний пункт. У цьому передгірському галицькому містечку, було багато закарпатців, і не всім усміхнулася доля. Тут мене розлучили з сестрою. Я не знав, куди її відправили, а вона не знала — куди мене”.⁴

Більше дізнаємося з протоколів допитів ув'язненого, 9 травня 1940 року після короткого допиту І. М. Гарагонича відправили у в'язницю м. Стрия, тодішньої Дрогобицької, нині Львівської області. Через певний час його перевели до в'язниці м. Лубни Полтавської області, а 4 жовтня 1940 року особливою нарадою при Народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР за ст. 80 КК УРСР засудили на 5 років виправно-трудових таборів.⁵

У автобіографії від 11 серпня 1953 року І. Г. Гарагонич писав: “Я з травня 1940 року по серпень 1941 знаходився під перевіркою за нелегальний перехід кордону з Угорщини в СРСР. Після виїхав до Печори Комі АРСР, де із серпня 1941 року працював на вугільних шахтах робочим”.⁶ Автобіографія писалася, коли він займав високу посаду в лісовій промисловості Закарпаття, тому згадував і про те, що був засуджений особливою нарадою МВС СРСР. Можливо, йому рекомендували не згадувати НКВС та примусову працю на шахті до грудня 1942 року. Можливо, побоювався відкрито визнати, що певний час був в'язнем ГУЛАГу. Адаже на той час ще не було реабілітації за вказані провини.

“Потрапив я, — писав І. Г. Гарагонич у книжці радянських часів, — на шахту № 1, але в забої працювати не довелося: як грамотного, мене призначили обліковцем-табельщиком, і я працював там аж до звільнення і виправдання... (оправдали, реабілітували його аж у 1975 р. — О. Х). Мені повернули партійний квиток, виплатили сповна зароблені гроші, вибачилися. Сестра Софія розшукала мене через Комінтерн і повідомила, що вона в Акмолинську, працює в радгоспі в пекарні, почуває себе добре. Ця звістка мене окрилила, додала сил”.⁷

23 грудня 1942 року, як і багатьох закарпатців, І. Г. Гарагонича звільнили з виправно-трудового табору й направили в чехословацьку військову частину, яка формувалася на території СРСР в приуральському місті Бузулук. Його зарахували у запасний полк, а потім рекомендували на перші офіцерські курси по підготовці командирів-артилеристів.

Після участі окремого чехословацького батальйону в боях біля Соколова Харківської області було вирішено створити першу Чехословацьку бригаду в Новохоперську Воронежсь-

кої області. У спогадах про цей період І. Г. Гарагонич писав, що саме Людвіку Свободі було доручено її формування, куди перевели із Бузулука і запасний полк, а з ним і курси. “До Новохоперська, — продовжував він, — прибуло нас більше трьох з половиною тисяч”.⁸ Після тривалого розлучення тут він уперше зустрівся зі своєю сестрою Софією.

Після навчання молодий воїн отримав спеціальність артилериста протитанкових батареї. І незабаром, після закінчення курсів, у жовтні 1943 року його направили на фронт командиром взводу протитанкової батареї. Він взяв участь у боях за визволення Києва та інших міст України. Зокрема за визволення столиці України І. Г. Гарагонич був нагороджений Чехословацьким військовим хрестом 1939 року та радянською медаллю “За відвагу”. У боях за Білу Церкву на околиці села Руда його поранило. “З перебитими ногами, — згадував пізніше, — доставили на чехословацький пункт першої медичної допомоги, а там — моя сестра Софія. Отак вперше я зустрівся з нею на фронті. Вона перевезла мене на цукровий завод імені Боженка. Тут радянські хірурги зробили невідкладну операцію”.⁹

Важко пораненого офіцера було відправлено на лікування до Москви, а потім у Сочі. Його, як й інших поранених чехословацьких воїнів, влаштували на лікування у Старих Гаграх. Після додаткового санаторного лікування він повернувся до своєї військової частини.

З грудня 1944 року І. Г. Гарагонич в Закарпатті. Із початку січня 1945 року працює інструктором в апараті ЦК КПЗУ, бере активну участь у проведенні серед населення краю відповідної роботи за возз’єднання Закарпаття з Україною.

Із 15 березня 1945 року працює першим секретарем Мукачівського окружного Компартії України, до якого входила тоді і міська партійна організація, а згодом аж до вересня 1947 року — окружному КП(б)У.

Після навчання у Вищій партійній школі у м. Києві три місяці працював другим секретарем Мукачівського окружного партії, а з грудня 1950 року — знову першим секретарем. Через рік його обрали другим секретарем Закарпатського обкому Компартії України, але на цій посаді він перебуває лише до жовтня 1952 року. В автобіографії І. Г. Гарагонич зазначав, що пішов з цієї посади за скороченням штатів, але в документі з цього приводу вказано, що ЦК КП(б)У не рекомендував його секретарем обкому партії.¹¹ Однак причина звільнення не розкривалася.

Після цього І. Г. Гарагонич на господарській роботі. Його призначили керуючим трестом “Закарпатліспром”. Лісова промисловість, як відомо, була провідною галуззю краю. За його активною участю проводилася значна робота з технічного оснащення виробництва, що сприяло підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції, помітно розширювався асортимент продукції, збільшувався попит на неї. Все це вивело І. Г. Гарагонича у список найкращих господарників області, і йому запропонували більш важливу й відповідальну ділянку роботи.

Третього червня 1955 р. на засіданні третьої сесії Закарпатської обласної ради депутатів трудящих І. Г. Гарагонича було обрано головою виконавчого комітету обласної ради,¹² а 12 червня цього ж року й депутатом Верховної Ради Української РСР. До речі, він багато разів обирався також депутатом обласної та Ужгородської міської рад депутатів трудящих.

Будучи головою обласної ради, І. Г. Гарагонич доклав чимало зусиль для розвитку народного господарства області, вів рішучу боротьбу за вчасне виконання рішень. Але при цьому не обходилося без вольових методів керівництва, притаманних тодішнім високопоставленим посадовим особам.

У центрі уваги обласної ради були питання господарського будівництва, розвитку освіти, культури, охорони здоров’я, зміцнення правопорядку. Аналіз доповідей, з якими виступав І. Г. Гарагонич на різних зібраннях, засвідчує, що він сміливо викривав недоліки у різних сферах громадського і господарського життя, звертав увагу на шляхи їх подолання. Так, говорячи про стан промислового виробництва в області у другій половині п’ятдесятих та на початку шістдесятих років, він наголошував на суттєвих недоліках у роботі ряду галузей і промислових підприємств, які не виконували планових завдань, випускали

продукцію низької якості, що не користувалася попитом у населення і залежувалася на складах і полицях магазинів. Колективам підприємств харчової промисловості рекомендувалося краще використовувати багаті сировинні ресурси області для збільшення випуску та значного розширення асортименту і покращення якості продовольчих товарів.¹³ Чимало критичних зауважень містилося у доповідях про низький рівень якості будівельних матеріалів, що було однією із причин низької якості будівництва.

Зверталася увага і на недоліки у розвитку сільського господарства, зокрема механізації робіт, низького рівня врожайності, оплати праці. У переважній більшості господарств був низький рівень продуктивності тваринництва.¹⁴ Зокрема у доповіді на третій сесії шостого скликання 28 вересня 1959 року І. Г. Гарагонич відмічав, що успіх розвитку всіх галузей рільництва і тваринництва в значній мірі залежить від рівня культури землеробства, впровадження досягнень науки і досвіду раціонального використання земельних угідь, впровадження науково-обґрунтованої системи ведення господарства.¹⁵

У його доповідях зверталася також увага на удосконалення стилю і методів роботи всіх рівнів рад. Так, у звітній доповіді на восьмій сесії п'ятого скликання 16 грудня 1958 року він говорив, що одним із значних недоліків в роботі облвиконкому, його відділів і управлінь та райміськвиконкомів є незадовільна постановка контролю і перевірки виконання рішень.¹⁶

Одним із важливих завдань облвиконкому було забезпечення охорони правопорядку. Це питання обговорювалося на засіданні сьомої сесії п'ятого скликання, яка відбулася 14 вересня 1958 року. У ході його обговорення виступив І. Г. Гарагонич, звернувши увагу на численні злочини, основну причину яких він бачив в тому, що "...керівники окремих установ, підприємств і організацій безвідповідально ставляться до своїх прямих обов'язків і часто не обізнані з радянськими законами".¹⁷ Він підкреслював, що такі факти є наслідком безвідповідального ставлення до підбору, розстановки та виховання кадрів.

Певна увага приділялася і питанням розвитку освіти, які, зокрема, стали предметом обговорення на засіданні сесії обласної ради, яка відбулася 21—22 вересня 1962 року. На сесії вказувалося, що розвиток народної освіти за роки радянської влади був спрямований на кількісне розширення мережі шкіл і в першу чергу середніх так семирічних. У школах області 1962 року працювало 11 тисяч педагогів. Однак ще не вистачало висококваліфікованих викладачів з багатьох дисциплін. Внаслідок цього у восьмирічних і навіть середніх школах окремі дисципліни викладалися нерідко не спеціалістами, а викладачами інших дисциплін.¹⁸

У цей період І. Г. Гарагонич опублікував ряд статей на сторінках обласної та республіканської преси, у яких аналізувалися проблеми економіки області, питання науки, культури та історії Закарпаття,¹⁹ видав працю, присвячену діяльності місцевих рад.²⁰

За успіхи в розвитку народного господарства і його провідної галузі — лісової промисловості, у жовтні 1957 року І. Г. Гарагонича нагороджено орденом Леніна.

На посаді голови облвиконкому він працював до березня 1963 року. У травні цього року його обрали головою правління Закарпатської облспоживспілки.²¹ З цього часу він приділяв основну увагу питанням розвитку кооперативної торгівлі, зокрема у сільській місцевості. За його участю була поліпшена матеріально-технічна база торгівлі та заготівлі продукції, розширилася кількість кооперативних виробничих підприємств, підвищилася культура обслуговування трудівників села.

Як діловий і принциповий керівник, І. Г. Гарагонич глибоко вникав в кооперативну економіку і користувався заслуженим авторитетом серед кооператорів. Він був членом Центральної спілки споживчих товариств колишнього СРСР та Української спілки споживчих товариств (Укркоопспілки). Посаду голови правління Закарпатської облспоживспілки займав до виходу на пенсію 15 жовтня 1981 року. За бойові і трудові заслуги нагороджений багатьма орденами і медалями.

Був одруженим. Дружина Гарагонич (Тарга) Ганна Дмитрівна, що народилася 1923 року в с. Габура Східнословачького краю, разом з чоловіком виховувала трьох синів — Тараса, Івана, Володимира і доньку Олену. Батько сімейства любив природу, майже кожного року

садив дерева, грав на народних інструментах. Цю його рису успадкував і старший син Тарас. Закінчивши Київський театральний інститут ім. Карпенка-Карого, він отримав диплом актора театру і кіно і успішно працює в Ужгородському училищі культури. Будучи на пенсії, інвалід війни І. Г. Гарагонич важко хворів. Помер 15 квітня 1993 року в Ужгороді.

* * *

1. Гарагонич Іван. Під щасливою зорею // Справі революції відданий — Ужгород: Карпати, 1987. — С. 5.
2. ДАЗО, ф.1, оп. 19, спр. 6, арк. 8.
3. Гарагонич Іван. Під щасливою зорею // Справі революції відданий. — С. 8.
4. Там само. — С. 14—15.
5. ДАЗО, ф.2558, оп. 1, спр. 1849, арк. 65, 75.
6. Там само, ф, 1, оп. 19, спр. 5, арк. 8.
7. Справі революції відданий. — С. 15.
8. Там само. — С. 16—17.
9. Там само. — С. 20.
10. ДАЗО, ф.1, оп. 19, спр. 5, арк. 9.
11. Там само, арк. 26.
12. Там само, ф. Р. — 195, оп. 14, спр. 836, арк. 5.
13. Там само, ф. Р. — 195, оп. 14, спр. 1082, арк. 14—15.
14. Там само, арк. 32—39.
15. Там само, спр. 1152 арк. 52.
16. Там само, арк. 48.
17. Там само, спр. 1081 арк. 108.
18. Там само, арк. 185.
19. Закарпатська правда. — 1956. — 29 груд; 1957. — 6 лист.
20. Гарагонич І. Г. Місцеві ради в боротьбі за семирічку. — Ужгород: Карпати, 1961. — 85 с.
21. ДАЗО, ф.1, оп. 19, спр. 5, арк. 11.

В. О. Піпаш-Косівський

ДВІЧІ РЕПРЕСОВАНИЙ

**ГРИЦАК
МИКОЛА
МИКОЛАЙОВИЧ**

Народився 22 вересня 1922 року у с. Росішка

Рахівського району в селянській родині.

Кваліфікований робітник і громадський діяч.

Відбував покарання у виправно-трудовах таборах

Хабаровського краю з 1952 до 1956 року.

Реабілітований у 1993 році.

Батько М. М. Грицака мав багато землі, одержаної у спадщину і купленої у держави за позичені в банку гроші. Була й худоба та реманент. Було на чому і з чим працювати. Лише руки потрібні. І Бог щедро обдарував сім'ю, де народилося восьмеро дітей: чотири хлопчики і стільки ж дівчат. Батько неспроста казав: “Ми хотіли, щоб було кому на землі-годувальниці трудитися”. На жаль, у живих залишилися лише три доньки і один синок — теж Микола.

Народився хлопець 22 вересня 1922 року у мальовничому селі Росішка на Рахівщині. Грицак Микола-старший велику надію покладав на єдиного сина. “Газдувати буде, як і я”,

— думав. Але Миколу не вабило газдівство. Немов відчував, що згодом усю землю заберуть у колгосп, і сім'я залишиться без неї. Він прагнув учитися, щоб стати освіченою людиною, мати відповідну спеціальність, забезпечену старість.

Навчаючись з 1929 до 1934 року у початковій народній школі, хлопець мав можливість перечитати незабутню книгу — “Кобзар” Тараса Шевченка і дізнатися, що за горами у широких степах живуть такі ж, як і він, брати-українці.¹

Школу він закінчив у рідному селі, а відтак, у 1935—1938 роках, щодня долав перевал до Великобичківської горожанки, де директором був уродженець Росішки В. Петрецький. Після закінчення горожанської школи М. М. Грицак поступив в українську гімназію м. Модржани під Прагою (Чехія), але навчався тут недовго, у грудні 1938 року приїхав додому.² Продовжив навчання у Рахівській гімназії, яку в результаті Віденського арбітражу восени 1938 року перевели сюди з Мукачєва.

З осені 1937 до кінця 1938 року М. М. Грицак був учасником молодіжної організації “Пласт” у Великобичківській горожанській школі, яка активно займалася культурно-освітньою діяльністю у хорі, танцювальній групі, спортивних іграх тощо.³

Але після окупації Карпатської України угорськими фашистами гімназія знову повернулася до Мукачєва, і у 1941 році Микола подався туди, поступивши до 5 класу, щоб завершити повний гімназійний курс. Там продовжували навчатися й інші учні з Рахівщини. Микола Папарига залучив його до організації ОУН, яка діяла в гімназії. Ровесники Миколи пропонували йому читати українську літературу, яка потрапляла до Мукачєва нелегально із-за кордону, зокрема з Чехії та Німеччини.

Потім він згадував: “Будучи членом цієї організації, я сплачував членські внески, зустрічався з окремими підпільниками. Треба було бути дуже обережним, щоб жодним своїм непродуманим вчинком не спричинитися до викриття організації. А знав я своїх керівників близько і заочно”.⁴

Учні часто збиралися на конспіративних квартирах, обговорювали політичне становище, особливо в той час, коли Німеччина пішла війною на Радянський Союз.

“Це була неділя, — згадував М. М. Грицак, — на початку липня 1942 року, коли ранком за мною прийшли угорські жандарми і під незрозумілим тоді приводом арештували без жодних на те документів. З їх слів я зрозумів, що це не арешт, а щось інше. Поводилися зі мною лагідно. Разом із жандармами пройшов 12 кілометрів пішки до великобичківської жандармерії. А вже тут, у казармі, мене чекали інші жандарми, що прибули за мною з Мукачєва. Ці вже ставилися до мене суворо. Та коли привели до Мукачєва, в каштіль Ковнер, я побачив знайомих і незнайомих хлопців і зрозумів усю трагедію”.⁵

Тут він побачив своїх односельців Василя Шимоняка, котрий учився в Ужгородській гімназії, Андрія Грицака з Ужгородської учительської семінарії. Він зрозумів, що підпільна організація викрита і що колеги теж належать до неї.

У цій катівні перебувало багато в'язнів — жандарми та поліцаї щодня приводили гімназистів з Ужгорода, Хуста, Мукачєва, ужгородських семінаристів, учнів Мукачівської торговельної академії. Слідчі постійно вели допити, морили голодом, знущалися різними садистськими методами. Микола не визнав, що є членом ОУН. Та слідчі оперували достовірними фактами, від яких відмовитися уже не зміг.

Якось на кількахвилинній “прогулянці” на подвір'ї “Ковнера”, Микола з другом підійшли до огорожі, щоб узяти передачу, яку принесли батьки арештованих, і передати по адресу. Коли жандарми побачили це, то покарали хлопців, які змушені були перед ними за командою лягати і вставати доти, поки вистачило сил...

У катівні томилися Василь Ліба, який керував підпільною організацією в Мукачівській гімназії, Василь Маркус з Хустської, Микола Папарига з Рахова, Михайло Шваб, Богдан Дикий та багато інших підпільників.

17 липня 1942 року в Мукачєві відбувся суд. До кримінальної відповідальності було притягнуто 139 учасників ОУН. Їм відвели різні строки покарання. М. М. Грицака засудили на 7 місяців і відправили в тюрму м. Шаторольйоуїгель (Угорщина), де, як й інші в'язні, зазнав чимало знущань.⁶

У 1943 році, вийшовши з тюрми, працював у господарстві батька, а потім його мобілізували в угорську армію. Служив у велосипедному полку в Угорщині. Після закінчення війни повернувся додому.

Вигнання угорських фашистів із Закарпаття давало надію на те, що, нарешті, воно з'єднається з єдинокровними братами, заживе щасливо і заможного. У визволеному краї почалася відбудова зруйнованих міст і сіл, підприємств, шляхів. Запрацювали школи, відкривалися хати-читальні, бібліотеки. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України підтвердив прагнення закарпатців до возз'єднання і набув чинності, коли в Москві між урядами СРСР і ЧСР була укладена угода.

Але поруч зі змінами на добро, відбувалося і щось незрозуміле, особливо після того, як Закарпатська Україна стала часткою Радянської України. Друга хвиля “визволителів” — організаторів радянської влади, райкомів компартії, правоохоронних органів, МДБ та ряду інших інституцій, які прибули у молоді Закарпатську область із східних регіонів, почали шукати “ворогів” серед місцевої інтелігенції, селян, робітників, молоді, зокрема українських буржуазних націоналістів, особливо під час проведення суцільної колективізації. Саме тоді визволителі “визволяли” селян від землі, худоби, реманенту, духовності, звичаїв і традицій. Хто не хотів підкорятися, потрапляв до рук МДБ. Щодня проводилися арешти, і невинних людей судили і відвозили на каторгу в табори ГУЛАГів Сибіру, Далекого Сходу, Півночі...

Після закінчення у 1947 році у Великому Бичкові середньої школи (через арешт у 1942 році гімназію він не закінчив) М. М. Грицаку запропонували працювати вчителем у семирічці рідного села. Тут трудився до 1949 року і вчився на заочному відділі фізико-математичного факультету Ужгородського університету. Викладав фізику і математику у 5—7 класах. Добре було, бо в основному педагогічний колектив складався із вихідців села Росішки. У 1949 році районний відділ освіти перевів його в Богданську семирічку.

Працюючи в школі, М. М. Грицак виконував обов'язки секретаря школи, був керівником вчителів по ліквідації неписьменності серед населення, що вважалося тоді надто важливою справою.

— Лише кілька днів залишилося мені до виїзду на літню сесію в університет, — розповідав Микола, — 28 липня 1951 року мене арештували.

Разом з іншими односельцями з Росішки співробітники рахівського МДБ повезли всіх вантажівкою в Ужгородську слідчу тюрму. Причиною арешту стало те, що в селі хтось з “ворогів народу” застрелив голову сільради Михайла Мойсюка. Звичайно, винного не знайшли, але зробили “вбивцями” багатьох односельців. Уже у наш час з'ясувалося, що цей злочин вчинили самі працівники МДБ, щоб була причина “взяти” якнайбільше людей на “будови комунізму” у Сибіру.

— Під час допитів слідчі приводили мене до такого стану, — говорив М. М. Грицак, — що я не бачив, що підписую в протоколі. Самі записали, що хотіли. І так я себе зробив “винним”. Так став “ворогом народу” і “буржуазним націоналістом”.

Крім того, його звинувачували як підсобника бандгрупи у зв'язках з І. Михайлинюком, які на очній ставці він відкидав. У 1948 році він зустрічався з останнім, бо тоді той жив у його батьків на квартирі.⁷ М. М. Грицак свою вину визнав частково, зокрема, що перебував у молодіжній організації “Пласт” у чехословацький період, що в роки угорської окупації краю став членом ОУН в мукачівській гімназії, що бачився з І. Михайлинюком, коли той, будучи на нелегальному становищі, заходив у хату старого Грицака за своїм одягом.

Але він довго не визнавав, що мав зв'язок з бандою, що допомагав їй матеріально і давав їй політичну інформацію. Тому не випадково, його справу декілька разів передавали від одного слідчого до іншого.⁸ Зокрема слідчі добилися того, що М. М. Грицак сказав про три зустрічі з І. Михайлинюком: у березні, у квітні та червні 1949 року.

11 січня 1952 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив його за ст. 2-54-1“а” карного кодексу УРСР на 10 років позбавлення волі і 5 років поразки в правах і конфіскацію особистого майна.

Покарання він відбував у портах Ваніно і Советська Гавань в Хабаровському краї. Хотіли відправити в Магаданську область, але не вистачало плавзасобів. Працював на

будівництві різних об'єктів, був вантажником в портових складах, вагонах, кораблях. У Татарському проливі на поверхні моря збивав колоди деревини в плоті. Там зустрівся з односельцями Віктором Попадичем та Іваном Попадичем.

А взагалі із Закарпаття в цих місцях утримувалися сотні українців, угорців та інших. “Ще хочеться згадати, — писав М. М. Грицак, — про жителів тих міст, які нам співчували і дивилися на нас не як на ворогів, а як на людей, що стали жертвами цієї системи. Не тільки цивільне населення дивилося на нас співчутливо, але й матроси та інші кидали іноді репліки в сторону конвою і казали, що це наші люди, а не вороги. Були часті випадки, коли кадрові військові віддавали честь при зустрічі з колишніми військовими, особливо офіцерами, що стали політв'язнями. Нас радувало, що є ще такі люди, які розуміють всю трагедію і наслідки цієї системи”.⁹

Каторжники жили в нелюдських умовах, у холоді — морози досягали 40 градусів, голодували. Люди вмирали в бараках, на роботі, під час походів до місць праці. Мертвих охорона викидала в море, закріплювала в кучугури снігу.

Після XX з'їзду КПРС, коли М. С. Хрущов піддав гострій критиці “культ особи Сталіна”, в країні розпочався перегляд кримінальних справ, після чого невинних людей реабілітували. 22 липня 1956 року був звільнений з табору і М. М. Грицак, який тоді ж повернувся до рідного села.

Через деякий час його прийняли на учительську працю, але незабаром з цієї роботи був звільнений. Довелось довго шукати іншу. Нарешті, його прийняли на Кобилицько-Полянський ливарний завод, який тоді називався іменем III інтернаціоналу (нині — арматурний). Там став кваліфікованим робітником: кочегаром-машиністом, оператором електростанції, яка працювала на гідротурбіні. За цими спеціальностями трудився і у Великобичківському лісохімічному комбінаті, поки не захворів (взнаки далася каторжна робота у портах), на пенсію пішов за інвалідністю.

Важкі спомины залишилися у М. М. Грицака про втрачені роки в тяжких умовах праці у Хабаровському краї. Та й після повернення додому ставлення до нього було неоднозначним з боку керівників підприємств, організацій, установ, де пробував влаштуватися на роботу.

5 лютого 1993 року Закарпатський обласний суд реабілітував М. М. Грицака. У постанові суду було записано, що “останній у вбивствах, розбоях, пограбуваннях та інших насильницьких діях участі не брав. Це підтверджено ним і свідками. Інших злочинних дій у справі не встановлено. Вирок трибуналу є безпідставним і незаконним”. У його діях відсутній склад злочину.¹⁰ Виправдання прийшло після перегляду (у котрий раз!) його кримінальної справи.

На тихій вулиці Великого Бичкова живе Микола Грицак. З дружиною виховали двох дочок, які здобули вищу освіту, працюють.

— Нема здоров'я, — скаржиться. — Катували фашисти, мордували сталіністи. Слава богу і за те, що живим повернувся у рідні місця, дожив до того часу, коли Україна стала незалежною державою.

Помер М. М. Грицак у 1997 році.

* * *

1. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 99.

2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 442, (т. 3), арк. 202, 232.

3. Там само, арк. 198—199.

4. Спогади М. М. Грицака — до редколегії обласної книги “Реабілітовані історією”. — С. 1.

5. Там само. — С. 2.

6. За українське Закарпаття. — Ужгород: Гражда, 1994. — С. 149; Новини Закарпаття. — 1991. — 10 серп.

7. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 442, (т. 3), арк. 212.

8. Там само, арк. 219.

9. Кризь пекло ГУЛАГів... — С. 101.

10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 448, (т. 9), арк. 389.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ПАТРІОТА

**ДОБЕЙ
АНДРІЙ
ІВАНОВИЧ**

Народився 16 березня 1921 року в с. Перечин у селянській родині. Громадський діяч. Засуджений на 3 роки виправно-трудових таборів за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону. Покарання відбував у Печорському та Воркутинському таборах Комі АРСР. Звільнений 26 січня 1943 р. Реабілітований 9 квітня 1992 року. Помер 2 січня 2001 року.

А. І. Добей народився 16 березня 1921 року в с. Перечин у глибоко віруючій хліборобській родині. Уже в народній школі хлопець виявив великий потяг до знань і поступив у Перечинську горожанську неповну середню школу, після закінчення якої продовжив студії в Ужгородській учительській семінарії, яка після Віденського арбітражу, коли міста Ужгород, Мукачево і Берегово були віддані Угорщині, була переведена до Севлюша (тепер Виноградів). Тут він став свідком і учасником трагічних подій Карпатської України, яка в середині березня 1939 р. була окупована угорськими військами.

Нова влада переслідувала січовиків, як і всіх інших активних учасників Карпатської України. У Перечині було розстріляно 8 воїнів “Карпатської січі”. За багатьма українцями був встановлений поліцейський нагляд. За таких умов, а також, щоб уникнути переслідувань, А. Добей вирішив нелегально втекти в Радянський Союз, коли радянсько-угорський кордон пройшов по Карпатському хребту.

Його план підтримали ще двоє друзів-перечинців — Г. В. Борис та І. І. Білець. 22 липня 1940 року вони перетнули кордон і опинилися на радянській території. Зазнали допитів у місті Сколе та Стрийській тюрмі, а 11 жовтня 1940 року особлива нарада при НКВС за перетин кордону СРСР засудила їх на 3 роки виправно-трудових таборів і відправила в Ухто-Іжемський табір. Потім, аж до грудня 1942 року, були Печорський та Воркутинський.¹

У 1942 році закарпатські втікачі, які відбували покарання в радянських таборах, були амністовані і, як піддані Чехословаччини, одержали можливість добровільно вступати в чехословацьку військову частину, створювану на території Радянського Союзу. Виснажений у таборах і неспроможний відразу йти на військову службу, А. І. Добей був відправлений в радгосп біля м. Джамбул Казахської республіки, щоб зміцнити здоров'я. І лише згодом за висновками медичної комісії, потрапив в містечко Бузулук, де вже повним ходом формувался окремий Чехословацький батальйон.²

Після відповідної підготовки на воїна-зв'язківця у Новохоперську, де була створена окрема Чехословацька бригада, А. І. Добей був відправлений на фронт. У її складі він пройшов з боями по території України, брав участь у визволенні Києва, інших міст і сіл України, а пізніше воював на Дукельському перевалі, визволяв Словаччину та Чехію. Закінчення війни зустрів у Моравії у званні поручика, працюючи розвідником штабу Чехословацького армійського корпусу генерала Людвика Свободи. За бойові заслуги був нагороджений орденами і медалями. У травні 1945 року був учасником параду Перемоги в Празі. У 1948 році в чині надпоручика демобілізований з армії як інвалід війни. Перебування в таборах дало себе знати, багато років хворів, переніс кілька хірургічних операцій, мав три інфаркти.

Але, будучи мужньою людиною, А. І. Добей і за таких важких умов багато писав. Маючи

добру пам'ять та величезний фактаж пережитого як до, так і після війни, він написав 5 томів автобіографічних спогадів. Зокрема, дві книги: “Народне відродження” та “Зблиски волі”, об'єднані загальною назвою “Карпати”. Це передусім твір про дитинство, юність, навчання в учительській семінарії аж до втечі в Радянський Союз. Наступні книги присвячені перебуванню в таборах ГУЛАГу та участі в бойових діях чехословацької бригади, а потім корпусу аж до завершення війни. Вони об'єднані в трилогію “Закарпатці”, яка складається з трьох томів — “Тернистими шляхами”, “Кровавими шляхами” та “У чужих арміях”.³

Про все це автор нарису дізнався ще влітку 1993 року з листа Андрія Добея з м. Слани в Чехії до закарпатської обласної комісії з прав реабілітованих громадян, які займалися організацією виплати компенсації репресованим за час їх перебування в таборах ГУЛАГу. До честі Добея, цю мізерну компенсацію він не взяв, а просив перерахувати її районній організації товариства “Просвіта” в його рідному Перечині. Обласна комісія передала листа Андрія Добея автору нарису, який тоді вже очолював робочу групу з підготовки обласної книги “Реабілітовані історією”, і просив його надати свої спогади для даної книги. Але, оскільки тираж його книг був малий, то й вислати він їх не зміг.⁴

Свої думки в листі від 21 жовтня 1993 року до автора він пояснив так: “Вельмишановний мій земляче, пане Довганичу! Щиро Вас здоровлю із Чехії, а водночас дякую Вам за Вашого милого листа від 6 жовтня 1993 року. Мене тишить і зігріває те, що є у нас на Закарпатті, як те я з Вашого листа відчув, ще свідомі люди, патріоти, незважаючи на труднощі, стремляться щось корисного вдіяти для наших бідних верховинців і взагалі для всього нашого народу, котрий у минулому зазнав стільки горя, біди й поневолення від усяких чужинців. А щоб Вас не затруднювати, то й перейду на справу, про що Ви мені писав, бо те не можна написати декількома рядками...”

Посилаю Вам і відбиток прологу і епілогу до трилогії. На думку наших земляків, чехів і німців, які почули чи познайомилися із темою та змістом усього, те є наразі дуже актуальне і потрібне видати для пропаганди і нашої правди на землі не тільки в інтересі Закарпаття й України, але взагалі і для світової загальної думки на користь нашого бідного народу”.⁵

До листа він також додав свої критичні зауваження до книги Юліяна Хімінця “Мої спостереження із Закарпаття”, виданої в США. Він глибоко проаналізував розділ книги, де йдеться про закарпатських втікачів в СРСР у 1939—1941 роках. І до кожної неправильної думки та неточних цифр дав свої конкретні відповіді і уточнені дані. До речі, ці думки Андрія Добея повністю збігалися з думками автора статті щодо цього сфальсифікованого розділу книги Хімінця.⁶

І ось, нарешті, благородними стараннями племінниці Андрія Добея, ужгородської професорки Оксани Ганич, з'явився перший том трилогії під назвою “Тернистими шляхами”.

З документального твору стало абсолютно зрозумілим, чому так тривожився Андрій Добей за свою трилогію, про що, до речі, писав у своєму останньому листі: “Тут зокрема чеські шовіністи і Чехословацькі Організації Легіонерів те все хотіли б перерацювати на їхній смак і на їхню користь, а після те опублікувати на чеській мові. Але я те, поки живу, нізащо не дозволю. Та ж ми, закарпатці, у чеських легіях були найдешевшими найманцями, жолднерами Другої світової війни, як те описую у другому і третьому томах трилогії “Закарпатці” і у “Недокінченій повісті”.

На превеликий жаль, Андрія Добея уже немає в живих, 2 січня 2001 року він помер і не побачив перший том своєї трилогії, виданий у Закарпатті. Його документальні праці, як бачимо, залишилися у надійних руках родини професорів Ганичів і безперечно вийдуть в світ, як бажав їх автор. І це дуже важливо для історії. Шкода лише, що згадана обстановка навколо трилогії спонукала автора змінити багато імен і прізвищ земляків і навряд чи ми колись в повному обсязі дізнаємося, про кого саме в тому чи іншому розділі йдеться.

Про нелегальний перехід закарпатськими втікачами угорсько-радянського кордону, за останні роки написано багато статей, нарисів і спогадів самих учасників цього процесу. Але спогади Андрія Добея відрізняються від усіх попередніх — вони ширші, більш змістовні, обгрунтованіші.

За його спогадами прослідковується весь тернистий шлях закарпатців по таборах а потім

від Бузулука до Праги. Тут докладно описано, як троє перемців за допомогою пастуха опинилися на радянській території, які перипетії пережили уже на тому боці Карпат, як вперше почули команду: “Крок ліворуч, крок праворуч — стріляти без попередження”. Тут хлопці спочатку наївно вірили, що після допитів їх відправлять углиб країни на вільну роботу.

Але не так сталося, як гадалося. Спочатку вони сиділи в тюрмі містечка Сколе, огороженого колючим дротом, де зустріли багатьох таких, як самі, своїх земляків. Тут їх обстригли догола, сфотографували і десь через місяць відправили в наступну тюрму в м. Стрий, де в камері містилося по 40 в'язнів. Незабаром звідти їх відвезли до міста Ізюм Харківської області і розмістили в тюрмі на базі колишнього монастиря. Так поступово, як пише автор, в'язні знайомилися з суворими тюремними порядками — прихованим життям так званого “найдемократичнішого суспільства”. Саме тут Андрій Добей зафіксував такий єдиний факт, що вперше начальник тюрми говорив з ним українською мовою. Саме тут він дізнався, що це не останній етап, — незабаром їх відправлять далі вглиб СРСР.

І ось велика група закарпатців опинилася у м. Старобільську у православному соборі. Як свідчить автор, тут перебували лише українці і поляки, не було жодного росіянина чи єврея, і це був один із великих пересильних пунктів, де комплектували транспорти в'язнів і відправляли у табори Європейської півночі, на Урал, Сибір і на Далекий Схід. Багато місця автор приділив полякам, які перебували тут і серед яких він зустрів високих посадовців, священиків, лікарів та інших представників інтелігенції, які не встигли втекти з Галичини та Волині і які тікали через Галичину в Румунію від німецьких окупантів. Саме від них він почерпнув багато прихованих для населення СРСР подій і фактів, а також репресій, які проводились в Україні в повоєнні роки.⁷

Тут наведені вражаючі слова поляка-священника, у яких він дає оцінку Радянському Союзу, його державності та політиці: “Тут, мій сину, не комунізм, ні не радянська держава, тут наразі є найвища ступінь великоросійського шовінізму, тут продовжується імперія московських царів Івана Грозного й деспота Петра першого. Тільки що настірною, лицемірною пропагандою те все замаскували в їхній соціалізм, у комунізм, у советизм та й мовбито у щасливу радянську державу вільних братніх народів. А де ж є всі ці їхні братні народи, де ж їхня рідна мова, їхня дійсна історія, їхні народні звичаї, культура, віровизнання та й усе інше... Вони є носіями зла і поневолення, вони самі є націонал-шовіністи. У їхніх руках повністю знаходиться Радянський Союз, то й вони свавільничають. Та ж ще ніколи не було, щоб москаля на Україні радянський суд засудив за російський буржуазний націоналізм”.⁸

Звичайно, такий текст і така оцінка не могли бути надруковані ні в Чехії, ні раніше у роки існування СРСР у нас. І, як відзначив сам автор книги, йому “отих п'ять місяців від переходу кордону до Радянського Союзу дало багато більше для практичного життя, ніж два роки в учительській семінарії”.

Саме в Старобільську Андрію Добею оголосили, що він засуджений на три роки виправно-трудова таборів за нелегальний перехід кордону і там має відбутися своє покарання.

Із Старобільська шлях А. Добея вів в Ухто-Іжемський табір Комі АРСР. Це була багатоденна подорож у вантажних вагонах взимку у концтабір, що був карантинним пунктом таборів другої категорії. Звідси в'язнів відправляли на важкі роботи у різні табори ГУЛАГу, які перемоловали їх життя, доводили до самовиснаження і до смерті. Потім була робота на нафтопромислах, а з початком радянсько-німецької війни всіх в'язнів іноземного походження, серед яких були і закарпатці, як неблагонадійних, відправляли в Печорські табори.

А. Добей скрізь вів ретельне спостереження за табірними порядками, а через радянських політичних і кримінальних в'язнів за суспільним життям держави. Це й дало йому можливість сягнути високої документальної правдивості й об'єктивності в розділах, де описує пекельні муки в'язнів у сумнозвісних Воркутинських таборах смерті, де довідався, що на території Радянського Союзу почала створюватися перша чехословацька військова частина, а закарпатці, як піддані довоєнної Чехословацької республіки, будуть амністовані, звільнені з гулагівських таборів і відправлені у місце її формування. Але туди їхали лише ті, кому здо-

ров'я дозволяло влитися у військову частину. Тих закарпатців, які за станом здоров'я не могли бути прийняті на військову службу, відправляли в Казахстан, в район поблизу Джамбула, де їх влаштували на легшу роботу, зокрема в місцевий радгосп, і де вони могли трохи підлікуватися і поправити своє украй підірване в ГУЛАГах здоров'я, бо лише після цього змогли відправитися на місце формування чехословацької військової частини.⁹

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1683, арк. 4—10.
2. Добей А. Закарпатці. — Т. І. Тернистими шляхами. — Ужгород, 2001. — С. 4.
3. Довганич О. Інформатор, або запізніле повернення // Закарпатська правда. — 2002. — 6—12 черв.
4. Довганич О. Д. Сумна книга спогадів // Науковий вісник Закарпатського інституту ім. А. Волошина МАУП. — Вип. другий. — Ужгород, 2002. — С. 153.
5. Персональний архів О. Д. Довганича. Листування.
6. Довганич О. Інформатор або запізніле повернення... // Закарпатська правда, 2002. — 6—12 черв.
7. Добей А. Закарпатці. — Т. І. Тернистими шляхами. — С. 47, 65, 78.
8. Там само, — С. 98—99, 101.
9. Довганич О. Д. Сумна книга спогадів... — С. 155.

О. Д. Довганич

ОДИН З МІНІСТРІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

**ДОЛИНАЙ
МИКОЛА
ПЕТРОВИЧ**

Народився у 1894 році у с. Довге Поле Марамороського округу (тепер Румунія) у родині сільського священика греко-католицької церкви П. О. Долина. Лікар, громадський діяч, міністр Карпатської України. Засуджений на 5 років, покарання відбував — у Волготаборі, звільнений 4 березня 1950 р. Реабілітований 26 березня 1990 року.

Серед репресованих у перші повоєнні роки міністрів Карпатської України був і лікар М. П. Долина. Народився він у 1894 році в с. Довге Поле Марамороського округу (тепер Румунія) у родині сільського священика греко-католицької церкви Петра Олександровича Долина. Мати Миколи теж була дочкою священика. Коли йому виповнилося лише два роки, помер його батько. Сталося так, що потім, з десятирічного віку, підліток виховувався в родині діда по матері, теж священика, Августина Єнковського (1833—1923), який в останні роки жив у с. Стеблівка Хустського району.¹

У довідці про село Стеблівка в “Історії міст і сіл: Закарпатська область” зазначено: “На початку ХХ ст. у Стеблівці жив А. Єнковський, винахідник жнивarki, член Паризької академії наук”.²

Але, крім жнивarki, винайденої до речі ще у 1873-му, а побудованої у 1875 на суднобудівній фабриці в Костромі (Росія), пізніше, у 1895 році, Августин Єнковський одержав з Петербурга патент № 1469 за “механізм руху кораблів (на нинішні поняття — корабельний двигун — О. Д.) за допомогою систем лопаток із зворотно-горизонтальним рухом”.

Це підтверджено і конкретним задокументованим фактом. 1 грудня 1894 року російський підданий Г. Купченко писав Августину Єнковському з Відня (Австрія): “Одержавши Вашого поважного листа, я із задоволенням готовий виконати Ваше бажання і поїхати в Петербург, щоб продати там Ваш винахід — пароплавні весла”. У свою чергу із листа Августина Єнковського до керуючого морським міністерством Росії адмірала М. Чиханова довідуємося, що матеріали винахідника 9 січня 1895 року були уже в Петербурзі. Винахідник писав адміралу: “Я готовий передати свій винахід у користь імперії Російської. Наперед не бажаю я жодної винагороди, але якщо виявиться мій винахід корисним і практичним згідно зі зробленим випробуванням, тоді за Вашим розумінням і удоволенням подану мені ласкаву винагороду прийму”.³

Доля цього винаходу в Росії невідома. Є лише дані, що у 1897 році дід М. Долина патентував у США і Бельгії гвинтовий механізм для кораблів та що за свої винаходи він був удостоєний золотої медалі Паризької академії технічних винаходів і звання почесного члена-кореспондента. Крім того, він став винахідником ткацького верстата, випробуваного в селі Арданово на Іршавщині, був також художником, у доробку якого пейзажі і портрети.

Останнім часом у пресі з’явилися деякі подробиці біографії Августина Єнковського, зокрема про те, що він навчався в Ужгородській гімназії і закінчив Ужгородську духовну семінарію. Згодом працював священником в селах Бобовище і Ракошино Мукачівського, Арданово Іршавського, Стеблівка Хустського районів, де й помер 22 січня 1923 року на дев’яностому році життя.⁴

Становлення Миколи Долина — учня, гімназиста, студента, громадянина — позначене постаттю його знатного діда. Але він не пішов, як його батько й дід, по духовній лінії. Відомо, що у 1904 році Микола закінчив початкову школу і його записали в Ужгородську гімназію та влаштували в Ужгородський притулок-інтернат. Гімназію закінчив у 1912 році. З того, що після її закінчення він відразу вступив на медичний факультет Будапештського університету, можна судити, що навчався успішно, як відтак і у вищій школі. Подолавши всі шаблі університетської науки, у 1918 році здобув ступінь доктора медицини.⁵

Є свідчення й про те, що в час переломного для Закарпаття періоду після розпаду Австро-Угорської імперії студенти Будапештського університету Микола Долина, Антон Брашайко, Микола Різдорфер та інші, як справжні інтелігенти, підтримали ідею виходу Закарпаття зі складу Угорщини і возз’єднання його з Україною. Про це на зборах селянських делегатів в Будапешті 10 грудня 1918 року говорили українські патріоти, брати Юлій та Михайло Брашайки, Степан Клочурак та інші. На похоронах Антона Брашайка в Ужгороді у червні 1938 року Степан Клочурак сказав: “Він був одним з тих, хто нашим делегатам 4 грудня 1918 року на дворці в Будапешті на груди начіплював синьо-жовті відзнаки”.⁶

Ю. М. Брашайко та його побратими звертали увагу присутніх на зборах делегатів на те, що доля Закарпаття повинна вирішуватися не в Будапешті, а на рідній землі, в Хусті, що й сталося потім, 21 січня 1919 року, на Всенародних зборах у Хусті, які прийняли відоме рішення про возз’єднання краю з Україною. Але в силу різних причин невдовзі Закарпаття ввійшло до новоствореної на руїнах Австро-Угорської імперії Чехословацької Республіки.

Повернувшись після навчання в рідний край, М. П. Долина почав працювати лікарем в Ужгороді, став активним членом крайової організації товариства “Просвіта”, а в останні до окупації Ужгорода угорськими військами роки був керівником міської лікарні. У книзі про Підкарпатську Русь за 1919—1936 роки надрукована цікава стаття М. П. Долина про історію Ужгородської міської лікарні.⁷ З 1926 року він перебував у християнсько-народній партії, яку очолював Августин Волошин, у 30-х роках — у соціал-демократичній партії.⁸

Як відомо, на Віденському арбітражі міністрів закордонних справ Німеччини та Італії від автономної Підкарпатської Русі був присутній прем’єр Августин Волошин зі своїми співробітниками Степаном Клочураком та Іваном Рогачем, а також Юлій Брашайко і Микола Долина. Звичайно, від них мало що залежало в справі захисту цілісності Закарпаття, Арбітри Ріббентроп та Чіано віддали міста Ужгород, Мукачево, Берегово та прилеглі до них села до складу Угорщини. Всі державні установи на початку листопада 1938 року пере-

їхали з Ужгорода до Хуста, який став столицею Карпатської України. Тут до 15 березня 1939 року працював лікарем і М. П. Долиной.⁹

У Хусті він активно займався громадсько-політичними справами, став покровителем спорту. Відома футбольна команда “СК-Русь” в умовах Карпатської України стала називатися “УСК-Хуст” (Український спортивний клуб “Хуст”). Головою клубу спортивний актив обрав лікаря М. П. Долиная, а почесними головами — відомих діячів Карпатської України — Августина Волошина, Юліана Ревая та Августина Штефана.

Вдячною і показовою в цьому відношенні була стаття 9 березня 1939 року. Як спортивний журналіст В. В. Федак, який вів відділ спортивного життя в газеті “Нова свобода”, доброзичливо писав про Долиная: “Його золоте серце знає кожний наш спортсмен. Весь вільний (а багато разів і урядовий) час присвятив “СК-Русі”, десяткам гравців обстарав працю, його стараннями дісталися наші молоді гравці до вчительської семінарії”, так що Карпатська Україна мала ще не так давно славу дружину “літаючих вчителів”, то в першій мірі йому маємо дякувати”.¹⁰

24 січня 1939 року М. П. Долиная став членом Українського національного об’єднання (УНО), а 12 лютого 1939 року — депутатом союму Карпатської України, 9 березня він став спочатку заступником міністра в уряді Августина Волошина, а 15 березня 1939 року міністром охорони здоров’я та соціального забезпечення в уряді Юліана Ревая. Та розбудова Карпатської України була перервана угорськими військами, які 15—18 березня 1939 року окупували шойно проголошену державу.

Після окупації краю М. П. Долиная перебрався до Праги і з вересня 1939 до січня 1940 року, не маючи ще притулку, проживав з родиною в Празі на квартирі колишнього президента Карпатської України Августина Волошина. Працював там лікарем, політичною діяльністю не займався.¹¹

У червні 1945 року М. П. Долиная, як і колишній президент А. Волошин та міністри уряду — С. С. Клочурак та Ю. Ю. Перевузік, були арештовані управлінням контррозвідки СМЕРШ Радянського Союзу і вивезені в Москву. У постанові на арешт М. П. Долиная було сказано, що “будучи українським націоналістом, проводив антирадянську пропаганду”.¹² А кримінальні справи трьох міністрів були об’єднані в одну.

Особлива нарада при НКВС СРСР 26 грудня 1945 року “за участь в антирадянській націоналістичній організації” засудила М. П. Долиная на 5 років виправно-трудова таборів.¹³ Його сестра Марія 18 грудня 1945 року зверталася до керівника Української РСР М. С. Хрущова, щоб звільнили з-під арешту її брата Миколу, як невинного. Та її прохання 6 травня 1946 року було відкинуто.

Відсидівши в неволі свій строк, 1 березня 1950 року М. П. Долиная був звільнений з табору і повернувся до Праги. У постанові про реабілітацію колишнього міністра Карпатської України сказано: “У кримінальній справі відсутні будь-які конкретні доводи, які свідчили б про проведення Долинаям М. П. ворожої діяльності проти СРСР, а інкриміновані йому дії по ст. 58-4 кримінального кодексу РРФСР, не знайшли свого підтвердження”.¹⁴

Така доля одного з міністрів Карпатської України, відомого лікаря М. П. Долиная. Помер він у Празі у 1970 році. 7 червня 1991 року ім’я Миколи Долиная, як і Августина Волошина, Юлія і Михайла Брацайків, Августина Штефана, Василя Гренджі-Донського, Олександра Маркуша, у числі перших занесене до Книги Пам’яті України крайового товариства “Просвіта”.¹⁵

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 194.

2. Історія міст і сіл: Закарпатська область. — Київ, 1969. — С. 746.

3. Качій Ю. Російський патент нашого земляка // Молодь Закарпаття. — 1967. — 8 груд.

4. Алмашій М. Августин Єнковський // Наш рідний край. — 1998. — № 1. — С. 47—48.

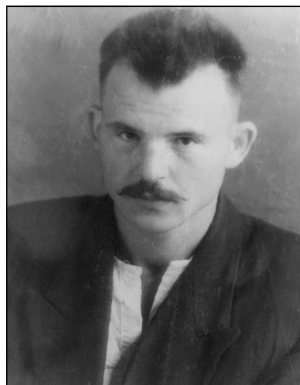
5. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 198.

6. Нова свобода.— 1938. — 23 черв.
7. Подкарпатська Русь за годы 1919—1936.— Ужгород, 1936. — С. 79—81.
8. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 209.
9. Там само, арк. 199.
10. Там само, арк. 79.
11. Там само, арк. 180.
12. Там само, арк. 70.
13. Там само, арк. 250.
14. Там само, арк. 307.
15. Федака П. Доктор Микола Долинай. У 100-річницю від дня народження сина Срібної Землі // Карпатська Україна. — 1994. — 25 черв.

О. Д. Довганич

ЖАХЛИВИ ПОНЕВІРЯННЯ НА БІЛЬШОВИЦЬКІЙ КАТОРЗІ

**ДОЧИНЕЦЬ
ІВАН
ЮРІЙОВИЧ**

*Народився 21 січня 1932 року у с. Нижнє Болотнє
Іршавського району у багатодітній селянській
родині. Працівник народної освіти і громадський
діяч. У 1951 — 1956 рр. відбував покарання в
таборах ГУЛАГу. Звільнений 8 вересня 1956 року.
Реабілітований 24 серпня 1991 року.*

Минуло лише п'ять років існування в Закарпатті радянської тоталітарної системи, як за так звану антирадянську пропаганду було репресовано чимало представників студентської і шкільної молоді. Серед них і І. Ю. Дочинець. Він народився 21 січня 1932 року в с. Нижнє Болотнє Іршавського району у родині малоземельного селянина. Його батьки мали п'ятеро дітей: трьох дівчат і двох хлопців. У пошуках роботи родина Юрія Дочинця у 1941 році перебралася до Хуста, де він одержав посаду кур'єра у державній установі.

Тут І. Ю. Дочинець закінчив 4 класи народної школи. І, як згадує, його вчителькою була Ірина Купар, дружина священника Карла Купара, активного учасника подій 1939 року, закатованого тоді ж угорськими фашистами. У 1943 році І. Ю. Дочинець поступив у перший клас Хустської гімназії, другий клас якої не встиг закінчити. Після визволення Закарпаття до 1950 року Іван навчався в Хустській середній школі № 1. Під час навчання в 10 класі за наказом директора школи П'ятакової у нього воєнрук Кулаков і старша піонервожата зробили домашній обшук і вилучили два блокноти учнівських віршів, які згодом опинилися у справі управління МДБ Закарпатської області.

Середню школу І. Ю. Дочинець закінчив і почав працювати коректором Хустської районної газети, яка тоді мала назву "Сталінське слово". У вересні 1950 року, як молодого коректора, його направили в Київ на шестимісячні курси підвищення кваліфікації. Виїзні документи мав одержати в Ужгороді у видавництві "Радянське Закарпаття" та редакції газети "Закарпатська правда".

8 вересня І. Ю. Дочинець поїхав в Ужгород. Але тут його зустріли не працівники видавництва і редакції, а МДБ й арештували. За його спогадами, у слідчому ізоляторі заступник начальника обласного управління МДБ прорік: "Знаєш, де ти? В Ужгороді на

Калініна, у чистилищі на землі, звідки ще ніхто ні живим, ні мертвим не повертався”. В Ужгородській катівні він перебував з 8 вересня по 7 грудня 1950 року.

Після затримання опинився у підвалі, що починався кімнатою вартового. Тут його прийняв під розписку незграбний сержант монголо-татарського типу, який, вийнявши з шухляди обшарпаного стола ніж незрозумілого призначення, люто з акцентом буркнув: “Роздягайся, бандуро!” і почав демонстративно гострити ножа. У голові хлопця роїлися страшні підозри, руки не слухалися, груди стискав невимовний жах.

Розв’язка з’явилася миттєво. Із сутінків підвалу постала, як пужало, сива, зморщена жінка і ніби з докором кинула тюремнику з акцентом “І не набридло тобі, Мурза, знущатися з підлітків?” Зловтішно посміхаючись, Мурза зрізав всі гудзики і металеві частини з одягу арештованого. Через кілька хвилин його одяг опинився у велетенському казані, а він сам, геть голий, під третіми металевими дверима, біля яких почув команду хриплим голо-сом: “Стій! Лицем до стіни! Руки назад!” Клацнув замок, відчинилися двері. Так потрапив у камеру № 6, невелику комірчину з бетонною підлогою, забетонованими саморобними металевими ліжками, крихтним віконцем під стелею і прісно відомою “парашею”. Перша зустріч із слідчим, перші жорстокі побої відбулися у кабінеті начальника слідчого відділу підполковника Аксьонова 9 вересня. Далі нестерпно повільно повзли тривожні, жакливі ночі з муками і зойками, безсонні дні з кошмарами у напівсні. Слідчі Увін і Федоров сумлінно відробляли свій хліб, про що свідчили їх настирливі прагнення зламати арештованого і фізично, і морально.

З гіркотою згадує І. Ю. Дочинець відвідання камери начальником управління Чернецьким та його свитою, у складі якої був і прокурор Андрашко. В’язень мав необережність показати прокурору ще свіжі рани та синяки на спині, грудях і руках після чергового допиту. “Розберіться!”, — кинув Андрашко і вийшов з камери.

І тюремники “розібралися”. Скаржнику була прочитана постанова про те, що за “брехливі і наклепницькі вигадки” він направляється на 5 діб у карцер. А це вже справжнє пекло. Та молодість брала своє, а інстинкт самозбереження працював на завтрашній день.

За що був арештований І. Ю. Дочинець? Звернемося до архівно-слідчої кримінальної справи, у якій йдеться про так звану антирадянську організацію в Хустській середній школі № 1, яку він очолював. Разом з ним до судової відповідальності були притягнуті ще 5 юнаків: Й. М. Буртин (Хуст), Ю. П. Копин (с. Хижа Виноградівського району), С. А. Попович (с. Нанково Хустського району), М. І. Феєр (с. Хижа), С. М. Шутко (с. Нанково Хустського району).

Із протоколів допитів випливає, що ініціаторами створення антирадянської молодіжної організації у квітні—травні 1949 року були Іван Дочинець і Олександр Буковецький. Однією з причин її виникнення стали негативні факти і насильницьке проведення колективізації сільського господарства, а також промахи у забезпеченні населення продуктами харчування, довжелезними чергами за їх одержанням тощо.

Які завдання ставила перед собою вказана організація? З матеріалів кримінальної справи випливає, що вона ставила за мету боротьбу з радянською владою, в разі війни СРСР з Америкою для чого слід збирати зброю, продукти і одяг і ховати їх у безпечному місці. Далі — вербувати в члени організації якомога більше юнаків, а з початком війни — повністю перейти на нелегальне становище.¹ Наївно, але саме так записано у судових документах.

Вступ до організації не оформлявся письмово, а давалася лише усна згода того, хто прагнув стати її членом. Ніякої назви організація не мала, і це питання не обговорювалося, хоч у жовтні 1949 року в урочищі Чирять за містом відбулися нелегальні збори, де була прийнята клятва. Але у справі тексту нема і, звичайно, не можна говорити про те, що хтось її підписував. Є дві версії про підготовку тексту клятви і про її читання².

Якщо уважно вникнути у зміст протоколів допитів, можна знайти ще чимало інших суперечностей, які допускало слідство. На одних сторінках йдеться про одне, на інших — з того ж самого питання — часто про повністю протилежне. Зокрема не з’ясовано до кінця питання про кількість членів організації, кількість зборів, які документи мала організація, чи

обирався на зборах її керівник, чи з усіх членів організації збиралися членські внески? Не виявлено точності і щодо кількості придбаної зброї.

У матеріалах справи сказано, що збиралися і внески на закупку продуктів, але яким чином — невідомо. Говорилося і про підготовку та поширення антирадянських листівок, але це були лише наміри, бо листівок у справі не виявлено. Не знайшло підтвердження і питання про зв'язок організації з членами УПА, хоча в одних випадках було сказано, що такі наміри були, в інших — що їх не існувало.

Та все ж — скільки членів нараховувалося в організації? Матеріали справи свідчать, що з літа 1949 року до осені 1950 у ній було 9 юнаків, потім двоє нібито відмовилися від участі в її діяльності, а один з її ініціаторів, Олександр Буковецький, повністю перейшов на нелегальне становище і уник арешту. Називалися ще кілька інших прізвищ, які не входили до дев'ятки, але зі справи не видно, чи притягалися вони до судової відповідальності.³

У характеристиках із шкіл і технікумів члени антирадянської організації показувалися негативно, зокрема І. Ю. Дочинець, як недисциплінований учень, який не брав участі у військово-патріотичній роботі, але писав вірші націоналістичного характеру, а вилучена рукописна збірка була передана в органи служби безпеки.⁴

Здавалося б, що в обвинувальному висновку і судовому рішенні всі вищезгадані суперечності і нез'ясовані питання будуть усунуті. Але так не сталося. Більше того, прокурор Катренко заявив, що “справа доведена повністю і кваліфікована правильно по ст.ст. 54-1”а” і 54-11 КК УРСР”.⁵

7 грудня 1950 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив Дочинця, Буртина, Копина, Фегера і Шутка на 25 років таборів кожного, а Поповича — на 7 років. І. Ю. Дочинця було відправлено в м. Сусуман Магаданської області, інших засуджених — в різні табори.⁶

Ще в Ужгородській тюрмі в січні 1951 року І. Ю. Дочинець почув незнайоме і загадкове для нього слово “етап”, який спочатку пролягав від Ужгорода до пересильної тюрми Львова. І з цього часу йому вдалося записувати все найголовніше, що трапилося з ним на “етапі” та у виправно-трудовах таборах.

У березні—червні 1951 року він перебував у табірному пункті станції Ново-Чунка біля м. Тайшет Иркутської області на лісоповалі у тайзі. Потім етап від Ново-Чунки до бухти Ваніно у Татарській протоці Хабаровського краю, а згодом теплоходом “Кавказ” до Магадана — столиці Колими. Звідси в кінці вересня 1951 року автотранспортом колимським трактом разом із спів'язнями прибув до м. Сусуман, а далі до Кадикчана, де їх поділили на дві групи.

У складі другої групи І. Ю. Дочинець потрапив у сусідній табірний пункт — Аркагала Угольна, де працював у шахті 9-біс. Тут з ним перебував ще один закарпатець — Іван Павлюк із с. Великий Раковець Іршавського району, засуджений з сином Кротона-Фірцака Іваном та вчителькою Ольгою Кришеник у 1948 році.⁷ Спочатку Іван був відкатником, а згодом машиністом електровоза. У табірну лікарню Кадикчана потрапив після аварії у шахті. Тут зустрів свого співучасника Юрія Копина та ще двох земляків — сина священика з Ужгорода Олександра Васька та Юрія Бубряка з Чинадійова, які працювали маркшейдерами на кадикчанській шахті. Від лютого 1953 року дружні зв'язки Дочинця з ними не переривалися аж до смерті О. Васька в Канаді та Ю. Бубряка в Мукачеві.⁸

У березні 1955 року І. Ю. Дочинець був етапований із Аркагали у табір Нижній Атуряс, потім у каторжний табір Известковий. Виявилося, що керівництво управління північно-східних виправно-трудовах таборів (УСВИТЛ) збирало в останній із всієї Колими найбільш активну і найбільш небезпечну для режиму частину в'язнів-українців. Комісія в'язнів у складі Івана Дочинця, Богдана Самотея та Іллі Палюги у супроводі начальника табору познайомилася з майбутнім об'єктом роботи — вапняним кар'єром.

Після повернення комісії у табір в'язні сказали “Ні!”. У першому бараці відбулася термінова нарада з участю найбільш авторитетних і перевірених хлопців, серед яких були Іван Дочинець, Микола Ткачук, Славко Добош, Богдан Самотей, Ілля Палюга, Дмитро

Гринів та інші, яка вирішила на вечірній перевірці заявити табірній адміністрації, що табір оголошує голодовку, поки сюди для зустрічі із в'язнями не приїде прокурор області і начальник управління.

Наступного дня під воротами табору були виставлені демонтовані з кухні 150-літрові котли і все кухонне начиння. Табір не вишикувався на перевірку. До в'язнів через гучномовець звернувся начальник табору і оголосив наказ про етапування в'язнів із Известкового. У зачитаному списку із 30 чоловік (така кількість вміщалася на одну волокушу для пересування по колимському бездоріжжю) було прізвище Дочинця та інших учасників останньої табірної наради.

В'язні вирішили їхати на етап. Усіх тридцятьох привезли у новісінький дерев'яний бур (блок посиленого режиму) при жіночій зоні на Ельген. Зону Известкового табору наступного дня передали конвойним військам, і наміри адміністрації розкрилися відразу. Учасники подій згадували, що їм ще раз було наказано вишикуватися на вахті для виходу на роботу. Коли наказ було проігноровано, браму табору відкрили і поставили перед нею три кулемети. Потім конвойне підкріплення почало ділити табір на 4 ізольовані частини, щоб силою виволочити в'язнів по 30 чоловік у кар'єр.

Згодом І. Ю. Дочинець опинився в магаданській тюрмі. Тут відбувся суд і за участь в організації колективної відмови від роботи, за колоту в'язнів на Известковому та за 134 невиходи на роботу його засудили до трьох років тюремного ув'язнення разом з іншими 13 учасниками цих подій. Всі 14 засуджених теплоходом "Ташкент" були відправлені з Магадана на "материк" в бухту Ваніно. І тут всі перебували в одній тюремній камері. 28 серпня 1955 року в купе столипінського вагона прибули етапом в Хабаровськ у пересильну тюрму.⁹

У цій брудній і смердючій в'язниці вони перебували чотири доби, а на п'яту їх зібрали й етапували разом з побутовими злочинцями. Поки чекали завантаження у "ворони", одному із злодіїв сподобалися черевики Славка Добоша. На пропозицію злодія: "Віддай, а то втрапиш!" — той і не стямився, як виплюнув жменю власних зубів. Політкаторжани з Колими, а на цей раз з Хабаровська, дали урок злодійській наволочі.

І ось місце призначення — колишня царська тюрма Благовещенський централ. У камері № 10 було 16 забетонуваних ліжок, а їх всього 14. Тут вони склали єдину групу політв'язнів, а начальник тюрми прихильно поставився до них і дозволив користуватися тюремною бібліотекою (крім газет і журналів). Дев'ять місяців перебування у Благовещенській централі стали для І. Ю. Дочинця справжнім університетом, він прочитав багато творів різних письменників близького і далекого зарубіжжя.

Звідси в'язнів камери № 10 відправили в Іркутськ в с. Шестаково Нижне-Ілимського району, де засідала урядова комісія з розгляду справ політичних в'язнів. І вони з'явилися на її засідання 25 травня 1956 року. І. Ю. Дочинець згадує: "З нашої благовещенської групи 13 чоловік були звільнені тут же, на комісії. Один я змушений був повернутися в зону, оскільки комісія знайшла, що мені слід "скосити" (скоротити) строк до шести років. А це означало, що мені ще треба чекати три з половиною місяці, тобто до 8 вересня 1956 року. І ось після міцних потисків рук, щирих слів, побажань і напугтя ми розійшлися: друзі — в Іркутськ за паспортами, а я — у нову зону, на цей раз уже останню".¹⁰

Минули й три з половиною місяці тривоги, нетерплячого чекання завтрашнього дня. Прийшла очікувана воля — 8 вересня 1956 року начальник табору оголосив І. Ю. Дочинцю, що він вільний. Останні два дні і дві ночі він провів у теплушці на 445 кілометрі, де будувався міст, а керував його будівництвом випускник Хустського лісотехнікуму Тимофій Ткач, з яким познайомився ще будучи в таборі.

Після одержання в районному центрі Тайшет паспорта і тривалої дороги 20 вересня 1956 року ступив на рідну землю м. Хуст. Воля зустріла його неоднозначно: родичі, близькі, знайомі — з радістю, співчуттям, готовністю допомогти, офіційні представники правоохоронних, радянських і партійних органів — з настороженістю, підозрілівістю і недовір'ям.

Хоча у його документах було вказано місце проживання — Хуст, його прописали тут лише після втручання обласних партійних і міліцейських служб. Друга проблема — влашту-

вання на роботу. Йому пропонували виїхати на шахти Донбасу. Нарешті, влаштувався у районній карантинній інспекції, яку очолювала доброзичлива людина — агроном Дем'янович.

У червні 1957 року І. Ю. Дочинець вирішив вступити на заочне відділення історичного факультету Ужгородського державного університету. Успішно склав вступні іспити і набрав 19 балів з 20. Але йому, як колишньому політ'язню, запропонували забрати документи, бо, мовляв, у нього нема трудового стажу.

Він звернувся у Міністерство вищої освіти УРСР, яке 18 вересня 1957 року йому роз'яснило: “Якщо Ви маєте документи відповідних органів про Вашу реабілітацію, то праця під час перебування на Крайній Півночі зараховується до трудового стажу. Поскільки невідомо, чи маєте Ви такий документ і прийом до вузів уже закінчено, в Ужгородському університеті місць немає, задовільнити Ваше прохання в цьому році не можемо”.

З допомогою колишніх політ'язнів Богдана Ващишина і Лаврентія Куцина І. Ю. Дочинець був прийнятий на Хустський лісозавод, де працювали перші двоє, для здобуття відповідного стажу. У 1959 році з листами-рекомендаціями, вирізками з газет про успішну працю на благо Вітчизни він поїхав у Київ для вступу на заочне відділення філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Успішно склавши вступні іспити, став студентом, добре навчався і був старостою групи.

У 1962 році перейшов на педагогічну роботу. З допомогою письменника Василя Вовчка вдалося влаштуватися учителем історії і вихователем Нижнебистрянської школи-інтернату, де згодом обіймав посаду старшого вихователя і працював тут до 1971 року.

А тим часом у 1965 році закінчив вуз і вченою радою історико-філософського факультету був рекомендований в аспірантуру, яку закінчив у 1970 році. Тема дипломної роботи “Філософські засади ідеологічної боротьби в Закарпатті у 20—30- роках ХІХ століття” була затверджена темою кандидатської дисертації. Але розбіжності у оцінках аспіранта деяких ідейно-теоретичних джерел, політичних явищ, діяльності та поглядів окремих учасників змагань та підходами і оцінками його наукового керівника В. Ю. Євдокименка відсунули захист дисертації на невизначено далекий час.

У 1971 році І. Ю. Дочинець був прийнятий на посаду викладача суспільних дисциплін, в Хустське МПТУ № 10 де працював до останніх своїх днів, викладаючи історію України і основи правознавства. У 1984 році нагороджений медаллю “Ветеран праці”, у 1985 — нагрудним значком “Відмінник народної освіти”, а у 1989 році йому присвоєно звання “Викладач-методист”.

Реабілітований І. Ю. Дочинець Генеральною прокуратурою України 24 серпня 1991 року. У висновку прокуратури зокрема сказано, що “в основу обвинувачення покладені особисті зізнання Дочинця, не підтвержені жодними доказами. У справі відсутні матеріали про якісь дії на шкоду військової могутності СРСР, його державної незалежності або недоторканості його території, що свідчить про відсутність ознак складу злочину, передбаченого ст. 54-1”а” КК УРСР. Жодної структури ця організація не мала, члени не знали характеру і мети організації, вони жодної антирадянської діяльності не проводили, а тому за ст. 54-11 КК УРСР Дочинець засуджений необґрунтовано”.¹¹ Помер у Хусті 12 лютого 2004 р.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3313, арк. 61.
2. Там само, арк. 48, 51, 56—57.
3. Там само, арк. 174.
4. Там само, арк. 216.
5. Там само, арк. 310.
6. Там само, арк. 320.
7. Спогади І. Ю. Дочинця (рукопис). — С. 6—7.
8. Там само, С. 8.
9. Там само, С. 10—11.
10. Там само, С. 12.
11. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3313, арк. 480.

ВИННИМ СЕБЕ НЕ ВИЗНАВ

**ДУЛІШКОВИЧ
ВІКТОР
ЄВМЕНОВИЧ**

*Народився 19 жовтня 1917 року в селі Негрово
Іршавського району в сім'ї греко-католицького
священника. Сам теж священник. Відбував покарання
в таборі с. Рудник м. Джезказгана Карагандинської
області в Казахстані. Помер 26 липня 1954 року.
Реабілітований 24 липня 1992 року.*

Серед репресованих священників греко-католицької церкви, які не бажали переходити у православну віру, був і В. Є. Дулішкович. Народився він 19 жовтня 1917 року в с. Негрово Іршавського району. У 1920 році разом з батьками переїхав у село Голубине Свалявського району. У 1923 році пішов у перший клас народної школи. Тут вчився до 1927 року. В тому ж році його записали в Ужгородську гімназію, у якій навчався до 1935 року. Відтак ще один рік відвідував уроки в Мукачівській гімназії, а у 1936 році поступив у духовну семінарію в Ужгороді, яку закінчив уже за часів угорської окупації краю у 1941 році.¹

У червні 1941 року єпископ Мукачівської єпархії О. Стойка висвятив В. Є. Дулішковича у священника і направив в с. Чорний Потік Іршавського району на роботу адміністратором церкви. Тут він працював до 1946 року, до переведення в село Тур'я-Ремета Перечинського району. За час роботи В. Є. Дулішкович ні на військовій службі, ні в політичних партіях не перебував.

Коли в післявоєнний період почалися гоніння на греко-католицьку церкву та переведення її в православну, 16 травня 1949 року В. Є. Дулішкович був арештований органами служби безпеки, як і його батько — архідиякон Мукачівського приходу Є. О. Дулішкович, арештований раніше, 25 січня 1949 року, і особливою нарадою при Міністрі державної безпеки СРСР 18 травня 1949 року засуджений на 10 років таборів з конфіскацією належного йому майна.

У постанові на арешт В. Є. Дулішковича від 25 травня 1949 року зокрема сказано: "Дулішкович в період мадярської окупації виступав у церкві з профашистськими проповідями, в яких робив наклеп на Радянський Союз і закликав населення подавати допомогу німецько-угорській армії у війні проти СРСР ... Тепер Дулішкович проводить антирадянську агітацію, виступає проти заходів, які проводять органи радянської влади і вихваляє агресивну політику імперіалістичних держав".²

Раз така постанова була прийнята, то і вимагалось весь так званий "злочинний матеріал" підігнати під вказані формулювання, що й розпочалося уже на перших допитах. Прада, В. Є. Дулішкович відразу заявив, що "жодної антирадянської агітації не проводив" і "винним себе не визнає по ст.ст. 54-4 та 54-10 ч. II карного кодексу УРСР".³

Та слідчий мобілізував всі свої сили, енергію і можливості, щоб довести "вину" підсудного. До цього були залучені як "злочинні" факти, так і різні свідки, які мали підтвердити антирадянську агітацію священника. В архівах була віднайдена заява В. Є. Дулішковича крайовому

шкільному інспектору в Ужгороді на управителя народної школи в с. Чорний Потік Іршавського району І. В. Глебу, який тут працював в 1941—1943 роках, в період угорської окупації. Оскільки останній висловлювався нецензурними словами про греко-католицького священика та його церкву, то В. Є. Дулішкович просив перевести згаданого управителя школи на роботу в інше село. Про це священик письмово повідомив самого І. В. Глебу. В свою чергу після визволення Закарпаття той написав свою скаргу на священика Дулішковича, який, мовляв, виступив проти СРСР і займався в роки окупації антирадянською агітацією.⁴

Зокрема слідчий обвинувачував В. Є. Дулішковича в тому, що той в роки Другої світової війни читав у церкві на літургії листи та інструкції єпископа Мукачівської єпархії О. Стойки, що, до речі, входило в обов'язки кожного священика, використовував церковний амвон як трибуну для агітації проти СРСР, робив “наклепи на радянську дійсність”, був “одним з найбільш активних підсобників окупаційних властей, займався зрадництвом антирадянськи настроєних осіб”, а після возз'єднання Закарпаття з Україною теж “виконував наклепницькі вигадки на радянську дійсність і повідомлення радянської преси”.⁵ Але, до речі, про пресу у кримінальній справі не знайти жодної згадки або факту.

Якщо проаналізувати зізнання свідків як від села Чорний Потік, так і Тур'ї-Ремети, напрошується один висновок: всі вони надто загальні, без конкретних фактів: а саме нібито священик виступав у церкві з проповідями проти комуністів-безбожників, говорив, що в Радянському Союзі переслідують релігію, позакривали всі церкви і поробили з них сільські клуби, різні установи або зруйнували, а священиків позбавили сану та арештували.⁶ А хіба в Радянському Союзі не таким було ставлення до релігії?

На очній ставці із свідком підсудний В. Є. Дулішкович стверджував: “Я дійсно виступав в церкві перед населенням і в своїх проповідях говорив, що в Радянському Союзі релігія переслідується, а священики репресуються, що з встановленням радянської влади в Закарпатті релігія також буде знищена”.⁷ Але, якщо розібратися, то з юридичної точки зору такі слова не складали злочину, а лише констатували конкретні факти радянської дійсності.

Що стосується післявоєнної антирадянської агітації В. Є. Дулішковича, то в кримінальній справі під час допитів фігурував лише такий факт, про який говорив один свідок: що в серпні 1948 року в село Тур'ї-Ремети, привезли документальну кінокартину “Львівський собор”, щоб її подивилися віруючі люди. Директор сільського кінотеатру запропонував поговорити із священиком В. Є. Дулішковичом, щоб той в церкві звернувся до вірників з проханням піти і подивитися згаданий кінофільм.

В інтерпретації слідчого і голови сільської ради тоді В. Є. Дулішкович відповів нібито так: “Кінофільм “Львівський собор” не відповідає дійсності. Це пропаганда, і агітувати віруючих він не збирається. тому що це проти нашої віри. Ми — проти возз'єднання з православ'єм, бо наша віра визнана всім світом, як справедлива”.⁸ Це теж було прилучено до вини підсудного, хоч у даному випадку це теж лише констатація того, як ставився греко-католицький священик до згаданого документального фільму і до захисту своєї віри.

Ні в обвинувальному висновку, ні у рішенні Закарпатського обласного суду нічого не сказано про те, що В. Є. Дулішкович у 1944 році був зв'язаний з радянськими партизанами загону Д. Усти — І. Прищепи, які діяли на Іршавщині, що допомагав їм матеріально і подавав певну інформацію про становище в селах. Варто сказати, що в процесі слідства це питання згадувалося, але не більше.

Зокрема на питання слідчого Пацули, чи мав В. Є. Дулішкович зв'язок з партизанами, які діяли в районі села Чорний Потік, останній давав на це позитивну відповідь. Між іншим, він говорив, що ще у вересні 1944 року до нього в Чорний Потік приходили двоє партизанів (один єврей), які просили його допомоги у зборі продуктів харчування. Підсудний погодився на це і раз на тиждень упродовж двох місяців забезпечував партизанів продуктами. Вони залишали йому гроші, він закупував продукти, які партизани в нічний час забирали.

В. Є. Дулішкович стверджував також, що одночасно з цим він за завданням партизанів для нерозголошення своєї конспірації повинен був доповідати старості села Чорний Потік Івану Сухану і жандармерії про те, що в районі с. Чорний Потік діють партизани і останні заходили і до нього на квартиру. І таке завдання В. Є. Дулішкович виконував. Крім того, він, як “лояльний” угорський громадянин, мав можливість слухати радіо, про що було заборонено іншим у військовий час, і найцікавіші вісті про становище в країні і в світі передавати партизанам.⁹

Що це було саме так і що В. Є. Дулішкович говорив на слідстві правду, у його кримінальній справі зберігається кілька документів про його безпосередню допомогу радянським партизанам Іршавщини, які тут варто навести повністю, оскільки вони невідомі ні дослідникам цієї проблеми, ні читачам.

Ось конкретна довідка: “Видана громадянину с. Чорний Потік Іршавського округу Дулішковичу Віктору Євменовичу в тому, що він дійсно подавав велику допомогу партизанському загону у придбанні продуктів харчування для загону, а також повідомляв відомості про ворога. Командир загону Уста, Прищеп, начальник штабу Казначеев. 28 листопада 1944 року”.¹⁰

Другий документ — це лист колишнього начальника штабу партизанського загону Г. В. Казначеева начальнику УМДБ Закарпатської області полковнику Чернецькому. В ньому зокрема сказано: “За період діяльності партизанського загону, який діяв з серпня 1944 року в районі Іршавського і Свалявського округів, священник Дулішкович Віктор Євменович дійсно подавав декілька раз допомогу продуктами харчування нашому загону. Крім цього, Дулішкович повідомляв нашому загону, коли жандармерія приготувалася палити села, які були зв’язані з партизанським загonom. 22 червня 1949 року м. Ужгород”.¹¹

До цього можна додати ще один яскравий факт. У кримінальній справі чудом зберігся і такий документ як мандат № 480, пред’явник якого “Віктор Дулішкович з’являється делегатом I з’їзду народних комітетів Закарпатської України від с. Чорний Потік. 26 листопада 1944 р.”.¹² Про що він свідчить? А про те, що після визволення Закарпаття греко-католицький священник користувався в селі справжнім авторитетом, якщо селяни довірили йому бути делегатом з’їзду, який, як відомо, вирішував доленосне питання краю — його возз’єднання з Україною. Варто сказати і про те, що В. Є. Дулішкович був чи не єдиним делегатом I з’їзду народних комітетів з числа греко-католицьких священників.

Та, незважаючи на вищеперераховані незаперечні факти і наведені документи про допомогу партизанам і про участь у роботі I з’їзду народних комітетів, ні в обвинувальному висновку, ні у вирокі обласного суду про це ще не було жодної згадки. Тому не випадково М. Г. Юдкович заявляв, щоб суд запросив свідками підсудного колишнього начальника штабу партизанського загону Г. В. Казначеева, який проживав в Ужгороді, та партизана цього загону М. Шоломона, який також працював в Ужгороді. Адвокат благав суд зняти із обвинувачення В. Є. Дулішовича статтю 54-10 ч. II карного кодексу УРСР. Але цього не було зроблено, і прохання адвоката залишилися без уваги.

9 липня 1949 року Закарпатський обласний суд засудив В. Є. Дулішовича, незважаючи на всі вищезгадані документи, на 25 років виправно-трудоих таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією належного майна згідно ст.ст. 54-4 та 54-10 ч. II карного кодексу УРСР.

Після суду В. Є. Дулішовича відправили у Львівську пересильну тюрму, а звідти у Лук’янівську м. Києва. Потім його шлях проліг у Степовий табір Казахстану. Як і інших в’язнів, його використовували на різних будівельних роботах, а також в шахтах по видобутку мідної руди.

16 березня 1954 року В. Є. Дулішович направив листа Генеральному прокурору СРСР, якого було передано у Верховний суд УРСР.

Нам тепер відомо, що в одному з таборів селища Кінгір, перейменованому в місто Джебказган, у травні 1954 року вибухнуло повстання політичних в'язнів, які не тільки не вийшли на роботу, але й захопили в свої руки управління табором. Майже 40 днів повстанці мужньо відстоювали свою волю. Та 26 червня 1954 року сюди були направлені військові підрозділи і повстання жорстоко придушили. Серед полеглих і поранених був і В. Є. Дулішкович, який помер 26 липня 1954 року на 37 році життя.

Але після скарги Верховний суд УРСР розглянув справу В. Є. Дулішковича лише 19 жовтня 1954 року і ухвалив рішення: вирок Закарпатського обласного суду від 9 липня 1949 року змінити, виключити з вироку ст. 54-10 ч. II кримінального кодексу УРСР за недоведеністю. По ст. 54-4 зменшити покарання з 10 до 5 років і з-під варті звільнити.¹⁴ Не знаючи, що відбулося в Джебказгані, офіційне звільнення зафіксоване 26 жовтня 1954 року, коли вже минуло два місяці від його смерті.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1761, арк. 12.
2. Там само, арк. 3.
3. Там само, арк. 22, 24.
4. Там само, арк. 30—31, 33.
5. Там само, арк. 117, 121, 107.
6. Там само, арк. 64.
7. Там само, арк. 92.
8. Там само, арк. 45—46.
9. Там само, арк. 40—41, 117.
10. Там само, арк. 103.
11. Там само, арк. 104.
12. Там само, арк. 109.
13. Там само, арк. 116, 120.
14. Там само, арк. 139.

О. В. Хланта

ПАТРІОТ ІЗ РОДИНИ ЖЕЛТВАЙ

**ЖЕЛТВАЙ
МИКОЛА
ВІКТОРОВИЧ**

Народився 8 листопада 1911 року в м. Ужгороді у родині священика греко-католицької церкви. Відбував покарання у 1950—1956 рр. у Камішівському таборі Омської області. Звільнений 19 січня 1956 р. Реабілітований 18 лютого 1992 року.

М. В. Желтвай народився 8 листопада 1911 р. в м. Ужгороді у багатодітній родині греко-католицького священика, а згодом педагога В. Ю. Желтвая, який увійшов в історію краю як відомий громадський діяч, журналіст, директор греко-католицької жіночої семінарії. Уже

будучи на пенсії, зазнав переслідувань від угорських властей після окупації Карпатської України за співпрацю з А. І. Волошином. 1 квітня 1939 року був арештований і відправлений в табір Вар'юлопош. Вказуючи на причину його арешту, донька Марія згодом відзначала: “Мого батька Віктора угорці арештували як людину українського напрямку”.¹

Маючи велику сім'ю (п'ять хлопців і трьох дівчат), він робив все для того, щоб дати їм відповідну освіту. На старшого Миколу батьки поклали великі надії. Він не підводив їх, уже змалку проявляв неабиякі здібності у навчанні. Закінчивши чотири класи початкової школи у 1921 році, він поступив до Ужгородської української гімназії, яку закінчив у 1929 році. В цьому ж році виїхав у місто Страсбург (Франція) в університет на теологічний факультет, де провчився до лютого 1932 року. Згодом продовжив навчання в містах Празі та Оломовці Чехословацької республіки. У 1933 році перейшов у Братиславський університет, який закінчив у 1936 році.

Після закінчення навчання, у квітні 1937 року, єпископ греко-католицької церкви Олександр Стойка висвятив його у сан священника. І з цього часу до 1944 року він працював священником в с. Пилипець Волівського (тепер Міжгірського) району. Уже на початку своєї служби М. В. Желтвай брав активну участь у громадському житті села. Звертав особливу увагу на організацію культурно-освітньої роботи серед населення. У другій половині 1937 року він очолював осередок товариства “Просвіта”, а потім став одним із керівників цього товариства Волівського округу.

Відомо, що за тоталітарного режиму в колишньому СРСР культурно-освітнє товариство “Просвіта” вважалося українською буржуазно-націоналістичною організацією. Не випадково, що після арешту М. В. Желтвая 25 квітня 1950 року на допиті йому задали таке запитання: “Загальновідомо, що буржуазні націоналісти широко використовували товариство “Просвіта” з метою ідеологічної обробки місцевого українського населення в антирадянському націоналістичному дусі”.²

І звинувачували його, чому це приховує. На це він дав таку відповідь: “Про те, що буржуазні націоналісти широко використовували товариство “Просвіта” з метою ідеологічної обробки українського населення Закарпатської України в антирадянському і націоналістичному дусі, я дізнався лише після того, як в Закарпатті була встановлена радянська влада, але в той період я про це не знав”.³ Слідчі вважали націоналістичною і Християнсько-народну партію, до якої у 1938 році вступив М. В. Желтвай. Але він відповів на це запитання, що “не вважає цю партію націоналістичною”.⁴

Будучи справжнім патріотом України, особливо високу суспільно-політичну активність М. В. Желтвай виявляв наприкінці 30-х років, коли розгорнулася гостра боротьба за створення і збереження Карпатської України. Він був одним із активних членів Християнсько-народної партії в селі. Як священник, що мав добрий авторитет, закликав вірників підтримувати діяльність уряду Карпатської України на чолі з А. І. Волошином.

Восени 1938 року за пропозицією адвоката Й. Дудикевича Миколу Вікторовича обрали головою Волівської окружної української ради від Християнсько-народної партії. На цю посаду він був обраний на зборах в окружному центрі, де були представники сільських організацій політичних партій українського напрямку. М. В. Желтвай після цього сам проводив збори і наради у селах округу, на яких виступав з промовами за здійснення і зміцнення автономії Підкарпатської Русі.

Але слідчі йому приписали звинувачення, що як голова окружної української ради він “створював збройні загони “Січ”, закликав боротися за створення самостійної Карпатської України за допомогою фашистської Німеччини, закликав їх (українських націоналістів — О.Х) збройним шляхом відсікти Радянську Україну від Союзу РСР і об'єднати всі українські землі в єдиній самостійній українській державі”. На це М. В. Желтвай відповів: “Як голова окружної української ради, я цього не робив”.⁵

М. В. Желтвай був активним дописувачем газети “Свобода”, яка згодом стала називатись “Нова свобода” і була друкованим органом Українського національного об'єднання (УНО).

Після окупації Закарпаття військами Угорщини у березні 1939 року каральні органи держави заарештували і відправили М. В. Жетвая у в'язницю м. Хуст, де він просидів за ґратами півтора місяця. І лише внаслідок клопотання єпископа О. Стойки перед угорськими властями його звільнили з ув'язнення. Він повернувся в с. Пилипець і продовжував працювати священиком аж до жовтня 1944 року.

Після визволення Закарпаття Червоною армією єпископ Федір Ромжа призначив М. В. Желтвая священиком у с. Худльово Ужгородського району. Тут він досить швидко завоював авторитет серед вірників, виконуючи ще й різні господарські доручення. У с. Худльово працював до 30 травня 1949 року, коли служителі культу, зокрема греко-католицької церкви особливо переслідувалася.

За обставин, зв'язаних з переслідуваннями, М. В. Желтвай до 25 липня 1949 року ніде не працював. Матеріальна скрута змусила його влаштуватися майстром на лісопилці в с. Люта Великоберезнянського району. На цій посаді перебував до 15 січня 1950 року. 8 лютого цього ж року був призначений комірником Великоберезнянського райпромкомбінату в с. Люта, і працював тут до дня арешту, 25 квітня 1950 року.

Під час допитів його звинувачували в тому, що служив угорським окупантам, проводив серед вірників антирадянську пропаганду, робив наклепи на Комуністичну партію. Ці та інші надумані обвинувачення він категорично відкидав, заявляючи: "При проведенні богослужіння в церкві я не робив проповідей антирадянського характеру, наклепів на Комуністичну партію, радянський уряд і радянську дійсність".⁶

Та його заперечення були марними. В обвинувальному висновку вказувалося, що М. В. Желтвай займався націоналістичною діяльністю, брав участь у створенні на території Міжгірського району збройних загонів "Січ", "систематично виступав на мітингах і зборах з промовами, в яких закликав українських націоналістів об'єднатися для активної боротьби за створення "самостійної Карпатської України".⁷

Абсолютно безпідставним було і обвинувачення в тому, що він нібито прислужував угорським фашистам у період окупації території Закарпаття і мав зв'язки із жандармерією.⁸ Серед обвинувачень було й те, що у 1946 році на прохання батьків він навчав їх дітей релігії.⁹ Всі ці та інші обвинувачення пред'являлися М. В. Желтваю і на судовому засіданні 7 травня 1950 року.

Аналіз матеріалів судового засідання засвідчує, що М. В. Желтвай проявляв мужність і толерантність, на задані йому запитання відповідав чітко, аргументовано заперечував пред'явлені йому обвинувачення. Він не пригадував того, щоб колись виступав проти комуністів.

Після визволення Закарпаття від угорської окупації не проводив антирадянської агітації. Правда, у 1946 році вчив дітей релігії в церкві за вказівкою єпископа, бо не знав, що це заборонено законом.¹⁰ І робив це також на прохання батьків. Та, незважаючи на це, 17 травня 1950 року Закарпатський обласний суд засудив його на 25 років таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією належного йому майна.¹¹

19 травня 1950 року він направив до Верховного суду УРСР скаргу яку назвав протестом. Він просив переглянути рішення суду, конкретно і послідовно проаналізував судові рішення і спростував його основні положення. Зокрема, він підкреслював, що більшість вчинків, які йому інкримінували, відбулися раніше, ніж настала радянська влада. Він не був громадянином СРСР і виконував закони тих держав, у яких жив і працював раніше.¹²

Свідки не довели на судовому засіданні, що М. В. Желтвай організував у селі "банди січовиків". Не було правдою й те, що засуджений після окупації краю перекинувся у табір окупантів. Навпаки, він був арештований і переслідувався. Не відповідало дійсності і те, нібито засуджений брав участь у вилученні майна євреїв і відправляв їх у табори. Це була явна фальсифікація фактів.

Однак судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР не врахувала

доводів, що містилися у його скарзі, і 14 червня 1950 року прийняла ухвалу, у якій зазначалося, що касаційна скарга залишилася без задоволення, а вирок Закарпатського облсуду від 17 травня 1950 року — в силі.¹³

2 вересня 1954 року четверо дітей М. В. Желтвая звернулися з листом до прокурора Закарпатської області, депутата Верховної Ради СРСР В. П. Русина з приводу засудження їх батька, який відбував термін покарання у Камишовському таборі Омської області. У листі вказувалося на важке матеріальне становище сім'ї, хворобу їх годувальниці — матері. Діти просили підняти клопотання про звільнення з табору їх батька, який зміг би потурбуватись про них.¹⁴

За дорученням комісії з перегляду кримінальних справ висновок на лист дітей 5 жовтня 1954 року зробив начальник особливої інспекції обласної комісії УМДБ підполковник Курбатов. У ньому зазначалося, що “немає підстав приймати доводів, викладених у заяві..., а засудженому Желтваю М. В. по ст.ст. 54-4 і 54-10 ч. II КК УРСР у перегляді вироку відмовити, скаргу залишити без задоволення”.¹⁵ 13 жовтня 1954 року подібна відповідь на лист дітей була одержана і від комісії Закарпатської області з перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються у місцях позбавлення волі.¹⁶

На скаргу доньки Марії на ім'я Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка, яка була переадресована прокуратурі Закарпатської області, знову була отримана негативна відповідь.¹⁷ Лише на чергову скаргу з с. Худльово Ужгородського району з позитивною характеристикою М. В. Желтвая від 21 червня 1955 року президія Верховного суду Української РСР вирішила 14 жовтня 1955 року знизити засудженому міру покарання до 7 років позбавлення волі.¹⁸ Враховуючи це, а також заліки робочих днів, 19 січня 1956 року М. В. Желтвая звільнили з табору.

Після повернення додому він влаштувався обліковцем в Ужгородську автоколону, де певний час працював. Згодом перейшов в обласний онкодиспансер і нелегально виконував деякі функції священика. Помер М. В. Желтвай 15 жовтня 1984 року в Ужгороді. 18 лютого 1992 року реабілітований.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 636, арк. 126.
2. Там само, спр. 466, арк. 20.
3. Там само, арк. 21.
4. Там само, арк. 22.
5. Там само, арк. 33—34.
6. Там само, арк. 44.
7. Там само, арк. 133.
8. Там само, арк. 134.
9. Там само, арк. 147.
10. Там само, арк. 146—147.
11. Там само, арк. 152.
12. Там само, арк. 155.
13. Там само, арк. 159.
14. Там само, арк. 161.
15. Там само, арк. 166.
16. Там само, арк. 167.
17. Там само, арк. 168—169.
18. Там само, арк. 170, 173—174.

УЧИТЕЛЬ, ВОЇН, ПИСЬМЕННИК

**ІВАНЧОВ
ФЕДІР
ВАСИЛЬОВИЧ**

*Народився 17 жовтня 1916 року в с. Зубівка
Мукачівського району в багатодітній родині.
Письменник, журналіст, громадський діяч. Із
листопада 1939 до лютого 1943 року відбував
покарання у Північно-залізничному таборі Комі
АРСР Російської Федерації. Реабілітований
22 лютого 1991 року.*

Ф. В. Іванчов народився в селі Зубівка Мукачівського району 17 жовтня 1916 року. Він був одинадцятою дитиною в сім'ї. Батьки не могли й сподіватися, що їх син стане вчителем і письменником. Початкову освіту здобував у рідному селі та у німецькій школі сусіднього села Софії, де одержав свідоцтво на право вступу до середньої школи. У 1929 році був прийнятий в Мукачівську реальну гімназію, звідки перейшов до вчительської семінарії, яку закінчив у 1938 році.

Навчаючись в гімназії, а потім у семінарії, Ф. В. Іванчов почав збирати усну народну творчість і писати оповідання з народного життя, а з 1934 року, ще учнем — друкуватися в тодішній періодичній пресі, зокрема в газетах “Русский народний голос”, “Русский вестник”, журналах “Наши стремления”, “Карпаторусский орел” та ін. Цьому сприяли заняття в літературному гуртку, яким керував поет А. Карабелеш.

Наскільки інтенсивною була творча праця молодого письменника, видно з того, що в 1936 і 1937 роках він написав і надрукував в газеті “Русский вестник” дві п'єси — “Обманство” і “Что посеешь, то пожнеш”, а театральний гурток поставив їх на сільській сцені рідного села. Уже в 1938 році у серії бібліотеки “Содружество” була видрукувана його перша збірка “Под соломенною стрехой”, яку склали шість коротких оповідань.

Всі вищезгадані твори письменник написав російською мовою. Будучи семінаристом, жадібно захоплювався російською класичною літературою, зокрема творами О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Достоевського, А. Чехова та інших, любов до яких йому прищепили викладачі російської літератури і мови Мукачівської учительської семінарії.

Тоді ж за ініціативою Є. Недзельського в Мукачеві був заснований так званий “Союз карпаторусских писателей”, до складу якого ввійшли молоді автори, що писали твори російською мовою. Серед них — Омелян Балецький, Йосиф Жупан, Федір Іванчов, Андрій Карабелеш, Андрій Патрус, Михайло Попович, Олексій Фаринич та інші. Головою цієї письменницької спілки став поет М. Д. Попович. Було обрано і правління спілки.

Через багато років Ф. В. Іванчов згадував про це так: “Зрозуміло, в ті часи мені, юнакові, важко було розібратися у складній ситуації. Однак пам'ятаю, що в тодішньому краї місцеве населення роз'єднували десятки політичних партій. Вороже до себе ставилися два національні напрями — так званий “карпаторусский чи духновичівський, і український чи просвітянський”.

Ф. В. Іванчов зараховував себе до “русского” табору, бо, у мукачівських гімназії та учительській семінарії навчання проходило російською мовою. До студентів Мукачівської торговельної академії, де навчання проводилося українською мовою, він, за власним визна-

ченням не мав “й найменшої толеранції”. А потім і сам визнав, що дорогою ціною обійшлося йому “переконання в тому, що тілом і духом він належав до карпатських русинів, які є галузкою українського народу”.²

Після закінчення Мукачівської учительської семінарії Ф. В. Іванчов почав учителювати в селі Собатин Іршавського району. Та осінь 1938-го і наступний 1939 рік круто змінили долю краю та життєвий шлях вчителя. Через тиждень після утворення автономного уряду Підкарпатської Русі на початку жовтня 1938 р. його прем'єр А. Бродій був арештований чехословацькою владою, як угорський агент, і на його місце призначений А. Волошин. У листопаді 1938 року згідно з рішенням Віденського арбітражу від Підкарпатської Русі, що входила до складу тодішньої Чехословаччини, відібрали на користь Угорщини три найбільші міста — Ужгород, Мукачево і Берегово. Після того, як Ужгород відійшов до Угорщини, автономний уряд змушений був перебратися до Хуста.

Вільним громадянином Карпатської України Ф. В. Іванчов був лише до другої половини грудня 1938 року, коли молодий учитель, який належав до російського напрямку, був ізольований. Два чеські жандарми прямо з класу взяли його на Іршавську жандармську станцію і звідси відправили до Рахова в концтабір “Думен”.

Оскільки за останні роки в пресі та історичній літературі з'явилися різні і неоднозначні характеристики й оцінки цього табору, варто навести слово людини, яка там безпосередньо перебувала. Ф. В. Іванчов, якого не запідозриш у проукраїнських настроях, писав про цей табір: “... Багато чого не вистачає думенському табору, щоб бути справжнім табором. Адже в думенському таборі немає забороненої зони, загородженої колючим дротом, а на її чотирьох кутах відсутні вишки з кулеметами і озброєними вартовими. Нема тут щоденних надойдливих і примусових розводів на роботу, на які нарядчики, коменданти і наглядачі з лягавими собаками виганяють ув'язнених. Немає конвоїра, який перед виходом із зони оголошує попередження: “Крок наліво, крок направо — вважається втечею, за що застосовую зброю без попередження”. Нема тут теж табірної ізолятора, куди на кілька діб запроторювали б відмовників від роботи, або тих, що не виконують норму виробітку, яких годують 300 грамами хліба в день та літром води чи кип'ятку...”³

15 березня 1939 року, коли угорські війська почали окупацію Карпатської України, ув'язнені Думена побачили, що на вхідних воротах табору нема охоронців, тому вони вийшли із загорожі і розійшлися по своїх домівках. Угорська влада в містах і селах арештувала багатьох січовиків та інших українських патріотів, які працювали в школах, установах Карпатської України, і тримала їх спочатку в таборі села Крива Хустського району, а потім Вар'юлопош, що біля Ніредьгази в Угорщині.

Переслідування, відмова ходити на заняття в молодіжну профашистську організацію “Левенте” і служити в угорській армії, пошуки роботи та кращого життя спричинилися до того, що значна частина закарпатської молоді, в тому числі гімназисти і вчителі почали нелегально переходити кордон із Угорщини в СРСР. Серед таких був і молодий вчитель Ф. В. Іванчов, який осінньої дощової ночі 3 листопада 1939 року опинився на радянській прикордонній заставі в околиці села Вижлов. Як усе це відбулося, можна дізнатися з протоколів допитів у його справі.

На питання про причину, що спонукала покинути рідний край, він відповів: у жовтні 1939 року до нього на квартиру в с. Собатин прийшов син бідного селянина, 22-річний А. В. Попович, який закінчив 4 класи горожанської школи, просив поради, як йому і його двом друзям краще перетнути угорсько-радянський кордон, бо вони вирішили втекти в Радянський Союз.⁴ Вчитель не відмовив юнаку в його проханні. Але через тиждень у селі поширилися чутки, що А. В. Поповича і його друзів при спробі втечі в СРСР затримали угорські жандарми. Того ж дня, 28 жовтня, Ф. В. Іванчов повернувся з Іршави в Собатин, і сільський староста Іван Фірцак сказав йому, що вночі жандарми шукали його на квартирі, а щойно чекали на автобусній зупинці в Іршаві, щоб арештувати, думаючи, що він повертається від родичів із с. Зубівки. Після цього вчитель забіг на свою квартиру, взяв деякі документи та книжку “Под соломенной стрехой” і направився до Івана Марція в с. Ганько-

виця Свалявського району. Разом з ним відправилися в с. Нижні Ворота Воловецького району, де Марцій працював учителем. Звідси пішли в с. Лази за 4 км від кордону, зайшли до Іванового друга Георгія Ференца, який і довів Іванчова до кордону і показав йому шлях. Через два тижні Ф. В. Іванчов зустрів свого провідника уже в Сколе (тепер Львівська область) в бараці з втікачами.⁵

Крім біографічних даних, слідчий вимагав відповіді і на цілий ряд політичних питань, зокрема, як Іванчов розцінює прихід угорців в Закарпатську Україну. Вчитель розцінив це, як шлях до знищення національної культури закарпатців, повідомив, що багато українських шкіл закриті, а частина вчителів арештовані. У всіх школах обов'язкове вивчення угорської мови. Про це Ф. В. Іванчов вів дома розмови з О. Д. Балецьким, В. Д. Поповичем, які теж висловлювалися в антиугорському дусі і всі “чекали приходу Червоної армії в Закарпатську Україну”.⁶

Допитували Ф. В. Іванчова не лише в тюрмах м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ), але й Харкова. Під час допитів знову дійшло, як згадував письменник, до непорозумінь з національністю. “Ще в харківській в'язниці на “Холодній горі”, — згадував він пізніше, — мав дуже повчальний урок. На одному з допитів слідчий-енкаведист дістав із папки “Дело” збірку моїх оповідань “Под соломенною стрехой”, яку я, втікаючи до Радянського Союзу, захопив із собою, і поцікавився: “Значить, ви — автор цієї книжечки?” Я радо притакнув, а слідчий продовжив: “А якою мовою вона написана?” Я гордо відрубав: “Російською!” Слідчий заперечливо похитав головою і додав: “Росіяни так не пишуть”... “Його слова боляче вразили мене, але спонукали краще усвідомити свою приналежність до багатомільйонного українського народу”.⁷ І далі: “Після цього суворого допиту мав я щастя пройти ще кілька допитів і завжди з іншими слідчими. Коли ставили питання “національність”, я категорично відповідав: “українець”. Такою моя національна належність залишилася і по сьогоднішній день”.⁸

Особливою нарадою при НКВС 10 липня 1940 року Ф. В. Іванчов був засуджений на 5 років виправно-трудова таборів згідно зі ст. 80 кримінального кодексу УРСР за нелегальний перехід кордону і відправлений у Воркуту Комі АРСР Російської Федерації. Про своє перебування в таборах ГУЛАГу він написав хвилюючі спогади, уривки з яких друкувалися в пресі.⁹ Перебування в тюрмах і таборах збагатило життєвий досвід письменника і потім у своїх творах він показав складну і жорстоку боротьбу проти всякого роду утискувачів і поневолювачів.

19 листопада 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР, як і багато закарпатців, Ф. В. Іванчов був амністований, 8 лютого 1943 року звільнений з табору, а 27 лютого того ж року в Бузулуді добровільно вступив у чехословацьку військову частину, що формувалася на території СРСР. Пройшовши відповідну військову підготовку, у складі чехословацької бригади під командуванням Людвика Свободи брав участь в боях за визволення України, зокрема її міст і сіл, зокрема Києва, Білої Церкви, Жашкова та інших. Потім у битві за Дукельський перевал був поранений, але дійшов зі своєю частиною до словацького міста Мікулаш. Після одужання його призначили командиром аспірантського військового училища у Попрадї. За участь в боях був нагороджений орденами і медалями.

У післявоєнний час залишався в чехословацькій армії кадровим офіцером. Займаючи посаду начальника зв'язку в прикордонному військовому штабі поблизу австрійського кордону, в січні 1948 року був несподівано викликаний органами безпеки на допит. Згодом згадував: “Засипали мене безліччю запитань, про які я й поняття не мав. На них тільки безпорадно очі витріщував. Слідчий майор ставив мені запитання, між якими були й такі: хто вони, ці українці-бандерівці? Чи, випадково, не зустрічався з бандерівцями, які переходять до Австрії? Чи особисто когось знаю в бандерівських зграях? Нарешті, слідчий радив зізнатись у тому, що допомагав бандерівцям нелегально переходити кордон”.¹⁰ На всі ці питання він відповідав негативно, бо ні з ким зв'язків не мав.

Тільки згодом Ф. В. Іванчов порозумів, що все це було зв'язане з його належністю до української національності. А тоді, у 1948 році, десь через місяць після допитів, його звільнили з військової служби у чехословацькій армії у званні надпоручика. Потім з гордістю писав,

що “не за партами мукачівських шкіл, а на тернистому життєвому шляху утвердився в тому, що є сином багатомільйонного українського народу”.¹¹

У вересні 1948 року Ф. В. Іванчов став викладачем російської мови у середній школі м. Сабинова у Словаччині. Через 4 роки перейшов на журналістську роботу — на початку 1952 року був затверджений редактором тижневика “Нове життя” у Пряшеві, що виходив українською мовою, згодом, у 1959 році, став редактором журналу-щомісячника “Дружно вперед”, а з 1960 року працював головним редактором літературно-художнього та громадсько-політичного журналу “Дукля”, редколегію якого очолював до 1971 року, поки не вийшов на пенсію.

З вересня 1952 року у Пряшеві заснована Спілка українських письменників Словаччини, яка пройшла тривалий час свого становлення і розвитку і в різний час носила різні назви. Ф. В. Іванчов один із чільних її членів. На післявоєнний період припадає розквіт його таланту. З’являються його книги нарисів, прози, гумору. Серед них: “Підіймається хлібороб” (1954), “Отакі діла” (1957), “Грішні душі” (1961), “Вдалину з-під солом’яної стріхи” (1966), “Колька” (1975), “Люди в строю” (1977), “Юні борці” (1978), “Ковалі щастя” (1982). Вибрані твори (у двох томах, 1986), “Годинник не зупиняється” (1990).

Варто коротко зупинитися на вибраних творах у двох томах, виданих до 70-річчя з дня народження письменника. У першому томі вміщені кращі оповідання, гуморески, фейлетони, публіцистичні статті і спогади, присвячені зображенню трагічних сторінок життя і антифашистської діяльності закарпатців в умовах угорського окупаційного режиму, переслідування юнаків краю, їх нелегальної втечі на територію Радянського Союзу.

В оповіданнях “Здобуття висоти”, “Зустріч”, “Знову дома” та інших йдеться про бойові подвиги закарпатців в рядах чехословацького армійського корпусу як на території України (визволення Києва, Білої Церкви, Жашкова та ін.), так і в Карпато-Дукельській операції та визволенні Словаччини і Чехії.

Герої оповідань — прості люди, робітники, вчителі і студенти, воїни чехословацької армії, які вболівають за свій народ, його світле майбутнє, прагнуть бути ковалями свого щастя.

Друга група оповідань характеризує нове післявоєнне життя хліборобів і робітників, представників інтелігенції. Це зокрема такі, як “Порада глитая”, “Нарешті домовилися”, “Петро Струк”, “Уля”.

Гуморески і фейлетони, надруковані у першому томі, висміюють і викривають різні вади в житті суспільства і серед них насамперед бюрократів і кар’єристів, підлабузників і пристосуванців, які заради створення для себе безтурботного існування і зайняття теплого містечка, йдуть на все і використовують для досягнення своєї мети різні непристойні і недозволені засоби і методи. Письменник показав цілу галерею таких людей.

Другий том складають найкращі нариси Ф. В. Іванчова про борців за краще життя як у період Другої світової війни, так і повоєнного часу. Серед героїв нарисів конкретні люди, добре знамі в Закарпатті, і в Східнословачькому краї, зокрема Михайло Сабадош і Ілля Волошук, Петро Бабей і Ілько Галайда, Василь і Михайло Капішовські та чимало інших.¹²

Книга вибраних творів Ф. В. Іванчова свідчить, що в українській літературі Словаччини живе й працює незаперечний майстер короткого оповідання і гуморески, фейлетону і публіцистичної статті, письменник, який відобразив у своїх творах болі і радощі народу, його оптимізм і безкорисливість, доброту, ширість і відвагу.

* * *

1. Новини Закарпаття. — 1996. — 17 жовт.

2. Закарпатська правда. — 1992. — 4 січ.

3. Там само.

4. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3689, арк. 12.

5. Там само, арк. 15.

6. Там само, арк. 14.

7. Новини Закарпаття. — 1996. — 17 жовт.
8. Закарпатська правда. — 1992. — 4 січ.
9. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 159—165; Дукля. — 1992. — № 2. — С. 13—15.
10. Закарпатська правда. — 1992. — 4 січ.
11. Там само.
12. Дукля. — 1987. — № 1. — С. 70—71.

О. Д. Довганич

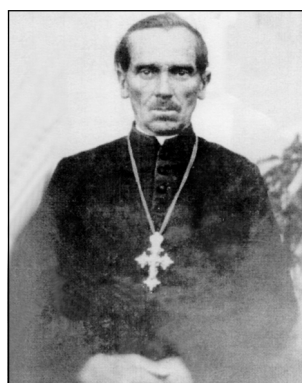
ЗАСУДЖЕНИЙ НЕОБГРУНТОВАНО

КАРБОВАНЕЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

*Народився 1 лютого 1897 року у с. Невицьке
Ужгородського району у родині селянина-середняка.*

*Православний священник. Відбував покарання в
таборах ГУЛАГу. Звільнений 9 січня 1955 року.*

Реабілітований 30 квітня 1992 року.

Серед невеликої кількості православних священників, репресованих у післявоєнні роки, був і І. І. Карбованець, що народився в с. Невицьке Ужгородського району. У 1904 році поступив у сільську початкову школу, у якій з перервами навчався до 1914 року. Після її закінчення став учнем Ужгородської горожанської школи і здобув незакінчену середню освіту. У 1918 році був прийнятий на роботу на залізничну станцію.

На його очах відбулося входження Закарпаття до новоутвореної чехословацької держави. При новій владі продовжував працювати на залізниці і був начальником станції у с. Невицькому, а з 1923 року — касиром на станції в м. Ужгород. Та релігійні погляди привели його до церкви і він став дяком, а через кілька років православний єпископ Веніамін, який приїхав у Закарпаття, висвятив його на священника і направив на роботу в с. Червеньово Мукачівського району.¹ Тут він перебував до розвалу чехословацької держави у 1939 році, а також у період угорської окупації і після визволення Закарпаття до дня арешту.

У 1937 році як священник з Червеньова їздив у Палестину поклонятися святим місцям християнської церкви і впродовж десяти днів перебування відвідав кілька міст, зупинявся у російській православній місії.²

У роки угорської окупації, у 1944 році, І. І. Карбованець безпосередньо причетний до врятування радянських дітей, яких німецькі окупанти при відступі з с. Новоельня Дятловського району Гродненської області Білорусії вивезли на захід на територію Польщі, Німеччини, а потім в Угорщину, насамкінець опинилися в Закарпатті. Десь до 200 маленьких дітей від 3 до 10 років були розміщені в с. Червеньово та у Домбокському монастирі — про них до приходу Червоної армії турбувалися мешканці села, монахи та монахині. Після визволення діти були передані військовому командуванню 18 армії і відправлені у дитячі будинки Росії.³

І ось несподівано для червенівців 31 липня 1951 року священник І. І. Карбованець був арештований органами КДБ. У постанові на арешт від 28 липня 1951 року зокрема сказано: “В роки угорської окупації території Закарпаття під час богослужінь систематично у своїх

проповідях робив наклеп на радянську дійсність, радянську армію, комуністичну партію... із встановленням радянської влади на Закарпатті Карбованець свою ворожу діяльність не припиняв”.⁴

Забігаючи вперед, скажемо, що на це звинувачення після арешту потрібно було назбирати конкретного фактичного компрометуючого і “злочинного” матеріалу. І він збирався переважно на допитах від підсудного. З нього вичавлювали, що лише можна, використовуючи при цьому такий стандартний пасаж: “Органи слідства володіють достатніми даними про вашу злочинну антирадянську діяльність як в період чеського режиму в Закарпатті, так і угорської окупації території краю, а також в період встановлення в Закарпатті радянського ладу”.⁵ Хоч варто відразу зауважити, що слідство жодними документальними даними не володіло.

З аналізу протоколів допитів видно, що найбільше звинувачень на православного священика припадало на роки угорської окупації. Йому інкримінували, що у своїх проповідях у церкві керувався циркулярними директивами, які видавав адміністратор православної церкви Михайло Попов, зачитував їх у церкві, зустрічався з М. Поповим у Мукачеві і Червеньові, проводив “спеціальні служби” в дні національного свята Угорщини і народження регента Угорщини Горті, а також по тих, хто загинув на радянсько-німецькому фронті, зберігав дома релігійну літературу, яку слідство вважало антирадянською.

І. І. Карбованець відповідав, що він справді читав циркуляри адміністратора церкви, зустрічався з ним, як і всі священики, проводив службу за померлими, але вини своєї не визнавав — “ніколи не проводив і не займався антирадянською діяльністю”, в тому числі і після визволення Закарпаття. Але у 1946 році він критикував керівництво сільської ради за те, що радянська влада накладає на селян великі податки, в тому числі і на церкву, що сільська рада допускає багато недоліків у роботі. Отже, розмови велися на побутові теми, йшлося про труднощі сільського життя, складу злочину не було.

Слідчий Амелін допитувався про зв'язок арештованого з угорськими жандармами, кого з православних священиків може назвати як прислужників угорського окупаційного режиму, але ув'язнений не назвав жодного і заперечував будь-які зв'язки з угорськими жандармами.

А ось яка література була вилучена у І. І. Карбованця. Це православні календарі на 1925 і 1933 роки, 5 журналів “Светочь земли”, виданих російською мовою духовною місією в Єрусалимі (уже було сказано, що він відвідав Палестину), календар “Гандя” на 1942 рік.⁶ І все це названо антирадянською літературою.

Як і в інших кримінальних справах, для підтвердження вини підсудного залучали свідків. Проти І. І. Карбованця було залучено 9 свідків, але у їх уста були вкладені одні і ті ж загальні фрази про антирадянську пропаганду, яку нібито проводив підсудний в роки угорської окупації. Про чеський або радянський періоди діяльності мови не було.

Через два з лишком місяці з'явився обвинувальний висновок, але, правду кажучи, крім того, що І. І. Карбованець зберігав релігійну літературу, нічого конкретного, крім загальних фраз і звинувачень, тут більше не записано.⁷

11 жовтня 1951 року Закарпатський обласний суд засудив І. І. Карбованця на 25 років таборів з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією належного йому майна. На суді він частково визнав свою вину, але повністю заперечував антирадянську діяльність, сказавши в кінці: “Ніколи я проти радянської держави у своїх промовах не виступав”.⁸

Після суду його відправили в табір Хром-Тау Новоросійського району Актюбінської області Казахстану. У різні інстанції він направив 4 скарги, але Верховний суд УРСР не зважив на жодну з них і рішення обласного суду залишив у силі.

Ось скарга І. І. Карбованця у Генеральну прокуратуру СРСР, написана на 5 великих аркушах паперу: Вона зведена до 6 конкретних пунктів, і на кожний пункт репресований дав свою відповідь; Ось їх зміст.

1. Його засудили за те, що на окупованій Угорщиною території Закарпаття проводив антирадянську агітацію, виступав проти радянської дійсності, радянського народу і комуністичної партії. Відповідь засудженого: “Всі висунуті проти мене обвинувачення не відповідають дійсності і є видуманими... Ніким не встановлено, в чому саме полягала агітація, не вказується зміст і дата агітації”.⁹

2. У висновку і рішенні суду вказано, що засуджений оголошував циркуляри адміністратора православної церкви Михайла Попова, спрямовані проти Червоної армії і радянської влади. У кримінальній справі нема жодного такого циркуляра. Крім того, циркуляри чи директиви не супроводжувалися проповідями в церкві.

3. Нібито закликав у церкві подавати матеріальну допомогу угорським військам, у складі яких на східному фронті проти Радянського Союзу воювали і закарпатські українці. У скарзі дана відповідь: збирання теплих речей (одягу) для армії займався і керував цим процесом староста села, а священник до цього не мав відношення.

4. На допитах прозвучало й таке. Він повністю відкидав версію, що в роки угорської окупації, був агентом жандармерії, говорячи, що “все це брехня, нічим не підтверджена”. У справі нема жодного документа або свідчень допитаного жандарма з цього приводу.

5. Скаржник відзначав, що йому приписали агітацію проти колгоспного будівництва і радянської влади. Так, він критикував сільське керівництво за недоліки в роботі, але це не була агітація і вона нічим не підтверджена. Навпаки, у кримінальній справі є довідки протилежного характеру.

6. Про зберігання на день арешту релігійної літератури він давав таку відповідь: “Крім старих календарів, у мене не було ніякої антирадянської літератури”.¹⁰

Але про те, що І. І. Карбованець брав активну участь у врятуванні радянських дітей, ні у обвинувальному висновку, ні у рішенні суду не було сказано жодного слова. Хоча ці дії засудженого підтверджували дві довідки у справі — командування військової частини Червоної армії і довідка сільської ради. Більше того, один високопоставлений юрист писав: “Факт того, що засуджений у 1944 році притулив дітей, кинутих фашистами при їх відступі, не може бути прийнятий до уваги, тому що він жодного відношення до справи не має”.¹¹

Цікаво, яку гуманність сповідував цей так званий юрист, коли людину, яка, наражаючись на небезпеку, рятувала саме радянських дітей, звинувачують в антирадянській пропаганді і агітації. Так 30 грудня 1954 року скаржнику було відмовлено у перегляді кримінальної справи. Честь мундира виявилася дорожчою, ніж суцзя правда.

І лише у постанові на реабілітацію 30 квітня 1992 року все було поставлено на свої місце. Це варто процитувати: “Карбованець засуджений необґрунтовано і не визнав вини. Під час окупації нічого не зробив проти СРСР, а виконував церковні закони. З жандармами не співробітничав, нікого нікому не видав. Врятував радянських дітей від німецької неволі. До збору одягу і продуктів ніякого відношення не мав, антирадянської літератури не мав, були старі церковні календарі. Він не підлягав суду за радянськими законами. За твердженнями свідків, засуджений виражав свої думки з різних питань, які не були ознаками складу злочину... У справі нема конкретних доказів проти існуючого ладу або закликів до скинення (повалення), підриву і послаблення радянської влади. Не проведена відповідна експертиза характеру і змісту релігійної літератури”.¹²

Помер у с. Червеньово 21 червня 1977 року.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 954, арк. 14.

2. Там само, арк. 24.

3. Там само, арк. 147.

4. Там само, арк. 3.

5. Там само, арк. 16.

6. Там само, арк. 31.

7. Там само, арк. 106.

8. Там само, арк. 116—118.

9. Там само, арк. 146.

10. Там само, арк. 147.

11. Там само, арк. 158.

12. Там само, арк. 164—166.

ГОЛОВНИЙ КОМАНДАНТ “КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ”

**КЛИМПУШ
ДМИТРО
ІВАНОВИЧ**

*Народився 7 листопада 1897 року в селі Ясіня
Рахівського району в багатодітній селянській сім'ї.
Командант “Карпатської січі” і громадський діяч.
Відбував покарання в Ангарському таборі
Іркутської області Російської Федерації.
Реабілітований 2 лютого 1993 року.*

Писати про людину, яку бачив, знаєш і розмовляв з нею — це одна справа, а робити це за документами, навіть такими, які виходять від неї самої, — це щось зовсім інше. У першому випадку можеш аналізувати її діяльність із епізодів, спілкуватися з нею, у другому — обережно вибираєш факти з кримінальної справи та інших документів, які б найбезпосередніше і найточніше її характеризували.

Життєвий шлях Д. І. Климпуша проходив в першій половині ХХ століття, бурхливий трагічними політичними катаклізмами, серед яких дві найкровопролитніші світові війни. Тому, безумовно, все це враховується при оповіді про політичну діяльність і трагічну долю Головного команданта “Карпатської січі”. Адже якщо призабуте, запламоване і викреслене з історії тоталітарним режимом ім'я іноді і згадувалося в літературі, то лише з різними чорними ярликами, і в першу чергу — українського буржуазного націоналіста.

Д. І. Климпуш — уродженець Закарпатської Гуцульщини, її прекрасного і своєрідного села Ясіня. Народився 7 листопада 1897 року в багатодітній заможній селянській сім'ї. В рідному селі він ледь закінчив три класи народної школи. Працював у сільському господарстві, а також лісорубом і бокорашем. У розпал Першої світової війни, в 1915 році, як і багато інших закарпатців, був мобілізований в австро-угорську армію і відправлений на східний фронт. В 1916 році в районі українського містечка Бережани на Тернопільщині його поранило в ліву руку і праву частину обличчя. Близько 6 місяців лікувався, після чого був відправлений в угорське місто Балашодьярмат.¹

У серпні 1917 року Д. І. Климпуш — знову на російському фронті. Тоді йому було присвоєно звання капрала і був нагороджений малим польовим хрестом Карла і малою срібною медаллю, а на початку 1918 року — переведений на італійський фронт. Там був знову поранений і відправлений на лікування в Секешфегервар, а звідти — Мараморш-Сигет, а потім в Ужгород. Тут він виклопотав собі коротку відпустку додому, де й залишився.

Війна закінчилася. Дома вступив в сільську поліцію, яка охороняла село. Тоді був мобілізований в угорську армію в Мараморш-Сигет. Звідси його повернули на службу в Ясіня, де розташувався невеликий угорський військовий гарнізон і де почали розгортатися події, які згодом привели до утворення Гуцульської республіки.²

Тоді гуцули Ясіня підняли повстання, і військовий гарнізон, де він служив, був роззброєний, а його залишки одержали наказ вступати в ряди повстанців. Коли сформувався загін в 500 чоловік, його учасники виступили долиною Тиси, займаючи село за селом аж до Мараморш-Сигета. Угорські війська відступили з міста. Але на другу ніч повстанців оточили румунські війська, окупували Мараморш-Сигет і захопили частину з них та відправили в Бухарест. Серед полонених опинився і Д. І. Климпуш. Його, як військовополоненого, згодом

відправили з галичанами в Коломию і сам він повернувся додому уже тоді, коли Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини.³

Його призвали на дійсну службу в чехословацьку армію, де він закінчив курси і став старшиною, проходячи службу в Ужгороді та Севлюші (Виноградів). Після армії працював на лісозаготівлях, а з 1921 до 1923 року — касиром у відкритому філіалі Підкарпатського банку в Ясінях. А коли брат Іван відкрив у селі корчму, Дмитро став у ній продавцем. У 1928 році троє братів — Василь, Іван та Дмитро — відкрили свій невеликий лісопилний завод, який працював аж до 1944 року.

Рано прилучився Дмитро до громадської роботи. З 1923 року він вступив у члени соціал-демократичної партії, до якої ще раніше вступили його брати. Він брав участь у спортивному житті. Саме з 1923 року став членом спортивного товариства “Січ”. Президія поліційної дирекції в Ужгороді 18 січня 1929 року в інформації “Організація “Січ” на Підкарпатській Русі” доповідала земському уряду, що згадана організація була створена тут в 1920 році українськими емігрантами за взірцем “Січових стрільців”, її розпад датується початком 1922 року. Але “Січ” дозволили створити як спортивну організацію в 1923 році в с. Ясіня. Таким чином виникло спортивне товариство “Січ” на чолі з Степаном Клочураком.⁴ До речі, членом товариства був і молодий Олекса Борканюк.

З 1925 по 1938 рік товариством “Січ” керував Д. І. Климпуш. Воно не ставило перед собою тоді жодних політичних завдань. Займалося спортивно-виховною роботою, організацією їзди на конях, лижних змагань, змагань з бігу.⁵ Крім цього, в 1927 році Д. І. Климпуш був обраний секретарем сільської організації соціал-демократичної партії Чехословаччини. Але роботу в “Січі” не кидав, а, навпаки, зміцнював її. Пізніше став членом сільського представництва, а у 1937 році — окружного представництва від соціал-демократичної партії. В 1930 році він їздив до Львова на з’їзд товариства “Просвіта”, присвячений 60-річчю його виникнення. Взяв також участь у лижних змаганнях в селі Ворхта Станіславської (тепер Івано-Франківської) області.⁶

Восени 1938 року в політичному житті краю відбулася важлива подія. Підкарпатська Русь стала автономною частиною Чехословацької республіки. Нарешті, здійснилося те, що мало відбутися ще на зорі входження Закарпаття до складу новоутвореної Чехословаччини. В жовтні 1938 року прем’єром став Августин Волошин, уряд якого після Віденського арбітражу і окупації Ужгорода евакуювався до Хуста.

І ось 7 листопада 1938 року в житті Д. І. Климпуша відбулася подія, яка змінила все його наступне життя. В цей день його викликали по телефону до Хуста із Статутом спортивного товариства “Січ”. Секретар прем’єра йому повідомив, що Августин Волошин прагне створити в Карпатській Україні широку організацію “Січ”. Він вважав, що треба мати напіввійськову організацію такого типу, яка б готувала кадри для адміністративного апарату внутрішніх справ, а також разом з чехословацькими прикордонниками охороняла кордони Карпатської України, через які Угорщина і Польща направляли на Закарпаття терористичні загони для вчинення диверсій, щоб поставити питання про окупацію всього Закарпаття.⁷

І 8 листопада 1938 року Д. І. Климпуш в Хусті. Іван Рогач познайомив його з інженером Євгеном Кульчицьким, який взявся допрацювати статут цього товариства. Останній ввів новий пункт про те, що член товариства може носити зброю. Статут було допрацьовано і з точки зору юридичної. Згідно з новим статутом колишня спортивна організація стала називатися “Карпатська січ” і створювалася з центром в Хусті. А розташована була на колишній вулиці Румунській, будинок № 1.

На зборах з приводу затвердження статуту 9 листопада 1938 року були присутні Д. Климпуш, І. Рогач, С. Росоха, О. Блестів, адвокат Ю. Шпілька та інші, які схвалили цей документ. 10 листопада 1938 року статут Організації народної оборони “Карпатська січ” (ОНОКС) затвердив міністр Юлій Ревай. Гімном січовиків стала пісня “Гей, там на горі січ іде”.⁸

Яку структуру мала ця організація? Головним командантом “Карпатської січі” обрано Дмитра Климпуша, його заступником Івана Романа. При Головній команді були створені такі референтури (секції): організаційна, яку очолив Євген Кульчицький, військово-

фізкультурна — Петро Чорний, культурно-освітня — Степан Росоха, адміністративна або секретаріат — Іван Рогач, господарсько-фінансова — Іван Роман.⁹

При Головній команді створювалися ревізійна комісія, в усіх округах — окружні команданти і відповідні референтури, в селах — сільські коменданти. Д. І. Климпуш підписав також інструкцію, як організувати “Січ” на селі. І робота розпочалася. В багатьох селах з’являлися сільські організації “Карпатської січі” з числа селянської молоді і представників інтелігенції. Щоб подати їм допомогу, в грудні 1938 року в Хусті відбувся організаційний з’їзд окружних референтів (понад 60 чол.). Його відкрив Головний командант, він надав слово Є. Кульчицькому, який розповів про зміст інструкції по організації “Карпатської січі” на селі.¹⁰ В лютому 1939 року в Хусті був проведений другий з’їзд січовиків, в якому взяли участь прем’єр А. І. Волошин, міністр Ю. Ревай та інші, але з промовами вони не виступали.

Про суть і завдання ОНОКС вагомо сказано у статті “У що вірить і за що змагається “Карпатська січ”, надрукованій у “Народному календарі на 1939 рік”. Як по сучасному звучать такі слова: “Чужих людей, що здавна живуть і працюють на нашій землі, шануємо. Але й вони мусять шанувати нашу державу і наш народ. Вони повинні доказати, що хочуть з нами жити в згоді — доказати словом і ділом. Повинні з прихильністю ставитися до української правди і повинні помагати нам будувати державу... Оскільки будуть бездушні супроти українського народу й держави, будемо бездушні супроти них, будемо їх бойкотувати... У це вірить і за це змагається “Карпатська січ”.”¹¹ І вона працювала на користь розбудови держави аж до окупації краю.

Головний командант турбувався про те, щоб “Карпатська січ” була озброєна. В січні 1939 року він просить у Президії ради міністрів дозвіл на закупівлю зброї: “Вишколення та виконання служби січовиками, — писав Д. І. Климпуш, — є можливе лише тоді, коли січовики будуть озброєні. Головне — це потрібно в більших селах та на пограничних містах, де час від часу занепокоюють наше населення зовнішні і внутрішні вороги Карпатської України”.¹²

Д. І. Климпуш не оминув сказати своє слово і про опозицію в Головній команді. Ось протокол допиту від 18 січня 1945 року: “Приблизно з лютого 1939 року в “Карпатській січі” виявилася опозиція. В опозиції спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.). Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який прямо передо мною ставив питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами — емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші, які фактично перебували у керівництві “Карпатської січі” і користувались у “Січі” великим авторитетом...”

Пригадую, як лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника... Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об’єднання всіх українських земель. Логічно випливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла...

Взагалі я попереджував, що “Січ” політикою займатися не може, цим хай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що “Карпатська січ” є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення по “Січі”, влаштувала мені закулісні інтриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням”.¹³ Це підтвердив тоді ж в 1939 році і М. М. Бандусяк. А Д. І. Климпуш, який був учасником засідання центрального проводу УНО, просив відставки як командант “Січі” у зв’язку з тим, що її робота у той час виходила за рамки статуту з вини опозиції. Але у відставці тоді йому відмовили.

Ось що сказав на конференції, присвяченій 56-й річниці “Карпатської січі” М. М. Бандусяк: “Не знаючи про план змовників і не відчуваючи небезпеку для Карпатської України,

маючи кілька заступників, він 13 березня після обіду виїхав поїздом до Ясіня на похорон чоловіка сестри Ганни — Івана Кувіка, що відбувся 14 березня”.¹⁴

Але до Хуста відразу не повернувся. Не знав командант, які події розгорнулися в Хусті буквально на другий день і після, а це була збройна сутичка між січовиками і чехословацькими солдатами.¹⁵ 14 березня Словаччина проголосила самостійність. Того ж вечора це зробив і прем'єр А. І. Волошин. 15 березня 1939 року сойм проголосив самостійність Карпатської України, обрав президентом А. І. Волошина, сформував новий уряд, і того ж дня угорські війська почали окупацію Карпатської України. Була оголошена мобілізація січовиків.

На Красному полі між Великою Копанею і Хустом січовики зустрілись з угорським військом. Сили були аж надто нерівні, тому перші були розбиті. Але січовики героїчно боронили Карпатську Україну. Члени уряду на чолі з А. І. Волошином через Румунію, Югославію добралися до Праги. А тим часом угорські війська дійшли і до Ясіня.

Як відомо, вони жорстоко поставилися до учасників “Карпатської січі”. Окремих прямо розстрілювали без суду, про що є багато фактів, інших ув'язнювали в тюрми. Арештованих у Хусті, Тячеві та інших місцях відправляли до села Крива над Тисою, а потім в містечко Вар'юлопош біля Ніредьгази в Угорщину. Тут томилися як рядові січовики, так і відомі громадські діячі, письменники, журналісти, вчителі, серед яких було чимало і колишніх комуністів.

Після окупації частина січовиків перейшла на нелегальне становище. Дмитро і Василь Климпуші цілі два тижні перебували в будинку матері, а потім у Дмитра Марусяка. Тут вони жили на нелегальному становищі майже чотири місяці. В цей час дружини Дмитра і Василя їздили до Хуста, де після оголошення Угорщиною амністії працювала комісія по евакуації учасників Карпатської України за кордон.

І ось і за Климпушами приїхав угорський офіцер Невицький, який організував їм поїздку в Будапешт, в угорський генеральний штаб. Тут їм виробили паспорти для поїздки на лікування в Словаччину. На курорті вони пробули 7 тижнів. Звідси знову через Будапешт брати були направлені в Ужгород до регентського комісара краю Перені. На прийомі останній просив Климпушів чесно працювати на своєму заводі і не займатися політикою. З Ужгорода вони були відвезені до Ясіня, їх взяла на облік місцева поліція і вимагала щодня реєструватися.¹⁶

Оскільки брати Климпуші були відомими діячами Карпатської України, то в роки окупації опинилися під постійним наглядом угорської контррозвідки. В зв'язку з цим їх у селі періодично навідували її представники, в тому числі і високого рангу. Звичайно, при такій ситуації могло створитися враження, що вони зв'язані з ними і працювали на них. Але архівних підтверджень у кримінальній справі не виявлено. До речі, відкидають це і компетентні працівники угорської контррозвідки.

Ось що заявив щодо братів Климпушів 7 травня 1947 року Нандор Сільваші, який тривалий час працював у розвідувальних і контррозвідувальних органах Угорщини: “Яку практичну діяльність провели брати Климпуші на користь німецької розвідки, мені не відомо... Про те, що брати Климпуші співробітничали з угорською контррозвідкою, мені не відомо... Який зв'язок вони мали з другим відділом генерального штабу? Я про це не знаю”.¹⁷ Правда, з цього приводу є й інші твердження, але документами вони не підтверджуються.

Уже понад три роки йшла війна. Червона армія наближалася до Карпат. В районі Ясіня були побудовані сильні оборонні споруди так званої “лінії Арпада”. Угорські війська намагалися тут зупинити наступ Червоної армії і 25 вересня 1944 року в зв'язку з веденням боїв виселили значну частину людей, які жили в центрі села. Серед них були й сім'ї Климпушів. Вони тимчасово переїхали до Великого Бичкова. У ході взяття Ясіня в результаті військових дій будинок Д. І. Климпуша був зруйнований. Тому він із своєю сім'єю переїхав у Підгоряни Мукачівського району до сестри його дружини.¹⁸

Було визволене і все Закарпаття. Цю подію майже все населення краю зустріло з радістю. Вирувало політичне життя. Народ хвилювало питання у якій державі опиниться Закарпаття. Основна маса українського населення висловлювалася за возз'єднання з Україною. Але

ця подія ще не була юридично і фактично вирішена, як у Закарпатській Україні почали, як господарі, діяти органи “Смершу” 4-го Українського фронту, які по суті на чужій території розпочали шукати “ворогів”, поширювати на них юрисдикцію радянських законів і арештовувати їх.

Д. І. Климпуш, напевно, не міг і уявити, що уже 8 грудня 1944 року буде затриманий в Підгорянах і відведений у радянську військову частину. А постанова на його арешт, до речі, була прийнята лише 12 грудня, ордер на арешт — аж 15 грудня. Перший протокол допиту датований 9 грудня 1944 року.¹⁹ Серед сотень кримінальних справ, які довелося опрацювати, лише в справі Д. І. Климпуша записано, що зізнання підсудний хоче давати українською мовою, хоч фіксувати будуть російською. Тому він просив перекладати йому все на українську мову.

Всі обвинувачення проти себе Д. І. Климпуш повністю відкидав. 21 січня 1945 року була прийнята постанова про припинення справи. Подумалося, нарешті, розібралися і відпускають людину. Та не так було! Старший слідчий “Смершу” 18 армії старший лейтенант Турик, давши всі відомості про Климпуша і перерахувавши його конкретну діяльність, записав: “Прийнявши до уваги, що Климпуш Дмитро Іванович у відповідності з наказом НКВС СРСР (яким?) підлягає направленню в табір, постановив: слідчу справу по обвинуваченню Климпуша Дмитра Івановича з інкримінованого йому злочину по ст. 58-3 КК РРФСР далі припинити. Климпуша Д. І. направити в табір, справу здати в архів”.²⁰

Справу здали, а людину направили в табір. Але марно шукати в ній конкретного документа, куди його направили. Лише потім, після другого арешту, в протоколі допиту від 26 травня 1947 року Д. І. Климпуш сказав: “З 1944 року я понад рік перебував в робітничому таборі на шахтах в Єнакієві Сталінської (тепер Донецької) області, потім захворів і два місяці перебував у госпіталі в м. Сталіно. Після вилікування мене направили в м. Київ, де чотири місяці пробув в тюрмі”.²¹

Годі шукати документа і про те, коли був звільнений. Та звільнення таки відбулося в січні 1947 року і він працював деякий час бухгалтером ліспромгоспу дома в Ясінях. Та не довго довелося радуватися вільному життю.

Напевно, радянські слідчі органи схаменулися, що відправили без суду Д. І. Климпуша та його братів в табір, а вони ж були відомими діячами Карпатської України і їх слід судити. І довго чекати не довелося. 21 березня 1947 року з’являється постанова про арешт Д. І. Климпуша, а 11 квітня він здійснюється і слідує допит за допитом, які веде слідчий Зудов. Так формуються чотири томи кримінальної справи.

За що обвинувачували Д. І. Климпуша? Думаю, що варто перерахувати усе те, що зафіксовано у обвинувальному висновку: за те, що в 1919 році брав участь в гуцульському повстанні на Рахівщині, що служив солдатом у військах Петлюри, що був членом Української військової організації (УВО), що з 1923 по 1938 рік був членом соціал-демократичної партії Чехословаччини, що був членом товариства “Просвіта”, організатором і керівником організації народної оборони “Карпатська січ” та Головним її командантом, членом проводу УНО, що переправляв за кордон вибухових речовин і поширював націоналістичну літературу, що був помічений у шпигунстві.²²

Але з приводу висунутих вище обвинувачень він потім сам сказав: “У поданому мені обвинуваченні по ст. 54-4 і 54-11 карного кодексу УРСР винним себе не визнаю... В 1919 році я брав участь у гуцульському повстанні, але ми боролися не проти Радянського Союзу, а проти маляр. У військах атамана Петлюри я ніколи не служив. В організації УВО я не був. Націоналістичну літературу і вибухових речовин за кордон не переправляв”.²³ Можемо додати, що він був членом соціал-демократичної партії, товариства “Просвіта”, керівником “Карпатської січі”. Це правда. Але до проводу УНО справді не входив.

Крім цього, у рішенні військового прокурора Прикарпатського військового округу від 2 лютого 1993 року про реабілітацію сказано, що Д. І. Климпуш повністю відкидав антикомуністичну діяльність, а подані йому епізоди “вини” були ним здійснені за межами Радянського Союзу, коли він був громадянином Чехословаччини і Угорщини, тому й не

підпадав під радянську юрисдикцію. У кримінальній справі відсутні докази про його будь-яку конкретну практичну діяльність проти СРСР.

Але тоді, в 1947 році, не так думали. Його справу було подано не громадянському суду, а позасудовій інстанції, так званій Особливій нараді при Міністерстві безпеки СРСР. Ось виписка з її протоколу: “Климуша Дмитра Івановича за шпигунство і участь в антирадянській націоналістичній організації ув’язнити у виправно-трудоий табір строком на 8 років, рахуючи строк з 11 квітня 1947 року”.²⁴

Його направили в Ангарський табір Іркутської області. Звільнений з нього 26 липня 1955 року через 8 років, 3 місяці і 15 днів. В цьому ж році були звільнені і його брати Василь та Іван. За пособництво “бандам” на 25 років таборів була засуджена і їх сестра — Ганна Іванівна Кувик, яка була звільнена в 1956 році.

Після звільнення почалося листування про відміну несправедливого рішення та реабілітацію братів Климушів. 10 жовтня 1958 року Іван Климуш написав Генеральному прокурору СРСР в Москву листа, який переслав його в Закарпатську область. А заступник прокурора області К. Сагун просто без будь-якого вивчення постановив: “Прохання Климуша Івана Івановича про перегляд справи і його реабілітацію залишити без задоволення, про що йому повідомити”.²⁵

Так ярлик “ворогів” ще багато часу висів над братами Климушами. Лише через 32 роки, тобто 26 серпня 1990, питання про реабілітацію Климушів знову поставлено у листі М. М. Бандусякам з Ужгорода до військового прокурора Прикарпатського військового округу. Але тоді це питання не було вирішено.

15 лютого 1992 року уже в умовах незалежної України самі сини Василя Климуша — Ігор і Лев та сини Дмитра — Орест і Мирослав звернулися до начальника управління служби безпеки України по Закарпатській області А. М. Ухалю. Той в свою чергу відправив листа від 23 березня 1992 року військовому прокурору Прикарпатського військового округу з проханням вирішити цю справу. 2 лютого 1993 року Климуші були реабілітовані.

Помер Д. І. Климуш у 1959 році.

Крім трьох братів, була репресована і їх сестра Г. І. Кувик зі своїм сином Богданом, який перейшов на нелегальне становище і якому вона допомагала продуктами харчування. Військовим трибуналом Прикарпатського військового округу 30 червня 1949 року вона була засуджена на 25 років таборів і направлена у трудову колонію УМВС Астраханської області Російської Федерації. Але вини за собою не визнавала. Син Мирон 13 вересня 1954 року написав Голові Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкову листа, щоб помилював його матір, яка стала інвалідом у трудовій колонії, але жодних результатів не послідувало.²⁶ Реабілітована 5 вересня 1991 року.

Більше ніж через півстоліття історії краю були повернуті імена відомих громадських діячів Карпатської України Василя та Івана Климушів, Головного команданта “Карпатської січі” Д. І. Климуша, їх рідної сестри Г. І. Кувик.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3739, арк. 14.

2. Там само, арк. 15; Бандусяк М. Негаразди ясінянських газдів // Карпатський край. — 1995. — № 1—4. — С. 52—53.

3. Довганич О. Головний командант // Карпатська січ: Матеріали науково-практичної конференції. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 75.

4. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

5. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 3739, арк. 16—17.

6. Там само, арк. 44.

7. Там само, арк. 59; Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської січі // Карпатська січ: Матеріали науково-практичної конференції. — Ужгород: Гражда, 1996, — С. 11—13.

8. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3739, арк. 18—19, 60.

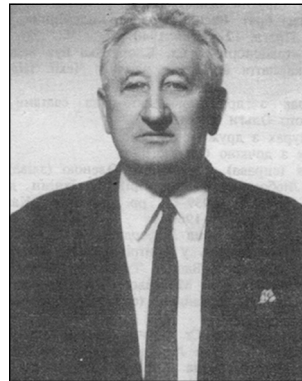
9. Там само, арк. 68—69.

10. Там само, арк. 19—20.
11. Там само, арк. 63.
12. Лемак В. Карпатська січ: тасмне стає явним // Новини Закарпаття, — 1992, — 10 лист.
13. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3739, арк. 31; Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 220—221.
14. Карпатська січ: Матеріали науково-практичної конференції. — Ужгород: Гражда, 1996, — С. 98.
15. Шандор Вікентій. Спомини. — Т. І. Карпатська Україна. 1938—1939. — Ужгород: Гражда, 1996. — С. 327—330.
16. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3739, арк. 25—26.
17. Там само, спр. 3742, арк. 19.
18. Там само, арк. 25.
19. Там само, арк. 8—9.
20. Там само, арк. 94.
21. Там само, спр. 3739, арк. 44.
22. Там само, спр. 3742, арк. 125—127.
23. Там само, спр. 3739, арк. 108.
24. Там само, спр. 3740, арк. 344.
25. Там само, спр. 3742, арк. 110.
26. Там само, спр. 638, арк. 95, 186, 205, 261.

О. Д. Довганич

МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

**КЛОЧУРАК
СТЕПАН
СТЕПАНОВИЧ**

Народився 27 лютого 1895 року в селі Чорна Тиса (тоді присілок Ясіня) Рахівського району в заможній селянській родині. Журналіст, громадський і політичний діяч, один із чільних творців Гуцульської республіки, міністр Карпатської України. Протягом 1946—1957 років відбував покарання в таборах Сухо-Безводне та Воркута. Реабілітований 26 березня 1990 року.

Серед громадських діячів Закарпаття 20—30-х років одне з найпомітніших місць займав С. С. Клочурак. Багато років його ім'я не згадувалося в пресі й літературі, а якщо й називалося, то лише в негативному плані. Сьогодні ж пам'ять воскрешає перед нами обдаровану натуру, талановитого журналіста, редактора багатьох демократичних газет, відомого політичного діяча Карпатської України.

Народився він 27 лютого 1895 року у с. Чорна Тиса Рахівського району в багатодітній родині. Із 18 дітей родини Клочураків дев'ятеро дожили до старості. У кримінальній справі обмаль біографічних даних, не кажучи вже про подробиці життя С. С. Клочурака. Тому фактам про його навчання, службу в армії і роботу в 10—30-х роках доводилося по крихті вишукувати в інших джерелах.

У 1901 році, за часів Австро-Угорської монархії, юнак поступив у початкову школу, про яку у зрілому віці згадував з гіркою: “Так почалася моя наука в школі, завданням якої було калічення наших дитячих душ і виховання з нас ренегатів-мадяронів. Не дивно, що нас, дітей гуцулів, ця чужа школа нічим не приваблювала, бо там не було нічого свого, рідного”¹.

Бачачи неабиякі здібності і великий потяг юнака до знань, у 1905 році батько записав

сина у четвертий клас угорської католицької початкової школи в Ужгороді для опанування угорської мови. Через рік С. С. Клочурак поступив до Ужгородської угорської гімназії, а у 1910 році перевівся у п'ятий клас класичної гімназії у м. Мараморш-Сігет, яку закінчив у 1914 році. Та продовжити навчання у вищій школі не зміг, бо в 1915 році його призвали до лав австро-угорської армії і невдовзі відправили на російський фронт. Тут на повну силу виявилися його військові здібності, і йому присвоїли звання підпоручика. Після поранення тривалий час лікувався, а, одужавши, у 1917 році потрапив на румунський фронт, звідки, у 1918 році його перевели у Прагу. За власним зізнанням, тут він “відчув трагічне становище” своїх земляків та їх “страшну відсталість”.

Це був час, коли Австро-Угорська монархія розпалася і на її уламках велася боротьба за утворення нових держав. Саме про це писав і С. С. Клочурак. “Ідучи з Праги через Будапешт, — зазначав він, — я прибув до свого рідного Ясіня 3 листопада 1918 року. В Будапешті 1 листопада я був свідком державного перевороту. У місті панував такий хаос, що я ледве дістався до переповненого поїзда”.²

У Ясіню на залізничній станції його зустріли озброєні міліціонери, старший із яких просив С. С. Клочурака очолити їх загін з 80 чоловік, створений за власною ініціативою ясінянців для утримання порядку в селі. З того часу і почалася активна громадська і політична діяльність С. С. Клочурака, творця Гуцульської республіки і борця за возз'єднання краю з Україною.

Так, в Ясіню уже за кілька днів після його приїзду чи не вперше на Закарпатті 8 листопада 1918 року відбулися збори селян, на яких С. С. Клочурак, як голова зборів, заявив: “У всіх нас є тільки одна мета, одна ціль — з'єднатися з своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але, щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання під голосування: “Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!” (усі учасники зборів підняли руки з викликами: “Хай живе наша Україна!”), — проти з'єднання з Україною не піднялась жодна рука”.³ Збори обрали Українську народну раду в Ясіню із 42 членів, головою якої став С. С. Клочурак, секретарем — учитель М. Сабадюк.

На першому засіданні була обрана Головна управа з 12 чоловік, яка розташувалася в приміщенні кінотеатру у центрі Ясіня. З членів Головної управи пізніше були створені різні комісії: шкільна, лісова, торговельна, адміністративна, харчова та з лісових робіт. Військова комісія підпорядковувалася голові ради. Всі ці факти свідчать про те, що Українська народна рада в Ясіню була добре організована і обрана на демократичних засадах. Подібні ради були утворені і в багатьох інших селах закарпатської Гуцульщини, а також в Мараморш-Сигеті, Бедевлі, Дубовому на Тячівщині. Вони підтримували ідею приєднання краю до України.⁴

Рух за приєднання Закарпаття до України викликав тривогу в угорських керівних колах. Уряд Угорщини створив у Будапешті Руську народну раду, яка запланувала скликати на 19 грудня 1918 року з'їзд делегатів Закарпаття і обговорити на ньому проект автономії, щоб таким чином утримати його в межах Угорщини. На цей з'їзд із Ясіня виїхала делегація з 8 чоловік з С. С. Клочураком, який виступив тут з палкою промовою. “Наші недавні опікуни, — сказав він як керівник делегації з Ясіня, — надіються, що наш народ настільки неграмотний і несвідомий, що знову натягне ярмо на свою шию. Вони грубо помиляються... Хто з нас любить свій народ, його своєрідну культуру, його звичаї та й віру та хоче йому до кінця життя вірно служити і не хоче його запродати, той повинен це місце з огидою покинути. Ми повинні доказати, що ми не є неграмотне послухне стадо, але гідні сини свого народу”.⁵

Делегати вирішили провести всенародний з'їзд у себе дома в Хусті, щоб там вирішити долю краю. Міністру у справах русинів не вдалося підкупити С. С. Клочурака посадою державного секретаря у цьому міністерстві, бо останній категорично відмовився від такої посади.

18 грудня 1918 року делегати Мараморської жупи зібрали свій з'їзд в Мараморш-Сигеті в інтернаті (гуртожитку) св. Михайла, на якому обрали руську (українську) народну раду на чолі з М. М. Бращайком. С. С. Клочурак став членом проводу цієї ради. Делегати

вирішили скликати всенародний з'їзд в Хусті 21 січня 1919 року (одного делегата від 1000 мешканців), а тим часом угорські війська зайняли Ясіня, ліквідували українську раду, роззброїли міліцію. На посади місцевої управи затвердили угорських чиновників, але такий стан тривав недовго.

6—7 січня 1919 року під час колядування Головна управа закликала односельців до повстання проти угорського війська в Ясіню. Таємно було зібрано 86 озброєних гуцулів.⁶ Організатором і керівником повстання став С. С. Клочурак. Були захоплені всі головні об'єкти села, взято в полон понад 500 угорських солдатів. 8 січня 1919 року відбулося засідання Української народної ради у повному складі, на якому було проголошено Гуцульську республіку на чолі з С. С. Клочураком.

Щоб зміцнити своє становище, гуцульське військо вирушило в похід долиною Тиси. Легко взяло села Кваси, Білин, Рахово, потім Ділове, Великий Бичків і просувалося до Мараморош-Сигета, зайняло його без бою, але потім румунське військо оточило повстанців у Сигетській Коморі, де загинуло 18 гуцульських воїнів і 39 було поранено.⁷ Так трагічно закінчився похід Гуцульської республіки на Мараморош-Сигет, звичайно, не без помилок самого С. С. Клочурака. Але Гуцульська республіка не перестала існувати. Більше того, стала однією із цікавих сторінок українського державотворення.

Намічений на 21 січня 1919 року масовий з'їзд делегатів від закарпатських міст і сіл відбувся в Хусті у фізкультурному залі горожанської школи, незважаючи на велику протидію угорських властей. З'їзд прийняв однозначне рішення про возз'єднання з братами по той бік Карпат, тобто вихід із складу Угорщини і приєднання до соборної України.⁸ С. С. Клочурак брав участь у роботі з'їзду і був обраний членом Руської (української) центральної ради, очолюваної М. М. Бращайком.

Після окупації східної частини Закарпаття румунськими військами С. С. Клочурак та всі члени Ясінянської ради були арештовані і відвезені в Мараморош-Сигетську в'язницю. Невдовзі всіх, крім нього, було звільнено, а його за збройний похід на Сигет, під час якого загинуло 8 румунських солдат, передано у військовий суд. С. С. Клочурак успішно захищався, тому військовий суд покарав його лише на 6 місяців тюремного ув'язнення в тюрмі м. Брашов. Українська дипломатична місія визволила його та земляків-гуцулів і відправила в Україну. С. С. Клочурака було призначено командиром військової сотні, яка воювала у складі війська Української Народної Республіки. У листопаді 1919 року закарпатцям через Польщу вдалося добратися до Чехословаччини. Їх командир повернувся в Ясіня, але не залишився там, а виїхав в Ужгород, з яким з кінця 1919 року пов'язане все подальше його життя і діяльність.⁹ Разом з такими відомими громадськими діячами, як А. Волошин, Ю. Бращайко, І. Панькевич, він став засновником товариства “Просвіта”, установчі збори якого офіційно відбулися 9 травня 1920 року в Ужгороді. Він сприяв заснуванню філії “Просвіти” в рідному селі Ясіню, а у 1921 році також “Учительського товариства” установчі збори якого відбулися в с. Чертеж Ужгородського округу. За його ініціативою були засновані спортивні організації “Січ” в Ясіню, Перечині й Ужгороді. Він був також одним із засновників футбольного клубу “СК Русь”. У 20-х роках С. С. Клочурак закінчив юридичний факультет Братиславського університету ім. Я. А. Коменського.

Із січня 1920 року його життя та громадська діяльність тісно зв'язані з політичними партіями, спочатку з соціал-демократичною, членом президії якої став від її заснування у січні 1920 року, був відповідальним редактором друкованого органу партії — тижневої газети “Народ”, перейменованої в 1921 році на “Вперед”. У 1926 році вийшов із соціал-демократичної партії і зайнявся підприємницької діяльністю — створив фірму зі сплаву лісу рікою Тисою до Великого Бичкова, яка в роки економічної кризи збанкрутувала.

У 1934 році С. С. Клочурак організував українське крило аграрної партії і став головою її української секції. Друкованим органом секції була одна із найбільш прогресивних газет краю — “Земля і воля”, головним редактором якої працював С. С. Клочурак.¹⁰

Він був незмінним членом президії товариства “Просвіта”, а потім і її секретарем, взяв найактивнішу участь в підготовці і проведенні всепросвітнянського з'їзду в Ужгороді 16—17 жовтня 1937 року.

За часів автономної Підкарпатської Русі і Карпатської України С. С. Ключурак працював у редакції газети “Нова свобода”, брав участь у просвітянських з’їздах в Перечині і Рахові, у спільному засіданні двох рад (української і русофільської) про надання краю автономії і про утворення його уряду. Коли 26 жовтня 1938 року уряд очолив А. І. Волошин, С. С. Ключурак став його особистим секретарем, а 2 листопада цього ж року разом з прем’єром побував у Відні, де на арбітражі вирішувалася доля закарпатських міст Ужгорода, Мукачева, Берегова.¹¹ У січні 1939 року А. Волошин рекомендував С. С. Ключурака на посаду третього міністра уряду Карпатської України, але Прага відкинула цю пропозицію і затвердила третім міністром чеського генерала Л. Прхалу, що не могло не викликати хвилю протестів у Хусті.

При створенні 18 січня 1939 року УНО (Українського національного об’єднання) С. С. Ключурак став його членом, а 12 лютого цього ж року був обраний депутатом сойму Карпатської України. Коли ж чехословацький президент Е. Гаха виключив з уряду Карпатської України Юлія Ревая без консультації з А. Волошином, новим міністром господарства, промисловості і торгівлі був таки призначений С. С. Ключурак.

У складній міжнародній обстановці 15 березня 1939 року Карпатська Україна проголосила свою незалежність. Її президентом одноголосно було обрано А. Волошина, новим прем’єр-міністром Ю. Ревая, міністром оборони, або військових справ — С. Ключурака. Та Карпатська Україна опинилася у трагічному становищі, угорські війська з волі Гітлера окупували 15—18 березня 1939 року всю її територію; Уряд Карпатської України через Румунію і Югославію втік до Праги, у протекторат Чехії і Моравії. Тут міністр Ключурак очолив ліквідаційну канцелярію уряду і проживав аж до взяття Праги Червоною армією в 1945 році. Не відчуваючи за собою жодної вини, як і А. Волошин, Ю. Перевузник та М. Долиная, він не виїхав з Чехословаччини на Захід. А уже 20 травня 1945 року радянською службою “Смерш” був затриманий. Постанова на арешт датована 3 червня, а ордер на арешт — 5 червня 1945 року.¹²

В постанові на арешт, написаній в Москві, зокрема було сказано, що “Ключурак, проживаючи на території Чехословаччини, будучи українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу”. При обшуку його квартири було вилучено документи ліквідаційної канцелярії уряду Карпатської України, печатки і штампи канцелярії, 2320 крон.¹³ Арештованого Ключурака, як і колишніх міністрів Ю. Перевузника та М. Долиная, відправили спочатку в московську тюрму Луб’янку, а потім у Лефортовську, а кримінальні справи на усіх трьох об’єднали в одну.

Всі допити С. С. Ключурака, які вів слідчий Вайндорф, стосувалися переважно існування і діяльності уряду Карпатської України, УНО і “Карпатської Січі” та двох меморандумів до керівників фашистської Німеччини в 1939 році. Як активний учасник політичних подій в краї 20—30-х років і добрий знавець історії Підкарпатської Русі, зокрема утворення Карпатської України, він подав відомості про деталі формування двох урядів за період з 26 жовтня 1938 до 15 березня 1939 року, існування Українського національного об’єднання (УНО), його програму і діяльність, закарпатську еміграцію в Празі, роботу ліквідаційної канцелярії колишнього уряду та підготовку і написання меморандуму до міністра закордонних справ третього рейху Ріббентропа.

Всі ці події розглядалися радянським слідством як ворожа антирадянська і антикомуністична діяльність, зв’язана з українським буржуазним націоналізмом.

Вся турбота колишнього уряду Карпатської України та її президента про долю рідного краю кваліфікувалися як діяльність проти Радянського Союзу. Зокрема, це видно з таких фактів. Ще коли А. І. Волошин перебував в місті Црквеніца (Югославія), добираючись до Праги, німецький консул повідомив останнього, що з ним бажає зустрітися Ріббентроп з питання визначення кордонів і вироблення проекту автономії Карпатської України в межах Угорщини. До А. І. Волошина в Берлін, який займався подібним проектом, за дорученням чеського прем’єра їздив С. С. Ключурак з тим, щоб умовити колишнього президента повернутися до Праги. Варто відмітити, що зустрічі чи розмови з приводу проекту автономії з Ріббентропом не відбулися.

На допитах С. С. Клочурак розповів, як зародилася ідея написання меморандуму до міністра закордонних справ Німеччини. Коли в кінці жовтня 1939 року до Праги прибули із Закарпаття Ю. Ю. Перевузік та М. П. Долинай, а з Братислави приїхав Ю. М. Ревай, у листопаді всі вони зустрілися на квартирі А. І. Волошина. Ю. М. Ревай і Ю. Ю. Перевузік повідомили, що в пресі піднято питання про те, щоб у сучасних умовах вирвати Карпатську Україну з-під влади Угорщини і приєднати її до Словацької держави. Крім цього, поштовою послужила також така подія, як приєднання до Радянського Союзу у вересні 1939 року Західної України. Цю думку підхопили всі присутні і вирішили офіційно звернутися до Німеччини з меморандумом.

Ініціатором підготовки і написання меморандуму став Ю. Ю. Перевузік, який через кілька днів приніс його текст на квартиру А. І. Волошина для обговорення. Крім відсутнього Ю. М. Ревая, проект меморандуму обговорили четверо присутніх. Були зроблені деякі доповнення до проекту, тут же перекладеного його на німецьку мову. Після передруку документ підписали А. І. Волошин, С. С. Клочурак, Ю. Ю. Перевузік і М. П. Долинай. Ю. Ю. Перевузік поїхав із меморандумом до Братислави, де його підписали Ю. М. Ревай та А. І. Штефан, які там проживали. Із Братислави один примірник надіслали в Берлін міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу, другий — Словацькому уряду, а третій було передано на зберігання в архів ліквідаційної канцелярії.¹⁴

Тут же треба сказати і про лист-меморандум, підготовлений на ім'я канцлера Німеччини А. Гітлера нібито від імені А. І. Волошина. Коли останній ознайомив з ним С. С. Клочурака, той дав листу негативну оцінку. А на його запитання, чи давав Волошин згоду на проектувану посаду голови української монархічної держави, той відповів, що такої згоди нікому не давав. До речі, про якісь результати цього листа нікому нічого не відомо і поки що ніде в архівах Німеччини такого не виявлено.¹⁵

С. С. Клочурак дав свою оцінку й іншим фактам і подіям 1938—1939 років. Зокрема про Віденський арбітраж він сказав, що ні Волошин, ні він не змогли відіграти жодної ролі у відстоюванні цілісності території Карпатської України, бо між Ріббентропом і Чіано все раніше було погоджено, вони тут просто продиктували свої умови.¹⁶

Щодо оцінки і діяльності партії УНО С. С. Клочурак взагалі висловився, що об'єднання “ні ідейно, ні організаційно оформлене не було”. Але, щоб звинуватити його в антирадянській і націоналістичній діяльності, для підкріплення цього у справі додані протоколи допитів колишнього секретаря УНО А. М. Ворона, а також М. М. Бандусяка та Ю. М. Брашайка. Хоч для обвинувачення С. С. Клочурака слідство не мало речових доказів, крім двох згаданих меморандумів, воно таки передало слідчі матеріали на суд особливої наради.

26 грудня 1945 року особлива нарада при міністрі державної безпеки СРСР “за участь в антирадянській націоналістичній організації” засудила С. С. Клочурака на 8 років виправно-трудових таборів і відправила його у табір Сухо-Безводне, а потім у Воркуту.

Коли відбув строк покарання в 1953 році, його не відпустили додому, а зачитали нову постанову про довічне перебування у Воркуті (довічне заслання), яке приголомшило С. С. Клочурака. У зв'язку з цим він звернувся до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова з листом, у якому зокрема писав: “Переконаливо прошу Вас, дайте мені дряхлому старику, те небагато, що мені ще до кінця мого життя залишилося дожити серед своєї сім'ї. Цим самим повернете щастя цілій родині, яка за добро відповідь добром разом зі мною. Зніміть з мене заслання і дозвольте виїзд у Чехословаччину”.¹⁷

У жовтні 1957 року С. С. Клочураку дозволили виїхати до родини в Прагу. Але “ходіння по муках” і тут продовжилося. Щоб одержати пенсію, на 74 році життя він змушений був влаштуватися на важку роботу в геологічне розвідувальне підприємство, бо йому не зараховували до робочого стажу ні років міжвоєнного періоду, ні довгого табірною ув'язнення. У 1969 році таки одержав мізерну пенсію і зайнявся підготовкою і написанням спогадів, які вийшли під назвою “До волі” у 1978 році в Нью-Йорку. Після цього працював над їх другою частиною, що охоплювала події його життя з 1920 до 1945 року і готував матеріали до третьої частини, про перебування в таборах ГУЛАГу.

Але у 1979 році на празькій квартирі С. С. Клочурака зробили обшук і конфіскували його матеріали: рукописи спогадів, підготовчі чорнові начерки, виписки з преси, книжки, журнали, тощо. Шокований всім цим, він захворів і 8 лютого 1980 року помер. Смерть С. С. Клочурака залишилася непомітною: ні в Україні, ні на Пряшівщині не було надруковано жодного некролога. Реабілітовано видатного культурно-освітнього і політичного діяча лише 26 березня 1990 року. У висновку про реабілітацію зокрема було сказано: “У кримінальній справі відсутні будь-які конкретні докази про те, що Клочурак проводив ворожу діяльність проти СРСР, а інкриміновані йому дії по ст. 58-4 КК РРФСР не знайшли свого підтвердження”.¹⁸

* * *

1. Клочурак Степан. До волі. — Нью-Йорк: Карпатський союз, — 1978. — С. 28.
2. Клочурак Степан. До волі. — Ужгород, 1992. — С. 42.
3. Там само — С. 46—47.
4. Мушинка Микола. Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. — Ужгород, 1995. — С. 16.
5. Клочурак Степан. До волі. — Нью-Йорк, 1978. — С. 114—115.
6. Клочурак Степан. До волі. — Ужгород, 1992. — С. 62.
7. Мушинка Микола. Лицар волі. — С. 26—27.
8. Новини Закарпаття. — 1992, — 2 лип. Срібна земля. — 1994. — 22 січ.
9. Мушинка Микола. Лицар волі. — С. 34—35, 40, 42.
10. ДАЗО: ф. 2558, оп. спр. 5369, арк. 88.
11. Мушинка Микола. Лицар волі. — С. 79, 83, 89.
12. ДАЗО: ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 11.
13. Там само, арк. 1, 5.
14. Там само, арк. 87.
15. Там само, арк. 101—102.
16. Там само, арк. 111.
17. Там само, арк. 266.
18. Там само, арк. 304.

П. П. Попович

БЕЗПІДСТАВНО ВІДРАХОВАНИЙ З АРМІЇ

**КОДРІШ
МИХАЙЛО
МИХАЙЛОВИЧ**

Народився 6 листопада 1919 року в с. Пасіка Свалявського району в селянській родині. Військовий діяч колишньої Чехословаччини, генерал-майор. Протягом 1939—1943 років відбував покарання в Північно-дорожньому таборі Комі АРСР. Звільнений 25 січня 1943 року. Реабілітований 9 квітня 1992 року.

У мальовничій долині Латориці і на прилеглих до неї горбах розкинулося передгірське село Пасіка Свалявського району. Тут у селянській родині 6 листопада 1919 року народився син, якого нарекли іменем батька Михайлом. Зі школи приносив не тільки відмінні оцінки,

а й мав потяг до художньої творчості, а згодом і до радіотехніки. Започатковане в школі захоплення радіотехнікою стало його спеціальністю на все трудове життя.

М. М. Кодріш був сином свого народу, який випив не одну чашу горя упродовж своєї багатостарадальної історії. Але те лихоліття, що прокотилось по краю на роздоріжжі 30-х — 40-х років ХХ століття, перевершило всі попередні. Його часові виміри започатковані Мюнхенською змовою та Віденським арбітражем, в результаті якого Угорщина анексувала південну частину краю з містами Ужгород, Мукачево й Берегово та майже 100 сільськими населеними пунктами. Це складало три чверті економіки краю. У Карпатській Україні перерізло майже всі залізничні й шосейні магістралі.

Справжнє горе настало з 15 березня 1939 року, коли Карпатську Україну окупувала гортіївська Угорщина. Край перетворено в широку мережу тюрем і концтаборів, куди окупанти кидали патріотів. Терором і насиллям, жорстокими репресіями без суда й слідства нова влада намагалась зламати моральний дух людей, їх здатність боротися, відстоювати свою честь, права і свободу. Та, незважаючи на все це, у русі Опору окупантам брали участь не тільки дорослі, а й молодь. Саме тоді із вуст в уста передавались тужливі слова вірша.

*Ти, Карпатська земле наша,
У барвінок вбрана.
Чом ти стала дітям своїм,
Мов на серці рана?
Ти одна для нас на світі,
Як одна і доля.
Ох, висока ціна щастя!
Більш дорожча воля!*

Закарпатці вірили, що ось-ось прийде воля зі Сходу. А щоб прискорити цей прихід, масово переходили в Україну. Йшли вони, прагнучи не тільки волі, але й освіти та вільної праці. Йшли з чесними й благородними намірами, з надією на швидке повернення додому в ролі визволителів. Ніхто й не уявляв собі, що потрапить до таборів ГУЛАГу, в які їх заженуть на підставі рішень особливих нарад при НКВС СРСР на три, а то й п'ять і навіть на вісім років.

Серед тих, хто подався за Карпатські перевали, був і М. М. Кодріш. 1 жовтня 1939 року, перетнувши угорсько-радянський кордон, йшов туди, де, як здавалось, небо злучається з землею, туди, де, за переказами, залізні стовпи підтримують небо, де, як уявлялось, прекрасне життя, а для біженців Конституцією гарантована воля. Та замість омріяної волі 12 жовтня 1939 року його арештували і відправили в Сколівську тюрму.¹ Потім були тюрми міст Херсона і Миколаєва.² В останній йому зачитали постанову особливої наради, якою за статтею 80 КК УРСР його позбавили волі на 3 роки за нелегальний перехід кордону. З цієї тюрми його відправили до Північнодорожнього трудового табору Комі АРСР, де велося будівництво залізничної колії.

Як відомо, руйнування людини починається з поневолення, повного пригноблення, виключення з духовного світу й громадського життя. Коли його з іншими невільникми завели за величезні ворота, густо оточені вздовж і в поперек та по діагоналі колючим дротом, вони стали просто юрбою. Людські знання втратили сенс, знецінилися до нуля, але в'язень був ще чогось вартий, якщо має міцні ноги, руки, легені, серце, тобто був здатний виконувати тяжку фізичну працю. Навіть ім'я людини в таборі не було потрібне, бо пильнували тут лише гурт, пильнували як стадо худоби, аби не меншало за кількістю голів.

М. М. Кодріш рахував дні й місяці, коли настане 1 жовтня 1942 року. Його таки дочекався. Але звільнення не було. Доля усміхнулась тільки 25 січня 1943 року.⁵ Після звільнення його направили в Бузулук, куди прибув 11 березня 1943 року.⁶ Через місяць став слухачем школи молодшого командного складу, яку закінчив 30 червня. У Новохоперську закінчив курси з основ радіотехніки. Як радист окремого взводу 1-го піхотного батальйону пішов фронтними дорогами.⁷ У цьому взводі розпочалася бойова співпраця автора цих рядків з М. Кодрішем.

Серед учасників 1-ї Чехословацької окремої бригади селянських синів було дев'ять з десяти. Ми представляли ту частину наших земляків, яка не тільки сіє, але й вирощує хліб, оберігає і збагачує мову, береже і розвиває матеріальну й духовну культуру.

Що примусило селянських синів поміняти рала на списи? Зіткнення з кривавою окупацією рідної землі угорськими фашистами, на терені якої на рубежі 1938—1939 років виникла Карпатська Україна. Ми віч-на-віч зустрілись з Другою світовою війною, яку розв'язала фашистська Німеччина, з війною, у яку було втягнуто 61 державу з населенням 1,7 млрд. чоловік. Військові дії велись на території 40 країн. Ці трагічні обставини підняли закарпатських долинян і верховинців супроти ворога. Це кликало патріотів на фронтіві дороги, щоб покласти край виснажливому горю, очистити батьківську землю від чужоземної нечисті.

Коли ешелони з воїнами 1-ї Чехословацької окремої бригади вирушили з Новохоперська і наближались до української землі, воїни-закарпатці з великим душевним болем спостерігали зруйновані міста й села, покручені залізничні рейки, розбиті й викинуті з колії вагони, безліч воронки від бомб, купи звалищ, із яких подекуди, мов чорні обеліски, височіли тільки комини. Від побаченого застивала в жилах кров, а очі шукали людей. Та їх не було. І чим ближче до Дніпра — картини ставали страшнішими.

Нам випала велика честь — визволяти Київ. Бій був запеклим. Нелегко було і зв'язківцям. Від них залежала можливість чітко керувати наступаючими підрозділами, добре орієнтуватись у взаємодії з сусідами, нерідко виконували з піхотинцями одне й те ж завдання — очищали від ворога бліндажі і будинки, не кажучи про гасіння пожеж тощо. Серед воїнів уже тоді виділявся М. М. Кодріш, який відмінно виконував свої обов'язки. За це й був нагороджений Чехословацьким військовим хрестом 1939 року.⁸

Війська, що визволяли Київ, відразу вступали в бій з контратакуючими частинами ворога. 1-а Чехословацька окрема бригада також зайняла визначену їй ділянку фронту, з якої було видно, як нескінченною вереницею бредуть німецькі військовополонені, представники тієї армії яка зробила немало злочинів у Югославії, Франції, Бельгії та інших окупованих країнах Європи, представники якої на радянській землі живими закопували у землю і топили у колодязях, вшали на деревах людей, російським, українським і білоруським дітям вирізували на грудях п'ятикутні зірки і масово розстрілювали мирне населення. У цій ситуації треба було володіти своїми нервами.

Фашисти сподівались повернути собі втрачений Київ. Тому вели контратаки, одну за другою. Зірвати їхні плани було основним завданням військ, що стояли на лінії оборони. Воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади спочатку вели оборонні бої біля населених пунктів Васильківського, пізніше Фастівського районів. Наприкінці грудня 1943 року розпочалась Житомирсько-Бердичівська наступальна операція. Воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади наступали в напрямку Білої Церкви. На підступах до неї розташовані села Руда і Шамраївка. Брати їх довелося штурмом. У цій ситуації успіх залежав від вмілого маневрування військовими підрозділами, а тут уже потрібна була чітка робота зв'язківців. З цим завданням вони справились, про що відзначено у наказі командування бригади. Серед воїнів, які тут названі, було й прізвище М. М. Кодріша.

Біла Церква була визволена 4 січня 1944 року. Ряд військових частин відзначено високими нагородами, серед них Чехословацьку окрему бригаду — орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня. Далі були бої на Жашківщині Черкаської, Ільменецького району Вінницької області і участь бригади в ліквідації Корсунь-Шевченківського ворожого угруповання. За успішне забезпечення радіозв'язку в 1-му піхотному батальйоні М. М. Кодрішу присвоєно звання четаря.⁹

3 квітня 1944 року започатковано організацію 1-го Чехословацького армійського корпусу, у складі якого утворюється 3 піхотна бригада. До неї увійшов 4-й винищувально-протитанковий артилерійський полк. Начальником зв'язку цього полку був призначений підпоручик М. М. Кодріш.¹⁰ У складі цієї військової частини він пройшов з боями Карпато-Дукельську наступальну операцію, а в січні 1945 — Ясло-Горлівську. Це була складова

частина наступу Червоної армії водночас на 1200-кілометровому фронті від Балтійського моря до Карпат.

У Ясло-Горлівській операції брали участь п'ять артилерійських полків та один танковий батальйон 1-го Чехословацького армійського корпусу. Вперше за роки війни для артилерії була запроваджена нова тактика ведення бою. За кожною батареєю закріплювалися ворожі цілі, які обов'язково повинні бути знищені, і кількість їх на період артпідготовки не перевищувала двох. Це дуже висока вимога. «Щоб виконати її, — вказував К. С. Москаленко, командуючий 38-ю армією, — особовий склад батареї мав добре знати координати цілей, організувати постійне спостереження за ними і в потрібний момент завдати по них точного удару. І не лише на якийсь час примусити противника припинити вогонь, а повністю знищити його вогневі засоби... Для цього недостатньо було вести вогонь по цілях із закритих позицій. Вимагалось діяти по-снайперськи, а саме високе вміння гарматної обслуги і виділення частини артилерії для ведення вогню прямою наводкою».¹¹

Реалізація цієї тактики ведення бою артилерією ставила нові вимоги до зв'язківців. Необхідно було забезпечити чіткий зв'язок батареї зі спостережним пунктом, постійно передавати відомості про стан ворожого вогневого об'єкту та зміни місця його розташування. І зрештою про виконання поставленого завдання.

Цю копітку роботу провели зв'язківці 4-го винищувального протитанкового полку 1-го Чехословацького армійського корпусу під керівництвом начальника зв'язку поручика М. М. Кодріша. Разом з артилеристами вони удостоїлись високої нагороди — полк серед інших отримав найменування «Ясельський». В честь цього 19 січня 1945 року в Москві був даний салют з 224-х гармат двадцятьма залпами.¹²

У середині січня 1945 року 1-й Чехословацький армійський корпус після оборони на рубежі річки Ондави перейшов у наступ. За два дні були визволені 43 населені пункти, серед них Бардіїв і Зборів. У цих боях також відзначились зв'язківці під командуванням М. М. Кодріша. Далі були бої за визволення Попрада, очистка від ворога району Високих Татр, взяття Ліптовського Мікулаша, битва в гірському масиві Велика і Мала Фатра, визволення Жиліни та бої у Східній Моравії.

Поручик М. М. Кодріш зі своїми радистами були першими, хто почув: «Війні — кінець!» «Світові — мир!». Вони були першими, у кого на очах з'явилися сльози радості. Як й інші воїни, вони не плакали, коли салютували над могилами фронткових побратимів. Але цього травневого дня ніхто не міг утримати сліз і не соромився їх. З душевним піднесенням усі бійці з усіх видів ручної зброї салютували Великій Перемозі.

14 травня 1945 року М. М. Кодрішу присвоєно звання надпоручика.¹³ Він вирішив стати кадровим офіцером, для цього, закінчивши навчання в реальній гімназії в Новім М'єсті, продовжив студії у військових закладах, на десятимісячних курсах офіцерів-зв'язківців. Тепер його назвали начальником військового підрозділу, що дислокувався неподалік від Праги, в м. Міловіце. Одночасно продовжував навчання. Наступна служба — вже в чинах капітана, майора і підполковника — пов'язана з військовими частинами, розташованими в Брно, Пісеку, Оломовці і Новому М'єсті над Вагом.¹⁴

Із серпня 1957 року підполковник М. М. Кодріш став аспірантом військової академії в Брно. У вересні 1960 року захистив тут кандидатську дисертацію і в чині полковника працював науковим співробітником, заступником начальника і начальником кафедри інженерного факультету.¹⁵ Із вересня 1965 року по серпень 1967 працював у Єгипеті, в Каїрі, офіцером-консультантом радіотехнічних сухопутних збройних сил та авіації.¹⁶ Після повернення в Чехословаччину продовжував працювати у військовій академії в м. Брно. Обіймав посаду заступника начальника наукової частини.¹⁷

Настав сумний і тривожний серпень 1968 року. Війська Варшавського договору вступили в Чехословаччину. Колишні визволителі стали окупантами. Серед тих, хто протестував проти цього, був і полковник М. М. Кодріш. Це стало причиною звільнення його з роботи в академії і заведення на нього кримінальної справи за політичними мотивами. Після розгляду цієї справи 31 січня 1972 року його відрахували з кадрів армії і позбавили військового звання.

Морально й матеріально пригнічений, Михайло Михайлович майже два десятиліття добував хліб насущний на різних фізичних роботах. Тільки 2 травня 1992 року Міністерство народної оборони Чехословаччини переглянуло його персональну справу, і М. М. Кодріша, як безпідставно відрахованого з армії, було політично реабілітовано з відновленням військового звання, пільг і пенсії відповідно до чинного законодавства.

Після реабілітації полковник М. М. Кодріш включився в активну громадську ветеранську роботу. Його обрали заступником голови Центрального комітету Чехословацьких борців за свободу і заступником голови Чехословацького товариства легіонерів. У цій ролі він організував ряд акцій з надання матеріальної допомоги закарпатцям — колишнім воїнам 1-го Чехословацького армійського корпусу. З цією метою разом з Василем Кучерявим та Василем Петруньом вони побували майже у всіх містах і районах Закарпаття. За його ініціативою Міністерство оборони Чеської Республіки на свої кошти запросило в травні 1995 року п'ядесят колишніх воїнів до Праги на святкування 50-ої річниці Великої Перемоги над фашизмом. Вони були присутні на прийомі, який дав на честь воїнів-визволителів Президент Чеської Республіки Вацлав Гавел.

М. М. Кодріш разом з В. С. Кучерявим провели велику роботу серед колишніх наших земляків, які в 1939—1941 роках переходили угорсько-радянський кордон і були засуджені за статтею 80 КК УРСР. Закарпатським обласним судом вони були реабілітовані і за період перебування в тюрмах і таборах їм виплатили компенсацію. М. М. Кодріша Закарпатський обласний суд реабілітував 9 квітня 1992 року.¹⁷

На початку 1995 року відповідні військові інстанції Чеської Республіки повернулися до розгляду справи полковника М. М. Кодріша. Враховуючи його внесок у підготовку офіцерського складу армії та посад, які він раніше обіймав, вони надіслали клопотання президенту Чеської Республіки Вацлаву Гавелу, який 8 травня 1995 року присвоїв йому військове звання генерал-майора. Генерал М. Кодріш дедалі активніше зміцнював зв'язки з закарпатцями-ветеранами 1-го Чехословацького армійського корпусу. Одночасно відвідував своїх родичів у с. Пасіці та м. Сваляві. Й надалі планував організувати гуманітарну допомогу колишнім фронтовикам. Та підступна хвороба завадила цьому. Після важкої хірургічної операції 22 жовтня 1999 року генерал-майор М. М. Кодріш помер. Його поховали з військовими почестями на кладовищі в м. Брно.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3095, арк. 2.
2. Там само, арк. 11.
3. Там само, арк. 22.
4. Там само, арк. 33.
5. Там само, арк. 34.
6. Військовий архів реєстрації осіб м. Трнава, Словацька Республіка. Список особового складу, С. 4.
7. Там само.
8. Шлях до волі: Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму 1939—1945 роки. — Пряшів: Музей української культури в Свиднику, 1966. — С. 3.
9. Список особового складу, С. 4.
10. Там само.
11. Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі 1943—1945. — Київ: Політвидав України, 1984. — С. 534—535.
12. Людвик Свобода. Від Бузулука до Праги. — Київ, 1964. — С. 362.
13. Список особового складу, С. 4.
14. Там само.
15. Там само. — С. 2.
16. Там само. — С. 4.
17. Постанова Закарпатського обласного суду від 09.04.1992 р. Довідка.

ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПЕДАГОГ

**КОПИН
ЮЛІЙ
ЮРІЙОВИЧ**

*Народився 13 жовтня 1919 року в селі Нижні Ремети Берегівського району в селянській сім'ї.
Громадсько-політичний діяч і педагог. Після нелегального переходу кордону СРСР упродовж 1940—1942 років відбував покарання в таборі Воркута Комі АРСР. Звільнений 22 грудня 1942 року. Реабілітований 21 березня 1980 року.*

Ю. Ю. Копин, як і багато мешканців Закарпаття його покоління, пройшов складний бойовий і трудовий шлях. Він добре затирав різні режими тих країн, до складу яких у 20—40-ві роки входило Закарпаття.

Нелегким було тоді життя абсолютної більшості багатодітних родин, до яких належали Копини. У подружжя Юрія Васильовича та його дружини Ганни було семеро дітей — четверо синів і три доньки. Батько Юлія був людиною працювитою, чемною, за що користувався повагою серед односельчан. Не випадково його було обрано делегатом I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Досягши відповідного віку, Юлій почав навчатися у народній школі рідного села. Батько помітив потяг сина до науки і після закінчення чотирьох класів відправив його до Берегова в горожанську школу. Закінчивши тут три класи, Юлій не зміг вчитися далі через нестачу коштів.

Як старший із дітей, відчув необхідність допомагати батькам, щоб якимось виходити із матеріальної скрути, і уже чотирнадцятирічним юнаком почав працювати разом з батьком взимку на лісоповалі у маєтку графа Желінського, а весною і влітку — на Берегівському цегельно-черепичному заводі братів-фабрикантів Контів. Праця тут була сезонною. Для утримання себе й допомоги сім'ї доводилось ходити по наймах у різні місця.

Юлій був допитливим юнаком. У сімнадцятирічному віці вступив до Підкарпатської спілки молоді, за діяльністю якої пильно слідували репресивні органи Чехословацької республіки.

Наприкінці тридцятих років на європейському континенті виникла загроза воєнної агресії, що виходила з боку фашистської Німеччини, союзницею якої стала і Угорщина. Вона супроводжувалася розгулом шовінізму, посиленням репресій, особливо проти прогресивних сил. На початку листопада 1938 року згідно з так званим Віденським арбітражем війська Угорщини окупували південно-західну частину території Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегово, а у березні 1939 року зайняли всю територію краю. Однією з форм протесту існуючому режимові було ухилення молоді допризовного віку від служби в угорській армії. Так зробив і Ю. Ю. Копин.

У 1940 році він разом зі своїми друзями став працювати землекопом неподалік від кордону Радянського Союзу на будівництві дотів, дзотів та протитанкових укріплень, що отримали назву “лінії Арпада”. Тут він і його друзі отримали звістку про те, що їм загрожує призов на службу в угорську армію.

“Будучи антифашистом, — писав він згодом, — я не міг дозволити собі йти на службу в угорсько-фашистську армію, яку готували до розбійницького походу”.¹ Для уникнення

призову разом з односельчанином І. М. Локесом та мешканцем с. Онок Виноградівського району Ю. І. Потокі вирішили утекти до Радянського Союзу. Всі троє пересікли кордон в ніч з 21 на 22 жовтня 1940 року. Їх затримали радянські прикордонники в районі села Осмолода Станіславської (тепер Івано-Франківської) області. Попередньо допитавши, відправили в тюрму містечка Надвірна. Тут 6 листопада 1940 року відбувся другий допит. На ньому Ю. Ю. Копин говорив про те, що він “бажав служити в Червоній армії. До того ж я думав, що Угорщина буде воювати з СРСР, а я проти Червоної армії не бажав воювати і втік в СРСР із Угорщини з метою покращення свого життя”.²

Із Надвірної його відправили у тюрму м. Станіслава. Перебування в ній, як згодом згадував Юлій, було одним з найважчих періодів за час арешту. Тюрма була переповнена втікачами. У його камері перебувало понад сімдесят чоловік. Не всім вистачало місця для того, щоб хоч боком лягти на підлогу й підкласти під голову руку. Так продовжувалося до весни 1941 року.

21 червня 1941 року постановою особливої наради Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР його разом з І. М. Локесом та Ю. І. Потокієм засудили за ст. 80 Карного кодексу УРСР в редакції 1927 року на 3 роки виправно-трудових таборів. Спочатку його направили в тюрму м. Старобельська (нині Луганської області), а потім на північний схід в один із вугледобувних районів СРСР. З 1 липня 1941 року він опинився у Воркутинському таборі, де працював на вугільних шахтах і перебував під вартою до 22 грудня 1942 року.

Умови праці шахтарів у Воркуті були страхітливими. До того ж ускладнювалися поганим харчуванням і складними побутовими та суворими географічними умовами. Щоб якось прожити, необхідно було не лише виконувати, але й значно перевиконувати норми виробітку. Як й інші засуджені, він працював на шахті фактично безплатно.

Наприкінці 1942 року у Воркутинський табір донеслася вістка про амністію громадян Чехословаччини і направлення їх до окремої військової частини, що формувалася у м. Бузулук тодішньої Чкаловської області під командуванням Людвіка Свободи. Для закарпатців, що перебували у різних таборах, це була радісна звістка.

Але на шляху до звільнення ставало ще чимало різних перешкод. Табірному начальству потрібні були безплатні робочі руки. Через це воно не поспішало відправляти закарпатців в Бузулук. Чимало амністованих навіть після відповідного Указу Верховної Ради СРСР продовжували й далі працювати в таборах. Серед них був і надзвичайно виснажений важкою працею Ю. Ю. Копин.

Аж одного ранку в другій половині грудня 1942 року охорона сказала: “Забирай свої речі і йди у барак, у якому збираються ті, кого відправляють до Бузулука”. Речі пакував із величезною радістю, але був настільки знесилений, що сам не міг дійти до пункту збору, а бажання добратися туди було наймовірніше сильним. Виручили друзі. Взяли Юлія під руки і повели до барака.

Згадуючи цей щасливий день, Ю. Ю. Копин деталізував, як з величезним нетерпінням дочекувався моменту, коли всі зібралися, уважно слухав, як зачитувались прізвища звільнених, нетерпляче чекав, коли назовуть і його ім’я. Почувши, від радості на якусь мить аж знепритомнів. Не вірилося, що уже вільний. Щоб переконатися в цьому, почав перепитувати присутніх, чи це правда. Вони підтвердили.

Підготовленим для відправки спеціальним ешеленом до Бузулука закарпатцям було видано обмундирування і пайок на двадцять днів дороги. Це був хліб та оселедці. З’їли за 5 днів. А попереду залишилося ще сотні кілометрів шляху. Хотілося їсти, почали підбирати викинуті відходи із з’їденого напередодні. І до всього у вагонах ешелону, необладнаних як слід, гуляв холод. Щоб роздобути якісь харчі, на стоянках віддавали за будь-яку їжу все, що мали. Відтак супроводжуючі ешелон попереджали населення на стоянках, щоб негайно розходилося, бо везуть бандитів.

У Бузулуці сформували військові підрозділи для короткочасного навчання і подальшої відправки на фронт. Юлія призначили у протитанкову артилерію. Ще під час навчання, а потім і в боях, помітив, що озброєння досить застаріле і не дуже ефективне при використанні. Лише під час бойових дій на підступах до Києва почалася заміна старої зброї на новішу, кращу за попередню.

У Чехословацькій окремії бригаді, а потім у корпусі, під командуванням Людвіка Свободи Ю. Ю. Копин пройшов славетний бойовий шлях. Він брав участь у боях за визволення Києва, Василькова, Фастова, Білої Церкви та інших міст України, у боях на Дукельському перевалі внаслідок контузії потрапив у шпиталь словацького міста Пряшів. Після лікування знову повернувся до лав діючої армії і дійшов до Праги, де зустрів день Перемоги. На фронті Ю. Ю. Копин пройшов шлях від рядового солдата до поручика. За участь у бойових діях нагороджений багатьма орденами і медалями СРСР і Чехословаччини.³

У вересні 1945 року Юлій, демобілізований із чехословацької армії, повернувся у рідне село Нижні Ремети. Спочатку працював у домашньому господарстві, а потім виїхав до Берегова, де продовжував навчання і водночас трудився на різних роботах, брав активну участь в організації населення на повоєнну відбудову і розвиток народного господарства. Як одного із добрих організаторів, активного учасника громадсько-політичної роботи в районі, його обирали на відповідальні керівні посади в державних і партійних органах, а 2 березня 1953 року обрали головою Берегівської міськради.

Молодий 34-річний голова мав уже життєвий досвід. Очоливши міську раду активно спрямовував колектив виконкому, а також депутатів на розвиток економіки і поліпшення добробуту населення. Тоді в місті в основному було слабо розвинуте кустарне виробництво, провідне місце в якому належало трьом цегельно-черепичним заводам — працювали серйозно і мали застаріле обладнання.⁴ Враховуючи наявність достатньої кількості робочих рук, керівництво міськради та її голова подбали про розвиток галузей промислового виробництва, які забезпечувалися місцевою сировиною, перш за все про виноробство, переробку тютюну, шкіри. Розбудовувалася матеріальна база швейного виробництва. Було споруджено корпус харчкомбінату.⁵ Розширювалося виробництво будівельних матеріалів. Голова міськради зосереджував увагу керівників підприємства на покращенні якості виробленої продукції. І це давало позитивні наслідки.

У 1954 році Ю. Ю. Копин поступив на заочне відділення юридичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, де навчався лише до 1955 року. У цьому ж році був направлений на навчання у Вищу партійну школу до Києва, у зв'язку з чим перевівся на заочне відділення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Партійну школу при ЦК Компартії України закінчив у 1959 році. Через рік завершив навчання і на заочному відділенні юридичного факультету.

З 1961 по 1963 рік Ю. Ю. Копин знову працював головою Берегівського міськвиконкому. Тепер став приділяти увагу розвитку міста, особливо його розбудові. Із розвитком промисловості зростала і кількість населення, велика частина якого не мала квартир. Вихід із скрутного становища знаходили в розвитку індивідуального будівництва. Так, на сесії Берегівської міськради Ю. Ю. Копин вказував, що в індивідуальному житловому будівництві багато недоліків, і боротьбу з ними працівники міськкомунгоспу не ведуть. Необхідно спрямувати їх зусилля на те, щоб постійно займалися індивідуальним будівництвом, адже це розширення житлового фонду.⁶

Так, у 1961 році він дав принципову оцінку цим недолікам. У доповіді “Про стан індивідуального та відомчого житлового будівництва в місті” зокрема він піддавав критиці архітекторів, які під забудову видавали землю безперспективно, не враховуючи архітектурних вимог та громадських потреб. Вільні земельні ділянки в центральній частині міста виділені і забудовані одноквартирними і одноповерховими житловими будинками призвели до того, що місто було позбавлено можливості проводити будівництво таких соціально-культурних установ, як школи, крамниці, дитсадки, дит. яслі, заклади побутової сфери.⁷

Голова міськради приділяв увагу і розвитку освіти. Це питання 7 вересня 1962 року обговорювалося на засіданні одинадцятої сесії міськради. У своєму виступі він навів ряд фактів, які свідчили про низький рівень навчально-виховної роботи в окремих школах.⁸

Питання організації боротьби з порушеннями громадського порядку у місті розглядалося на восьмій сесії Берегівської міськради сьомого скликання 24 квітня 1962 року.

Ю. Ю. Копин закликав всіх депутатів, педагогічні колективи шкіл, товариські суди, дружинників та всю громадськість міста активно розгорнути боротьбу за повне викорінення антигромадського паразитизму та правопорушень.⁹

Певний час працював на партійній роботі в Ужгороді. Згодом повернувся до Берегова, де з 1963 по 1979 рік був директором Берегівської вечірньої середньої школи. “За час роботи в школі проявив себе сумлінним, вдумливим керівником і педагогом школи” — відзначав у характеристиці на нього 18 січня 1980 року завідуючий Берегівським районним відділом освіти В. Овсак.

За станом здоров'я 1 листопада 1979 року пішов на пенсію, як інвалід третьої, а з 1992 року — другої групи. Відпрацювавши понад три десятиріччя на різних посадах, не міг заспокоїтися, що досі не був реабілітований. Констатуючи це у листі прокурору Закарпатської області від 20 листопада 1979 року, він писав: “При всьому цьому я залишився у полоні жахливого гнітючого почуття своєї моральної неповноцінності. З наростанням похилого віку, при погіршенні стану здоров'я, це почуття загострюється”.¹⁰ Тому він просив переглянути його кримінальну справу, “реабілітувати мене, повернути мені моє чесне ім'я з тим, щоб в умовах похилого віку при нестабільності стану здоров'я в останній час свого життя не травмувати себе почуттям не знятого з мене покарання за те, що тільки у відповідальний історичний період я визначив своє місце не в рядах фашистських розбійницьких орд, а опинився в рядах борців з фашизмом”.¹¹ У цьому ж листі він підкреслював: “Мене не викликали ні на суд, ані не виголошували вирок”.¹²

На поданий лист прокурор області прийняв рішення про перевірку його кримінальної справи. Виконання цього завдання було доручено слідчому КДБ по Закарпатській області і 9 січня 1980 року останній взяв у Ю. Ю. Копина та свідків пояснення про його життєвий шлях.

У висновку по матеріалах додаткової перевірки вказувалося “із матеріалів архівної кримінальної справи видно, що Копин, Локес і Потокі втекли із окупованого угорсько-фашистськими загарбниками Закарпаття в Радянський Союз не з ворожими намірами, а з метою уникнення призову в армію окупантів і в пошуках кращих умов життя”.¹³ Тому згадані вище Ю. Ю. Копин, І. М. Локес (посмертно), Ю. І. Потокі (посмертно) 21 березня 1980 року були реабілітовані президією Івано-Франківського обласного суду.¹⁴

Із багатодітної сім'ї Копинів ще двоє дорослих дітей у важкі роки війни добровільно пішли на фронт — його рідні сестри Етела і Марія.

Юлій і його дружина Єлизавета Юрїївна виховали двох синів, які успішно закінчили Ужгородський державний університет, мають свої сім'ї, працюють вчителями, продовжуючи кращі традиції своїх батьків.

Помер Юлій Юрїйович Копин 28 грудня 1998 року.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2588, арк. 86.
2. Там само, арк. 21.
3. Там само, арк. 93.
4. Там само, ф. Р. — 136, оп. 4, спр. 67, арк. 169.
5. Там само, арк. 169.
6. Там само, арк. 140.
7. Там само, спр. 174, арк. 3.
8. Там само, спр. 182, арк. 175.
9. Там само, арк. 40.
10. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 2588, арк. 89.
11. Там само, арк. 90.
12. Там само, арк. 90.
13. Там само, арк. 139.
14. Там само, арк. 141.

КАРА ЗА МРІЮ

КОРШИНСЬКИЙ ІВАН ЮРІЙОВИЧ

*Народився 5 червня 1928 року в с. Буштино
Тячівського району в робітничій сім'ї. Відомий
хірург і громадський діяч. Відбував покарання в
режимних таборах ГУЛАГу Карагандинської
області Казахстану. Звільнений 7 лютого 1955 року.
Реабілітований 22 лютого 1958 року.*

Ішов той пам'ятний 1945 рік, коли закарпатці щойно відсвяткували возз'єднання з Україною, тішилися майбутнім. Бував радістю й Іван Коршинський. Закінчивши відмінно п'ятий клас Хустської гімназії, у літні канікули трудився на батьківському обійсті в Буштині. Третього липня на світанні родину розбудили незнайомі люди у супроводі місцевого міліціонера.

Лише в Хусті зрозумів, що арештований. Оглядав закривавлену долівку і стіни тюрмної камери й ніяк не міг збагнути, яка зла сила, з якого безглуздя вкинула його сюди. На четвертий день посинілого і безсилового відвезли до Ужгорода. Вночі вже стояв перед слідчим. Гаврилов, Зудов і ще якісь інші вимагали признати: допомагав бойовикам ОУН. Він заперечував, але за "опір" мав карцерний режим протягом 5-ти тижнів.

На дев'ятий тиждень втрачав здатність мислити, реагувати на приниження, нечувані досі матюки, хижі вправи, від яких тріщав мозок. Коли через два з лишком місяці випустили, не вибачившись, йому наказали нікому не говорити, де був, про що з ним говорили, що робили, інакше повернуть...¹

За деякими свідченнями, передусім за даними попереднього слідства у 1945 році, Іван Юрійович був пов'язаний з підпільною організацією ОУН, що діяла на Хустщині та прилеглих районах. Дехто з причетних до цього угруповання після арешту Коршинського ховався, побоюючись теж бути арештованим. Однак він нікого не видав, що врятувало їх від ув'язнення.

У 1947 році закінчив Великобичківську середню школу і в тому ж році поступив на медичний факультет Ужгородського державного університету. Позаду перший курс, рушив другий. Але 14 жовтня 1948 року його попросили із занять, за дверима зустріли два чоловіки знайомої постави і самовпевненості. У камері служби безпеки його мозок "збагатили" досвідом 1945 року. Шукав відповіді: за що?

Тут варто сказати, що з органів КДБ і судів у державний архів області надійшло тисячі справ на засуджених за тоталітарного режиму людей, більшість з яких реабілітовано. Вивчення їх відкриває товстелезний шар нашого недавнього буття, який довго залишався таємним, а від виставлення на світло ще більше почорнів.

Ці справи поступово переливаються у сторінки газетних публікацій і книг, з них — у людську свідомість. Ті, хто пише, мають просту мету — спонукати до мислення, до мужності, захисту своєї гідності, усвідомлення світу, в якому прожили й живуть, й рости надію, що більше той світ не воскресне.

"Я, заступник начальника відділення слідчого відділу УМДБ Закарпатської області ст. л-т Зудов розглянув матеріали, які поступили, про злочинну діяльність Ягнюка Йосифа

Михайловича, Васка Стефана Юрійовича, Коршинського Івана Юрійовича, Андришина Івана Дмитровича, Тракслера Петра Петровича, що... (повторення усіх цих прізвищ — М. Б.) є учасниками антирадянської організації українських націоналістів, підозрюються у здійсненні злочинів, передбачених ст.ст. 54-1 “а” і 54-11 КК УРСР, постановив: слідчі матеріали стосовно (новий перелік п’яти прізвищ — М. Б.) взяти до свого провадження. Зудов. 19.08.1948 р.”²

Далі йдуть постанови на арешт, обшук, описи вилученого, в основному “націоналістичної літератури”. Мали б бути фотографії “злочинців” у профіль та анфас, відтиски їх пальців, але... “через відсутність фотоапарата і фотодактилоскопа” начальство постановляє: “дозволяю прийняти фотографії від арештованих. А відтиски пальців залишили до кращих часів. Хлопці красуються на фото у вишиванках і кептариках, так як вони фотографувалися на випускний таблон.

Найцікавіше в іншому: “наявні матеріали”, що їх, наче “розглянув” слідчий, і не ночували у справі, про них ніколи й не дізнаємося. Такі слідство не цікавили. Було у КДБ інше: імена людей, котрі усвідомили себе українцями, мріяли про незалежну українську державу десь цю мрію висловили. Більшого злочину в СРСР не існувало. А тому належало таких вилучати із суспільства і знищувати. Завдання слідства полягало в тому, аби добути докази “злочину” будь-якою ціною.

Фабрикуючи справу, КДБ, звичайно, мало агентурні дані про мрійників української державності, починали клепати її з них, котрі, передбачили, не вистоять під тортурами, наговорять на себе бозна-що і на тих, на кого вкажуть. Відповідно склали “злочинну” групу з недавніх випускників Великобичківської середньої школи.

На першому етапі потрібні були костоломи. Найбільше відзначився таким “професіоналізмом” якийсь старший лейтенант Драгін. Коли двадцятирічний завідувачий бібліотекою Великобичківської середньої школи, селянський хлопець, заочник вузу, став 20 серпня 1948 року перед Драгіним, він ще не знав, за віщо його арештували. У протоколі їх знайомство записано так:

“Драгін: Ви є учасником українського націоналістичного підпілля, то ж розкажіть про це докладно!

Ягнюк: Учасником українського націоналістичного підпілля я ніколи не був і не є і по суті цього питання сказати нічого не можу.

Драгін: Неправда! Не закривайтеся”.

Бідолашний хлопець! Він і не здогадувався, що означає у кадебітській катівні правда чи неправда, що слідує після крику “не закривайтеся”. Як писали потім з концтабору учасники цієї групи у своїх скаргах до прокуратури, Драгін молотив їх доти, поки не “влловив”, що “готові”.

Серед визнаних доказів безграмотний слідчий записав у протоколі: “Тракслер давав націоналістичну літературу — “Кармалюк”, “Шугай”, у якій вихвалялися українські націоналістичні герої і брехня на соціалістичний лад СРСР”.³ Чи не поверталися автори цих книг у могилах, коли слідчий виявляв такі “знання” літератури?

Тільки не думайте, що хтось його згодом поправив. Той мав список Ягнюкового класу, наговорив дику нісенітницю, яку міг вифантазувати хворий мозок Драгіна, але саме її мав підтвердити хлопець.

Після “чорнової обробки” Ягнюка Драгіним його перебрали для “ювелірної роботи” Малишевський, Гаврилов, Зудов, Увін та інші. Це був процес, який починався з того, що ув’язненого ставили перед слідчим, як правило, вночі, в очі йому світили спеціально спрямованими лампами і він не мав на що сісти, стояти мусив струнко. Пред’являлися його “злочини”, які мав підтвердити. Якщо відмовлявся, передавали костоломам, котрі спеціальними прийомами доводили людину до повного фізичного і душевного виснаження, коли нападає бажання смерті. Змордованого “ювеліри” закручували все більше, готували до очних ставок: від смертельних залякувань перейшли до солодких обіцянок. Хлопець втратив голову й орієнтацію.

Другим за списком обробляли Степана Васка з надією: син священника, випускник школи зі срібною медаллю, гадали, що й трохи розніжений відносним благополуччям, а тепер і стривожений наступом войовничого атеїзму, студент університету буде чіплятися за нову перспективу. Зігнути його до послуху, і послух знівечить дух, волю, і одержать покірного раба.

У справі п'яти великобичківських випускників школи фігурують лише “докази”, вигадані слідчими і вичавлені від допитаних та й інших подібних груп молоді Рахівщини. Та й ще трьох свідків, які стали рабами не під тортурами, а на волі. Всі вони потім виведені на “достойну” керівну роботу. Ще й нині черпають з того корита. Будемо сподіватися, що це “надбання” не взяли спадком їх діти.

Така деталь. Учні Великобичківської середньої школи не мали підручників, змушені були збиратися на колективну підготовку до уроків усім класом з однієї книжки. Це навчання обернули на “націоналістичні зборища”. Слідчий Зудов записав до протоколу від одного свідка: “Я не можу пригадати, хто, що на цих зборищах говорив. Але основною темою було питання побудови незалежної самостійної України”. О, жах! Що задумувалося “дітваками”! То ж які батьки їх?!

Ламали “націоналістів” системою фізичного і духовного виснаження, погрозами притягти до відповідальності рідних, особливо жіночої половини — матерів, сестру.

Майже усіх п'яťох “націоналістів” брали зі студентських аудиторій, кого з УжНУ, кого з вузів Львова. І. Ю. Коршинського взяли незабаром після початку 1948 навчального року з другого курсу медфаку. Взяли, тримали під вартою, й наче забули про нього. Насправді йшов мовчазний тиск: його пам'ятали ще з 1945 року, коли арештували за “роботу” в ОУН. Сімнадцятирічний гімназист всі звинувачення відкинув. Не нашкребли нічого й від інших, тому змушені були випустити на волю.

Тепер ситуація мінялася. І погроза слідчого Гаврилова “я тобі на 25 років нашкребу” не здавалася комічною. Саме лихоманливим збиранням каміння на Коршинського пояснювала-ся втрата інтересу до нього.⁴ І кадебісти вперто ламали підсудних, підперлися і на ясінянську групу — Тулайдана. Пустили у хід його антирадянський вірш, і ніби читали його всі, але органам не донесли. У справі, звичайно, його немає. У когось у книжці виявили листівку, спрямовану проти соціалістичного ладу. Та найбільше викручували за карикатуру на Конституцію СРСР, намальовану Скрипкою.

Тут, у тюрмі, й особливо у нічних допитах, молоді люди ставали безпорадними. Один з них взявся власноручно писати свої “свідчення”. Навіть зараз, коли всі вони реабілітовані, визнані жертвами, читати ці листи тяжко.

Жалюгідні листи, коли над ними задумуєшся. Але... Власне, у цих свідченнях, крім характеру автора, нічого й не видно. Жодної назви книги. Жодної антидержавної дії. Бо читати — це ж не діяти, не боротися. Після допиту його відомим “професіоналом” — косто-ломом Драгіним наговорив на себе громаду вифантазованого.

Вимучений людською слабкістю, раптом виходиш на твердий ґрунт. Вперше у кадебістських справах читаю такі протоколи:

Питання: Коршинський, ви арештовані як учасник антирадянської організації українських націоналістів. Розкажіть, коли і ким ви були залучені в цю організацію?

Відповідь: Учасником антирадянської організації українських націоналістів я ніколи не був і мене ніхто до неї не залучав.

Питання: Ви знали про існування антирадянської організації українських націоналістів у с. Буштино?

Відповідь: Про існування в с. Буштино антирадянської організації націоналістів я не знав і не знаю”.

І так на всі запитання, що фактично є твердженнями, але бездоказовими, коли не рахувати самонаговорів і плутаних свідчення стукачів. Капітан Шовкопляс зривається: “Ви брешете! Слідство вимагає дати правдиві зізнання вашої належності до ОУН!”

Відповідь: Я говорю тільки правду, вдруге заявляю слідству, що в ОУН не був і до жодних антирадянських організацій ніколи не належав”.⁵

Того ж дня Шовкоплас накуб відповідей на одну неповну сторінку. Це були ті ж запитання і ті ж відповіді, що й у першій половині дня. За винятком одного: назвати відомих учасників антирадянської організації. Але їх не було названо.

Стомившись, Шовкоплас запропонував Коршинському розповісти свою біографію. Оце вже цікаво читати, хоч слідчий зажадав перерахувати весь десятий клас середньої школи. Коршинський, виявилося, знав усі імена, роки й місяці народження, хоч список їх у КДБ давно був, і майже половина випускників уже сиділа за ґратами.

Ось, що сказав у протоколі допиту від 18 жовтня 1948 року. Розпочався він о 22.00, а закінчився о 2 години ночі. На підмогу Шовкопласу прийшов Гаврилов.

“Питання: Ви збираєтеся розповісти органам слідства про свою злочинну діяльність?

Відповідь: Злочинною діяльністю я не займався, а тому жодних зізнань зробити не можу.

Питання: Даремно приховуєте! Ваші співучасники усе розповіли. Будете викриті.

Відповідь: Повторюю, я злочинною діяльністю не займався і жодних співучасників нібито по злочинній діяльності я не мав і не маю.”⁶ Через “нібито” Гаврилову довелося переписувати протокол, бо це слово він пропустив.

Так перед Коршинським пройшли майже всі співучасники і свідки: відповіді були тотожні. Гаврилов бісився: “Можеш викручуватися, як хочеш. Але на 25 років я тобі нашкребчу”, — повторив те, що говорив ще у 1945 році.

Тоді арештований відповів: “Це від вас не залежить...”

— А від кого?!

— Від Бога”.

Слідчий випучив очі, почав задихатися. Полегшив собі лайкою, матірщиною й погрозами. Очні ставки відбулися. А 23 жовтня пред’явили обвинувачення. Коршинський його спокійно відкинув, як надумане і фальшиве. Знову пішли ночі з допитами, у яких уже були з одного боку тільки крики, з другого — спокій і заперечення.

6—7 грудня 1948 року Військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив Й. М. Ягнюка на 25 років виправно-трудових таборів, інших чотирьох — на 10 років кожного.

Тільки тоді, коли вирок було оголошено, засуджені побачили, як ними маніпулювали. А, приймаючи поради слідства, наговорюючи на себе і на других, самі влізли у рабство. Новим відкрився їм І. Коршинський — ніжний, поступливий, веселий і заводило шкільних витівок, самодіяльності. Він піднісся над усіма витримкою, волею, непохитністю, висотою достоїнності.

Деякі думки про своїх побратимів самого І. Ю. Коршинського. Щодо Івана Андришина. Він себе вів на слідстві розважливо і цілеспрямовано. Усвідомлюючи те, що всіх засудять, він вибрав для себе у тій ситуації, що склалася, один із найсприятливіших варіантів, тобто “працювати” на найлегшу статтю, за якою засуджували на найменший строк. І цей варіант він знайшов. Почав наговорювати на себе, причому неправдоподібні речі. Мовляв, зустрівся з одним із однокласників, односельців, який на той час дійсно знаходився у підпіллі. За так зване “недонесення” можна було отримати лише 10 років ув’язнення.

Петро Тракслер стійко відкидував з самого початку всі обвинувачення. Це сприяло тому, що хлопцям не змогли “пришити” груповий злочин, за який загрожувало кожному отримати по 25 років сталінських таборів.

Двомісячне знущання над Йосипом Ягнюком призвело до того, що він, у повному фізичному і психічному виснаженні, вирішив погодитися на всі обвинувачення, лиш би закінчилися ті жахливі муки, у яких він опинився. А вже на суді, вірив він, ці обвинувачення спростує. Однак, на тодішньому суді з цим не порахувалися.

І сталося дивне: відмовившись від гідності до суду, вислухавши вирок, хлопці кинулися один одному в обійми, забувши зло, а, ступивши на тюремний двір, заспівали улюблених українських пісень. Націоналісти — так націоналісти! Доки їх залишали вкупі, вони стояли

в обіймах і співали. Відразу спало напруження, страх, але відлетіли й ілюзії. Університет слідства і примітивність суду змусили думати. І діяти.

Кожен із засуджених написав касаційну скаргу. Коли порівнюєш їх з протоколами допитів, то бачиш, що час не пропав марно. Без адвокатської допомоги їх автори виявилися спостережливими, глибокими, аналітичними і логічними. Фахівці вищих судових інстанцій залишили на цих скаргах свої позначки — рекомендації: до Коршинського — “припинити”; Андришина — “умовно”; Ягнюка — “перекваліфікувати”; Васка і Тракселера — “знизити”. Але військовим трибуналом Львівського прикордонного округу вироки для всіх були залишені в силі, без змін. Такий новорічний дарунок одержали студенти.

Почалася довга і терниста дорога в табір і зеківську долю. Про них я не раз намагався “розговорити” І. Ю. Коршинського уже як відомого хірурга і науковця, доцента Ужгородського державного університету. Нарешті слухаю гіркий спогад:

“Після суду нас усіх, котрі проходили у спільній справі, загнали в один бокс тюрми. Думали — кінець знущанням, але ми залишилися наївними. Перший пересильний пункт у Львові, де сиділи воїни УПА і бандерівці. Вони були дружніми до закарпатців. Часто всі разом молилися, співали українські, здебільшого повстанські пісні. Як рідних, доглядали хворих, ділилися всім, якщо дістали щось із волі.

Вночі нас вивели на вулицю, поставили по п’ять чоловік у ряд. Довга колона у супроводі солдат і собак рушила. На вокзалі нас завантажили у товарняки. Зупинки були на нових пересильних пунктах, але уже пекельні. На нас налітали кримінальники, які відбирали одяг і їжу, когось програвали у карти.

Це було взимку 1949 року. Чим далі на схід, тим ці пересилки ставали жахливішими, на цій дорозі обірвалося багато життів. Під Великдень доставили нас до Казахстану у Петропавловськ, потім у Карабас. Тут відсортували по різних таборах. Тих, які проходили по одній справі, роз’єднували. Мене направили у табір окремого призначення — Спаськ.

Не вірилося, що доїхав живим. Мої товариші пообморожували собі руки, ноги, вуха. Призначили до роботи у каменеломню, де кришили і вантажили камінь. За кілька місяців я перетворився у дистрофіка. У травні підняти молот уже не міг. 5 червня 1949 року опустився на дно кар’єра, глянув угору і подумав, що туди уже не виберуся. Пригадав випадок, коли вже не міг підняти молот. Напарником моїм був трохи міцніший галичанин. І досі звучать у пам’яті його слова: “Пане Івасю, я вам долота більше не тримаю. Сядьте, ми за вас нарубаємо”.

Аж бачу, співробітники показують на мене якомусь чоловікові. Той представився — лікар Червені. Пізніше я дізнався, що то був колишній директор Будапештського психоневрологічного інституту, професор. Він витяг мене з того світу і домігся того, аби залишили мене тут же у терапевтичному відділенні, де працював Червені.⁷

Було незбагненим: навіщо тут лікарні, якщо все ладналося до нищення людей? І. Ю. Коршинський цілодобово крутився біля ліжок нещасних, витягуючи їх з того світу бодай ще на день... У кишені носив нерозкритий конверт з листом від дружини Марійки. Вибрав вільний час, аби досхочу наговоритися з нею, скупатися у сонячному сьайві її любові.

Оселившись в архіпелазі під іменем ГУЛАГ, у подальших своїх листах-скаргах, які вони не припиняли писати, вже викривають фарисейство і підступність слідства, малюють катівські типи допитувачів, особливо випукло — Драгіна.

Розкидані по різних концтаборах серед цілком незнайомих рабів здобували хлопці школи солідарності і виживання. Тут їм допомогли усвідомити: згинання перед катами КДБ нічого не дає, бо то люди без совісті і честі, завчені і запрограмовані на винищення власного народу. Порятунком треба шукати не в них, а в собі і у тих, котрі готові боротися за права людини, за гідність і свободу, аж до готовності віддати життя.

З деякими учасниками цієї групи я зустрічався. Вони не мають і краплі зла один на одного і навіть на катів і донощиків. У всіх думка: час був такий, що ламав характери,

навіть масштабні постаті. Найбільше калічили і винищували найтвердіших і найпослідовніших. Якби не хрущовська відлига, не засудження Берії, ніхто з тих, про кого тут мова, не повернувся б на волю.

А так всі повернулися, всі реабілітовані ще при СРСР. А І. Ю. Коршинський лише у 1998 році дізнався, що був реабілітований ще 22 лютого 1958 року, бо він отримав тоді документ лише про те, що з нього знята судимість і справа припинена. Але тут не було додано, що за відсутністю складу злочину. Через це його не поновлювали на навчання в Ужгородському державному університеті і тому змушений був два роки студіювати у місті Вітебськ Білоруської РСР. З неймовірними труднощами потрапив він і у аспірантуру (за сприяння професора О. В. Фединця), але згодом був не прийнятий у докторантуру.

Але тільки прочитавши від слова до слова три томи кримінальної справи, я зрозумів, чому саме І. Ю. Коршинський піднісся до висот справжнього професіонала лікаря-хірурга, вченого, кандидата наук, народного депутата України, заслуженого лікаря України, батька чудових дітей, друга багатьох людей.⁸

Говорячи про ці досягнення, І. Ю. Коршинський з великою вдячністю згадує своїх вчителів-професорів С. О. Колесникова та О. Ф. Фединця. Перший прищепив йому любов до хірургії ще у неволі, сприяв у появленні до навчання у Вітебську (Ужгородський університет відмовив у такій ласці “нереабілітованому злочинцю”), другий — допоміг стати кваліфікованим хірургом і вченим.

Упродовж багатьох років прекрасний лікар завоював любов не однієї тисячі вилікованих, серед яких були і дружини та діти його катів і донощиків, і навіть вони самі. Слідчих не раз змушували переписувати протоколи, до яких ті намагалися вносити ледь помітні деталі, що мали спотворити допитуваного. На жодного з десятків арештованих і тих, котрі залишилися на волі, не сказав лихого слова, навіть на тих, які брехали на нього. У таких випадках він відповідав: “Це, що я говорю, є правдою. А чому вони говорять неправду, я не знаю. Моя совість зі мною, їхня — з ними”.

“А взагалі про всіх моїх побратимів-однокашників, — говорить І. Ю. Коршинський, — у мене приємні спогади. Всі вони були одними з кращих учнів у школі. Уже після повернення з таборів, навіть зазнавши переслідувань, домоглися вищої освіти. Усі були учасниками художньої самодіяльності, хористами, спортсменами; всі були чесними, справедливими, а найголовніше — щирими патріотами. Очевидно, добрі плоди дало і релігійне виховання та, звичайно, патріотичний вплив нашого незабутнього вчителя Миколи Андрійовича Грицака”.

Так ... Над усім драматизмом долі цих людей, висить страшна істина. Ми прожили вік, коли нищили людей за мрію.

* * *

1. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород. 1996. — С. 74—75.

2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1135, арк. 5—10.

3. Там само, арк. 15—17.

4. Закарпатська правда. — 1998. — 10 січ.

5. Там само.

6. Там само.

7. Закарпатська правда. — 1993. — 25 груд.

8. Новини Закарпаття. — 1996. — 18 лип., 7 вер., 24 груд.

ГЕРОЇЧНО-ТРАГІЧНЕ ЖИТТЯ ГЕНЕРАЛА

**КОСТОВИЧ
ЮЛІЙ
ЮРІЙОВИЧ**

Народився 28 лютого 1912 року в Радванці (тепер у м. Ужгород) в сім'ї робітника. Військовий діяч колишньої Чехословаччини, генерал-майор. Протягом 1939—1942 років відбував покарання в таборах Воркути, Норильська та інших. Звільнений 17 січня 1942 року. Реабілітований 24 серпня 1989 року.

Серед багатьох закарпатців, які в 1939—1941 роках перетнули угорсько-радянський кордон у пошуках сподіваної волі, був і Ю. Ю. Костович. Він народився 28 лютого 1912 року в с. Радванка (нині передмістя Ужгорода) в родині робітника-каменяра. У 1933 закінчив Ужгородську реальну гімназію, а в 1934—1935 роках відбував військову службу в 12 арtpолку чехословацької армії. У 1937 році в м. Граніце закінчив військову академію, одержав чин поручика, а через рік — надпоручика. Досконало володів чеською, словацькою, угорською, німецькою та французькою мовами. Отже, у нього були можливості в бурхливих внутріполітичних і міжнародних подіях того часу пристосовуватися до певних офіційних сфер, робити кар'єру, мати заможне й безтурботне життя.

Однак, крім освіти, здобутої в гімназії та у військовій академії, у нього була батьківська наука, що стала визначальною у виборі життєвої позиції — нікому й ні за яких обставин не продаватись, заробляти хліб чесною працею, боротися за правду, не зраджувати рідну землю і свій народ. І Юлій Юрійович пішов у життя, сповідуючи батьківське напуття. Це йому коштувало багато, але він не відступав.

15 березня 1939 року Чехословаччина перестала існувати як держава. Словаччина проголосила незалежність під протекторатом Німеччини, Чехію і Моравію окупувала фашистська Німеччина, Карпатську Україну — гортіївська Угорщина. Будучи кадровим чехословацьким офіцером, Ю. Ю. Костович не підійшов окупантам. Через кілька днів після окупації повернувся додому. В цей період його батько працював в Аргентині, дома залишалась мати з сестрою Йоланою і малолітнім братиком Василем. Отож, якомога скоріше треба було знайти роботу, щоб мати якийсь заробіток. Та як тільки угорська влада дізнавалась, що він колишній офіцер чехословацької армії, за національністю українець, — відмовляли йому в роботі. Оббивав пороги різних інстанцій кілька місяців та влаштуватись на роботу так і не зміг.

Зазнавши дискримінації, 28 жовтня 1939 року покинув рідну домівку і подався на Схід, за круті карпатські перевали. До с. Жорнави їхав поїздом, а потім через Загорб і Стужицю, що на Великоберезнянщині, попрямував за Карпати на Волосате і Черемхи й дістався до польського міста Вліграда. Тут був затриманий гестапо. Після перевірки йому запропонували їхати у місто Санок і звернутися до голови міської управи з проханням про роботу.²

Про те, що йому запропонують прислужники окупантів, він догадувався, тому швидше попрямував на Схід. Перетнувши кордон в районі села Ліски, був затриманий радянськими прикордонниками, які відправили його у Львівську тюрму. Тут почалися допити і все про одне й те ж — з яким завданням прибув і який розвідувальний центр його направив.

Це запитання йому ставили й слідчі, коли сидів у Миколаївській та Старобільській

в'язницях, куди його невдовзі було відправлено.⁴ Тут він зрозумів, що для слідчого головне — звинуватити людину. Нехай вона виправдується. А раз виправдується — вже наполовину винний. Тому Ю. Ю. Костович ні разу не виправдовувався, а лише щиро говорив, чому вирішив зв'язати своє життя з Україною, сподіваючись, що після того, як його, невинного, вислухають, відпустять на волю. Та сталося навпаки, чесні й правдиві зізнання органи НКВС до уваги не брали. 7 травня 1941 року Ю. Ю. Костовичу зачитали постанову особливої наради при НКВС СРСР і за статтею 80 КК УРСР за нелегальний перехід кордону засудили на три роки виправно-трудова таборів, відправили в Красноярськ, далі в Норильськ, за Полярне коло.⁵

Напівголодна подорож тривала довго. Та найстрашнішим було, коли майже на кожній зупинці з поїзда виносили трупи невольників. Те ж саме він бачив і в таборі, де померлих поховала вічна мерзлота, і ніхто з рідних не знайде могили дідуся, батька чи сина. У таборі відбували покарання різні люди. Інтелігенція, як правило, за відстоювання національної ідеї, інші — за політичні і релігійні переконання, а то й за антиколгоспну агітацію. Але ж тут були й представники кримінального елемента — злодії, гвалтівники, ба навіть вбивці. Останні були опорою начальників і дозорців табору, через них ті знущалися над невинними людьми.

...Йшов 1942 рік. Відповідно до угоди між урядами СРСР і Чехословаччини від 18 липня 1941 року і угоди між Верховним Головним командуванням СРСР та Чехословаччиною від 27 вересня 1941 року починалося формування 1-го Чехословацького піхотного батальйону. Для більшого військового формування тоді людських ресурсів не вистачало. А тим часом Ю. Ю. Костовича вже в кінці 1941 року покидали фізичні сили на будівництві промислових підприємств. Врятувало від смерті лише посвідчення громадянина Чехословаччини. 17 січня 1942 року його випустили з табору, і він відправився до Бузулука. Але у свої 30 років він був настільки виснажений, що ледь добрався до Красноярська, де його госпіталізували.⁶

До Бузулука прибув тільки 5 червня 1942 року.

Щоб повністю одужав, тут йому допомагали військові медики. З поступовим одужанням його призначили заступником командира кулеметної роти, потім — заступником командира протитанкової роти, а з 16 листопада — став її командиром.

17 листопада 1942 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про амністію закарпатців. У грудні 1942 та на початку січня 1943 років вони прибували до Бузулука малими групами, а потім все більшими й більшими. Опинившись у Бузулуці, вони називали сотні прізвищ, назви таборів та філій, де ще перебували закарпатці. Допомогавав країнам швидше визволитись з таборів й надпоручик Ю. Ю. Костович, надсилаючи листи-заяви у відповідні інстанції.⁷

Одним з варіантів було утворення військового формування суто із закарпатців, чисельність яких була достатньою. Таким було й їх бажання. Але реалізація цього варіанту не відбулася тільки через відсутність серед них офіцерського складу, а часу для його підготовки війна не відводила. Чехи й словаки, які тут були, за віком значно старші, й більшість з них раніше були офіцерами або ротмістрами чехословацької армії. Добровольцями ставали і євреї. Тому було вирішено організувати змішане за національним складом військово формування.

При цьому не можна не сказати, що протягом 19 років чехи душили національно-визвольний рух закарпатців, українську мову визнали чужою, а чеську і для Закарпаття оголосили державною. Майже повсюди відкривались чеські школи. Державне управління на 95 відсотків було зосереджено в руках надісланих чехів. Та найбільша трагедія сталася на зламі 1938—1939 років. У листопаді 1938 року за рішенням Віденського арбітражу угорсько-фашистським загарбникам віддано значну територію краю, на якій було зосереджено три чверті економічного потенціалу, а в березні 1939 року — чеські війська залишили Карпатську Україну на поталу гортівським завойовникам, які принесли в край в'язниці, концтабори та масове знищення беззахисного карпатського люду.

Погодитись на багатонаціональне військово формування закарпатців примусила спільна трагедія, принесена на наші землі фашистськими загарбниками. Щоб швидше покінчити з

нею, необхідно було незалежно від національної приналежності згуртуватись навколо спільної мети — Перемоги над фашистською Німеччиною та її союзниками і визволення рідної землі. Заради цього закарпатці зуміли відкинути все, що їх могло роз'єднувати чи послаблювати. Але, відстоюючи своє віковичне прагнення і національну приналежність, їм довелося вести боротьбу проти антинаціональної політики, яку проводив чехословацький емігрантський уряд через свого начальника Військової місії полковника Г. Піку. Суть цієї політики означала “самобутність карпатських русинів”. Теорія не нова, вона втілювалась як угорськими правлячими колами в період Австро-Угорщини з метою мадяризації українського населення, так і в період Чехословаччини — з метою чехізації. Робилося це навіть всупереч твердженню Празької Академії наук, яка доводила, що русин і українець поняття тотожні. І незалежно від того, що українці живуть у різних країнах, вони є одним народом, бо говорять одною мовою і мають одну матеріальну і духовну культуру.

Виконуючи волю Г. Піки, приймально-відбіркова комісія, ображаючи національну гідність закарпатців, в особовому листку в графі “Національність” самовільно проставляла “підкарпатський русин”. Коли вони дізналися про це, обуренню не було меж. Прихильники Г. Піки вирішили провести так звану національну анкету і результати її такі: 97 відсотків закарпатців назвали себе українцями, а 3 відсотки — руськими, карпаторосами, русинами. Представники військової місії такого не чекали.⁸

Після цього у військовій газеті “Наше військо в СРСР” була надрукована стаття “Одвічна боротьба підкарпатського народу за свободу”, у якій доводилось, що “Підкарпатська Русь... розвивалась у своїх власних політичних і економічних умовах, зовсім відмінних від тих, що були за Карпатами. Через це і зовсім інші прагнення у її населення”, яке, мовляв, має “свій власний характер, який протягом сторіч розвивався зовсім окремо, самостійно, без зовнішнього впливу”.⁹ Стаття викликала нове обурення. Після цього прихильники Г. Піки замовкли. Так закарпатці відстояли свою національність. У цьому чільне місце належало Ю. Ю. Костовичу, єдиному серед наших краян, який закінчив військову академію. Закарпатці також домоглися й того, що військова газета стала багатомовною, у ній друкувалися статті й українською мовою.

Невдовзі була організована школа сержантського складу. Її начальником став Ю. Ю. Костович. Школа готувала командирів відділень, які пізніше ставали командирами взводів. Розпочате навчання в Бузулуці, закінчилось в Новохоперську,¹⁰ де формувався 1-а Чехословацька окрема бригада. Офіцерських кадрів не вистачало, а тих, що були, часто призначали на різні пости. Цим, мабуть, пояснюється й те, що Ю. Ю. Костович за короткий період побував на семи різних військових посадах. Серед них, уже як капітан в одному з підрозділів артилерії.¹¹ З артилеристами він і виїхав визволяти Київ, вести оборонні бої на Київщині, визволяти Білу Церкву. За вміле командування в боях за визволення Білої Церкви його нагороджено Чехословацьким воєнним хрестом 1939 року.¹²

В 1-му Чехословацькому армійському корпусі Ю. Ю. Костович командував уже зенітним полком і 15 жовтня 1944 року йому присвоєно звання штабного капітана.¹³ У період Карпато-Дукельської наступальної операції трапився прикрий інцидент. 21 жовтня 1944 року Ю. Ю. Костович одержав наказ від штабного капітана Сахера провести передислокацію двох батарей. Після ознайомлення з місцевістю він зателефонував панові Сахеру, що з технічних причин не може цього зробити. У того взяли гору амбіції, але тоді він не міг дуже суворо напуститися на свого підлеглого, адже авторитет Костовича як спеціаліста в галузі артилерії в середовищі командирів і воїнів зенітного полку був дуже високий. Тому його лише перевели в іншу частину...

Звертаємо увагу на цей, на перший погляд, не такий вже й важливий інцидент, та після війни він буде реалізований і піднятий із штабних шухляд, стане підставою для судової справи проти Ю. Ю. Костовича. Додамо лише, що 3-й артилерійський полк, яким потім він командував, брав участь у відомій Ясло-Горлівській наступальній операції. Командуючи цим полком, у боях по визволенню словацьких міст і сіл, наш земляк завершив довгі вогневі дороги 9 травня 1945 року. З цим же полком пройшов на параді військ у Златій Празі. За

бойові заслуги його ще двічі відзначали Чехословацьким воєнним хрестом 1939 року, рядом інших чехословацьких і радянських військових нагород. У травні 1945 року йому було присвоєно військове звання майора артилерії.¹⁴

Не дивна річ, що по війні залишився жити в Чехословаччині, і, як вищий офіцер, продовжував свою службу в армії. 21 липня переможного року Юлій Юрійович одружився. Його супутницею стала уродженка Закарпаття, ротмістр Ганна Лявинець — фронтовичка, знайома співавторові цих рядків П. П. Поповичу з початку 1943 року, коли разом працювали в Джамбульському бурякорядгоспі Казахської РСР.

Навесні наступного року в них народилася дочка, яку назвали Олею. Молоді батьки були щасливі, сподівалися на мирні й радісні літа. Та лихо не забарилося. Польовий прокурор 1-ї дивізії (м. Прага) подав скаргу на Ю. Ю. Костовича за вищезгаданий інцидент 21 жовтня 1944 року. Прокурор доводив, що тоді, під час війни, командир полку зенітної артилерії штабний капітан Ю. Ю. Костович “навмисно не виконав важливого службового наказу”, порушив тим самим військову службову субординацію. Прокурор пропонував притягти його до судової відповідальності.¹⁵ Так вдруге за своє життя наш земляк опинився перед слідчими. Довелося доводити доцільність своїх дій у ситуації зі згаданим наказом. Писав скарги і оббивав пороги різних інстанцій, добиваючись справедливості...

Здавалося, що Ю. Ю. Костович правди добився. 2 квітня 1946 року Президент Чехословацької Республіки помилував його (документ № 834(46). Враховуючи це, перший суд м. Праги ухвалив рішення припинити кримінальну справу проти Ю. Ю. Костовича.¹⁶ Але у військових відомствах зацікавлені особи продовжували й далі дискримінувати честь офіцера, що видно з його дальшого просування по військовій службі. Це значною мірою підтверджує і документ, який зберігається в Празькому військовому архіві. В ньому підкреслено, що з парламентських кіл до Міністерства оборони надійшов запит, чому майору Ю. Ю. Костовичу не присвоюють чергового військового звання? Адже за чотири роки перебування на фронті, займаючи високі посади, він продвинувся щодо військового звання тільки на три ступені. У запиті також зазначалось, що Ю. Ю. Костовича знають як дисциплінованого, високопрофесійного й здібного офіцера. Саме за ці особисті якості “деякі вищі військові чини його недолюблюють”.¹⁷

Про наслідки розгляду порушеного питання Міністерство оборони Чехословаччини повинно було дати конкретну відповідь. На жаль, позитивної реакції з боку Міністерства не було.

Натомість один з підрозділів Генштабу зайнявся збиранням компромату на нашого земляка. І невдовзі у досє з’явилося твердження, буцімто діяльність Ю. Ю. Костовича в період лютого 1948 року була “гостро спрямована проти СРСР і проти приєднання Закарпатської України до СРСР” (так записано в оригіналі). Далі мовиться, що “суб’єкт підозри” негативно ставиться до урядової кризи в Чехословаччині в тому ж лютому 1948 року. Є й запис про те, що Ю. Ю. Костович у той час проводив підривну діяльність і скликав офіцерів і молодших командирів української національності й погрожував їм, якщо вони “будуть прихильниками народно-демократичного ладу в Чехословаччині”. Більше того, тут вказано, що існує підозра, що Ю. Ю. Костович є членом угруповання українців, які домагаються відторгнення Закарпатської України від СРСР”.¹⁸

Важливо підкреслити, що в архівних документах не виявлено жодних конкретних даних, які б свідчили про вищезазначені дії Ю. Ю. Костовича, не вказано конкретно, кого “збирав” і коли, що говорив, хто входив в “українське угруповання”, хто його створив тощо.

У цьому контексті цікавим є те, що навіть підрозділ Генштабу, який збирав той компромат, відчуваючи, що все тут ликом шито, не ризикнув поставити вимогу про притягнення майора Ю. Ю. Костовича до кримінальної відповідальності, але запропонував відправити його у відставку, що й було зроблено.¹⁹

Тепер за зібране досє вхопилися інші, “більш компетентні” сили. І закінчилося тим, що 31 грудня 1949 року Ю. Ю. Костовича було заарештовано. Втретє в своєму житті потрапив до рук слідчих, які вели справу цілий рік. А відтак, за вироком Верховного суду в Празі від

22 грудня 1950 року, Ю. Ю. Костовича було засуджено на 15 років позбавлення волі і до грошового покарання в розмірі 10 тисяч крон, позбавлення громадянських прав на 10 років і конфіскації частини майна. Після відбуття покарання йому заборонялося займати посади, пов'язані з розумовою працею.²⁰

Знову писав скарги, тепер уже з в'язниці. Обґрунтовував свою невинність. Скарги розглядали окремі службові особи, навіть спеціально створені комісії. Та рішення суду залишалося у силі. Одна з комісій у 1953 році поставила категоричну вимогу — позбавити Ю. Ю. Костовича військового звання, що й було зроблено. З усього видно, що аж надто високі інстанції стояли за всім цим.

Після виходу на волю ледве влаштувався робітником на книжковій фабриці. Злі й нечесні вершители долі перекреслили усі його бойові заслуги, підірвали фізичний і моральний стан людини, принизили роль у суспільстві.

Проте із 100 років загалом трагічного для Європи ХХ століття Ю. Ю. Костовичу судилося прожити 82 роки. Помер він у 1994 році. Ще за його життя демократична Чеська Республіка, Міністерство оборони, органи правосуддя реабілітували його, повернули йому чесне ім'я. А Президент Чеської Республіки В. Гавел присвоїв йому військове звання генерал-майора.

З визначною подією в житті Ю. Ю. Костовича співавторів цих рядків стала нагода поздоровити фронтового побратима. Було це в 1993 році на урочистостях у Військовій Академії в чеському місті Вишков з нагоди 50-річчя боїв 1-го Чехословацького окремого батальйону під с. Соколово на Харківщині. На цих урочистостях була і його дружина ротмістр Ганна Костович.

Не забули про свого земляка і на рідній землі. Закарпатський обласний суд 24.08.1989 року скасував судовий вирок, винесений беріївськими гайдуками за нелегальний перехід кордону за статтею 80 Кримінального кодексу УРСР і реабілітував чесне ім'я Юлія Юрійовича Костовича.²¹ Його дружина Ганна Юріївна Лявинець (Костович) реабілітована в 1990 році.

Така політична, громадська і військова анкета генерал-майора Юлія Юрійовича Костовича. Вона складається з науки у батьківському домі, військової служби до ліквідації Чехословаччини як держави, беріївської неволі, бойових дій у роки Другої світової війни, розправи над хоробрим і талановитим офіцером у повоєнний час, аж наприкінці життя — перемоги правди й справедливості. З цих реалій перед нами постає незламна духом людина героїчної і трагічної долі.

Уряд Чеської Республіки кожному несправедливо репресованому громадянину видав грошову компенсацію. Україна провела аналогічну акцію. Ці вчинки є гуманними. Але, на жаль, багато скривджених пішли з життя, не дочекавшись справедливої реабілітації. А, зрештою треба сказати правду — нічим не можна відплатити за знищене або знівечене життя невинної людини-антифашиста.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 831. арк. 1.

2. Там само, арк. 2.

3. Там само, арк. 3.

4. Там само, арк. 13.

5. Там само, арк. 31.

6. Там само, арк. 34.

7. Військовий історичний архів. Прага, Чеська Республіка. Кваліфікаційна відомість. С. 3.

8. Архів Міністерства закордонних справ Чехословаччини. Тасмно. кор. 219, № 1896/43.

9. Газ. "Наше військо в СРСР". — 1943. — 25 бер.

10. Військовий архів реєстрації осіб. Трнава, Словацька Республіка. Список особового складу, с. 3.

11. Там само, с. 4.

12. Шлях до волі: Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму в 1939—1945 рр. — Пряшів: Музей української культури в Свиднику, 1966. — Документ, с. 8.

13. Військовий історичний архів. Прага, Чеська Республік., кваліфікаційна відомість, с. 1.
14. Там само, с. 1.
15. Подання прокурора 1-ї дивізії. — 1945. — 2 червня.
16. Ухвала Військового суду 1-ї дільниці в Празі. — 1946. — 8 квітня.
17. Запит Міністерства оборони. — 1945. — 8 грудня.
18. Донесення 5-го відділу Генштабу Міністерства оборони Чехословаччини.
19. Там само.
20. Витяг з ухвали Верховного суду. — 1950. — 22 грудня.
21. Постанова Закарпатського обласного суду. — 1989. — 24 грудня.

П. П. Попович

І ПАРТИЗАНОМ В ТИЛУ ВОРОГА, І ВОЇНОМ НА ФРОНТІ

КРІЧФАЛУШІЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ

Народився 3 вересня 1920 року в с. Кричово Тячівського району в селянській родині. Військовий діяч колишньої Чехословаччини, генерал-майор. Із 13 травня 1940 року відбував покарання в тюрмах та Ухто-Іжемському таборі Комі АРСР. Звільнений 22 грудня 1942 року. Реабілітований 21 червня 1991 року.

У Кричові люди ще не припинили розмов про хлопців і дівчат, що пішли через перевали на Схід, як 12 травня 1940 року туди рушила наступна група молоді. Очолив її добре знаний селянами юнак Михайло Крічфалушій. У 1935 році він закінчив вісім класів народної школи в рідному селі і упродовж останніх п'яти років працював у господарстві батька, підробляючи якийсь гріш на лісозаготівлі та будівництві дороги Воловець—Усть-Чорна.

Після переходу угорсько-радянського кордону групу юнаків затримали прикордонники і відправили в тюрму м. Надвірна.¹ Згодом М. Крічфалушія перевели в тюрму м. Станіслава (Івано-Франківськ), потім Старобільська. Всі три тюрми були щент переповнені в'язнями. Через п'ять місяців тюремного ув'язнення втікачу оголосили постанову особливої наради при НКВС СРСР — 3 роки позбавлення волі. Відправили його в Ухто-Іжемський табір Комі АРСР. Тут працював вантажником на залізниці.³ Робота табірника виснажлива. За перевиконання роботи повинні давати добавку хліба і баланди, та оскільки бригади очолювали в переважній більшості кримінальники, котрі жили у змові з табірним начальством, до невільників добавка часто не доходила.

22 грудня 1942 року М. Крічфалушія з групою таких же в'язнів-закарпатців звільнили з табору і відправили в м. Бузулук на Південний Урал.⁴ Тут земляків з великою радістю зустріли воїни чехословацької військової частини, які прибули сюди раніше. Кожен розпитував ново-прибулих з надією щось почути: чоловіки — про дружин, юнаки про батьків, сестер чи коханих, які ще перебували у страшних жорнах ГУЛАГу.

30 січня 1943 року його як новобранця зарахували до лав воїнів-добровольців чехословацької частини.⁵ Але добровольців особливих — їм не вручали повісток, не було для них і Закону про військову повинність, не давали й військових квитків. Люта ненависть до фашистів покликала їх у бойові лави, щоб допомогти Червоній армії швидше розгромити супостата, визволити рідну закарпатську землю з неволі.

У Новохоперську Воронежської області М. В. Крічфалушій став стрільцем гармати винищувально-протитанкової роти 1-ї Чехословацької окремої бригади.⁶ Після закінчення бойової підготовки дев'ять залізничних ешелонів взяли курс на Захід. Перший — 30 вересня, інші — на початку жовтня 1943 року. При від'їзді бригади про її воїнів висловлювались так: "На фронт поїхало Закарпаття", — тому що 70 відсотків особового складу бригади склали наші країни.⁷

Будучи в союзі з Німеччиною, уряд Угорщини зробив закарпатців заложниками Другої світової війни і під карою ув'язнення кидав їх на радянсько-німецький фронт в якості гарматного м'яса. Та коли побачив, що закарпатці не бажають воювати за чужі інтереси і масово здаються в полон або просто переходять лінію фронту, став відправляти їх на примусові роботи вглиб Угорщини і Німеччини. Окупанти також грабували економіку краю, топтали політичні, соціальні та національні права його мешканців.

У першій Чехословацькій окремій бригаді воювали і наші землячки-зенітниці, радистки, телефоністки, медичні сестри і санітарки. Вони були першими серед жінок і дівчат закарпатського краю, кому замість високого покликання бути матерями, зла доля вручила в руки зброю, а на слабій плечі одягнула жорсткий одяг воїна. Вона дарувала їм не музику щасливої сім'ї, а гуркіт гармат, не квіти і спів, а полум'я пожеж, замість пахоців весняної пашні — сморід трупів.

Кожна хвилина руху ешелонів наближала воїнів не лише до лінії фронту, але й скорочувала відстань до давно покинутого батьківського дому. Все прожите відновлювалось в пам'яті до найдрібніших деталей. Чомусь всі про це тільки й говорили. А назустріч мчали санітарні ешелони, що везли ранених фронтовиків у тиллові госпіталі. Передчуття підказувало — не всім судилося залишитись живими і неушкодженими.

Ешелони з чехословацькими військами зупинились у Прилуках, бо далі їхати було неможливо. Тут дізнались про жахливе страхіття, яке 13 жовтня 1943 року спіткало перший артилерійський дивізіон. Коли він під'їжджав до станції Яхнівка неподалік м. Ніжина Чернігівської області, фашистським літакам вдалося вивести з ладу зенітні установки та кулеметні гнізда й безкарно скинути на ешелон смертоносний вантаж.

З вини начальника ешелону, який заборонив особовому складу покинути вагони, хоч неподалік був ліс, у розбитих вагонах і на покрученій вибухами бомб колії залишились тіла 54-х воїнів-артилеристів. Ще більше було поранених. Серед загиблих були 42 закарпатці.⁸ Цю трагедію М. В. Крічфалушій переніс дуже важко.

Тим часом 150-кілометровий шлях від Прилук був подоланий. Перед воїнами 1-ї Чехословацької окремої бригади вже був Дніпро. Після переправи через нього бригада зайняла оборону західніше с. Лютежа і увійшла до складу 51-го корпусу 38 армії 1-го Українського фронту. Через кілька днів перейшли на нові позиції на захід від Вишгорода. Звідси закарпатці пішли в наступ за визволення Києва.

При цьому добре проявили себе всі. Першими, хто розпочав бої, були артилеристи, серед них і М. В. Крічфалушій. Вони громили ворога за страчених побратимів по зброї біля залізничної станції Яхнівка, в боях за визволення Білої Церкви, на Жашківщині Черкаської та Ільменецького району Вінницької області.

У червні 1944 року велику групу воїнів відправили на курси підготовки партизанів зі складу 1-го Чехословацького армійського корпусу. Серед них був і М. В. Крічфалушій.⁹ Після їх закінчення у передмісті Києва — Святошині був сформований партизанський загін ім. О. Борканюка. Командиром загону призначили Василя Могориту, комісаром Михайла Крічфалушія.¹⁰

Загін з двадцяти чоловік 27 вересня 1944 року був десантований на територію Східної Словаччини у районі м. Гуменне. Партизани зосередились в с. Черніна і перейшли в район гори Вірголат.¹¹ Тут виконували своє основне завдання — збір інформації про дислокацію і чисельність ворожих військ, їх озброєння та розташування, про наявність оборонних споруд, військових складів тощо. Зона збору військової інформації була широка: Михайлівці—

Собранці—Снина—Камениця на Циросі—Гуменне. Найбільше інформаторів загін мав у селах Вигорлатська Поруба, Ремітські Гамри і Узбежа. Цінну інформацію здобув Павло Жилук, житель Ремітської Гамри (жандарм), який мав можливість вільно їздити по всій зоні дій партизанського загону. Добута інформація після обробки передавалась в штаби 4-го і I-го Українських фронтів.¹²

Інформацію добували як за власною ініціативою, так і за завданням штабів фронту. Ось одна з них — добути дані про дислокацію артилерії в районі с. Карна, на північ від с. Узбеж. За зібрану інформацію загін отримав подяку і був відзначений в наказі.

Крім збору інформації, він проводив і бойові дії по знищенню живої сили ворога та його техніки. Траплялись і бойові операції, ініційовані загonom. Одна з них була проведена комісаром загону М. В. Крічфалушієм. Коли знаходився в селі Вигорлатська Поруба, сюди заїхав німецький бронетранспортер. Крічфалушій відкрив по ньому вогонь, побив всіх, крім водія, якому вдалося втекти. Ця акція налякала німців, тому впродовж багатьох наступних днів вони в селі не появлялись.

Партизанський загін ім. О. Борканюка швидко розростався як за рахунок місцевого населення, так і полонених радянських військових. Вже через місяць в ньому нараховувались 103 партизани. За період дій з 27 вересня по 15 листопада 1944 року загін провів 18 бойових акцій, знищив 185 і поранив 42 ворожих солдат і офіцерів, підірвав 2 шосейні мости, 7 автомашин, добув багато трофейної зброї і боєприпасів.¹³

Комісар загону М. В. Крічфалушій проводив серед населення і політичну роботу: організовував підпільні національні комітети, члени яких тісно співпрацювали з партизанами, виготовляв листівки, які розповсюджувались й далеко за зоною бойових дій загону. Листівки закликали громадян вести боротьбу з окупантами, що й робили словаки.

З наближенням наступаючих військ Червоної армії Український штаб партизанського руху дав команду партизанському загону з'єднатися з наступаючими частинами. Це відбулося в районі села Руський Грабовець. Закарпатці, учасники загону, влились до складу I-го Чехословацького армійського корпусу, а червоноармійці — до військових частин 4-го Українського фронту.¹⁴

Із січня до березня 1945 року підпоручик М. Крічфалушій був слухачем школи освітніх офіцерів, яка знаходилась у м. Попрад.¹⁵ Після її закінчення повернувся до 3-го артилерійського полку, з яким визволяв Ліптовський Мікулаш, Містек і Бзенець. Війну закінчив у Кромеріжі.

1 січня 1946 року йому присвоєно офіцерське звання надпоручика.¹⁶ Щоб далі рости у званні, навчався в Брненській гімназії, яку закінчив у червні 1946 року і став кадровим офіцером. Тепер ще швидше просувався по службі. У жовтні 1949 року йому присвоїли звання штабного капітана¹⁷ і направили на навчання до військової академії. Після її закінчення став майором і командуючим десантними військами Міністерства оборони, доріс до полковника.¹⁸

Із листопада 1955 по грудень 1957 років М. В. Крічфалушій навчався в Московській військовій академії, а після її закінчення призначений командиром дивізії.¹⁹ У вересні 1960 року його переводять працювати в Міністерство оборони. 1 жовтня 1960 року присвоюють звання генерал-майора.²⁰ З вересня 1962 року командував дивізією, а 3 квітня 1967 року обіймав посаду заступника командуючого управління тилу Міністерства оборони Чехословаччини.²¹

Настав тривожний серпень 1968 року. Війська Варшавського договору перетнули кордон Чехословаччини і вступили в Прагу. 21-го серпня заарештовано голову уряду О. Черніка, якого разом з А. Дубчеком та іншими вивезено в невідомому напрямку. 22 серпня розпочав роботу позачерговий XIV з'їзд КПЧ. Обрано новий Центральний Комітет. Відбулось засідання нового уряду та ЦК. Того ж дня делегація на чолі з президентом Л. Свободою вилетіла до Москви, де після переговорів підписала угоду “Про дислокацію радянських військ у Чехословаччині”.

Ці події розділили людей Чехословаччини на дві частини — тих, хто висловлювався проти введення військ, і тих, хто позитивно сприймав цю акцію. Противником введення військ була і певна частина військових, а серед них і генерал-майор М. В. Крічфалушій. Це стало причиною заведення на нього політичної кримінальної справи. При її розгляді зовсім не брали до уваги ні вкладу генерала у розбудову післявоєнної Чехословацької армії, на чому наголошував Людвик Свобода в статті “Хоробрі, відважні, мужні”, ні його вагомі теоретичні знання, ні бойові заслуги, за які отримав високі нагороди, простий перелік яких свідчить про заслужену людину: це два Чехословацькі військові хрести 1939 року, ордени Словацького національного повстання 1-го і 2-го ступенів, орден Червоної Зірки, срібна зірка Яна Жижки, румунський орден, багато чехословацьких і радянських медалей.²³

Результатом кримінальної справи було позбавлення М. В. Крічфалушія генеральського звання і увільнення з армії без жодної матеріальної підтримки. Тому, щоб утримувати родину, йому довелося працювати кочегаром. У 1990 році його справу переглянули. Михайло Васильович Крічфалушій був реабілітований, поновлений у званні генерал-майора, йому призначили належну військову пенсію. Нашого колишнього земляка 21 червня 1991 року реабілітував і Закарпатський обласний суд, як безпідставно засудженого за статтею 80 КК УРСР за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону. Але майже 20 років лихого долі вкоротили йому життя...

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2648. арк. 54.
2. Там само, арк. 67.
3. Там само, арк. 84.
4. Там само, арк. 94.
5. Військовий архів реєстрації осіб, м. Трнава, Словацька Республіка, особова картка офіцера. — С. 3.
6. Військовий історичний архів, м. Прага, Чеська Республіка. Кваліфікаційна відомість. — С. 3.
7. Ванат І. Закарпатські українці в чехословацькому війську в СРСР // Шлях до волі: Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму в 1939—1945 роках. — Пряшів: Музей української культури в Свиднику, 1966. — С. 194.
8. Свобода Л. Від Бузулука до Праги: Спогади. — Київ, 1964; Книга Пам'яті України: Закарпатська область. — Т. 1. — Ужгород: Карпати, 1995. — С. 53.
9. Особова картка офіцера. — С. 3.
10. Могорита В. Бойовий шлях партизанського загону ім. Борканюка // Шлях до волі. — С. 108.
11. Там само.
12. Там само, с. 109.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Архівна довідка від 07.10.1999 р. Дані звіту партизанського загону ім. Борканюка.
14. Бойовий шлях партизанського загону ім. Борканюка. — С. 111.
15. Там само. — С. 115.
16. Особова картка офіцера. — С. 3.
17. Там само, с. 1.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Шлях до волі. — С. 212.

НАРОДЖЕНИЙ ДЛЯ ЛЮБОВІ

КУЧЕРЯВИЙ
ВАСИЛЬ
СТЕПАНОВИЧ

Народився 4 лютого 1918 року в с. Тур'я-Поляна Перечинського району в родині столяра. Військовий і спортивний діяч колишньої Чехословаччини. Відбував покарання в режимних таборах ГУЛАГу. Звільнений 5 січня 1943 року. Реабілітований 3 березня 1992 року.

Василь був першою дитиною з десяти у Степана Кучерявого. Постійне прагнення до знань і доброго фаху зародилося у нього під впливом мого батька. Так він вступив у Мукачівську господарську (агрозоотехнічну) школу, потім у лісничу у Сваляві. Час і доля, однак, дали Кучерявому іншу спеціальність. Обернув ним чорний день для всіх закарпатців — 15 березня 1939 року, коли в край вдерлися угорські фашисти. Розігнали і викладацький колектив Свалявської лісничої школи.

Повернувшись у рідну Тур'ю-Поляну, дізнається: у ніч безладдя хтось стріляв у помешкання управителя школи Степана Чайки. То був не просто вчитель початкової школи, а той щирий українець, кого називали народним. На власний кошт посилав бідних, але здібних дітей на навчання до Ужгородської гімназії. Ясно було, що стріляли мадярони або терористи, що випереджували окупаційні війська. До нього й поспішив Кучерявий, щоб врятувати вчителя від терору загарбників. Взяв у мого батька коня і на ньому лісовими стежками перевіз його у Словаччину...

А потім... у жовтні 1939 року Василя забрали в угорську армію. Служити окупантам? До цього схилити душу Кучерявого не міг би ніхто. Та й на Карпатах уже стояли кровні брати, до яких пильно приглядалися закарпатці і на допомогу яких розраховували. На літо селянських хлопців випускали з угорської армії додому на жнива. Хоч Василеві жати й нічого було, він опинився вдома. Село клекотіло новинами з того боку Карпат, тільки й мови було, хто вже з Тур'ї-Поляни пішов через гори. Лічили десятки імен.

І Василь вирішив: не повертатися в угорську армію. Швидко зібралася група з восьми хлопців, знайшли провідника і 26 липня 1940 року перетнули кордон. Через десятки років він опише цей хвилююче радісний момент свого життя так:

“Була неділя, тепла липнева лагідна днина 1940 року. Молодь провела її у веселій грайливості. Прямо з гуляння рушили до своїх. Головним для нас було не дати жандармам загарбників упіймати нас у дорозі, бо то був би кінець. До кордону близько 70 кілометрів. Досвідчений провідник Іван Гнаткович з Извор Гути (Родникова Гута — М. Б.), гомонячи, вів нас своєю безпечною стежкою. Кордон перейшли без пригод, не бачили навіть радянських прикордонників.

У першому українському селі спитали, де міліція; туди й зголосилися. Відразу нас арештували, відібрали всі речі, передусім годинники, ножі, документи. За день із героїчних і славних патріотів рідної матері-Вітчизни, якими почували себе, ми перетворилися на ворожих полонених, яких стали тягати з тюрми в тюрму, на допити — Сколе, Стрий, Старобельськ”.¹

І далі: “У Старобельському монастирі нас вразили забиті вщент арештованими земляками колишні келії. Ніхто нікому ніщо не говорив. Ми всі були шокованими. Зустрічалися здивованими поглядами, присоромленими тулилися в думках до спантеличених краян”. Переді мною “протокол допиту”. Слідчий запитав Кучерявого: “З якою метою прибули в СРСР?”. *Відповідь*: “З метою одержати роботу і залишитися на постійне місце проживання, т. щ. не хочу повертатися в угорську армію. Угорські офіцери серед солдат ведуть пропаганду, що у серпні цього року будуть воювати проти Румунії, а потім і проти Радянського Союзу. Але я захищати Угорщину не буду і тому вирішив втекти до російського народу”.²

На той час склався стандарт, який застосовувався до втікачів: пересічним, безпартійним давали по три роки концтаборів; євреям, інтелігентам, членам компартії — по п’ять років, а кого звинуватили у шпигунстві — по вісім років.

— У листопаді, — згадує нині, — нам прочитали вирок особливої наради, а через кілька тижнів завантажили у вагони для худоби. Дорога на рейках була тяжкою і довгою. Більш ніж через місяць нас довели за Свердловськ. Звідси поділили по таборах: мене — до Івделя в незнайомі навіть Богу ліси тайги. Від залізниці ще кілометрів за сто йшли пішки, то снігами по пояс, то прибитими такими ж рабами, як і ми. То була сумна дорога, яку судилося пройти не кожному: “Крок наліво, крок направо — і куля в потилицю без попередження”. Кого покинули сили — такий же кінець.³

Обабіч дороги раз у раз поставали перед зором бараки таборів, потім ми їх легко впізнавали за незмінними атрибутами: огорожею з колючого дроту, сторожовими вежами і охоронцями на них з кулеметами. Числа їх не можна було полічити. Боже, яку неозорую землю ти створив для рабів!

Івдельлаг взимку, навесні і восени рубав ліс; улітку сплавляв його по річці на північ — у море. Тут закарпатці зустрілися з розкуркуленими українськими селянами, троцькістами, бухарінцями і хто ще знає якими опортуністами та польськими офіцерами, яким пощастило оминати Катинь. Вони й читали нам лекції про виживання.

“Куркулі” попереджували: аби вижити, не смієш захворіти. Польський генерал Карпінські вселяв у рабів надію, що тут їм бути недовго, бо скоро тотальна війна з Німеччини зажадає мільйони штиків, а багато з них до цього не годяться. Пригадайте, що йшла лише зима початку 1941 року. Але генерал з глибоким переконанням говорив зекам: німці війну все одно програють, а Радянський Союз здобуде над ними перемогу. Не похитнувся в цьому навіть тоді, коли німці підійшли до Москви.

Війна тяжко ударила по табірниках: харчові норми і пайки урізали на половину. Не вистачало фуфайок. Одяг догола знімали з мертвих для живих. Звиклі до лісових робіт закарпатці “вкладувалися в норми”, тобто мали “повну мірку” пайків, але поруч з ними були тисячі поляків, які не тримали сокири в руках. Їх закарпатці вчили рубати ліс, вчили виживати. Через кілька місяців Кучерявий “одержав честь” бути десятником. На нього лягла відповідальність за долю уярмлених побратимів.

Ішли роки, накатувалися нові переживання, драми, болі і радості, але гулагівський університет солідарності, співпереживання і взаємодопомоги супроводжував і до нині супроводжує Кучерявого. Сталося так, як передбачав генерал Карпінські: через два роки табірною приниження блиснула надія. Почалося формування чехословацької бойової частини в СРСР, збирання з таборів “особового складу” для неї. Кінцем 1942 року вже проходив у якості чехословацького воїна у Бузулуку.⁴ Після щоденної муштри в 30-градусному морозі відправили до Новохоперська для опанування десантної справи.

Нескоро збагнув, чому вчили парашутизму, який став його життєвою долею, тайнопису, роботі з радіопередавачем, конспірації, підпільній роботі... Характер і комунікабельність вели його з курсів на курси — Новохоперськ, знову Бузулук, Ефремов, де був уже інструктором парашутної підготовки, потім — Москва. Тут, у столиці СРСР, патрунував чехословаків генерал Піка — людина трагічної долі, лише нині кажуть — легендарна. Навесні 1944 року Василь Кучерявий дізнався, що йому належить робити: готувався до зустрічі з батьківщиною.

Неподалік Зборова в українському селі Кошнівка Президент Чеської республіки В. Гавел привітав генерал-майора В. Кучерявого

На початку червня 1944 року ми зустрілися з Василем у Тур'я-Полянні. Червневої ночі ми лежали на батьковому оборозі біля нашої хати. Василь оповідав свої митарства за останні чотири роки. Він вже був офіцером чехословацького війська, який парашутом приземлився у Карпатах, дістався рідного села, і було природним, що саме тут ми обдумували майбутні дії. А завданням Кучерявого була глибока тилова розвідка і передача інформації у центр радіопередавачем. Десантувавшись з радистом Василем Когутом, він потрапив у середовище, де майже всі поголовно (за винятком окремих боюгзів і прислужників угорського фашистського режиму) щиро допомагали розвідникам.⁵

За короткий час обріс мережею зв'язкових, інформаторів, друзів-підпільників. У такій якості зустрівся з командиром партизанської організаторської групи, Героєм Радянського Союзу, підполковником Олександром Тканком, котрий десантувався через місяць після нього. У бойовій характеристиці пізніше командир напише такі слова про розвідника:

“...Вступив у партизанське з'єднання (30.06.1944 року). Добре знаючи місцевість і місцеві умови роботи, допоміг штабу з'єднання налагодити зв'язок з рядом крупних підпільних працівників (Вакула Юрій, Касинець Василь, Бабидорич Михайло та іншими), що набагато полегшило постачання партизанів продуктами, а також в одержанні відомостей розвідки про противника... В середині серпня 1944 року тов. Кучерявий був призначений заступником командира по розвідці...” (з архіву партизанського з'єднання й особистого архіву В. Кучерявого). Цю характеристику я прочитав аж у січні 1998 року. Інакше О. Тканко і не міг діяти. З Кучерявим він одержав могутню опору підпільників і розвідників, яка врятувала його загін від розгрому фашистськими карателями першим з численних десантів, дозволила за рахунок припливу місцевих людей за лічені дні вирости у найбільше партизанське з'єднання у Закарпатті, на яке згодом опирався весь розгалужений партизанський рух краю. На базу саме цього з'єднання десантувалися нові загони. Кучерявий став душею з'єднання. Цілий

ряд операцій планувалися і здійснювалися на підставі його інформації і за його безпосередньою участю, зокрема, розгром концентраційного табору “Бейла-тоня” і визволення його в’язнів.⁶

Після з’єднання партизан з передовими частинами Червоної армії та початком мирного життя у Закарпатті Василю Кучерявому пропонують ряд керівних посад в органах внутрішніх справ, у командуванні народною дружиною. У роздумах вирішив поїхати до Хуста і скласти військовим представникам Чехословаччини звіт про виконану роботу. Повертаючись з Хуста, прибув до Мукачева, де йшло готування до першого з’їзду Народних комітетів. Хотів побути з побратимами.

Перед входом до кінотеатру його затиснули з усіх боків військові: “Ходіть з нами”. Спокійно пішов, бо відразу зрозумів, з ким має справу — СМЕРШ. Отак опинився під арештом. Спочатку цікавилися, куди подів радіостанцію. “Передав у користування командиру партизанського з’єднання Тканкові. Спитайте”. Не питали.

Але доля — незбагненна сила. У листопадові-грудневі дні 1944 року мене інколи брали до “Смершу” перекладачем. У момент, коли підходив до приміщення допиту, остовпів: поруч провели з руками за спиною посинілого Василя Кучерявого. Ми зустрілися поглядами і все зрозуміли. Через кілька годин я був у Тканка. Саме він, відаючи “Смершу” і згадувану вище характеристику, добився пом’якшення долі Кучерявого.

Смершівців цікавило “про що говорив з чехами в Хусті” і тепер добиваються, що задумали чехи у Закарпатті. Вибір народжувався: “Я повертаюся у свою військову частину з виконання бойового завдання”. Після втручання Тканка статус арештованого з Кучерявого формально зняли, припинилися офіційні допити, складання протоколів, тривали лише “дружні бесіди”. Його водили за фронтом та ніяк не допускали до контактів з представниками чехословацької армії. Після... трьох місяців “водіння” відпустили.

Навіщо воно було потрібне? Це питання я задав в одній з наших зустрічей Кучерявому. Мене здивувала відповідь.

— Я повернувся до людей, які мене знали з ГУЛАГу, з Бузулука... Коли розповів свою одісею, ні в кого не виникло найменшого сумніву у правдивості моїх слів. То були інші люди. Мене взяли у штабну розвідку 1 березня 1945 року.⁷

Під час однієї з вилазок у розташуванні противника був поранений, але знайшов сили повернутися у штаб, дати інформацію. Після перев’язки і короткого відпочинку відмовився іти в госпіталь. Воював у Польщі, на Моравії, дійшов до Праги поручиком. Отак вибір за земляка зробив “Смерш”.

— Після всього, що пережив, я міцно усвідомив: у тому режимі не можу...

Скінчилася війна. Ейфорія перемоги була солодкою, але недовгою. Призначили на службу в штаб корпусу. Головне завдання: будувати нову народну армію. Поверталися офіцери, котрі воювали в закордонних чехословацьких частинах — англійських, французьких, у зарубіжних арміях. Дивилися одні на одних, не знаючи, що від кого чекати. Адміністрація Бенеша просувала на командні посади офіцерів, які служили на заході. Це викликало змішані почуття. Та було й істотно нове: в армії служила велика кількість офіцерів-закарпатців, фронтовиків з орденами і медалями на грудях. Так просто нехтувати ними було неможливо.

Пам’ять про дитинство нагадувала спонукання до навчання. Поступив у гімназію на екстерне відділення. Там уже було чимало фронтовиків. У 1947 році, на подив багатьох, одержав атестат за гімназію і свідоцтво з офіцерської школи. Став до роботи в Карлових Варах, а потім педагогом — начальником підфіцерської школи у Пльзні — уже капітаном. У 1948 році поступив у вищу офіцерську школу начальників штабів і командирів полків, яку закінчив успішно у 1951 році

Наприкінці 1951 року десантнику-партизану доручають підготовку чехословацьких парашутистів. І саме ця робота виявилася тим майданом, з якого піднявся на світовий рівень талановитий організатор, винятковий тренер-педагог і міжнародний спортивний діяч. Саме за ним бігли по порятунк чи не на всіх повоєнних чемпіонатах Європи і світу, коли виникали такі ситуації.⁸

Чехословацькій армії він дав тисячі парашутистів, а світовому спорту — зірок, чемпіонів, які завоювали славу народам Чехії і Словаччини. Багатолітній президент міжнародного парашутного комітету Федерації авіаційного спорту, багаторазовий генеральний суддя чемпіонатів світу прославив сусідню державу і себе, як засновник чехословацького парашутизму, який нині має золоті рядки в спортивній енциклопедії — 780 показових стрибків, останній — у 50-річному віці.

Двадцять вісім років активної роботи віддав парашутизму. Під його керівництвом чехословацькі парашутисти тричі були чемпіонами Європи, тричі — світу, тричі — абсолютними чемпіонами світу у командному складі, завоювали сотні медалей. За цей подвиг одержав звання заслуженого тренера Чехословаччини, звання генерала.

Мав ще одну виняткову нагороду: вручав рекордсменські золоті медалі за стрибки з парашутистами із космосу Юрію Гагаріну, іншим космонавтам СРСР, США, постійно приймав їх на чемпіонатах світу. Згадує усіх приязно, а пригоди з ними — з гумором.

Людина неосяжна, незбагненна, але й передбачлива, якщо це людина цілісна, з ясним устремлінням і запрограмованістю. Саме це дозволило йому іти довгим і складним життєвим шляхом по висхідній не тільки через юнацькі лихоліття, безглуздя соціалістичного експерименту над суспільством, а й через конкретні політичні зигзаги відродження Чехословацької Республіки і її розпаду, через переворот лютого 1948 року і творення соціалістичного ладу, його крах і відродження демократичного ладу, творення окремої Чеської держави. Стільки поворотів, зламів, падінь і піднесень! А життя в них одне. На диво незламане, творче і благородне.

Останні роки Кучерявий керував організаційним відділом Спілки ветеранів — антифашистського руху Опору, а також Спілки легіонерів — воїнів зарубіжних чехословацьких формувань. У цій якості очолював делегацію 80 легіонерів у Зборів до 80-річчя битви чехословаків під цим українським містом. Саме тут приймав вітання президента Вацлава Гавела усім легіонерам. Саме останній присвоїв йому кілька років тому генеральське звання — воїну, основна діяльність котрого припала на комуністичний режим.

Ось чому і у свої 80 років, Кучерявий молодий настільки, що ви б не повірили: пружний, швидкий, гострий на розум, дотепний керівник організаційного відділу чеського союзу борців за свободу. Це і з його участю Союз добився, що всім ветеранам війни в Чехії дають підвищену пенсію з пільгами, але однакові, як рядовим бійцям, так і генералам.

Розмова з Кучерявим — душевна розрада, прилучення до людської краси й мужності. Кожна діяльність випробовує людину. Кожен вибір — відповідальна робота розуму і душі. Саме відповідальних любить доля. Хай вона ще довго любить і нашого земляка!

Помер 28 серпня 1999 року.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 4156, арк. 3.
2. Там само, арк. 17.
3. Там само, арк. 152.
4. Там само, арк. 154.
5. Г. А. Алексєнко, М. Бабидорич. Вогні в міжгір'ях. — Київ, 1973. — С. 63—66.
6. Тканко О. В. Третій фронт: 3 щоденника партизанської боротьби. — Київ, 1985. — С. 91, 101.
7. Zborov. 1917—1997 // Narodni Osvobozeni. Čtrnacti — denik Českeho svazu bojovníku za svobodu. — 1997. — 22 července.
8. Kučeravý Vasil. Zeden 1944: rzinika 2/ čs paradesantni brigada v SSSR // Narodni Osvobozeni. — 1998. — 5 ledna.

ЗАГИНУВ У ДВОБОЇ З ВОРОГОМ

**ЛИЗАНЕЦЬ
СТЕПАН
МИХАЙЛОВИЧ**

Народився 21 березня 1920 року в с. Уклин Свалявського району у багатодітній родині робітника-залізничника. Десантник розвідгрупи "Закарпатці", радист. Засуджений на 3 роки виправно-трудових таборів за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону. Покарання відбував у таборі Каргополь Архангельської області. Звільнений 11 жовтня 1942 року. Реабілітований у 1992 році.

Народився 21 березня 1920 року в селі Уклин Свалявського району в багатодітній родині робітника-залізничника. Вчився в сільській народній школі, після закінчення якої у 1937 році поступив в Мукачівську вчительську семінарію і до окупації Карпатської України закінчив два курси. В умовах нового фашистського режиму, навчаючись на третьому курсі, сповнився зневагою до нової влади через те, що вона визначила велику плату за навчання, розпочалися різного роду переслідування і чистки серед прогресивно настроєних студентів.¹

І коли у вересні 1939 року по Карпатському хребту встановився угорсько-радянський кордон, закарпатська молодь стала нелегально втікати в СРСР, рятуючись від служби в угорській армії і переслідувань, прагнучи на тому боці Карпат здобути роботу, спеціальність і взагалі залишитися на постійне проживання. Такі настрої спостерігалися і серед студентів Мукачівської вчительської семінарії. Група студентів розробила навіть план нелегального переходу в СРСР.² На жаль, вони не уявляли собі, що їх можуть засудити і що в СРСР у карному кодексі може існувати стаття, за порушення якої визначається кара в три роки виправно-трудових таборів. Як і не уявляли собі того, що кордон можуть переходити й люди зі спеціальними завданнями від угорських спецслужб, і що їх можуть прийняти за таких.

9 жовтня 1939 року група студентів семінарії, до якої увійшли також гімназисти та селянські хлопці, виїхала з міста у напрямі Волівця. Мали дістатися до села Перехресний близько кордону, звідки був родом студент 2-го курсу В. І. Русин, син бідного селянина, який характеризувався як сміливий, енергійний хлопець і користувався авторитетом серед студентів.

Деякі студенти уже з дороги повернулися додому. Всі інші переночували у матері В. Русина, знайшли провідника-вівчаря А. М. Цапа з Перехресного, який уночі з 10 на 11 жовтня 1939 року перевів через угорсько-радянський кордон в районі с. Либухори студентів С. М. Лизанця, С. Д. Коневича з с. Солочин, В. В. Кочана з с. Вишня Радвань (Словаччина), М. В. Кучинку з Мукачева, В. І. Русина з Перехресного, М. І. Стинича з Куштановиці, хлібороба М. Г. Русина з Мукачева. Сам провідник А. М. Цап теж залишився на території Радянського Союзу.

Вони самі пішли в радянську міліцію і заявили про свій перехід.³ Спочатку їх допитували в тюрмах Херсона, потім Миколаєва. У серпні і вересні 1940 року особливою нарадою при НКВС СРСР всі вони були засуджені на 3 роки виправно-трудових таборів.

С. М. Лизанець відправлений у табір Каргополь Архангельської області, де відбував покарання.

Коли у таборах розпочалися пошуки добровольців для повернення в Закарпаття на нелегальну роботу, жеребок, як кажуть, випав і на С. М. Лизанця. Його перебування в таборі наближалось до кінця. Напевно, тому 3 листопада 1942 року за підписом Кобулова з'явився висновок такого змісту: “Строк ув'язнення Лизанця С. М. минув 11 жовтня 1942 р. У процесі слідства і за час перебування Лизанця С. М. у ВТТ на нього не було здобуто будь-яких компрометуючих матеріалів, а тому вирішив ув'язненого Лизанця С. М. з-під варті звільнити, а слідчу справу на нього здати в архів першого спецвідділу НКВС СРСР”.⁴

Його вирішили включити в розвідувальну групу, яку почав формувати в Москві Ференц Патакі. Оскільки мова йшла про дії на території Закарпаття і Угорщини, то кандидатур було багато, адже в радянських виправно-трудових таборах за нелегальний перехід кордону з Угорщини в СРСР відбувало покарання багато юнаків. Серед них були люди, які прагнули повернутися в рідний край для участі в боротьбі з фашизмом.

Після тривалих пошуків Ф. В. Патакі зупинився на таких кандидатурах до складу розвідгрупи “Закарпатці” — М. І. Дякун, І. І. Ловга, В. М. Чижмар, С. М. Чижмар, С. М. Лизанець. Так була створена розвідгрупа, її члени одержали псевдоніми, а радист С. М. Лизанець зокрема став “Семінаристом”. Вони вже знали, що після певної підготовки обов'язково повернуться в рідний край до своїх людей і виконуватимуть вкрай напружену і небезпечну роботу. Вони не вважали себе професіоналами, ніколи не були розвідниками, проте, давши згоду бути такими, вважали за честь стати в ряди патріотів-антифашистів.

Із підмосковного аеродрому Биково розвідгрупа літаком “Дуглас” відправилася у далекий тил ворога. Перелетівши лінію фронту літньої ночі з 18 на 19 серпня 1943 року, розвідгрупа “Закарпатці” висадилася в районі гори Менчул вище Драгова Хустського району. Падали ніби у безвість, але знали, куди приземляються. Найбільше знали ці місця брати Степан і Василь Чижмарі, адже звідси до їх рідного села рукою подати. Парашути чіплялися за дерева, і це створювало труднощі.

Та нещастя сталося з їх побратимом чехом Вацлавом Цемпером, який був приєднаний до групи лише для десантування і мав виконувати окреме завдання на території окупованої Чехії. У Москву відразу пішла радіограма, підписана радистом М. Дякуном (Українець): “Приземлилися погано, на скали, в ліс, всі повисли. “Андрій” (псевдонім Цемпера) у розпачі зрізався з висоти 5 метрів, упав, вивихнув ноги, одужує”.⁵ Хоча в районі Менчула угорська жандармерія і контррозвідка провели облави, та слідів десантників не виявили. Про це радист С. Лизанець повідомив так: “Зібралися північно-західніше Менчула, з оточення вийшли, рухаємося за планом”.⁶

План передбачав якомога швидше дійти до Копашнова, здобути в родини Чижмарів надійну інформацію і діяти далі згідно з обставинами. Спочатку група перебувала в Копашнівських лісах, потім зупинилася в обійстях Дмитра Григи в околиці Нижнього Селища, звідки й розпочала свою конспіративну діяльність.

У зборі відомостей військового характеру розвідникам стали добровільно допомагати їх рідні та близькі знайомі. Крім радіограм про несприятливі умови приземлення в районі Менчула, у Москву почала передаватися інформація різного змісту. Так, 25 жовтня 1943 року “Семінарист” повідомляв, що з Німецької Мокрої (тепер с. Комсомольськ Тячівського р-ну) до Колочави (Міжгірський р-н — авт.) будується шосейна дорога, і що в країні йде часткова мобілізація людей від 18 до 49 років в армію, з кожного села забирають по 20—25 чоловік.

У наступних радіограмах про “потужну ненависть” закарпатців до угорської влади, про що свідчили факти численного дезертирства серед мобілізованих. У радіограмі робився несподіваний висновок, що мешканці Закарпаття “бажають організувати партизанські загони. Потрібні командири і озброєння”.⁷

Про бажання вести збройну боротьбу свідчать відомості, які надходили до десантників від їх добровільних помічників. 24 листопада 1943 року “Семінарист” знову повідомляв: “Населення — сильно проти влади, всі чекають Червону армію. Прагнуть вступити в партизанські загони”. Далі конкретно йшлося про те, що “в Углі діє партизанський загін —

командир Рішко”, що є “багато дезертирів з армії, які чекають моменту вступити в партизанські загони”. І знову за 11 грудня 1943 року було повідомлення про те, що в районі Углі діють партизани. Старші групи Юрій Рішко та Петро Мацко. З ними декілька дезертирів. Їм потрібне спрямування.⁸

Щоб правильно оцінити зміст вищезгаданих радіограм, потрібно було додатково виявити свідчення людей, з’ясувати, хто такі Рішко і Мацко. І згодом це вдалося встановити. Юрій Рішко з Углі та Петро Мацко з с. Колодне, справді реальні особи, які тоді переховувалися від угорської жандармерії, жили нелегально, як і багато інших закарпатців, що не бажали служити в угорській армії. До них приєднувалися й інші дезертири з навколишніх сіл — десантники їх називали партизанським загonom.⁹

Та за прямим донесенням угорського агента Агоштина на групу Рішка і Мацка робилися облави, але успіху не мали. Лише одна з наступних восени 1943 року дала результати. При перестрілці Рішко був вбитий, а Мацкові вдалося втекти і таким чином група партизанів розпалася.

За підписом “Семінариса” в Москву передавалася різноманітна розвідувальна інформація, про що свідчать радіограми за грудень 1943 та січень—лютий 1944 року, особливо про пересування територією Закарпаття живої сили і техніки противника.

Напружена робота розвідгрупи тривала в Закарпатті та в столиці Угорщини, Будапешті, майже півроку. Угорська контррозвідка та слідчі відділи жандармерії володіли уже багатьма фактами про її існування і таємну діяльність з самого дня десантування. Так у циркулярі регентського комісара Карпатської території (Карпатольтйо) нотарським управлінням краю від 8 березня 1944 року повідомлялося: “Це трапилось восени, коли поблизу Хуста приземлилися чотири парашути з міхами, наповненими боєприпасами та радіоматеріалами. Було точно встановлено, що вони радянського походження. Під час слідства, яке повинно було встановити, кому скинуто цей вантаж, трапилось, що в одному селі поблизу Хуста вночі біля воріт своєї хати був застрелений один русинський чоловік. Сліди вели до одного його неприятеля, про якого було відомо, що він утік в Радянський Союз. На початку минулого місяця в тому ж селі, у дворі одного селянина, на світанку хтось застрелив єфрейтора. Сліди цього вбивства вели в Хуст до будинку Логойди”.¹⁰

Насправді це сталося так. Як відомо, під час війни Угорщині треба було багато деревини і її вирубували в Закарпатті. На вирубку лісу угорські війська виганяли селян, в тому числі і з Нижнього Селища. Виконавцеві сільського нотарського уряду доручалося на світанку кожного дня повідомляти односельців про вихід на роботу в ліс. Того дня це завдання виконував мешканець Нижнього Селища Іван Сливка, який супроводжував угорського єфрейтора. Починали вони обхід з крайньої хати села. Це було обійстя Василя Лемеша. Тут якраз опинився десантник Василь Чижмар. І коли Сливка з єфрейтором вийшли з хати Лемеша, він застрелив угорського єфрейтора і відібрав у нього зброю.

Як згадував Петро Чижмар, це сталося 16 лютого 1944 року. Коли про скоєне дізналися Степан Чижмар і Степан Лизанець, наступного дня, 17 лютого, вони, уникнувши облави, подалися до сусіднього села Золотарьова до Івана Ороса. За ними поспішив Петро Чижмар, але там їх вже не застав. Із Золотарьова він пішов до Данилова, звідки збирався до Хуста, але через облави туди не пішов, відправив свого знайомого, Петра Поповича, щоб той передав десантникам аби негайно вибиралися з Хуста в ліс чи в інше місце.

Отже, після вбивства угорського єфрейтора Степан Чижмар та Степан Лизанець усвідомили велику загрозу їх справі. І, відправившись до Хуста, напевно, прагнули забрати Вацлава Цемпера і перейти в інший район — на Мукачівщину. Їх тривога яскраво відбита в радіограмах, які вони передавали в Москву 21 та 22 лютого 1944 року. Вони повідомляли, що після Золотарьова перебувають в Шандрові (тепер Олександрівка), що групі “загрожує небезпека” і просили дозволу перервати роботу на дві декади. 24 лютого ц. р. “Шугай” в останній радіограмі констатував: “Василь нам не підкоряється, ми навіть не знаємо його

завдання, що він повинен був працювати з Федором. До цього часу ... жодної користі. Тепер ми його залишили і пішли”.¹¹

Повернувшись із Хуста, Петро Попович приніс Петру Чижмарю трагічну вістку, що “партизани разом з родиною Логойди жандармами і військами знищені”. Чижмар перебрався в ліси навколо Копашнова, де відтак дізнався, що в ході облав були арештовані і два його брати Василь та Юрій, а також Василь Попадинець й інші одночельчани, як і добровільні помічники розвідгрупи з Нижнього Селища.

Про наступні події в Хусті дізнаємося як із спогадів самих учасників трагічних подій у будинку Логойди, так і із інформації заступника прокурора в м. Кошице (Словачина), у яких йдеться про останні моменти життя десантників. З інформації угорських каральних органів стало відомо, що “на межі сіл Копашнова і Нижнього Селища з’явився російський партизанський загін, деякі члени якого часто заходили до Хуста на вулицю Глибоку, 22, у квартиру вдови Логойди для одержання інформації і подальших завдань”.

Як бачимо, за цим будинком угорська контррозвідка уже вела нагляд за допомогою агентів спецслужб. Так, арештований після закінчення війни начальник секретаріату Ужгородського відділу угорської контррозвідки Василь Шомоді у званні молодшого лейтенанта на допиті 25 січня 1950 року на питання, як відбувся арешт “радянських партизанів” в Хусті у 1944 році, відповів: “Так, у січні 1944 р. угорська жандармерія встановила, що в квартирі мешканця м. Хуст Логойди переховуються радянські партизани, перекинуті із Радянського Союзу з розвідувальною метою... Угорською жандармерією було взято трьох радянських партизанів (мова йде про загиблих 27 лютого — О. Д.) ... Радянських партизанів видали довірені особи ужгородського відділу угорської жандармерії”.¹²

Прізвища довірених осіб конкретизував у своїх статтях Андрій Ткаченко. У статті “Доля сьомого” він однозначно пише: “Студент Хустської гімназії з с. Мирча Великоберезнянського району Іван Рац... вказав на місце зустрічі підпільників”. А у статті “Лист у майбутнє” він також вказував, що першим повідомляв угорські каральні органи усно і письмово про десантників в селі Копашново “греко-католицький священник Юлій Косей”.¹³

Коли 26 лютого 1944 року на квартиру вдови Логойди до Вацлава Цемпера зайшли втомлені Степан Чижмар та Степан Лизанець, їх прихід тут же був зафіксований угорською контррозвідкою. Десантники не могли знати, що на той час під керівництвом начальника розвідувального підрозділу жандармерії капітана Арсена Загоні з Ужгорода уже була розроблена спеціальна операція по їх захопленню, було задіяно 20 жандармів на чолі з жандармським старшиною Гіді Міклошем з села Велика Добронь Ужгородського району. Згідно з планом операції кожний жандарм мав детальну інструкцію щодо своїх дій. Всі були передягнені у цивільний одяг.¹⁴

В ніч із 26 на 27 лютого 1944 року, тобто з суботи на неділю, близько півночі невеликими групами жандарми направилися до будинку вдови Логойди на вулицю Глибоку, 22, неподалік Хустського замку. О 35 хвилині на першу керівник групи Гіді Міклош постукав у вікно і “поруськи попросив впустити його”. Гаврило Логойда вийшов подивитися, а жінки з великої кімнати вийшли на кухню. Поруч з Гіді були жандарми Ковач Ференц і Фекете Матяш.

Побачивши Гаврила, Гіді скомандував: “Руки вгору!”, — і всі троє жандармів увійшли до кухні. Гіді наказав Гаврилові відкрити скляні двері до кімнати. Він ледь привідкрив двері, як хтось схопив його за руку і затуляв до кімнати, в якій у той же момент було вимкнено світло. Двері привідкрилися ширше, і пролунав постріл Степана Чижмаря, потім другий, третій... Гіді був поранений, жандарми Ковач і Фекете теж стали стріляти. Коли старшина прийшов до тями, двоє жандармів уже вистріляли всі патрони і через кухню вийшли на балкон.

Оточені в кімнаті, стали “стріляти з вікон — двох з вулиці і одного з двору. Їм відповіли жандарми, а Вамошу Ласло та Шаргоні Анталу вдалося вкинути у вікно “димові гранати”. Тоді частина жінок, що були на кухні, вибігли на двір і тут же були арештовані. Як усе стихло, Ковач та інші жандарми зайшли до кімнати, де виявили п’ятьох мертвих. Лише

Гаврило Логойда залишився живим, а на кухні була вбита його бабуся. Як показали згодом самі жандарми, із 20 чоловік лише троє не застосовували зброї. Угорська влада навіть організувала фарс, і жандарми цієї спецоперації нібито були притягнуті до судової відповідальності за напад на цивільне населення. Але “звинувачення” були з жандармів зняті.¹⁵

Про цю криваву подію повідомляла угорська влада в особі регентського комісара краю. У циркулярі окружними і сільськими нотаріатами від 8 березня 1944 року: “Панічні та брехливі чутки, які поширилися на Підкарпатті у зв’язку з подією, що сталася в Хусті, у будинку Логойди вночі 26 лютого ц. р... змушують мене офіційно інформувати населення краю про справжній стан справ... Жандармерія вночі спочила будинок і наказала людям, які були в будинку, здатися. У відповідь з будинку було негайно відкрито автоматний вогонь. Один жандарм, що стояв у дверях, був важко поранений. З будинку почали стріляти і через вікна. Автоматним вогнем обстрілювали всю околицю. Жандармерія більш енергійно наступала, внаслідок чого з тих, що були в будинку, 4 чоловіків та 2 жінок було вбито, один чоловік та 2 жінки (фактично 3 — *О. Д.*) потрапили в полон непораненими. Полонені є жителями Хуста, а з померлих 2 жінки та один чоловік з Хуста, один чоловік з сусіднього села та два чоловіки незнайомі. По шкіряних куртках та документах, що були знайдені в будинку, було безперечно встановлено, що двоє незнайомих є партизанами, направленими Радянським Союзом літаком або іншим шляхом. В інтересах дальшого слідства про цю справу поки що більш нічого не повідомляю”.¹⁶

Тут вперше використана інформація з книги міського органу громадянських записів, де було зафіксовано угорською мовою таке повідомлення від 2 березня 1944 року за номером 50: 27 лютого 1944 року після другої години ночі Логойда Олена, студентка гімназії, Хуст, вулиця Глибока, 22, православна, батько Василь Логойда, мати Лавкай Ганна, розстріляна; під номером 51 — Логойда Георгій, слухач православної школи в Будапешті, 21 рік, розстріляний; під номером 52 — Кека Ганна, вдова Миколи Лавкая, православна, 90 років, про батьків нема відомостей; під номером 53 — Чижмар Степан, лісоруб, Копашново, православний, 34 роки, про батьків нема відомостей; під номером 54 — текст про те, що угорський Кошицький трибунал, як судове слідство, повідомляє, що 27 лютого 1944 року після другої години ночі в Хусті на вулиці Глибокій, 22 розстріляний “Семйон”, людина невідомого заняття, 25—30 років (це Степан Лизанець — *О. Д.*), а також “Андрій”, людина невідомих занять, 30—35 років (це Вацлав Цемпер — *О. Д.*).¹⁷

А тепер про те, що відбулося всередині будинку в ту трагічну ніч. З усіх членів родини Логойд після війни залишилася лише Ганна Василівна, яка пережила і суд військового трибуналу, і тюрми та німецькі концтабори. А єдиний свідок, який залишався в кімнаті разом з десантниками до кінця — це Гаврило Логойда. Під час судового засідання він встиг про все це коротко розповісти сестрі Ганні, а вона подала в опублікованих у 1945 році спогадах: “Коли вас вивели на двір, — говорив Гаврило, — я ліг під дверима тієї кімнати, де були партизани. Незабаром мене виявили жандарми, зв’язали і залишили там же. Стрільнина продовжувалася. Хтось кинув запальну бомбу. Я відчув запах газу, удушливість. У будинку все горіло. Я втратив свідомість, бо не було чим дихати. Жандарми відливали мене водою і всіляко знущалися.

Коли мене привели до свідомості, я почув голос Юрка. Його били до нестями. Він кричав у безсилій люті... Юрко загинув. Загинула тяжко поранена Оленка, очевидно задушилася бабуся, що лежала на кухні. Загинув “Андрій” і другий партизан — ті, очевидно, застрелилися. Мене повели на допит в комендатуру. Там повторилося мордування. Мене підвішували до стільців, били по п’ятах дерев’яними палицями до повної втрати сил. Звичайно, катам не вдалося вирвати з мене ні слова. Потім мене привели в Мараморш-Сигет, у вашу камеру. Останнє тобі відомо”.¹⁸

Як бачимо, Степану Чижмарю і Степану Лизанцю не вдалося перевезти Вацлава Цемпера до Мукачева, як це вони планували раніше. Лікар Олександр Фединець з асистентом

Іваном Логаєм, студентом-медиком Будапештського університету, були готові провести операцію на ногах Цемпера. Що це перевезення планувалося, свідчать і спогади Ганни Логойди про те, що Цемперу уже були підготовлені документи на прізвище Кругляк і на сільському возі його мали повезти до Мукачева. Але вони не встигли цього зробити.

Трагічні події в Хусті сколихнули тоді все Закарпаття. Угорські урядові кола та каральні служби не на жарт стривожилися, про що яскраво свідчить циркуляр регентського комісара від 8 березня 1944 року. Тут зокрема зазначалося: “Зважаючи на те, що поява партизанів можлива і в інших районах Підкарпаття, закликаю панів нотаріусів негайно скликати депутатські корпуси сіл, запросити на засідання всіх керівних працівників сіл та інформувати їх про стан справ. Зобов’язую вас, панове нотаріуси, від мого імені підкреслювати ту небезпеку, що загрожує населенню Закарпаття, і в першу чергу — його керівній частині з боку більшовизму. Закликайте кожну тверезу людину до того, що коли в селі чи його околиці побачать підозрілу особу, то щоб одразу ж повідомляли про це жандармів або керівництво села. Роз’ясніть, що співробітництво з партизанами, переховування їх, харчування — дуже небезпечна річ, бо після цього першого випадку зрозуміло, що уряд буде більш енергійно виявляти можливо ще прихованих тут партизанів. Кожний, хто перешкоджатиме цьому, навіть замовчуванням, буде найсуворіше покараний”.¹⁹

Слідчі органи жандармерії арештували після цього до 300 підпільників, що допомагали розвідгрупі, у селах Копашнові, Нижньому Селищі, Золотарьові, Драгові, в Хусті, Мукачеві та селі Зубівка, Виноградові, Текові і Чорнотисові. За цю “роботу” найбільш відомі слідчі і жандарми були нагороджені золотим хрестом та бронзовими медалями. Так в угорських документах виникла справа “хустських партизанів”.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1. спр. 1575, арк. 22.
2. Там само, арк. 42.
3. Там само, арк. 14, 15, 42.
4. Там само, арк. 93.
5. Довганич О. Д. Роки лихоліття. Невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 96.
6. Там само, С. 96—97.
7. Персональний архів О. Д. Довганича. Ф. 1, спр. 2, арк. 2—3.
8. Довганич О. Д. Роки лихоліття... С. 107.
9. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1. спр. 1179, арк. 13, 7, 8.
10. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз’єднання з Радянською Україною: Збірник документів. — Т. 5. — Ужгород: Карпати, 1967. — С. 350—351.
11. Довганич О. Криваві шовки зради. Діяльність розвідгрупи “Закарпатці”: Нові архівні документи // Карпатський край. — 1994. — № 7—12. — С. 46.
12. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1. спр. 1310, арк. 67.
13. Ткаченко А. Доля сьомого // Україна. — 1970. — № 9. — С. 10—11; його ж: Лист у майбутнє // Україна. — 1968. — № 38. — С. 10—11.
14. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. — Ужгород: Карпати, 1990. — С. 109.
15. Шляхом Жовтня: Збірник документів. — Т. 5. — С. 351.
16. Там само. — С. 350—351.
17. Персональний архів О. Д. Довганича. 3 книги громадянських записів.
18. Логойда Г. Від Хуста до Бельзена // Закарпатська правда. — 1945. — 29, 30 вер.
19. Шляхом Жовтня: Збірник документів. — Т. 5. — С. 351—352.

ДОЛЯ СЬОМОГО, ЯКИЙ ЗАЛИШИВСЯ В ЖИВИХ

**ЛОВГА
ІВАН
ІВАНОВИЧ**

*Народився 16 вересня 1907 року в селі Довге
Іршавського району у багатодітній селянській сім'ї.
Громадсько-політичний діяч. Відбував покарання в
тюрмах із квітня 1941 до травня 1942 року.
Реабілітований у 1990 році.*

Народився І. І. Ловга 16 вересня 1907 року в с. Довге Іршавського району в сім'ї селянина. У 1914 році поступив у перший клас народної школи і провчився до 1918 року. У цьому ж році пішов працювати на фабрику, яка виготовляла залізні грубки. Некваліфікований робітник, він заробляв у день лише 10 крон. Після закриття підприємства став лісорубом і працював на лісорозробках.

У 1924 році родина Ловгів переселилася у село Чорнотисів Виноградівського району, бо там була краща земля. У Довгому свою хату продали, а натомість купили у Чорнотисові іншу. У зв'язку з мізерними заробітками він залишив у 1923 році роботу в лісі і до 1927 року працював у господарстві батька. У тому ж році його призвали на дійсну службу у чехословацьку армію у м. Чеський Тешін, де служив до березня 1929 року.

Після повернення додому кілька місяців працював у господарстві батька. У серпні, як і його шестеро інших односельців, завербувався на один рік на роботу у шахти Бельгії. Наймач обіцяв на день 35 франків. Усіх завербованих зібрав в Ужгороді, звідки відправив у Бельгію через Німеччину. З міста Монс всіх відвезли у село Анзі, де розмістили у сім'ях місцевих шахтарів.

І. І. Ловга працював на вивезенні кам'яного вугілля і заробляв до 45 франків в день. Пропрацювавши на шахті рік, звільнився звідти і поступив на іншу шахту уже на французькій території поблизу міста Валансьєн. Тут заробляв більше. У Бельгії вступив в ряди бельгійської компартії. Проживав і далі у с. Анзі, вільно переходячи франко-бельгійський кордон на роботу.

У зв'язку з тим, що у 1933 році заробітна плата різко понизилася, І. І. Ловга того ж року повернувся додому в Чорнотисово. Тут його перевели в ряди компартії Чехословаччини. Він продовжував трудитися у господарстві батька, якому свого часу із Бельгії вислав 2500 чеських корон, що на той час були великі гроші. У 1938 році оженився і з господарства батька відділився, одержавши від нього ділянку землі, а дружина від матері — корову. Жили в будинку батька, але господарювали окремо.

У 1938 році І. І. Ловгу призвали в чехословацьку армію, але, як відомо, 15 березня 1939 року Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами. Словаччина оголосила самостійність, а Карпатська Україна була захоплена Угорщиною. Повернувшись додому, І. І. Ловга в червні 1939 року був призваний уже в угорську армію і служив у м. Рахів на угорсько-румунському кордоні. Через 6 місяців його відпустили з армії, але весною 1940 року — знову призвали і після захоплення угорськими військами Трансільванії знову відправили додому.¹

Переживши зиму, у квітні 1941 року І. І. Ловга вирішив втекти в СРСР. Причина поля-

гала в тому, що за останні 4 роки він неодноразово призивався в армію, і ось ще раз чекав на новий призов. На допиті 3 вересня 1941 року він зокрема говорив: “Я хотів піти в СРСР не лише для того, щоб жити і працювати, але й в першу чергу, як комуніст, боротися разом з Червоною армією проти фашизму. Тим більше, що у нас велися розмови про те, що Закарпатська Україна, де я жив, буде приєднана до Радянського Союзу”.²

Цю акцію прагнув здійснити із добрим побратимом із села Довге Юрієм Сивулькою, але той тоді відмовився... Тому І. І. Ловга з Довгого на автомашині доїхав до Хуста, звідки поїздом відправився до Рахова, потім до Ясіня, де знайшов провідника Миколу Бабчина, віддав йому за це пальто, бо грошей не мав. Перейшов уночі кордон, переспав у копиці сіна і пішов на радянську прикордонну заставу, де від нього відібрали посвідчення і військовий квиток. Його відправили в Станіславську тюрму, а потім у м. Іваново Російської Федерації у зв'язку з тим, що 22 червня 1941 року почалася війна і його не встигли засудити.

Було йому задано і таке питання — кого він знає із закарпатців, які перебували в Іванівській тюрмі? І. І. Ловга відповів, що добре знає Михайла Дякуна, який з ним сидить в одній камері і з яким він знайомий ще з 1935 року. З ним він проводив в чехословацький період маніфестації і збори з питань виборів комуністів до чехословацького парламенту та інші політичні акції. І. І. Ловга був головою зборів, а М. І. Дякун доповідачем.³ Подібних справ на рахунку першого було чимало.

Майже через рік після арешту, 11 квітня 1942 року, особлива нарада при НКВС СРСР засудила І. І. Ловгу на 3 роки таборів за статтю 80 Карного кодексу УРСР за нелегальний перехід кордону. Але тим часом 9 травня 1942 року вона відмінила своє рішення від 11 квітня, справу припинила і його з-під варті звільнила. Як сказано у документі “з оперативних міркувань”, зарахувавши йому як покарання строк попереднього ув'язнення.

На ім'я начальника НКВС Іванівської області 24 лютого 1942 року поступила телеграма: “Згідно з розпорядженням заступника комісара внутрішніх справ СРСР тов. Меркулова негайно направити спецконвоєм у Москву у внутрішню тюрму НКВС СРСР угорських підданих Дякуна Михайла Івановича, 1905 року народження, і Ловгу Івана Івановича, 1907 року народження, які перебувають у тюрмі м. Іваново”.⁴

Що це за “оперативні міркування” видно з того, що у Москві була зібрана група закарпатців у складі Івана Ловги (Ноябрський), Михайла Дякуна (Українець), Степана Лизанця (Семинарист), братів Степана Чижмаря (Шугай) і Василя Чижмаря (Гуцул) на чолі з угорцем Ференцом Патакі (Ян), яка приступила до підготовки і навчання розвідувальної справи для майбутнього десантування в окуповане Закарпаття. Ця підготовка була здійснена в другій половині 1942 року — першій половині 1943 року. За тиждень перед відправкою в тил ворога до неї був приєднаний чеський розвідник Вацлав Цемпер (Андрій, Острий), якому було поставлене окреме завдання на території Чехословаччини, зокрема Братислави і Праги.

І ось день старту настав. З 18 на 19 серпня 1943 року розвідувальна група “Закарпатці” на літаку “Дуглас” з Биківського аеродрому під Москвою взяла курс на Карпати і висадилася в районі гори Менчул, що біля села Драгова Хустського району. У її складі прибув І. І. Ловга. Десантування було невдалим, бо всі 7 чоловік повисли з парашутами на деревах. Якщо шестеро приземлилися без якихось незначних ушкоджень, то Вацлав Цемпер в результаті поспішного звільнення від парашута упав на каміння, зламав одну ногу і розбив коліно другої. Три вантажні парашути віднесло далеко від місця приземлення і вони впали у присілку Глисний.

Хоч ворогу відразу стало відомо про радянський десант, група зуміла швидко відійти, позбавитись облав і переслідування, добре заховатися і зберегти себе. Проблемою стала лише історія із вантажними парашутами і особливо із станом здоров'я Вацлава Цемпера, що призвело до непередбачених наслідків.

Так вантажні парашути з одягом і військовим спорядженням впали на присілку с. Драгова і їх запримітили четверо мешканців, зокрема Федір Романюк, Петро Ковач, Василь Петрінко, 1886 року народження, та Василь Петрінко, 1913 року народження. Їх було видано жандармерії, арештовано, засуджено і відправлено в концтабори. Нам довго не було точно відомо про долю всіх, а у пресі називалися лише прізвища Петра Ковача і Василя Петрінки.

Учасники ж групи після припинення облав прибули в село Копашново, зв'язалися із сім'ями Чижмарів, а у Нижньому Селищі — з родиною Дмитра Григи. Вацлаву Цемперу була надана медична допомога. 26 серпня 1943 року у Москву полетіла така радіограма від Семінариста: “Зібралися північно-західніше Менчула... з оточення вийшли, рухаємося по плану. Слухайте щоденно на хвилі 0640”.⁵

За завданням командира групи І. І. Ловга разом з Іваном Дякуном із Бороняви перебрався у Виноградівський район в с. Чорнотисів (до дружини) підготувати конспіративні квартири для прибуття сюди Ференца Патакі та радиста Михайла Дякуна. Таке місце було знайдено у с. Текові у будинку підпільника Антона Параски. 1 жовтня 1943 року несподівано для інших десантників їх командир разом з радистом покинули Копашново і через Бороняво і Велятино, де вбхід перейшли Тису, лісовими стежками дійшли до Текова, про що стало відомо значно пізніше.

У Текові почалася діяльна підготовка до переходу їх у столицю Угорщини Будапешт. Для згаданих осіб потрібні були нові документи. Тому через підпільника Юлія Уйфалуші зв'язалися з працівником Веряцького нотарського уряду Василем Шарканем, який допоміг їм одержати нові посвідчення. Олена Гандера з Виноградова, яка поїхала в Будапешт, підготувала надійне місце для розвідників, підтвердила, що вони можуть зупинитися у знайомого Михайла Дякуна Йозефа Сукича та його сина, які жили в районі Сілашлігет і були надійними людьми. І розвідники у жовтні 1943 року перебралися в угорську столицю.

І. І. Ловга, який залишився на Виноградівщині, став діяти разом з Лайошем Палом на території поблизу Гальміна (тепер Румунія), збираючи військову інформацію і передаючи її дружині Ю. І. Ловзі, яка в свою чергу через Олену Гандеру та Юлія Уйфалуші направляла її в Будапешт.

Але в ніч із 26 на 27 лютого 1944 року у Хусті в будинку вдови Г. Логойди сталася трагічна подія. За прямими повідомленнями провокатора тут були оточені групою жандармів троє десантників — Степан Чижмар, Степан Лизанець і Вацлав Цемпер. У двобої вони всі загинули, а з ними ще троє членів сім'ї Логойд — Олена, Георгій та їх бабка Ганна Лавкай.

Після цього в Хусті, у селах Нижньому Селищі, Копашнові, Золотарьові, Драгові та інших у березні 1943 року почалися численні арешти людей, зв'язаних з розвідувальною групою. У квітні арешти перекинулися і у Виноградівський район. Щоб уникнути арешту, І. І. Ловга тоді перебрався в околиці села Довге Іршавського р-ну, де пройшло його дитинство. Але його дружина, Ю. І. Ловга, у ніч з 3 на 4 квітня 1943 року була схоплена у селі Чорнотисів під час операції, яку провела таємна поліція на чолі з відомим садистом С. Ільчиком. Тут були арештовані й інші підпільники села, зокрема два брати І. І. Ловги — Юрій і Василь, відразу почалися допити. На світанку всіх повезли у Теково, де приєднали до арештованих там, а потім у Виноградів, а звідти у закритій автомашині у тюрму Мараморош-Сигета. Ю. І. Ловга там зустріла Ференца Патакі і Михайла Дякуна і побачила, що в розвідгрупі стався провал. Тут її засудили на два роки ув'язнення, Юрія Ловгу — на 6 років, а Василя Ловгу за відсутністю доказів звільнили. Про арешт своєї дружини І. І. Ловга дізнався 6 квітня 1944 року, коли повертався з околиць міста Гальміна. Через тиждень жандарми знову провели арешти у селах Виноградівщини, але І. І. Ловгу схопити не змогли.⁶

У червні 1944 року групу підпільників з Виноградівщини засудили до страти і 17 червня привели у рідні місця для виконання вироку. Так, у Чорнотисові розстріляли Петра Романа, Василя Ірху і Самуїла Вайса, у Текові — батька і сина Юліїв Уйфалушіїв, Менделя Вайса, Антона Параску і Михайла Панька, у Виноградіві — Олену Гандеру, Михайла Гичку, Мора і Сирену Фаркаш, Євгена Лебовича, Євгена Лейзмана і Мора Шварца.⁷

Ю. І. Ловга разом з іншими засудженими переведена в тюрму м. Шаторольйоуїгель і вкинута у жіночу камеру. Пізніше вона згадувала: “Я потрапила в одну камеру з жінками-партизанками і підпільницями різних національностей — тут були й українки, й угорки, жінки з Югославії. Але всіх нас єднала ненависть до ворогів, спільна мета... У цій камері я й народила у важких муках сина. Володимиром назвали”.⁸ Її перевели в шпиталь, де біля її ліжка сторожили два жандарми.

У той час, як її чоловік перебував іще на нелегальному становищі на Іршавщині, Ю. І. Ловгу перевезли в тюрму Комарно, звідки всіх в'язнів відправили у німецькі концтабори Дахау і Бухенвальд.

Тут залишилася лише Юлія і ще одна жінка з немовлям. Ю. І. Ловзі дають 6 місяців відпустки умовно, після чого вона мала знову повернутися у в'язницю. У листопаді 1944 року вона поїхала в Будапешт за адресою, яку їй дала подруга по камері, до Йозефа Надя. Той відправив жінку з дитиною на хутір Леаньварі до родини шахтаря Ференца Воловича, яка після визволення відправила її додому в Закарпаття. 14 січня 1945 року вона прибула до Хуста, а потім у рідне село Нижнє Селище.

І. І. Ловга разом з братами Михайлом і Василем Липеями та втікачами з мукачівського табору організували підпільну групу, яка діяла в околицях сіл Лисичово і Нижній Бистрий і приєдналася до партизанського загону імені Ватутіна, дії якого проходили на стику Іршавського, Хустського і Міжгірського районів. Зокрема в Лисичові група партизанів зайняла будинок, з якого угорські жандарми розпочинали облави на партизанів, і захопила гвинтівки, гранати і патрони.

Партизанська група, до складу якої входив І. І. Ловга, на території Хустського району допомогла втекти з табору 18 словакам, які теж приєдналися до партизанів. Біля села Вучкового Міжгірського району група підірвала шосейну дорогу і автомашину з ворожими солдатами та перервала телеграфну лінію. На кілька днів дорога була виведена з ладу. Такі скромні результати бойової діяльності вказаної групи.⁹

Отже, І. І. Ловга єдиний із десантників залишився живим. Коли його питали, як це сталося, він відповів: “Багато разів я замислювався — і справді — як? І завжди приходив до висновку — мені не просто пощастило вижити, хоч і цього по людському не слід заперечувати. Врятував мене багаторічний досвід підпільної роботи, вміння добре конспіруватися, завчасно розпізнавати людей”.¹⁰

У визволення краю восени 1944 року І. І. Ловга вклав свою посильну частку. Колишнього розвідника і партизана мешканці Чорнотисова обрали головою Народного комітету.

Коли готувалася перша партійна конференція, І. І. Ловга став її делегатом, а на самій конференції — членом Центрального Комітету Комуністичної партії Закарпатської України. Він був також делегатом I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України і голосував за Маніфест про возз'єднання краю з Україною, який схвалило і підписало близько 300 тисяч чоловік.

Згодом І. І. Ловга працював головою Міжгірського райвиконкому, а також на інших відповідальних посадах.

Будучи на пенсії, проводив значну патріотичну роботу серед молоді району, області, часто зустрічався з колишніми учасниками розвідгрупи, робив сходження до пам'ятного знака, встановленого в честь десанту на горі Менчул Хустського району.

Сім'я Ловгів виховала трьох синів — Володимира, Василя і Михайла, які здобули вищу освіту і стали висококваліфікованими спеціалістами, інженерами. Помер І. І. Ловга 14 грудня 1990 року і похований у Виноградіві.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1. спр. 4439, арк. 27—30.

2. Там само, арк. 30—31.

3. Там само, арк. 31.

4. Довганич О. Д. Роки лихоліття. Невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 88.

5. Там само, — С. 96.

6. Закарпатська правда. — 1967. — 22 груд.

7. Карпатський край. — 1994. — № 7—12. — С. 42—43.

8. Закарпатська правда. — 1967. — 22 груд.

9. Прапор комунізму (Виноградів). — 1957. — 29 вер.

10. Україна. — 1970. — № 9. — С. 11.

СПОДВИЖНИК ВІРИ, ПАТРІОТ СРІБНОЇ ЗЕМЛІ

**МАРГІТИЧ
ІВАН
АНТОНОВИЧ**

*Народився 4 лютого 1921 року в селі Боржавське
Виноградівського району в родині селянина-
середняка. Релігійний і громадський діяч, єпископ
Мукачівської єпархії. Покарання відбував у таборі
під Омськом в Сибіру. Звільнений 6 вересня 1955
року. Реабілітований 29 січня 1992 року.*

І. А. Маргітич народився в багатодітній родині селянина-середняка. Батько намагався дати синові належну освіту. П'ять класів народної школи хлопець закінчив у рідному селі. “Особисто моя національна свідомість, — згадував І. А. Маргітич, — почала формуватися уже в третьому класі народної школи в селі Велика Чингава (Боржавське). Саме в той час прибув новий учитель Микола Медвідь, родом з Рахівщини. Він зорганізував в селі товариство “Просвіта”, а серед молоді, в першу чергу шкільної, молодіжну організацію “Пласт”. Таким чином я уже в третьому класі народної школи був пластуном. Ми залюбки вітались пластовим привітом “СКОБ!” і охоче відповідали: “Сильно, красно, обережно, бистро!”¹

Своє членство у “Пласті” І. А. Маргітич продовжував у Виноградівській горожанці та в Хустській гімназії, мав свій пластовий одяг і пластовий капелюх. У цій формі пластуни виступали при святкових нагодах, на пластових з'їздах товариства “Просвіта”, в пластових таборах.²

Після закінчення початкової школи І. А. Маргітич три роки навчався у Севлюській (тепер Виноградів) горожанській школі і продовжив навчання у третьому класі Хустської гімназії. Навчаючись в Хусті, проживав у гуртожитку гімназії, яким опікувався професор релігії о. Д. М. Попович, а вихователем був о. Зореслав, відомий український поет. Тут далі формувався світогляд молодого гімназиста. Навчання в Хустській гімназії співпало із становленням Карпато-Української держави на чолі з А. І. Волошином. Іван радів цим подіям, брав участь в демонстраціях на підтримку української державності.

Великим ударом для юнака стала гортіївська окупація краю та трагічна смерть товаришів, які полягли в боях із загарбниками. Сам Маргітич згадував, що в Хусті віднайшов голову евакуаційної комісії В. І. Бірчака, щоб він посприяв йому виїхати. Знаючи про переслідування професорів-українців, він вирішив попроситися в родину класної керівниці Р. Бірчак, аби разом із нею виїхати з окупованого Закарпаття. Але для цього треба було зареєструватися в українській секції німецького консульату. “Однак те, що я там почув у березневі дні 1939 року, — пригадав І. А. Маргітич, — спонукало мене змінити власне рішення. “Синку, і ти б полишив рідну землю?.. А хто її буде боронити, коли всі виїдуть? Таку велику життєву пораду дав мені один із службовців”.³

Юнак продовжував навчатися в Хустській гімназії. Належав до тієї частини учнів, які були позбавлені можливості брати участь у “Пласті”, та різних народовецьких організаціях, протестували проти заборони української мови в навчальному процесі і заміни її на так звану “угро-руську”. Він вступив в нелегальну організацію юнацтва ОУН, найчисленніший хустський осередок якої очолювали М. Орос і В. Маркусь.

Сповідуючи й тут національну ідею, кожен учасник підпілля розумів свою участь в організації по-своєму і був притому занадто наївним в питаннях політики, історії, революції, ідеології, натомість манив романтизм, живила ненависть до окупантів і віра у визволення своєї батьківщини.

Для І. А. Маргітича юнацьке оунівське підпілля було першою зустріччю з Україною. Він вивчив першу заповідь декалогу: “Здобудеш українську державу або згинеш в боротьбі за неї”. А це було трохи страшним, конкретним. Тому він сумлінно опрацьовував книги з історії України, авторами яких були М. Грушевський та І. Крип’якевич, жадібно читав по свіжих слідах збірку “Карпатська Україна в боротьбі”, писав замітки до підпільної газети “Чин”, робив доповіді на зборах осередку.

У 1941 році І. А. Маргітич закінчив Хустську гімназію і поступив на навчання до Ужгородської духовної семінарії. Про те, як вперше став думати про сан священника, згадував: “Те, що є людська душа, я вперше освоїв у своїй свідомості вже в третьому класі народної школи під впливом вчителя з Гуцульщини М. Медвідя, який, так мені бачиться нині, зумів розглядіти моє стремління до пізнання істини. Надалі ж те, що я тоді засвоїв, тільки підтверджувалося прожитими роками”.⁴ Будучи учнем четвертого класу гімназії, під час перерви він написав на дошці: “Слава Україні! Ми український народ”. За те його було вилучено з гімназії, але через декілька днів знову поновлено.

Сам І. Маргітич у своїх спогадах говорить, що, незважаючи на змішаний колектив Хустської гімназії, її можна вважати українською, бо українська, тобто руська мова, була не тільки мовою руських підручників, але вважалася рідною в усіх класах, а російська вивчалася як іноземна тільки з п’ятого класу. У середовищі гімназистів вирізнялися два напрямки: український та русофільський. Учні, які вважали себе українцями, мали переконання, що слова русин та українець, як і Русь та Україна — синоніми в історичному і в мовознавчому аспектах. Національна свідомість і патріотизм утверджувалися переважно на уроках історії. З них учні довідувалися, що русини — це українці, а Київська Русь — наша Україна.⁵

Гімназисти належали до різних віровчень. І. А. Маргітич був греко-католиком. Будучи ревним священником і педагогом, щирим патріотом і відданим сином рідного народу, греко-католицький професор Д. Попович утверджував не тільки релігійну християнську свідомість, але й потребу духовного самовдосконалення. Він сіяв добре зерно, і воно простало здоровим зелом. З-під його руки вийшли чотири владики Мукачівської греко-католицької єпархії, серед них і І. А. Маргітич, а також ціла плеяда греко-католицьких священників та широко відомих представників закарпатської інтелігенції.

Д. М. Попович рекомендував І. А. Маргітича на навчання в Ужгородську духовну семінарію. Тут, у її стінах, останній вирішив стати місіонером, але не в далекій Азії чи Африці, а в рідному Закарпатті. Плідно вивчаючи церковну науку, читав проповіді відомих церковних діячів. Та його навчання в 1942 році було перерване. За належність до юнацтва ОУН 20 липня 1942 року під час літніх канікул його було заарештовано і відправлено в “Ковнер”, де 22 липня засуджено угорським воєнним трибуналом на один рік тюремного ув’язнення. Разом з І. А. Маргітичем в “Ковнері” перебували й інші греко-католицькі священники (П. Барничка, Ю. Станинець, П. Погоріляк, С. Пап, Б. Волошин та інші).

В обґрунтуванні судового вироку було записано, що всі підсудні поставили перед собою мету: революційним шляхом відокремити Закарпаття від Угорщини і приєднати його до самостійної Української держави. У мотивах вироку дослівно записано: “Підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою є і залишається. У зв’язку з цим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відокремити від Угорщини. Розпочали організовуватися для здійснення цієї мети за матеріальною і моральною підтримкою із-за кордону, а також взяли у цій організації активну участь і для цього створили більші і менші групи, щоб відокремити Закарпаття, якщо буде необхідно, то із зброєю в руках будуть воювати проти угорської держави, уряду та її армії”.⁶

Із тюремного ув’язнення І. А. Маргітича, як й інших засуджених, які мали невеликий строк покарання, звільнено на прохання єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії.⁷ Після виходу з тюрми він продовжував навчання в Ужгородській духовній семінарії, яку закінчив у 1946 році і єпископом Ф. Ромжею був висвячений на священника.

Добре підготовленого, неодруженого юнака було направлено священником у Виноградово, а потім, через два місяці, у Рахів, де він працював до лютого 1949 року. Це уже був період переслідування греко-католицької церкви в Закарпатті. За переписом 1941 року в краї було 412907 греко-католиків, а в 1946 році — за даними єпископа Ромжі — уже 519945 чол.⁸ Вони мали 375 церков (289 приходів) і 252 священників.

10 травня 1945 року, коли Закарпаття ще не було офіційно возз'єднане з Україною, у Москві розробили інструкцію про приєднання греко-католицької церкви до російської православної. У Закарпатті ця акція розпочалася у 1946 році, коли Мукачівська греко-католицька єпархія відзначала 300-річчя Ужгородської унії. Перший удар було зроблено по кафедральному греко-католицькому собору в Ужгороді, який було передано православним, як і Мукачівський чоловічий монастир.

В Москві було розроблено план заходів по “возз'єднанню” греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області із російською православною церквою. Цей план відрізнявся від того, який здійснювався у Західній Україні. На Закарпатті не скликався собор, який мав винести рішення про розрив з Римом. Натомість були розроблені конкретні заходи про зміцнення позицій православної церкви в області.

Отже, початок діяльності І. А. Маргітича як священника був важким. Греко-католицьким священникам заборонялося вчити школярів релігії, а також проводити богослужіння. Уже у 1944—1947 роках було заарештовано 35 священників. У 1949 році почався планомірний наступ влади на греко-католицьку церкву і майже одночасно було заарештовано усіх міських священників, які категорично відмовилися підписати заяву про перехід у православну віру.

Не обійшлося без переслідувань і священника І. А. Маргітича. У Рахові до нього підійшли працівники КДБ і секретар міськради і просили добровільно здати ключі від церкви. Він відмовився, але на його квартирі секретар міськради відібрав від нього ключі.⁹ Його запросили наступного дня зайти у відділ безпеки, де на нього робили тиск, але він відповів, що не змінить свого переконання і не перейде в православну віру. Тоді йому поставили вимогу протягом трьох днів покинути Рахово, що він і зробив.

І. А. Маргітич повернувся в рідне село, зголосився в сільраді. Але йому не давали спокою працівники органів безпеки із Виноградова. Він переховувався в хаті батька, від якого забрали паспорт сина і наказали, аби син виїхав за ним у Виноградово, де з ним мали проводити виховну роботу. Так тривало два-три тижні. А потім священник вирішив більше туди не ходити. Він не показувався на людях. Батьки твердили, що його немає вдома, шукає собі роботу. Довгий час це сходило з рук, але, коли після Великодня 1949 року до Маргітича прибув ще один підпільний священник із Білок. П. Орос, вони із грудня 1949 по березень 1951 року перебували на нелегальному становищі. Переховувалися в селах Білки, Лоза, Заріччя, Великий Раковець Іршавського та в селах Великі Ком'яти, Онок, Боржавське Виноградівського району.

І. А. Маргітич виявляв відвагу, коли, будучи під пильним наглядом органів насилля і ризикуючи бути арештованим, обслуговував, у міру можливостей, вірників, які до нього зверталися, продовжував свою благородну роботу, готував молодих священників. В умовах підпілля йому вдавалося протриматися протягом двох років.

Арештували І. А. Маргітича 4 березня 1951 року згідно з ордером № 67 від 5 березня 1951 р.¹⁰ Іван Антонович так згадує своє затримання: “Арешт став повною несподіванкою. Запросили на вінчання, де молода була моєю родичкою. Наречений і гадки не мав з нею одружуватися, був завербований КДБ лише для того, аби в такий спосіб вистежити “ворога народу”. І треба сказати, що це вдалося. Було вже темно, коли ми зійшлися на домовленому місці. Поки молода сповідалася, її наречений вийшов ніби перевірити, чи все спокійно. А коли повернувся, у двері загнукали: “Відкрийте, а то ми їх розіб'ємо!”¹¹

Його відвезли у Виноградово. Слідчий ст. лейтенант Галкін пред'явив йому статтю за ведення релігійної пропаганди. Тут же вона була замінена на ст.ст. 54-10 і 54-12, згідно з якими передбачалося тюремне ув'язнення до 25 років. На допитах слідчий намагався довести, що священник мав зв'язки з “бандерівцями”, хоча насправді нічого такого не було. До-

вести вину не вдалося. У батьків Маргітича провели ретельний обшук, але нічого забороненого знайти не змогли. Довідка сільради також була позитивною, а сам батько І. А. Маргітича після визволення був головою сільради.

Справу на арештованого розпочали 2 серпня 1950 і закінчили 9 червня 1951 року. Під час слідства було вислухано 8 свідків, з них 5 із Рахова і три з рідного села. Вони нічого антидержавного не могли підтвердити, крім того, що у Рахові навчав дітей релігії і закликав віруючих бути відданими греко-католицькій церкві.

Свідки з рідного села Боржавське вказували, що, будучи в підпіллі, Маргітич здійснював хрещення, вінчання, похорони. Богослужіння проводив у лісі, недалеко від села Великі Ком'яти, або в самій церкві. Цього не заперечував і сам обвинувачений, але на запитання, хто з громадян села був присутній, відповідав, що не знає.¹²

Допити тривали постійно. Арештований писав кілька разів пояснення, яке перевірялося і окремі його положення уточнювалися. Маргітич бачив, що слідство упереджене, що йому за всю ціну намагаються приписати політичну статтю. Пізнавши таку несправедливість, він не падав духом ні в слідчому ізоляторі, де провів один рік, ні у штрафному батальйоні під Омськом, де перебував чотири роки. Його обвинувачували в тому, що, будучи в підпіллі, проводив нелегальні збори віруючих, виступав проти російської православної церкви, нелегально відбував релігійні обряди, зустрічався з священниками Оросом і Ченгері, які також перебували на нелегальному становищі.¹³

Справу було передано в обласний суд, який 22 серпня 1951 року розглянув її в закритому судовому засіданні в Ужгороді. У мотивах вироку сказано: "Маргітич І. А. з 1946 по лютий 1949 р. перебував священником уніатської церкви в с. Рахово. Підсудний весною 1949 р., коли віруючі уніатської церкви переходили у православ'я, будучи активним прихильником Ватикану і його реакційної уніатської церкви, став на шлях боротьби проти цього. У своїх проповідях підсудний закликав населення активно підтримувати католицизм і провідників уніатської церкви. У липні 1949 р. для здійснення більш активної боротьби проти православ'я він переходить на нелегальне становище".¹⁴ За сукупністю вказаних "злочинів" на підставі ст.ст.54-10 і 54-12 КК УРСР його було засуджено на 25 років ув'язнення з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна.¹⁵ На цей вирок 23 червня 1951 року він подав касацію з вимогою звільнити його, але вона була відхилена.

Необхідно відмітити, що під час суду І. А. Маргітич відмовився від послуг адвоката, вказавши, що сам зможе себе захистити. Такий крок диктувався тим, що останній не вірив у радянське правосуддя і переконався, що все робиться тенденційно, щоб позбавити людину свободи і людських прав. Не допомогла і друга касація, яку направив у Верховний суд України.

Чотири роки відбув у таборах під Омськом в умовах виснажливої рабської праці. Тут мав одне право — виконати норму: або перелопатити за добу чотири куби землі, що не можна було зробити, аби дістати якусь бурду, або перенести 5 тисяч цеглин до місця забудови, що також не виходило. Він ледве міг виконати півнорми. Перебуваючи під постійним контролем, священник знаходив можливість молитися і навіть відправляти богослужіння для ув'язнених, які вірили, що настане час визволення і звільнення із ГУЛАГів.

Після смерті Сталіна почалося масове опротестування вироків. З'явилася надія і у І. А. Маргітича, але всі його звернення про перегляд справи поверталися ні з чим. Та пощастило батькові Івана, який за порадою о. П. Мадяра із Білок почав клопотати, аби звільнити сина від пекла ГУЛАГів. Верховний суд УРСР змінив вирок, і 6 вересня 1955 він опинився на волі.

ГУЛАГ був великим випробуванням для молодого священника. Проходячи через його терни, І. А. Маргітич жодного разу не засумнівався у своїй вірі. Він мав за приклад багатьох мучеників, про яких він знав і про яких говорив під час проповідей.

Повернувшись із заслання, знесилений і хворий, шукав собі роботу, аби якось прожити. Та куди не звертався, скрізь відмовляли, довідавшись, що він був греко-католицьким священником. Органи безпеки встановили за ним нагляд. Єдиним місцем, де його прийняли на

роботу, став колгосп у рідному селі. Удень — на роботі, а вечорами вирушав у віддалені гірські села області, де підпільно проводив релігійні обряди і службу Богу.

За період з 1955 по 1989 рік, коли було прийнято постанову про свободу віросповідання, його тільки один раз засікли органи безпеки. Того дня, ще завидна, їх працівники розташувалися в селі і заблокували всі виїзди з нього. Для цього приїхало аж п'ять автомашин з Ужгорода. Вони знали, що священник Маргітич тут, але де саме, вирахувати не змогли.

А тим часом Маргітич та інші підпільники готували 12 кандидатів у священники. Службу вели не голосно, а тому з двору не було чути нічого. Та близько півночі комусь із дітей забажалося вийти на подвір'я. І коли відчинили двері, тим, хто вистежував священників, одразу кинулося ввічі, що тут засяяло світло, і ще не встигли діти зайти, як тут з'явилися працівники органів безпеки, які вибачилися і наказали всім прийти у сільраду. І Маргітич відповів, що коли не дадуть їм спокійно закінчити молитву, то про це знатиме увесь світ.

Закінчивши молитву, разом із Маргітичем пішли ще троє, які в один голос переконували, що проводили сімейне свято. І А. Маргітичу запропонували з'явитися наступного дня у районний відділ міліції. Змучений денною і нічною працею, він прибув туди лише через день. Три години шукав названого офіцера, але не знайшов його. Йому порадили йти додому.

І. А. Маргітич гідно відстоював свою віру і церкву не тільки в області, але й їздив на всесвітні релігійні конгреси, де вимагав легалізації греко-католицької церкви. Так, він побував у Москві на міжнародному форумі з релігійних проблем, який трансливався як радянським, так і американським телебаченням. Саме тут після десятиліть замовчування вперше прозвучало правдиве слово про греко-католицьку церкву, яка на той час уже 40 років провела в підпіллі.

10 вересня 1987 року І. А. Маргітич був висвячений владикою Софроном Дмитерком на єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії. Він одержав автограф від глави Української греко-католицької церкви, блаженнішого патріарха і кардинала Мирослава Івана Любачівського. У червні 1990 року І. А. Маргітич разом із І. Семедієм та Й. Головачем брали участь у синоді ієрархії УКЦ в Римі, де була зустріч з його святістю Іоаном Павлом II. Святійший отець спеціальною буллою у січні 1991 року призначив І. А. Маргітичу титулярну єпископську столицю Скопеленську в Емімонті та іменував його єпископом-помічником преосвященного владики І. Семедія, єпископа Мукачівсько-Ужгородського.

У буллі зокрема було сказано: "Цілком важко буде Тобі збагнути духом, Достойний Брате, з якою сьогодні потіхою Нашої душі і з якою також великою радістю всієї Божої церкви віддаємо Тебе тій самій єпархії, в якій Ти народився і в якій колись священником був встановлений, як свого тамошнього Наставника святощів, і передаємо Тебе як такого пастиря, який повніше буде вміти рядити першими кроками відтворення Мукачівської церкви для повного там розквіту католицького життя й рівно ж процвітаючого практикування щоденної побожності..."

Тому аж ніяк не боїмося тебе іменувати Помічним Єпископом вищезгаданому Єпархові мукачівському і встановити ієрархом Престолу титулом Скопеленського в Емімонті з виразно наданими разом всім правами і привілеями, як також з усіма повноваженнями й тяготами, які за своєю природою і за приписами самих канонів до цієї гідності і служіння належать".¹⁶

Ставши єпископом-помічником, І. А. Маргітич скромно і надалі проживає в рідному селі, де за його ініціативою і допомогою побудовано величний храм, який в 1996 році був посвячений. Тривалий час єпископ-сінклер керує греко-католицькими священниками українського напрямку, бажаючи дочекатися того часу, коли в Україні буде таке християнство, як у Київській Русі за св. Володимира.

Відзначаючи 350-річчя Ужгородської унії, єпископ Маргітич, відстоював тезу, що ця унія, була безпосереднім продовженням Берестейської унії. Він виступав за єдність греко-католиків Західної України та Закарпаття і у боротьбі за цю єдність мав велику підтримку з боку демократичних сил Закарпаття.

У 1996 році громадськість області відзначила 75-річний ювілей єпископа, висловила йому побажання ще довго служити греко-католицькій церкві. Можна назвати серію статей, які

з'явилися з цієї нагоди “Вірний Богові і Україні”, “Парость від його виноградної лози”, “Він хотів би діждатися, аби в Україні було таке одностайне християнство, як за часів Володимира” та інші, які є яскравим свідченням його високого визнання, бо ж і Конституція України вперше після багатьох десятиліть релігійного приниження людини засвідчила у преамбулі факт усвідомлення “відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями”.¹⁷

Не відаючи втоми, уже в поважному віці владика бере участь чи не у всіх заходах, які проводять демократичні сили краю на захист УГКЦ і молоді Української держави. Великий патріот Срібної Землі освячує мітинги і зібрання, а також могили і хрести на віднайдених похованнях січовиків, які полягли в нерівному бою за свободу і незалежність. Це він разом з демократичними силами краю домігся того, що в греко-католицьких церквах молитви зазвучали рідною українською мовою.

Та не все так легко давалося владиці, як може здатися на перший погляд. За всіма, хай і незначними його досягненнями, криється велика виснажлива праця на благо церкви, народу і незалежної України. У своєму вітанні Християнсько-демократична партія України з нагоди 75-річчя з дня народження владика дала йому таку оцінку: “Увесь Ваш життєвий шлях може бути взірцем служіння Богу, високої християнської моралі, чистоти помислів і висоти Вашого духу. У найскрутніші часи безбожницьких гонінь і переслідувань Ви сміливо несли свій важкий хрест на свою Голгофу. Ні страх перед фізичною розправою, ні довгі роки тюремних мук і поневірянь не вбили ні Вашої віри, ні Вашої відданості християнській церкві. Ви з гідністю знесли всі випробування, надіслані Вам долею, ніколи не забуваючи, що “добро і зло, життя і смерть, убожество і багатство — від Господа”. Саме за те Ви заслужили глибоку шану і любов до себе людей, високе визнання апостольського Престолу і Благословення Господнє”.¹⁸

Громадські організації Закарпаття теж високо оцінили діяльність І. А. Маргітича, зазначивши, що він упродовж багатьох літ словом і ділом скріплює і підносить торжество греко-католицької церкви для повного її відродження та її виноградної лози на рідному ґрунті суверенної Української держави.¹⁹

Верховний суд незалежної України у 1992 році реабілітував Івана Маргітича.²⁰

За роки незалежної Української держави І. А. Маргітич намагався надолужити упущене. Тепер уже вільно, не у підпіллі, у 1992 році він бере участь у першій зустрічі — через 50 років — колишніх в'язнів “Ковнера”, між якими був у 1942 році. На тлі колишньої катівні світлина молебня за тих ковнерівців, які вже відійшли у вічність, облетіла весь світ. На ній І. А. Маргітич разом з іншими священиками-ковнерівцями (Ю. Станинцем, Ю. Кубіні) та двома православними священиками з Мукачєва спільно молилися за тих, хто не дочекався цього світлого дня зустрічі. Опісля він взяв участь ще у трьох зустрічах, які відбувалися в Мукачєві біля будинку Ковнера.

І. А. Маргітич справами доводив свою відданість церкві, свій патріотизм державника. Щорічне відзначення ювілеїв Карпатської України і “Карпатської січі” на Красному полі під Хустом, на Замковій братській могилі в Хусті не відбувалося без його участі. Він освятив пам'ятник карпатським січовикам на Красному полі, могили січовиків у Великій Копані та Рокосові, проводив молебень на січових могилах від Ужгорода до Ясіня. На Верецькому перевалі, де в березні 1939 р. було розстріляно до 600 карпатських січовиків, він освятив пам'ятний знак та провів панахиду за померлими.

З 1941 року він був членом ОУН і, як такий, був у 2000 році делегатом у XV Великому зборі Українських Націоналістів, що проходив у Києві.²¹

22 серпня 2002 року на набережній Незалежності в Ужгороді відбулося урочисте відкриття пам'ятника Герою України Президенту Карпатської України А. І. Волошину. І. А. Маргітич не тільки був учасником цієї історичної події, але й виголосив велику промову та освятив цей пам'ятник.²²

За незалежної України в Ужгороді відбулося п'ять міжнародних карпатознавчих конфесій, на яких виступав І. А. Маргітич, взяв також активну участь в організації і проведенні наукової конференції, присвяченої 350-річчю Ужгородської унії.

У 1997 році він був делегатом і учасником з'їзду Світового Братства “Карпатська січ” в Хусті. На цьому з'їзді було обрано новий Провід Центральної Управи БКС уже у вільній Україні. Всі попередні з'їзди проходили з 1919 року за кордоном, зокрема в м. Торонто (Канада).

Починаючи з 60-х років ХХ ст. І. А. Маргітич — активний учасник дисидентського руху, брав участь у правозахисних акціях, зокрема на Міжнародному форумі з релігійних питань. У 1993 р. Папа Іоанн Павло II наділив його функцією єпископа — синклера для українців Мукачівської греко-католицької єпархії.

У народі його справедливо назвали народним єпископом. Він завжди був у гущі народних мас. Доля завжди випробовувала його. Він зазнав чимало горя і біди, нестерпного переслідування. Але не зламався. Упродовж 67 років був священником, засвідчував стійкість віри, непохитність сили духа. Він організував і особисто брав участь в поїздках до святого міста Риму. Ще за життя він став живою легендою, прикладом сповідання християнських чеснот, синівської любові до рідного краю, до України. Його кредо — “Бог і Україна”.

І. А. Маргітич, як громадський діяч, просвітянин, проводив чималу роботу із становлення та зміцнення незалежності нашої держави, розвитку української культури. Чимало праць, написаних ним, мають особливу цінність. Вони апробовані та знайшли визнання на міжнародних наукових форумах і були опубліковані. Його прізвище занесено до “Золотої книги” України. Президент України нагородив його орденом “За заслуги” III ступеня.²³

Усі, хто знав єпископа І. А. Маргітича, глибоко переконані, що все своє життя він поклав на алтар служіння рідному народу. Він ніколи не зраджував власних переконань, за що мав певні непорозуміння з єпископом-ординарієм. Бажав єдності всіх греко-католиків України, брав активну участь в усіх синодах греко-католицької церкви України, був справжнім борцем за віру Христову, за чесність і справедливість. Мабуть, через це доля оберігала його.

Маючи високе духовне звання єпископа-синклера, І. А. Маргітич не кривив душею, не переїхав жити в Ужгород, де жили інші високі духовні чини церкви, а залишився у своєму рідному селі Боржавському на Виноградівщині. Тут в одній кімнаті, яка належала його сестрі, і була його скромна квартира і резиденція, куди приходили всі, хто його знав, священники, яких він готував і висвятив, всі, хто хотів почути його слово, пораду, чи отримати якийсь пояснення, чи одержати завдання. Його адреса була відома всім дисидентам, патріотам України. У рідному селі під його керівництвом і за його сприянням і організацією була споруджена велика, гарна, в українському стилі церква, яка стала для нього кафедральним собором. Це справжній пам'ятник, збудований ним в рідному селі. Такою пам'яткою могло б пишатися будь-яке, навіть столичне місто, він став би його прикрасою.

Українська громадськість Закарпаття щиро вдячна цьому великому сину України. Його круглий ювілей — 80-річчя з дня народження — відбувся в обласному центрі, де його вітали голова і заступники голови Закарпатської облдержадміністрації, депутати Верховної Ради від Закарпаття, голова Ужгородського міськвиконкому, керівники громадських організацій і рухів, представники української православної церкви, друзі, знайомі. У їх виступах дана висока оцінка діяльності І. А. Маргітича як в духовному, так і в громадському житті на благо Закарпаття й України.

Будучи важко хворим, з травмованою ногою, виснажений ГУЛАГом і фізичною працею в колгоспі у рідному селі, він постійно їздив по області, де його чекали вірники. Так і помер на 83 році життя, під час освячення престолу в с. Пилипець на Міжгірщині. 10 вересня 2003 року І. А. Маргітича поховали в рідному селі Боржавське, у підвальному приміщенні церкви, яку він збудував. Свою любов до народного єпископа прийшли засвідчити, прощаючись з духовним наставником, його преосвященством єпископом-емеритом Мукачівської греко-католицької єпархії І. А. Маргітичем, близькі друзі, знайомі, депутати Верховної Ради України від області, депутати обласної ради, голови міських рад області, керівники громадських організацій і об'єднань краю, новий єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Мілан Шашік, єпископи греко-католицьких єпархій Західної України, Словаччини та біля 100 священників, богослови Ужгородської духовної академії. Таких похоронів Боржавське ще не бачило. За великим смутком відчувалася втрата людини великої душі і благородного серця.

У лютому 2004 року за великі заслуги перед Україною, уряд України посмертно нагородив Івана Маргітича орденом “За мужність”.

* * *

1. Хустська гімназія. — Ужгород, 1994. — С. 46.
2. Там само. — с. 46.
3. Чим серце наповнене, те говорять уста: 25 інтерв'ю з відомими людьми краю. — Ужгород, 1987. — С. 169.
4. Там само. — с. 167.
5. Там само. — с. 168.
6. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 7, арк. 233—248.
7. За українське Закарпаття. — Ужгород, 1994. — С. 154.
8. Крізь пекло ГУЛАГів. — Ужгород, 1996. — С. 127.
9. Чим серце наповнене, те говорять уста. — С. 169.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр, 5901, арк. 3.
11. Чим серце наповнене, те говорять уста. — С. 170.
12. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр, 5901, арк. 3.
13. Там само. — арк. 189.
14. Там само.
15. Там само. — арк. 220.
16. Срібна земля. — 1996. — 3 лют.
17. Конституція України. — Київ, 1996. — С. 3.
18. Срібна земля. — 1996. — 3 лют.
19. Там само.
20. Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. перша. — Ужгород: Закарпаття, 2003. — С. 471.
21. Самостійна Україна. — Січень—березень 2004. — С. 63.
22. Відкриття в Ужгороді пам'ятника А. І. Волошину // Календар українців Угорщини на 2003 р. — Будапешт—Ужгород, 2003. — С. 57.
23. Срібна Земля-фест — 2003. — 11 вер.

О. В. Хланта

ЗАХИСНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ

**МИКУЛЯК
ВАСИЛЬ
ІВАНОВИЧ**

Народився 26 листопада 1906 року в с. Торунь Міжгірського району у селянській сім'ї. Священик греко-католицької церкви. Із квітня 1949 по 9 квітня 1956 року відбував покарання в селищі Кінгір Джезказганського району Карагандинської області. Реабілітований 22 квітня 1992 року.

Серед борців, які рішуче і віддано відстоювали національну гідність українського населення Закарпаття, був і В. І. Микуляк. Народився він у гірському мальовничому селі Торунь Міжгірського району 26 листопада 1906 року в селянській сім'ї. Тут поступив у народну школу, був одним з найкращих учнів, виявляв великий інтерес до науки. Ще в

юнацькі роки мріяв продовжувати навчання, що було нелегким завданням для селянського сина. Але настирливість брала своє.

У 1921 році, будучи сімнадцятирічним юнаком, записався в Ужгородську гімназію і в 1928 році здобув середню освіту, після чого виїхав до міста Страсбурга (Франція), де поступив у вищу теологічну школу. Тут навчався до 1931 року, а потім переїхав у столицю Чехословаччини Прагу, через 4 місяці перевівся до м. Оломовц, де й закінчив вищу теологічну школу. Після того, як повернувся на Закарпаття у 1933 році, єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії О. Стойка висвятив його у сан священника і направив на роботу в село Крива Хустського району.

Маючи широкий діапазон знань і виявляючи повагу до жителів села, він швидко завоював авторитет серед вірників. До нього за порадою зверталися з різних питань, і в міру можливостей він надавав відповідну допомогу. У його особі знаходили підтримку й патріоти с. Крива з числа учасників товариства “Просвіти”.

Село Крива розташоване неподалік від Хуста. Знаючи В. І. Микуляка як інтелігента і ерудовану людину, у другій половині 30-х років хустський шкільний інспектор запропонував йому викладати релігію в початковій школі міста. Микуляк погодився і певний час їздив до Хуста для виконання наданого йому педагогічного навантаження. Перебуваючи в місті, налагодив дружні зв'язки з патріотично настроєними вчителями шкіл.

Коли питання окупації угорською армією території Закарпаття практично стало на порядок денний, а це складало немалу загрозу для прихильників української ідеї, в тому числі й сім'ї В. І. Микуляка, у березні 1939 року хустський адміністратор Наряді вирішив перевести його на роботу в с. Ільниця Іршавського району. Під час окупації краю Угорщиною у 1940 році його направили на роботу в с. Дротинці Виноградівського району. Тут він був священником аж до арешту і не обмежувався лише релігійною діяльністю. В міру можливостей, як і у с. Крива, брав участь в суспільно-політичному житті села, особливо після возз'єднання Закарпаття з Україною. Він був безкорисливою, доброзичливою людиною. Але його діяльність радянські каральні органи стали розцінювати як ворожу й антинародну. 5 березня 1949 року слідчі органи КДБ підготували постанову на його арешт, оскільки “в період існування так званого уряду Волошина на Закарпатській Україні був активним організатором української націоналістичної організації “Січ” у с. Крива Хустського району”, а “на зборах української націоналістичної організації “Січ” Микуляк систематично виступав з антирадянськими промовами, в яких закликав учасників організації до збройного виступу проти Радянського Союзу на боці фашистської Німеччини і насильницькому відторгненню Радянської України від СРСР”, “висловлював наклепницькі вигадки про те, що в Радянському Союзі дуже важкі матеріальні умови життя, закликав населення до невиконання державних поставок і проводив агітацію на розпалювання релігійних почуттів населення”.¹

Як видно із пред'явленого обвинувачення, це робилося для того, щоб приписати йому звинувачення за статтями Карного кодексу УРСР, на підставі яких здійснювалися покарання за політичну діяльність.

На запитання, чи визнає себе винним, В. І. Микуляк дав негативну відповідь і винним себе не визнавав, бо пред'явлені йому звинувачення не відповідали об'єктивній реальності.²

Під час обшуку в нього було конфісковано книгу “За рідне слово”, яку придбав ще у 1938 році. У процесі слідства його спитали, для якої мети він зберігав цю книжку. Він відповів: “Я придбав цю книгу з метою підвищення своїх знань у галузі української мови і їх передачі українському населенню, яке мене оточує”.³

На допиті 14 квітня 1949 року слідчий питав В. І. Микуляка, чому він в період існування Волошина активно проводив агітацію “за створення самостійної України, за її відрив від Радянського Союзу і приєднання до Закарпатської України”?

Перш, ніж відповісти на це запитання, підсудний сказав, що за своїми переконаннями він є прихильником і захисником українського народу, який населяє територію Закарпаття.⁴ У неодноразових приватних розмовах з населенням, а також у виступах на зборах, він доводив

жителям села Крива: “Ми повинні відродити і підняти на належну ступінь свою українську націю, свою мову, культуру і т. п.”.⁵

Він визнавав, що у період існування уряду Волошина, який проголосив незалежність і самостійність території Закарпаття, що заселене українським людом, він продовжував відстоювати його відродження і підтримував уряд у проведенні ним у життя різних заходів. На підставі вищевказаного слідчий робив висновок, що В. І. Микуляк є українським націоналістом.

Спростовуючи висунуті вище звинувачення, підсудний говорив, що вони не відповідають дійсності.⁶ До речі, і в документах уряду Карпатської України не зустрічається подібних тверджень. Вони суперечать як логіці, так і здоровому глузду. Адже в той період жоден політичний діяч або будь-яка організація в Карпатській Україні аж ніяк не могли загрозувати цілісності Радянського Союзу.

В. І. Микуляк заперечував і доводи слідства, що він допускав антирадянські висловлювання.⁷ Не погоджувався він і з свідченнями під час очних ставок, які не відповідали об’єктивній реальності, були голосливими і без належної достовірності. Так, наприклад, 12 квітня 1949 року під час очної ставки з свідком Ю. І. Морозом, який стверджував, що В. І. Микуляк був “прихильником і провідником ідеї українського націоналізму”, останній на це відповів: “Я неодноразово у своїх виступах серед українського населення висловлювався, що ми — українці Закарпаття — є такий же український народ, як народ Радянської України, і що ми є українці і повинні називатися саме українцями, а не русинами. Наші діти мають учитися тільки на українській мові. Я закликав також українське населення не підтримувати і не симпатизувати партії Бродія, оскільки останній симпатизує угорцям і не визнає нашу українську мову”.⁸

25 квітня 1949 р. відбулося судове засідання. Головуючий звернувся до підсудного із запитанням, чи визнає себе винним, на що послідувала негативна відповідь.⁹ Після виступу трьох свідків, які в основному стверджували, що він ратував за самостійну Україну, підтримував заходи, які проводилися керівництвом Карпатської України, виголошував антирадянські проповіді, на судовому засіданні йому й задавали відповідні запитання.

Для з’ясування окремих звинувачень прокурор запитував підсудного, чому він підтримував заходи, які проводив уряд Карпатської України, будучи священником. На це він відповів: “Бо мене просили вчителі допомогти їм”.¹⁰ З цього можна зробити висновок, що основна робота на селі проводилася інтелігенцією.

На суді уточнювалися й інші питання, зокрема, чи був підсудний в роки інструктором “Левенте”? На це останній відповів, що, будучи священником, інструктором він не міг бути, а лише готував учасників “Левенте” греко-католицької віри до сповіді.¹¹

19 березня 1949 року на В. І. Микуляка була видана характеристика, підписана головою і секретарем сільської ради с. Дротинці, де він працював. У ній вказувалося, що фактів про його антирадянську діяльність сільрада не знає.¹² Характеристика по суті була позитивною, однак слідство і суд не брали це до уваги.

25 квітня 1949 року судова колегія Закарпатського обласного суду визнала В. І. Микуляка винним за сукупністю “скоених злочинів” на підставі ст.ст. 54-4 і 54-10 ч. 2 КК УРСР і засудила його на 25 років виправно-трудових таборів з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією належного йому майна.¹³ Його направили в табір селища Кінгір Джеккаганського району Карагандинської області Казахської РСР.

26 квітня 1949 року В. І. Микуляк направив до Верховного суду УРСР з Ужгородської в’язниці касаційну скаргу, у якій виклав основні пункти звинувачення. Торкаючись основних аспектів звинувачення, він писав, що у 1939 році, будучи громадянином Чехословацької республіки, він не міг загрозувати цілісності СРСР. Він заперечував і звинувачення в антирадянських висловлюваннях.

Поряд з цим В. І. Микуляк вказував, що про його діяльність з часу возз’єднання Закарпатської області з Радянською Україною нічого не згадувалось на суді, хоч тоді він брав активну участь у громадському житті. Протягом 15 місяців був секретарем сільської ради,

виступав з промовами на зібраннях з нагоди державних свят. Суд не брав до уваги й те, що він мав п'ятеро дітей, з яких найменшій дитині було лише 2 місяці, другій півтора року, а найстаршій — 14 років. До того ж, його дружина, колишня вчителька, уже два роки була без роботи. Враховуючи вищевказане, він виражав надію, що Верховний суд по справедливості і з співчуттям перегляне його касацію.¹⁴ Але 3 серпня 1949 року він ухвалив: касаційну скаргу В. І. Микуляка залишити без задоволення.¹⁵

У 1953 році В. І. Микуляк знову написав скаргу на ім'я Генерального прокурора СРСР, у якій писав, що ніяких злочинів, спрямованих проти радянської влади, не здійснював і просив переглянути його кримінальну справу та звільнити з-під варти.¹⁶ 30 листопада 1953 року прокуратура Закарпатської області на скаргу, текст якої у кримінальній справі відсутній, зробила висновок, що “наглядове виробництво по справі Микуляка Василя Івановича, припинити, залишивши його скаргу без задоволення”. І з цими висновками направити її в прокуратуру СРСР.¹⁷ Причому при складанні необхідних висновків каральні органи одні й ті ж звинувачення, в основному не підкріплені конкретними матеріалами, з невеличкими і суттєвими доповненнями лише переписували.

26 квітня 1955 року скаргу у колегію Верховного суду СРСР у Москву направила його дружина П. П. Микуляк, яка цілком поділяла погляди чоловіка. Зокрема вона писала, що в період існування Карпатської України була зацікавлена в тому, щоб в усіх “школах було прийнято одну українську мову викладання”. З цього приводу тоді вона просила свого чоловіка оголосити своїм вірникам, які до нього зверталися з приводу цього питання, що для півмільйонного населення Закарпаття “немає смислу придумувати свою окрему місцеву літературну мову”.¹⁸ Вона теж виражала надію, що її скаргу уважно переглянуть, внаслідок чого відкриється безневинність засудженого її чоловіка на 25 років, який в ув'язненні перебуває уже сьомий рік.¹⁹

Але відповідь була як і попередня. 31 травня 1955 року у комітеті державної безпеки по Закарпатській області на вказану скаргу зробили такий висновок — “вирок Закарпатського облсуду від 25 квітня 1949 року по справі Микуляка Василя Івановича залишити без змін”.²⁰ Такою ж була реакція на скаргу і у закарпатської обласної комісії з перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються у місцях ув'язнення. 30 червня 1955 року ця комісія прийняла свою постанову: “Враховуючи важкість здійсненого злочину і особистість засудженого, вирок Закарпатського облсуду від 25 квітня 1949 року залишити без змін, а скаргу дружини засудженого без задоволення”.²¹

14 червня 1955 року дружина засудженого та її мати О. В. Яцко направили ще одну скаргу колегії в кримінальних справах Верховного суду СРСР і комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. У ній вони підкреслювали, що основним заняттям В. І. Микуляка були справи релігійні. Інші доручення він виконував лише на прохання односельців.²²

У цій скарзі описувалися і важкі домашні умови сім'ї В. І. Микуляка. Вона не мала власної квартири, в одній кімнаті приватного будинку проживало семеро чоловік, за що власнику платили 150 крб. на місяць.²³

Нарешті, 16 вересня 1955 року президія Верховного суду України знизила міру покарання В. І. Микуляку до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах.²⁴ На цей час він перебував у Степовому таборі МВС Карагандинської області. 9 квітня 1956 року В. І. Микуляка було звільнено з табору, у якому просидів 6 років, 8 місяців й 1 день.²⁵

Аналіз кримінальної справи засвідчує, що головне звинувачення, пред'явлене В. І. Микуляку, полягало в тому, що він роз'яснював жителям села Крива їх етнічність, національну ідею і приналежність до українського народу. Це, по-перше. По-друге, його судили за діяльність, спрямовану на піднесення самосвідомості українського населення у 1938—1939 роках. До речі, тоді він був громадянином Чехословаччини, а не СРСР.

Після звільнення з таборів, щоб витягнути сім'ю з кризи, він влаштувався на роботу в Хустський лісопильний завод. Проте, як і інші священики, що були звільнені з таборів, він теж проводив нелегально релігійні обряди. Молитви, хрещення дітей й інші служби

здійснювались у людей вдома. Важкі умови табірної життя підірвали здоров'я В. І. Микуляка. 20 серпня 1979 року він помер і похований в Хусті.

22 квітня 1992 року В. І. Микуляка реабілітували.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр, 1157, арк. 3.
2. Там само, арк. 20.
3. Там само, арк. 37.
4. Там само, арк. 40—41.
5. Там само, арк. 42.
6. Там само, арк. 43.
7. Там само, арк. 52.
8. Там само, арк. 105.
9. Там само, арк. 138.
10. Там само, арк. 139—141.
11. Там само, арк. 142.
12. Там само, арк. 125.
13. Там само, арк. 144—145.
14. Там само, арк. 148.
15. Там само, арк. 149.
16. Там само, арк. 152.
17. Там само, арк. 154.
18. Там само, арк. 157.
19. Там само, арк. 158.
20. Там само, арк. 163.
21. Там само, арк. 164.
22. Там само, арк. 167.
23. Там само, арк. 167.
24. Там само, арк. 171.
25. Там само, арк. 184.

О. Д. Довганич

ЙОГО РОЗСТРІЛ ТРИМАЛИ В ТАЄМНИЦІ

**МОНДОК
ІВАН
ІЛІЧ**

*Народився 21 травня 1893 року в с. Руські Грабівці
Гуменського округу (Словаччина) в сім'ї сільського
вчителя-дяка. Журналіст і культурний діяч. Відбував
покарання на будівництві каналу Москва-Волга до
1934 року, потім на Соловецьких островах.
25 листопада 1937 року розстріляний.
Реабілітований 9 липня 1957 року.*

Багатьом закарпатцям старшого покоління ім'я керівника крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини 20-х років І. І. Мондока добре відоме. У 1969 році в Ужгороді вийшла книжечка про нього¹, потім з'явилися окремі статті. Але ні історики, ні широка громадськість не знали, що І. І. Мондок був двічі засуджений. Ніхто не вивчав його судової справи і не писав про неї. Тепер така можливість з'явилася.

А засуджений він був за те, що ніби належав “до української контрреволюційної шпигунської організації, яка ставила своєю метою повалення Радянської влади, є одним з керівників УВО (українська військова організація — О. Д.) в Закарпатті, перекинутий для контрреволюційної і шпигунської діяльності в радянську Україну”.² У судовій справі є чимало подробиць, фактів і епізодів з діяльності самого І. І. Мондока, а також з історії крайової організації, які досі в історичній літературі не висвітлювалися.

Батько І. І. Мондока був сином бідного селянина з села Сімерки на Перечинщині. Народився Іван Іллч 21 травня 1893 року, коли його батько працював у селі Руські Грабівці (тепер Гуменський округ Словаччини, а тоді — Австро-Угорщина).

Після закінчення народної і горожанської школи в Ужгороді вступив до Ужгородської вчительської семінарії, яку закінчив у 1913 році. Згадуючи про цей період, він говорив, що в Ужгороді мав тісні зв'язки з робітниками друкарні, які в свою чергу були зв'язані з соціал-демократичним рухом, але він не належав до жодної організації, політичних поглядів ще не виробив, та вважав себе революціонером.³

Після закінчення семінарії деякий час працював в с. Убля у канцелярії районного нотаря. У грудні 1915 його призвали в армію, зарахували в дев'ятий угорський полк і направили в офіцерську школу. Та на практичному екзамені він провалився, тому його повернули на старе місце і на початку 1916 року відправили на східний фронт Першої світової війни. В автобіографії І. І. Мондок не згадував, як потрапив в полон. Відомо було лише, що він опинився серед полонених.⁴

У судовій справі на це питання дається повна відповідь. Він писав: “На початку червня 1916 року по суті як перебіжчик потрапив у російський полон. Мені говорили знайомі, що за це мене заочно засудили на смерть. Але цього я не перевіряв. Через Дарницю мене відправили в Кузнецьк разом з іншими військовополоненими, потім в Царицин і, нарешті, у групі військовополонених робітників — в Астрахань на судноремонтне і нафтопереробне підприємство товариства “Волга” на Заячому острові, в жовтні 1916 року”.⁵

В Астрахані його і застали Лютнева та Жовтнева революції. Першу прийняв з радістю, брав участь у робочих мітингах і демонстраціях, проявляв солідарність з більшовиками. Потім був арештований і відправлений у табір, де сидів десь до лютого 1918 року.

У цьому ж році І. І. Мондок був направлений на навчання в Москву в школу угорських агітаторів. Одночасно став помічником командира інтернаціонального батальйону. Після буржуазної революції в Угорщині 9 листопада 1918 року направлений в Будапешт, де була створена компартія Угорщини. Від її керівництва І. І. Мондок одержував різні доручення. Так, у січні 1919 року його відправили знову у Москву.

Після перемоги пролетарської революції в Угорщині разом з іншими він повернувся до Будапешта. Після встановлення тут радянської влади почалося формування русинської червоногвардійської дивізії, як національного формування Угорської червоної армії. І. І. Мондока призначили політкомісаром цієї дивізії. Але на початку квітня його відкликали в Будапешт, щоб зайнявся організацією і випуском української газети. І уже 12 квітня 1919 року вийшов перший номер “Руської правди” — органу народного комісаріату Руської Країни, як тоді офіційно в документах називалося Закарпаття.

У середині серпня 1919 року І. І. Мондок нелегально приїхав до Ужгорода. Про цей період згадував, що перед поваленням радянської влади в Угорщині був на фронті, потім утік до Словаччини, де переховувався. Звідти емігрував у Відень, де дуже бідував. Коли в Чехословаччині була оголошена амністія учасникам пролетарської революції, у березні 1920 року він повернувся в Ужгород, на Підкарпатську Русь, і став організатором Міжнародної соціалістичної партії (МСП) і редактором її центрального органу — газети “Правда”.

У період діяльності МСП наприкінці 1920 року для видання масового календаря його відіслали у Відень. Тут вперше зустрівся з П. Ю. Дятловим, який переглядав деякі його рукописи і вимагав, щоб календар був надрукований українською мовою.⁷ Після повернення з Відня на Закарпаття його арештувала чехословацька поліція і він 2 місяці просидів у бергівській в'язниці.

У травні 1921 року була створена компартія Чехословаччини, і МСП влилася в її ряди. До березня 1924 року І. І. Мондок працював секретарем Закарпатського крайкому КПЧ і редактором “Карпатської правди”. У цьому ж році відбулися вибори до чехословацького парламенту. Він став депутатом від комуністичної організації.

Як відомо, після резолюції V конгресу Комінтерну з українського питання в деяких компартіях, у тому числі і КПЧ, почалася жвава дискусія. Вона стосувалася і Закарпаття, де проживало українське населення, яке називало себе руським або русинським. У роботі конгресу брали участь і комуністи Західної України, Буковини та Закарпаття. Їх стратегічним завданням було возз’єднання з Радянською Україною. Хоч у цій справі мали місце помилки тактичного характеру, комуністичні організації тут були авторитетними і готували ґрунт для здійснення цієї мрії.

Варто сказати кілька слів про “Українську військову організацію” (УВО). По цій сфабрикованій справі на Україні в 1933—1934 роках за брехливими обвинуваченнями було засуджено 148 чоловік. Серед них багато українських письменників, діячів комуністичної партії Західної України, Закарпатської комуністичної організації, інших діячів культури за те, що нібито УВО очолювала повстанську шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві.

Не можна оминати і політику українізації, яка проводилася на Україні у 20-30-х роках. Мова йшла про те, щоб висувати на керівну роботу в партійні, радянські і громадські організації представників корінної національності, щоб освіта, культура, книговидання повністю переходили на українську мову. З цих питань була розроблена тоді і відповідна програма. Але в умовах командно-адміністративної системи цей процес швидко припинився. Окремі керівні кола почали розглядати його як націоналістичний. Так з’явилися “шкідники”, різні “ухили”, “вороги народу”. Почалася хвиля репресій проти цих ухилів, зокрема проти наркома освіти О. Я. Шумського (1927), потім проти М. О. Скрипника (1933). І всі ці драматичні події пов’язані з тодішнім генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем.⁸

Коли “Карпатська правда” почала виходити українською мовою, І. І. Мондока підтримали деякі українські емігранти і виявили своє співчуття партійній організації, зокрема пресі. У газеті почав негласно працювати галицький емігрант, працівник “Просвіти” Антон Дівнич. Почали також допомагати молоді комуністи із Закарпаття Й. П. Бойчук, О. О. Борканюк. Але знавців української мови не було, тому І. І. Мондок просив надіслати в Ужгород такого знавця.

У судовій справі наведено розповідь про одну поїздку до Харкова. І. І. Мондок разом із секретарем крайкому Г. Фейєром та депутатом парламенту М. І. Сидоряком здійснили її на запрошення М. О. Скрипника десь у березні 1927 року.⁹

І. І. Мондок проінформував про те, що після проведення української лінії в національному і мовному питаннях чехословацький уряд почав наступ проти крайової організації. Це виражалось у конфіскації комуністичних видань, забороні вживання слів “українець”, “Закарпатська Україна”. Зокрема, лише в одному номері “Карпатської правди” за 17 жовтня 1926 року було вилучено 11 таких слів.

Цікава деталь. До Харкова закарпатці їхали через Варшаву. Там І. І. Мондок навідав знайомого депутата польського сейму Й. Скрипу, там свого часу познайомився з Ф. І. Киричинською. У 1926 році вона приїхала до Ужгорода і стала дружиною І. І. Мондока, плідно працюючи в газеті “Карпатська правда”.

Коли І. І. Мондок з товаришами приїхав до Харкова, там саме тоді була сфабрикована справа О. Я. Шумського. Закарпатська делегація була прийнята Кагановичем, який розпорядився ознайомити її з матеріалами відповідного пленуму.

Із Харкова делегація виїхала до Москви в Комінтерн. Про її перебування там в архівах не виявлено жодних слідів. Тут відбулася нарада з питань Закарпатської України. На ній були присутні Д. З. Мануїльський, М. О. Скрипник, М. І. Бухарін, О. В. Куусінен та інші діячі. “Ми доводили, — писав І. І. Мондок, — що ЦК КПЧ не розуміє українського питання

в Чехословаччині і не діє в душі резолюції V конгресу Комінтерну, а стоїть фактично на лінії чеської буржуазії в питанні про належність закарпатських українців”.¹⁰ І. І. Мондок виступив на пленумі президії виконкому Комінтерну з повідомленням. Після політсекретаріат ухвалив рішення надіслати листа ЦК КПЧ з питань Закарпатської України.

Докладно у судовій справі висвітлено питання всеукраїнської конференції з питань українського правопису, в якій узяв участь І. І. Мондок. Конференцію проводив наркомос УРСР. Вона відбулася в Харкові у 1927 році. Від Закарпаття на конференцію були запрошені також поет В. С. Гренджа-Донський та вчений І. А. Панькевич, але зміг поїхати лише І. І. Мондок. В. С. Гренджа пояснив тоді причину свого неприбуття, про що тепер можемо прочитати в його надрукованих спогадах: “Коли я своїм шефам предложив прохання (тобто поїздки до Харкова — О. Д.), обурилися, заявили, що свою відпустку того року вже вичерпав, але і помимо того, вони мене на Україну не пустять... Був я лиш скромним трудівником пера, все ж із захопленням написав президії правописної конференції, що з великою радістю і Закарпаття прийме новий, практичний український фонетичний правопис”.¹¹

На пропозицію М. О. Скрипника, на конференції виступив І. І. Мондок, який зокрема, говорив: “Звичайно, що для нас, які щойно пробудилися для національного життя, питання правопису, що буде об’єднувати всі українські землі, буде в теперішній момент чехізації Закарпаття надзвичайно важливим політичним питанням... Ми на Закарпатській Україні надаємо оцій всеукраїнській конференції для впорядкування українського правопису значення великої ваги”.¹² Це складе основи культурного об’єднання всього українського народу, і час політичного об’єднання всіх українських земель не за горами, і він, безумовно, прийде.

Тут знаходимо цікаву інформацію про видання журналу “Наша земля”, який пропагував культурно-національні здобутки українського народу. Журнал хотіли назвати “Українська земля”, але під такою назвою чехословацька цензура його випуск не дозволила. “Наша земля” — перший український літературний та суспільно-політичний журнал на Закарпатті. Редактором журналу був В. С. Гренджа-Донський. Саме в ці роки в Харкові були видані такі його книги, як “Тернові квіти полонини”, “Оповідання з Карпатських полонин” та інші. В журналі “Наша земля” співробітничали Ф. І. Киричинська, А. Дівнич (А. Крук) та інші. У 1929 році журнал був закритий, як і книжковий магазин в Ужгороді під такою самою назвою.

У долі І. І. Мондока важким був 1929 рік. Дев’ята крайова партконференція гостро критикувала його за недоліки в профспілковому русі, недостатню роботу серед селянства, а також роботу з національного питання. Конференція не обрала його членом крайкому, звільнила з поста редактора “Карпатської правди”. На п’ятому з’їзді він не був обраний членом ЦК КПЧ, а на виборах 1929 року — в парламент. Його роботу кваліфікували як правоопортуністичну і як національний ухил. Він писав, що чесно визнав свою вину. Голосував за всі резолюції, крім пункту з національного питання. На його вимогу цей пункт був обговорений в ЦК КПЧ.

Він вказував, якщо в рядах крайової організації на початку 20-х років було приблизно 7 тисяч членів партії, то в 1929 році ця цифра катастрофічно зменшилася, майже до 500 чоловік. Якщо крайова організація в 1924 році мала 6 мандатів у чехословацькому парламенті, в 1925 — 5, то в 1929 році одержала лише два, а на виборах у крайове представництво в 1927—1928 рр. партійна організація втратила половину своїх голосів. І. І. Мондок визнавав: “Мое банкрутство в Закарпатській організації КПЧ змусило мене ґрунтовно переглянути і передумати пройдений мною шлях”.¹³

Після крайової партійної конференції І. І. Мондок приблизно місяць був секретарем крайкому профспілок, а потім редактором газети “Мункаш уйшаг” (“Робітничка газета”) і одночасно секретарем Ужгородського та Перечинського окружкомів партії. І знову поринув у практичну революційну боротьбу. Керував робітничими демонстраціями і страйками в Ужгороді і Мукачеві, а за підготовку демонстрації до міжнародного дня боротьби проти безробіття 6 березня 1930 року був арештований і засуджений до тюремного ув’язнення. Просидівши в тюрмі 3 місяці, на початку липня був звільнений.

А тим часом відомий на Закарпатті адвокат М. Юдкович дізнався про рішення кошицького суду, надіслане в Ужгород: “Оскільки Іван Мондок не був знову обраний членом палати депутатів Чехословацької республіки, проти нього необхідно продовжити карне переслідування і про результати подати справу”. Зібравши факти, адвокат заявив, що І. І. Мондок може бути засуджений від 5 до 10 років ув’язнення. Дізнавшись про це, він не став чекати нового арешту і суду, попросив секретаря крайкому партії Е. Кліму, а також К. Готвальда, щоб дозволили йому виїхати в СРСР на навчання. ЦК КПЧ дав згоду на це, допоміг йому матеріально. Через Берлін і Ригу І. І. Мондок нелегально виїхав з Чехословаччини. В управлінні справами Комінтерну одержав посвідчення на ім’я Івана Графа, з яким приїхав до Харкова. Згодом до Харкова приїхала і дружина І. І. Мондока. Він став аспірантом інституту історії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), який ще називали інститутом червоної професури. Багато працював, хотів написати історію крайової комуністичної організації, та здійснити цю мрію йому не вдалося.

3 листопада 1933 року І. І. Мондок був арештований і обвинувачений за участь у роботі “контрреволюційної організації, яка іменувала себе “УВО” та в “шпигунській діяльності на користь чеської розвідки”. В обвинувальному висновку було сказано: справу І. І. Мондока “направити на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УРСР з ув’язненням його в політизолятор на 5 років. (Речових доказів у справі нема). Провокаторську роботу Мондока вважаю не встановленою. Схвалюю, пропоную 5 років таборів — заст. прокурора ДПУ УРСР — Крайній. 28 лютого 1933 року”.¹⁴

Із листів дружини Мондока в ЦК КПУ від 11 квітня та 1 липня 1956 року дізнаємося, що І. І. Мондок у березні 1934 року був відправлений в с. Дмитрієво під Москвою на будівництво каналу Москва—Волга. Тут працював у редакції газети “Перековка” до літа 1934 року. Звідти відправлений на “Свирстрой”, де працював на лісозаготівлях, важко захворів і був переведений до якоїсь санітарної установи. Останній етап — Соловецькі острови. Туди він був перевезений десь у лютому 1936 року. В листі наведена така адреса: Карельська АРСР, поштове відділення Рабоче-Островськ, 8 відділення ББК (Біломорсько-Балтійський канал). Тут І. І. Мондок перебував до осені 1937 року — у всякому разі до цього часу писав дружині листи.

Із листа Ф. І. Мондок: “У 1938 році звернулася до генерального прокурора СРСР, і мені відповіли, що він, перебуваючи у засланні, зробив новий злочин, за який його засуджено на 10 років заслання в дальні табори без права листування. Більше нічого про нього не знаю”. Не дізналася Ф. І. Мондок (померла 24 січня 1959 року) про зміст рішення трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року: І. І. Мондок був засуджений вдруге. Тепер — до вищої міри покарання, і був розстріляний. А їй написали, що І. І. Мондок помер 8 грудня 1941 року.

У 1957 році І. І. Мондок був реабілітований. Ось сторінки з підсумкового документа від 9 липня 1957 року — протесту військового прокурора генерал-майора юстиції І. Бударіна: “Згідно з обвинувальним висновком, Мондоку було поставлено за вину участь в антирадянській українській військовій організації (УВО) і проведенні шпигунської діяльності на користь чеської розвідки. Відбуваючи покарання, за рішенням трійки при Ленінградському облуправлінні НКВС СРСР від 25 листопада 1937 року, без пред’явлення обвинувачення і проведення слідства був підданий розстрілу. Додатковим розслідуванням встановлено, що Мондок був засуджений необгрунтовано. Звинувачення Мондока ґрунтувалося лише на його зізнаннях і жодними іншими доказами не підтверджено. Зізнання Мондока про участь в “УВО” ... неконкретні і сумнівні в своїй достовірності... Зізнання Мондока про його спільну з Тузом, Зеноном і Нечасом шпигунську діяльність не знайшли свого підтвердження. У відповідних державних органах відомостей про шпигунську діяльність Мондока, Туза, Зенона, Нечаса — нема... Із матеріалів архівної справи № 3155 убачається, що Мондок, відбуваючи покарання, неодноразово заявляв, що він невинний і засуджений був необгрунтовано”.

Тому “рішення судової трійки при комісії ДПУ УРСР від 28 лютого 1934 року і рішення

трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року по справах на Мондока Івана Ілліча відмінити і справу припинити за відсутністю злочину”.¹⁵

* * *

1. Співак Б. Комуніст Іван Мондок. — Ужгород, — 1969.
2. Архівний відділ управління служби безпеки України по Закарпатській області. Справа № 207318, арк. 1.
3. Там само, арк. 75.
4. Співак Б. Комуніст Іван Мондок. — С. 13.
5. Архівний відділ... Справа № 207318, арк. 77.
6. Там само, арк. 77—78.
7. Українська літературна енциклопедія. — Т. 2. — Київ, 1990, С. 132.
8. Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді. — Київ, 1990. — С. 180.
9. Архівний відділ... Справа № 207318, арк. 94.
10. Там само, арк. 96—97.
11. Гренджа-Донський В. Мої спомини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — № 15. — Пряшів, 1990. — С. 353—354.
12. Карпатська правда. — 1927. — 14 серп.
13. Архівний відділ... Справа 207318, арк. 168.
14. Там само, арк. 223, 227.
15. Довганич О. Він мріяв про возз'єднання // Закарпатська правда. — 1988. — 27 трав; його ж. Жертва сталінського терору // Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород, 1995. — С. 215; його ж: 3 Соловків не повернувся: Невідомі сторінки життя і діяльність Івана Мондока // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1995. — № 1—2. — С. 356—365.

О. В. Хланта

ЛЮДИНА ВИСОКОЇ КУЛЬТУРИ

**МУРАНІ
МИКОЛА
ІВАНОВИЧ**

*Народився 1 травня 1911 року в с. Березово
Хустського району в сім'ї священика греко-
католицької церкви. Протягом 1950—1956 рр.
відбував покарання у Луговому, а потім у Піцаному
таборах ГУЛАГу. Звільнений 24 травня 1956 року.
Реабілітований 26 квітня 1989 року.*

Одною з найбільш освічених осіб серед греко-католицьких священиків 30—40-х років ХХ століття був М.І. Мурані. Протягом тривалого часу він займав відповідальні посади у греко-католицькій єпархії, виконував важливі доручення єпископів.

Народився М. І. Мурані 1 травня 1911 року в селі Березово Хустського району в сім'ї священика. За національністю — словак. Його далекі родові корені в селі Чертіжне Міжлабірського округу в Словаччині.

Батько Миколи — Іван Мурані з села Тур'я-Ремета Перечинського району — був висвячений у сан священика і одружився на доньці відомого письменника краю Івана Сільвая, генеалогічне дерево якого сягає родоводу Олександра Духновича.¹ Він був педагогом, відомим

вченим, письменником, тривалий час працював викладачем Ужгородської гімназії та вчительської семінарії.

Цікавими є спомини про Івана Муранія Івана Фекети, який у статті “Учитель у спогадах учнів” писав: “Іван Мурані був висококваліфікованим і вмілим вихователем студентської молоді... Ніхто з нас не знав, що професор був членом-кореспондентом Угорської академії наук і листувався із Сорбонною, як автор багатьох наукових праць з математики”.² Він мав наукові надбання у мовознавстві, писав п’єси, оповідання тощо. 28 жовтня 1945 року помер в Ужгороді, де й був похований.

Нелегкою була доля і сестри М. І. Муранія Георгіни та її чоловіка Олександра Мейсароша, який був арештований в червні 1945 року і засуджений спецсудом Закарпатської України на 8 років ув’язнення і направлений у шахти Донбасу, де незабаром помер.³ 1 листопада 1946 року була арештована і 15 грудня 1947 року засуджена на 6 років таборів і Георгіна Мейсарош, яка залишила дома двох малолітніх дітей.⁴

Після закінчення початкової школи М. І. Мурані навчається в Ужгородській реальній гімназії, яку закінчив у 1928 році. В цьому ж році поступив у Страсбурзький університет (Франція) на богословський факультет. У 1931 році закінчив університет з освітою богослов’я, філософія і правознавство.

Повернувшись до Ужгорода, упродовж трьох місяців вивчав греко-католицький обряд у богословській семінарії. На початку 1932 року почав працювати у єпархії в Ужгороді на посаді протоколіста. Через рік був висвячений у священники і призначений нотаріусом консисторії.

У 1934 році єпископ Стойка призначив його секретарем єпархії, а з 1937 до 1944 року був директором єпархіальної канцелярії та секретарем єпископа, за сумісництвом викладав у богословській семінарії класичні мови: латинську і церковнослов’янську.

У 1944 році єпископ Дудаш, що проживав у Ниредьгазі (Угорщина), призначив М. І. Муранія директором канцелярії. Незабаром Мукачівську греко-католицьку єпархію очолив Ф. Ромжа, який високо цінував інтелектуальні здібності М. І. Муранія, який після трагічної загибелі єпископа був обраний капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії в Ужгороді.

Після вбивства Ф. Ромжі репресії греко-католицького духовенства набрали широкого розмаху. Будучи досвідченим і авторитетним серед духовенства, М. І. Мурані фактично здійснював керівництво єпархією у надзвичайно складних умовах. Його діяльність постійно була у полі зору відповідних державних органів, особливо уповноваженого ради у справах релігійних культур. Його стали викликати на розмови працівники тодішнього комітету державної безпеки, які, як правило, проводилися вночі. Під час допитів велася “роз’яснювальна робота”.

Дослідник М. М. Болдижар у зв’язку з цим відзначав: “Під час цих заходів проробляли три варіанти. Перший — вихід із уніатства і перехід у православ’я. За це Муранію обіцяли сан єпископа православної єпархії. Другий — відмова від духовного сану взагалі і виступ у пресі з антиуніатськими статтями. І третій — підписати листа, текст якого йому пропонували. Капітулярний вікарій виступив проти всіх трьох пропозицій, але особливо засудив перші дві”.⁵

Незважаючи на це, робота каральних органів для одержання бажаних наслідків тривала і набирала більш жорсткого характеру. “Під час одного з допитів слідчий заявив М. Муранію, якщо він підпише заготовленого листа, буде вважатися, що уніатська церква волею свого керівництва припинила свою діяльність. Її більше не існує. Це в свою чергу дасть можливість припинити репресії проти священників, створити їм необхідні умови для роботи в різних галузях народного господарства і т. п.”.⁶

Під шаленим натиском М. І. Муранія змусили підписати підготовленого листа. У ньому містилися обіцянки про припинення переслідувань та репресій проти греко-католицького духовенства. Обіцянки залишилися на папері, а репресії тривали. А про припинення діяльності уніатської церкви був документ у вигляді офіційного листа, підписаного капітулярним

вікариєм М. І. Муранієм. Лист було розіслано вузькому колу довірених осіб. Ось його текст: “Дорогі браття в Христі! Дня 16.ІІ.1949 года по прошенію вірників катедріальний наш храм в Ужгороді і зданіє єпархіального правління передані во владініє православної церкви. По сей причині дальшее дійствованіє греко-католицького єпархіального правління перестало і моя діяльність капітулярного вікарія кончилась. Всечесна капітула також перестала своє существованіє. Обильное божое благословеніє да снідет на вас і прося ваших святых молитв остаюся в Ужгороді. 18 февраля 1949 года. Брат ваш в Христі”.⁷

Після цього М. І. Мурані став безробітним. Але не надовго. Матеріальну скруту, як могла, допомагала йому долати сестра Катерина, вчителька за професією. А 24 червня 1949 року він був заарештований. У нього відібрали 90 примірників журналів, чотири печатки та фотографії, які, на думку слідчого, не були речовим доказом по справі. Тому 5 травня 1950 року була підготовлена постанова і вказані речі були спалені.⁸

На першому допиті в Ужгороді арештований розповів свою біографію, на другому — вказав, що докладно володіє російською, чеською, словацькою, польською, французькою і англійською мовами, а також у певній мірі болгарською, румунською, італійською та угорською.⁹ Після цього було вирішено для продовження слідства направити його у внутрішню тюрму КДБ УРСР у Києві, де начальник відділення слідчої частини, капітан Горюн, продовжив допити.

13 липня 1949 року М. І. Муранію була пред’явлена постанова із звинуваченням. Значалося, що в період німецько-угорської окупації Закарпатської України він був одним з організаторів проведення духовенством греко-католицької церкви антирадянської роботи. Брав участь у виданні послань антирадянського змісту, писав і друкував статті, виступав проти возз’єднання Закарпаття з Українською РСР, зводив наклепи на радянську країну, робив протидії заходам, що проводились партією та радянським урядом.¹⁰

Він визнав себе винним частково, пояснюючи, що будучи з 1937 по 1943 рік секретарем єпископа Стойки, коректував послання антирадянського змісту. Але статей антирадянського, наклепницького характеру не писав і проти возз’єднання території Закарпатської України з Радянською Україною не виступав. “Протидії заходам, що проводилися партією і радянським урядом в Закарпатській області, не робив і винним себе в цьому не визнаю”.¹¹

Але М. І. Муранія з 1926 року знав арештований органами КДБ в Закарпатській області канонік О. Ю. Ільницький, один із керівних діячів греко-католицької церкви, людина проугорських поглядів. Він дав власноручно підписані свідчення проти підсудного, що М. І. Мурані був “членом Української націоналістичної партії, організованої А. І. Волошином”, проводив “українсько-націоналістичну роботу” у 1938—1939 роках”, за часів існування Карпатської України.¹²

Поряд з цим О. Ю. Ільницький вказував, що М. І. Мурані вороже ставився до СРСР.¹³ У відповідь на це М. І. Мурані заявив, що не був членом партії, організованої А. І. Волошином, йому не зрозуміло, чому Ільницький дає проти нього такі свідчення.¹⁴

12 травня 1950 року було підготовлено і затверджено обвинувальний висновок, вносила-ся пропозиція про направлення слідчої справи М. І. Муранія на розгляд особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР.¹⁵ Разом з цим прийнято постанову про направлення його, як соціально небезпечного злочинця, для відбуття покарання в особливий табір МВС.¹⁶ 6 вересня 1950 року рішення було прийнято і “за ворожу контрреволюційну діяльність” його ув’язнено на 10 років, а 26 вересня 1950 року направлено у табір Луговий, згодом переведено у Піщаний табір м. Караганди.¹⁷

27 листопада 1954 року М. І. Мурані відправив скаргу Генеральному прокурору СРСР. Коротко подавши свою біографію, він просив переглянути його справу, бо не зробив жодного злочину. Тут же вказував, що є хворою людиною, майже інвалідом. При цьому підкреслював, що не є ворогом Радянського Союзу. У зв’язку з цим просив відмінити судовий вирок.¹⁸ Не дочекавшись відповіді, 12 лютого 1956 року він написав Генеральному прокурору СРСР повторну скаргу із селища Дубовка Карагандинської області, у якій глибоко і всебічно проаналізував всі аспекти звинувачень на свою адресу.

Він писав, що минає 16 місяців з того часу, як відправив скаргу, але відповіді не отримав. Сподівається на справедливість правосуддя, тим паче, що 17 вересня 1955 року було обнародовано Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію політичних в'язнів. “Я вважав, — вказував він, — що відповідь із Генеральної прокуратури не поступала по тій причині, що я автоматично підлягаю амністії, і що так вважає також Генеральна прокуратура. Йому тому не відповідає на мою скаргу”. Однак сподівання були марними, незважаючи на те, що “за весь час ув'язнення вів себе примірно, заслужив ряд подяк від табірної начальства, мав заліки пільгових днів майже два роки”.¹⁹ Нарешті, після тривалої бюрократичної тяганини йому було повідомлено, що амністія його не стосується.

У скарзі М. І. Мурані аналізував всі пункти звинувачень з юридичної точки зору, але з пам'яті, бо той документ прочитав лише один раз. Перш за все, писав він, на час “порушення” так званих радянських законів не був громадянином Радянського Союзу, а після “приходу радянської армії вів себе у ставленні до Радянського Союзу коректно і ніколи не порушував його закони”.²⁰

Його звинувачували і в тому, що виявляв турботу про зміцнення католицизму в Закарпатті і противився переходу в православ'я. Даючи відповідь на це, він вказував, що “саме формулювання говорить про безглуздість звинувачення... що я не прийняв православну віру, не може бути кримінальною справою, тим паче, що в Радянському Союзі церква відокремлена від держави, а релігія є приватною справою кожної людини і справа переходу із однієї віри в іншу не може складати матеріал для судового розгляду”. А звинувачення, що начебто він був антирадянським елементом, спростовується тим фактом, що він був запрошений викладачем Ужгородського державного університету, де працював у 1946—1947 роках.²¹

Це підтвердив і випускник філологічного факультету 1951 року Федір Цоклан, який у своїх споминах писав: “Викладачами університету також стали представники закарпатської інтелігенції. Серед них — Юрій Сак, Андрій Ігнат, Юлія Могильницька, Микола Лелекач, Федір Потушняк, Петро Лінтур, Степан Фодор, Микола Мурані (священик). Останній пропрацював лише один семестр. Хіба міг тоді греко-католицький священик виховувати університетську молодь?! З ліквідацією греко-католицької церкви (1949 р.) його дорога, людини високої культури і широкого надбання знань, простелася до сталінських репресивних таборів”.²²

24 травня 1956 року М. І. Мурані був звільнений із ув'язнення. У зв'язку з цим 21 серпня 1956 року його викликали для розмови в КДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області з приводу написаної ним у лютому ц. р. скарги до Генеральної прокуратури СРСР. Він заявив, що оскільки звільнений з місць покарання, то просить не проводити розслідування його скарги, підтвердивши це письмово.²³

М. І. Мурані повернувся із ув'язнення хворою людиною. На час звільнення йому виповнилось 45 років, але виглядав значно старшим. Страждав серцевим захворюванням, мав сердечну астму. Внаслідок хвороби працювати не зміг, хоч і влаштуватись на роботу в той час колишньому політв'язневі було дуже не просто. Тому проживав у матеріальній скруті. Йому допомагали сестри Катерина і Георгіна, а також син Георгіни Павло Мейсарош, лікар за фахом.

Будучи вікарієм, у міру своїх можливостей М. І. Мурані нелегально займався духовною діяльністю. Добрі друзі, серед яких користувався повагою і авторитетом, надавали йому моральну підтримку. Він широко ділився з ними набутими знаннями та життєвим досвідом. Одним із найближчих його друзів був єпископ О. К. Хіра, який після звільнення проживав у м. Караганда Казахської РСР і підтримував з ним зв'язки.

Та хвороба з роками давала про себе знати все більше. 16 січня 1979 року М. І. Мурані помер. Дізнавшись про смерть дорогого друга, О. К. Хіра прилетів літаком в Ужгород, щоб провести його в останню дорогу.

26 квітня 1989 року М. І. Муранія реабілітували. У висновку прокуратури зазначалося: “У справі немає жодних доводів про те, що він проводив проти СРСР будь-яку каральну

діяльність... Дії М. І. Муранія, зв'язані з виконанням релігійних обов'язків, не створюють складу злочину, передбаченого ст.ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР, оскільки вони не були спрямовані на підрив і послаблення радянської влади".²⁴

* * *

1. Пагиря Василь. Зять Івана Сільвая // Карпатський край. — 1996. — № 5—7. — С. 62.
2. Фекета Іван. Учитель у спогадах учнів // Там само. — С. 60—61.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5743, арк. 21; спр. 5744, арк. 188.
4. Там само, спр. 5744, арк. 207.
5. Болдижар М. Ужгородська унія: причини і наслідки. — Ужгород, 1997. — С. 63.
6. Там само. С. 64.
7. ДАЗО, ф.Р.-554, оп. 1, спр. 4, арк. 29.
8. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 5425, арк. 183—184.
9. Там само, арк. 17.
10. Там само, арк. 19—20.
11. Там само, арк. 22—23.
12. Там само, арк. 142.
13. Там само, арк. 143.
14. Там само, арк. 95—96.
15. Там само, арк. 190.
16. Там само, арк. 193.
17. Там само, арк. 196.
18. Там само, арк. 199—202, 203—206.
19. Там само, арк. 209—210.
20. Там само, арк. 213—215.
21. Там само, арк. 219.
22. Новини Закарпаття. — 1995. — 24 жовт.
23. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5425, арк. 220—221.
24. Там само, арк. 228—229.

О. Д. Довганич

РОЗСТРІЛ ЗАМІНЕНО ДВАДЦЯТЬМА РОКАМИ КАТОРГИ

**ОРОС
МИХАЙЛО
АНДРІЙОВИЧ**

*Народився 24 вересня 1920 року в селі Буштино
Тячівського району в родині дорожнього робітника.
Громадський діяч, активіст організації ОУН, з 1945 по
1960 рік відбував покарання в Норильському таборі
Красноярського краю Російської Федерації.
Реабілітований 3 березня 1992 року.*

Одним з відомих закарпатських борців за українську ідею був М. А. Орос. Він народився 24 вересня 1920 року в селі Буштино Тячівського району. Батько прагнув дати дітям відповідну освіту. У 1926 році записав сина в перший клас народної школи. Виявивши

успіхи в навчанні, Михайло у 1932 році поступив в Ужгородську реальну гімназію, був активістом спортивної організації “Пласт”.¹ Тут він закінчив 6 класів і у 1938 році перевівся до Хустської гімназії, де продовжував навчання за часів Карпатської України, а потім уже в умовах угорського окупаційного режиму.

Після встановлення угорської влади в Закарпатті, будучи учнем 7 класу гімназії, М. А. Орос зустрівся із добре знайомим по молодіжній організації “Пласт” Д. М. Бандусяком, який запропонував йому уже восени 1939 року створити підпільну молодіжну організацію для боротьби проти угорської окупаційної влади, що переслідувала все, зв'язане з українством. Після кількох зустрічей і бесід з Бандусяком він дав згоду взяти участь у створенні такої організації і очолити її серед гімназистів. Тоді питання про назву підпільної організації з Бандусяком не обговорювалося і жодної назви вона не мала.² Першим М. А. Орос залучив до організації гімназистів П. Барничку та І. Черешню, які поширювали одержану націоналістичну літературу серед товаришів. Постачали М. А. Ороса літературою Д. М. Бандусяк та М. Д. Габовда. З останнім підтримувати організаційний зв'язок запропонував Бандусяк. Із 1940 року Орос встановив зв'язок з керівником молодіжної організації Мукачівської гімназії В. Лібо, якому теж передавав одержану літературу.

Восени 1940 року М. А. Орос був призначений підреферентом ОУН серед учнів Хустської гімназії й одержав завдання збирати в кожній із груп молодіжної підпільної організації членські внески і передавати їх Д. М. Бандусяку. У свою чергу організація була оголошена юнацькою секцією ОУН, а її керівник М. А. Орос дістав псевдонім “Хміль”. З цього часу почали проводити підпільні збори, інші заходи, активніше поширювати літературу. Він знав, що в ОУН відбувся розкол на бандерівський і мельниківський напрями і що в Закарпатті є крайовий провід ОУН.³

У грудні 1940 року Д. М. Бандусяк зібрав на квартирі М. Д. Габовди в селі Великі Лучки Мукачівського району засідання крайового проводу з участю представника Центрального проводу ОУН “Медвідя”, де були присутні: Д. М. Бандусяк (Ардан), М. Д. Габовда (Лозинський), В. М. Потушняк (Донський), І. М. Романець (Смерека), М. Ф. Кіштулинець (Довбня), М. А. Орос (Хміль). На цьому засіданні кожний із присутніх інформував про проведену ним роботу, підсумки якої підвів Бандусяк. В кінці виступив “Медвідь”, який розповів про розкол в ОУН і поставив завдання перед крайовою організацією.

На засіданні був оголошений склад проводу ОУН в Закарпатті, оголошення зробив Д. М. Бандусяк, як заступник провідника ОУН і організаційний референт. До керівного складу тоді ввійшли: М. Д. Габовда — референт зв'язку, М. Ф. Кіштулинець — військовий референт, В. М. Потушняк — референт пропаганди, І. М. Романець — референт преси. М. А. Орос підреферент серед шкільної молоді. Як свідчить М. А. Орос, провідника крайової організації тоді не було названо — він дізнався про це лише після арешту. Ним був А. А. Цуга з с. Малий Березний Великоберезнянського району.⁴

Після згаданої вище наради була проведена така практична робота в Хусті. В групах молодіжної організації проводилися збори, на яких їх члени виступали з доповідями, присвяченими діяльності “Карпатської січі” і в цілому Карпатської України. У березні 1941 року члени організації ОУН в Хусті провели пам'ятну патріотичну акцію — на Хустському замку зняли угорський національний прапор і замість нього встановили український синьо-жовтий. У зв'язку з цим угорська жандармерія арештувала 9 членів ОУН, серед яких були: Д. Бандусяк, М. Бісун, П. Кришка, Ю. Неймет, В. Обручар, М. Орос, І. Романець, М. Човганин, А. Шеверя.

Крім цього, члени ОУН біля села Велика Копаня Виноградівського району на Красному полі поставили хрест з написом: “Борцям за волю України”. На цьому місці 15 березня 1939 року перепинили шлях наступу угорських військ загони січовиків, які обороняли Карпатську Україну і загинули тут смертю героїв. Члени юнацької секції ОУН в цих двох акціях участі не брали.⁵

За зняття угорського і встановлення українського прапора арештований М. А. Орос та його друзі були відправлені в угорські табори, де утримувалися 13 місяців. Після встановлення хреста біля Великої Копані угорська жандармерія провела масові арешти членів ОУН на

всій території краю та юнацької організації в Хусті, після чого у липні 1942 року в Мукачеві над учасниками крайової організації ОУН відбувся військовий суд.

Справа на М. А. Ороса була виділена в окреме провадження і передана в цивільний суд. У листопаді 1942 року над учасниками зняття угорського прапора угорські власті організували другий суд, на якому М. А. Орос виступив як свідок. Із справи Д. М. Бандусяка разом з М. А. Оросом було виділено ще 16 чоловік, які в період війни нібито не брали участі в націоналістичній діяльності.⁶

У зв'язку з військовими обставинами цивільний суд над М. А. Оросом та його спільниками відкладався і слухати справу не став, а 2 лютого 1943 року звільнив всіх з-під арешту під нагляд жандармерії. У березні 1943 року М. А. Орос був знову арештований і протягом місяця перебував в тюрмі. 13 квітня 1943 року був відпущений під нагляд поліції і двічі на тиждень реєструвався в жандармерії аж до приходу Червоної армії. Після звільнення працював на асфальтуванні дороги Тячево—Хуст, а із серпня 1943 року влаштувався на будівництво вузькоколійної залізниці Рахів—Богдан.

Після визволення Рахова в жовтні 1944 року брав участь в організації народного комітету, а коли з його рідного села Буштина були вигнані угорські війська, повернувся додому і десь зо два тижні працював секретарем у народній міліції, звідки був переведений на роботу завідуючим поштою. У листопаді цього ж року поступив на роботу будівельником вузькоколійки в дирекцію державних лісів. У цьому ж місяці став делегатом I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, на якому одногосно був прийнятий Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.⁷

Коли “Смерш” почав арештовувати колишніх “українських буржуазних націоналістів”, М. А. Орос, не бажаючи йти на службу в Червону армію, звільнився з роботи й перейшов на напівлегальне, а після встановлення зв'язків з одним з керівників ОУН в липні 1945 року — повністю на нелегальне становище, на якому і перебував аж до арешту 18 жовтня 1945 року.⁸

У протоколі допиту від 31 жовтня 1945 року він докладно розповів про свою участь в організації ОУН як в угорський період, так і після визволення Закарпаття, коли до нього на квартиру в Буштині завітали Д. М. Бандусяк і М. Д. Габовда, його якраз не було вдома. Вони залишили йому записку, щоб разом з І. М. Немешом приїхав до Хуста на зустріч з ними. В одну із неділей січня 1945 року й зустрілися з Бандусяком, Габовдою і братом Бандусяка Георгієм. Це була перша нарада.

Д. М. Бандусяк, який побував в західних областях України, розповів присутнім про діяльність ОУН — УПА, які борються за створення самостійної України, і запропонував поновити організацію ОУН в Закарпатті, створити крайовий провід і приступити до формування куреня ОУН. Всі погодилися з пропозицією і тут же утворили крайовий провід з присвоєнням псевдонімів і розподілом обов'язків. До складу проводу ввійшли Д. М. Бандусяк (Лопата) — військовий референт, М. Д. Габовда (Лозан) — організаційний референт, Г. М. Бандусяк (Лис) — референт служби безпеки, М. А. Орос (Данило) — референт пропаганди, І. М. Немеш (Берега) — господарський референт.⁹

Наприкінці засідання Бандусяк повідомив, що крайовий провідник буде призначений Центральним проводом ОУН. Тут же кожному учаснику — члену проводу — були дані завдання: Д. М. Бандусяку — організувати курінь УПА, Г. М. Бандусяку — виявляти активістів і лояльно настроєних до радянської влади осіб і вороже настроєних до ОУН — УПА, М. Д. Габовді — зв'язатися з Центральним проводом ОУН в Західній Україні і одержати настанови для дальшої роботи, І. М. Немешу — зайнятися збором продуктів харчування і грошей для формування проводу, М. А. Оросу — придбати друкарську машинку і підібрати конспіративну квартиру.

М. А. Орос приступив до виконання свого завдання. У Хусті по вулиці Різницькій організував конспіративну квартиру, взяв у Д. М. Бандусяка друкарську машинку і почав друкувати листівки, зокрема “Що таке УПА?”, “Хто ми і чого ми хочемо”. Надрукував до 15 примірників кожної листівки і роздав їх станичним — Юрію Костюку у Буштині і Костянтину Кучину в Хусті, частину примірників віддав Бандусяку.¹⁰ Крім цього, розробив програ-

му та конспекти з історії України для викладання курсу історії України куреню, який почали організовувати.

Згодом Д. М. Бандусяк познайомив М. А. Ороса з А. А. Цугою, якого представив як командира куреня. На конспіративній квартирі в Хусті вони розробили план курсу військової справи для членів куреня. Після повернення у лютому 1945 року до Хуста М. Д. Габовди останній повідомив, що не міг встановити зв'язків із Центральним проводом ОУН в Західній Україні, у зв'язку з чим туди виїхав сам Д. М. Бандусяк.

Після повернення із Станіславщини (тепер Івано-Франківська область) Д. М. Бандусяк оголосив, що Центральний провід призначив його територіальним провідником ОУН в Закарпатті і що він одержав завдання направити в Галичину для організаційно-політичного “вишколу” групу членів ОУН. Для цього було підібрано 7 чоловік, в тому числі — П. Візичканич, М. Заяць, Ю. Костюк, М. Копинець, К. Куцин, М. Орос та І. Балаж (Байда). Відправку на вишкіл було доручено М. Д. Габовді.¹¹ Із Хуста вказана група відправилася на конспіративну квартиру в Буштино до Ю. Ливрінца. Тут відбулася нарада, на якій М. Д. Бандусяк зробив інформацію про міжнародне становище і завдання організації ОУН. Після цього всі розійшлися і повинні були чекати розпорядження про відправлення в Західну Україну. Це було наприкінці травня або на початку червня 1945 року. Тоді повернувся А. А. Цуга з представником Центрального проводу ОУН під псевдонімом “Говерла” і повідомив, що на “вишкіл” в Галичину ніхто не поїде, що він сам організовує його у Вишківському лісі на Хустщині. На цей вишкіл у визначеному місці зібралися П. Візичканич, Ю. Костюк, М. Копинець, брати Костянтин і Кирило Куцини, І. Немеш та М. Орос. У їх розпорядженні було 3 радянські і 2 німецькі автомати, 4 угорські гвинтівки, кожний мав по пістолету.¹² Комендантом “вишколу” був А. А. Цуга, викладачами — представник Центрального проводу “Говерла”, який викладав ідеологію, М. А. Орос — історію України. Потім сюди прибули Д. М. Бандусяк з представником центру “Косарем” і викладали відповідно: перший — правила конспірації, другий — історію ОУН і її завдання.

10 липня 1945 року “вишкіл” було закінчено. Всі, хто пройшов навчання, були призначені уповноваженими в адміністративні округи для виявлення настроїв населення та пошуків баз для формування організацій ОУН і УПА. Згодом кожний уповноважений округу мав стати провідником ОУН. М. А. Орос одержав призначення в Іршавський і Берегівський округи. Через місяць він повинен був зустрітися із зв'язковою Г. Д. Качуровською (Верба) у с. Старе Давидково Мукачівського округу і передати їй інформацію про виконану роботу і своє місцеперебування. Строк завдання — два місяці.

Виконуючи завдання, М. А. Орос до 15 серпня 1945 року перебував спочатку в селах Білки, Великий Раковець, Ільниця, Дунковиця Іршавського округу, де зустрічався з І. Ігнатком, Ю. Білинцем, працівником кооперативу з Іршави, які не виявили бажання вступати в ОУН. Брат відомого оунівця І. Романця Михайло — теж відмовився від участі в організації. Бачачи негативне ставлення до ОУН, М. А. Орос добрався до Старого Давидкова, щоб зустрітися з Г. Д. Качуровською, але тут дізнався, що вона арештована органами НКВС, а ті, що тут переховувалися, зробили збройний опір і втекли.¹³

Щоб уникнути арешту, М. А. Орос направився в бік Берегова і між селами Дунковицею і Кам'янським зустрів Д. М. Бандусяка та “Косаря”. Вони повідомили, що за доносом “Говерли”, який пішов із Старого Давидкова на день раніше, вони були виявлені і коли їх намагалися арештувати, влаштували перестрілку, Бандусяк і “Косар” вийшли неушкодженими, а А. А. Цуга був поранений в ногу і його влаштували на лікування.

М. А. Орос одержав від Бандусяка три завдання: переписати дві листівки для відправки в друкарню і встановити місцеперебування І. Немеша, Ю. Костюка та М. Копинця і вислати їх на залізничну станцію у Велику Копаню з явкою, і продовжити виконання даного йому раніше доручення. Відразу у селах Буштині і Вонігові Тячівського округу він знайшов вищезгаданих осіб, але вони відмовилися їхати до Бандусяка, бо не бачили перспективи ОУН і прагнули виїхати за кордон. Зв'язковою у М. А. Ороса була Ю. М. Паш (Ластівка). Він побував ще в селах Заріччя, Сільце, Вільхівка, Хмільник, Кам'янське, Іршава Іршавського

округу та Нижні і Верхні Ремети Берегівського округу. Після зустрічі з населенням він, за даними протоколу допиту, дійшов висновків, “що місцеве населення дивиться на ОУН і УПА негативно... Бачачи безперспективність у створенні ОУН і УПА, вирішив розірвати зв’язок з останніми і щоб уникнути репресій за минулу оунівську діяльність, мав намір виїхати за кордон”.¹⁴ Прагнучи здійснити свої наміри, М. А. Орос повернувся в Берегове, де 18 жовтня 1945 року і був арештований, у нього вилучили книги, друкарську машинку і два пістолети.

Щодо УПА М. А. Орос під час допиту відповів: щодо організації куреня УПА — був складений план “вишколу”, і він перетворився в життя; що стосується формування куреня, то з цього нічого не вийшло, бо не було відповідної бази; інших формувань УПА в Закарпатській області просто не існує.¹⁵

14 січня 1946 року під головуванням Шолома відбулося засідання спеціального суду Закарпатської України, який притягнув до суворої відповідальності М. А. Ороса, І. М. Немеша, П. В. Візичканича, В. С. Форкоша, Ю. М. Паш, М. Ф. Криванича, І. І. Габорця, І. С. Ороса.

М. А. Орос був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна, яке особисто належало йому. Інші його спільники були засуджені на різні строки ув’язнення в таборах. Президія Верховної Ради УРСР відхилила клопотання засудженого про перегляд справи, а Президія Верховної Ради СРСР у квітні 1946 року замінила М. А. Оросу розстріл на 20 років каторги, яку він відбував у Норильську Красноярського краю аж до 20 лютого 1960 року.¹⁶

У 1992 році М. А. Орос був реабілітований Закарпатським облсудом. У постанові зокрема сказано, що “засуджені Орос, Немеш, Візичканич і Криванич були залучені в організацію українських націоналістів в період, коли вони були громадянами угорської буржуазної держави, особистої участі у вбивствах, розбоях, грабунках та інших насильницьких акціях проти радянської влади не брали, а тому їх дії не містять складу злочину, передбаченого § 6 п. “в”, “и” декрету НРЗУ № 22 від 18 грудня 1944 року”. Вирок на всіх засуджених був відмінений, а справу припинено.¹⁷

Оцінюючи своє життя і діяльність, у 1992 році Михайло Андрійович писав: “Ми не змогли вивести закарпатську ОУН на галицький рівень. Бракувало досвіду і знання. Але вже той факт, що ми не злякались жорстоких репресивних режимів, вважаю подвигом. Ми перші в Закарпатті не випрошували автономії у окупантів, а повели боротьбу за незалежну Україну”.¹⁸

Помер 29 вересня 1994 року

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 349, арк. 52—53.
2. Там само, арк. 53.
3. Там само, арк. 54.
4. Там само, арк. 55; За українське Закарпаття. — Ужгород, 1994. — С. 55.
5. Там само, арк. 56; За українське Закарпаття. — С. 56.
6. Там само, арк. 57.
7. Там само, арк. 304.
8. Там само, арк. 53.
9. Там само, арк. 15.
10. Там само, арк. 59.
11. Там само, арк. 61.
12. Так само, арк. 17, 61—62.
13. Там само, арк. 63.
14. Там само, арк. 65.
15. Там само, арк. 67.
16. Там само, арк. 304—306.
17. Там само, арк. 350.
18. За українське Закарпаття. — С. 58.

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ПОЕТА

**ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ
АНДРІЙ
МИХАЙЛОВИЧ**

*Народився 29 березня 1917 року в с. Тербля
Тячівського району в селянській родині. Журналіст
і український поет. Пройшов через табори
Воркути і Тайшету Іркутської області Російської
Федерації. Реабілітований 20 жовтня 1956 року.*

У поета А. М. Патруса-Карпатського трагічна доля. Його життєвий і творчий шлях не можна оцінювати однозначно. Він був складним і суперечливим. Це впливало з тих часто змінюваних політичних умов, які були характерними для Закарпаття в кінці 30-х і в 40-х роках. Його прихильно зустріли з початком поетичної творчості і одночасно потім нещадно критикували за “ідейні збочення” як “українського буржуазного націоналіста”.

Період Другої світової війни та післявоєнні роки знову привели поета до літературної діяльності і керівництва Спілкою письменників України по Закарпатській області, а далі до арешту, засудження і відбування покарання в гулагівських таборах. Після звільнення, незважаючи на несприятливі для його літературної діяльності умови, — і до дальшого розквіту поетичного таланту.

Виключно на архівних документах кримінальної справи в двох томах розглядається не стільки літературна творчість А. М. Патруса-Карпатського, скільки його життєвий шлях, зокрема трагічні сторінки його біографії. Народився він 29 березня 1917 року в селі Тербля на Тячівщині в селянській родині. Спочатку вчився в народній школі, а у 1928 році здібний юнак поступив до Хустської гімназії. Згодом перевівся до Мукачівської гімназії, яку закінчив в 1937 році. Роки навчання не пропали марно для молодого літератора. Ще з 1934 року він почав друкуватися в періодичній пресі, а у 1937 році видав свою першу збірку поезій російською мовою під назвою “Плетью по совести”, яка вийшла в Ужгороді. У цьому ж році в Мукачеві була поставлена його п’єса “Сватання” силами місцевого самодіяльного театру. В цьому ж році він став працювати літературним редактором журналу “Голос молоді”.¹

Після окупації Ужгорода угорськими військами в листопаді 1938 року А. М. Патрус-Карпатський повернувся додому в Терблю. На початку 1939 року, як здібного журналіста, його запросили на роботу в редакцію газети “Русский народный голос” у Хусті. Тут працював до лютого 1939 року. Звідси перейшов на роботу літературного редактора в газету “Нова свобода”, де працював до 16 березня 1939 року, тобто до окупації Карпатської України угорськими військами.

Ось як про це згадував сам поет пізніше, будучи під арештом НКВС в 1947 році: “Прошу врахувати, що на роботу в редакцію газети “Нова свобода” в Хуст я поступив за порадою і по вказівці колишнього члена Закарпатського крайкому КПЧ Климпотюка, який раніше був редактором “Карпатської правди”. Радячи мені йти в редакцію згаданої газети, Климпотюк говорив, що я повинен буду інформувати його про становище в редколегії. З цього питання зі мною більш конкретно говорив і колишній секретар Закарпатського край-

кому партії Борканюк. Практично 2—3 рази відомості я передавав по завданню Борканюка Вайсу”.²

Працюючи в газеті “Нова свобода”, А. Патрус написав такі поезії: “Моя батьківщина” (поема), “Марш молоді”, “За рідний край, за рідний стяг”, “Свято свободи, “Росвігово”, “Ми хочемо жити”, “Свободу народу”, “Карпатська січ”, “Вибори” та інші, рецензію на книгу поезій Івана Ірлявського “Голос Срібної Землі” (Прага, 1938), статті “Голови д’горі”, “Потреби нашого господарства”, “Свобода народу — наш закон”, “Будьмо одвертими”, “Наша молодь”, “Повернення до свого народу”, “Карпатська Україна — самостійна, суверенна держава” та інші. Самі назви віршів і статей досить повно характеризують поезію їх автора. До речі, ще їх ніхто ніде не аналізував, хоч потреба в цьому є і не мала.³

Після окупації в селі Теремля уже з середини березня А. М. Патрус-Карпатський був взятий угорськими жандармами під нагляд, під яким знаходився до травня 1939 року. Його тричі приводили на допит в жандармерію: двічі в Теремлі, один раз — в Тячеві. Постійно ходив на реєстрацію в жандармерію, без дозволу якої нікуди не міг відлучитися. Причина цього — деякі вірші антиугорського характеру в збірці поезій “Плетью по совести”. В травні реєстрація була знята. Але це не означало, що поета більше не будуть турбувати.

Тому Андрій Михайлович 29 вересня 1939 року вирішив разом з односельчанами Ю. Бурдуном та В. Філіпом нелегально перейти в Радянський Союз. До речі, цей нелегальний перехід був одним з перших серед закарпатців, бо масові переходи розпочалися лише в жовтні та в наступні місяці 1939 року, після встановлення радянсько-угорського кордону.

Радянські прикордонники затримали А. М. Патруса-Карпатського та його односельчан в районі містечка Долина Станіславської (тепер Івано-Франківської) області. На питання, чому перейшов нелегально в СРСР, він відповів, що не хотів проходити перевірку “благонадійності” і працювати в тодішній пресі, а в СРСР — влаштуватися на роботу і уникнути переслідувань угорської жандармерії. Він взяв з собою збірку поезій, рукопис повісті “Вдоль и поперек”, окремі вірші, але у справі їх не було виявлено.

Біля трьох місяців втікачі сиділи в Кам’янець-Подільській тюрмі. Та за сприяння закарпатських політичних емігрантів, зокрема О. Борканюка та чехословацької секції Комінтерну, А. М. Патрус-Карпатський був звільнений з-під арешту, випущений на волю. Про це є два конкретні свідчення.

Так, в жовтні 1939 року О. Борканюк писав про А. М. Патруса-Карпатського: “...Беручи до уваги те, що Патрус є молодим поетом, який подає надії, ми з ним поговорили і вирішили, що якщо він уже перебуває в редакції, то хай працює там, як комуніст”.⁴

Такої ж думки було і представництво ЦК КПЧ при Комінтерні. В доповідній записці В. Копецького читаємо: “Оскільки тут мова йде про молодого члена партії, молодого функціонера і дуже талановитого пролетарського письменника Закарпатської України, який при певних можливостях і під добрим керівництвом може розвинути в дуже доброго письменника, партія визнає його еміграцію правильною, просить визнати його політичним емігрантом, подати йому необхідну допомогу і дати йому можливість далі розвиватися”.⁵

Таким чином після звільнення А. М. Патрус-Карпатський одержав статус політемігранта і працював там до початку Великої Вітчизняної війни, про що повідомляв у листі до матері. Його односельчани Бурдун і Філіп потрапили в табір, де перший помер. З початком війни А. М. Патрус-Карпатський був призначений в ряди Червоної армії і служив в ній з червня до другої половини листопада 1941 року в місті Пирятин рядовим запасного полку. Згодом його, як людину з гімназійною освітою послали на інтендантські курси в м. Прилуки. Потім направили на курси удосконалення командного складу при штабі Південно-Західного фронту. Але з курсів його, як підданого Чехословаччини, відрядили в Саратовський обласний військовий комісаріат для одержання призначення. Там йому сказали, що він звільняється в запас. Тому він виїхав в Ташкент.

В кінці грудня 1941 року, коли стало відомо, що в СРСР буде формуватися чехословацька військова частина, його відправили в Куйбишев (тепер Самара). В січні 1942 року він прибув в чехословацьку військову місію до полковника Г. Піки, яка дала йому відрядження

в Бузулук, де уже почав формуватися перший чехословацький батальйон. В кінці березня цього ж року командир батальйону Л. Свобода направив його знову в Куйбишев в чехословацьку військову місію на посаду перекладача, де працював з березня 1942 до жовтня 1943 року.

Саме в той період А. М. Патрус-Карпатський брав участь в радіопередачах з Куйбишева, листувався з членами Державної ради в Лондоні П. Цібере та І. Петрушаком, писав статті для карпаторуської преси в Америці. В 1943 році видав тут збірку поезій “Батьківщина кличе до бою”, а також побував в Індії і написав великий цикл поезій в “В країні Ганді і Тагора”, який був надрукований лише після Другої світової війни в 1958 році.⁶

В жовтні 1943 року його знову направили в Бузулук в запасний полк, а згодом призначили на посаду заступника командира другої парашутно-десантної бригади Чехословацького армійського корпусу в СРСР, в якому він дійшов до рідних Карпат.

Цікавими є його зізнання про перебування закарпатців у таборах ГУЛАГу, які в 1939—1941 роках нелегально переходили кордон в СРСР. Вони мають пізнавальне значення для сучасного читача. Він говорив: “Коли я поступив на роботу в чехословацьку військову місію в Куйбишеві в 1942 році, мені дуже часто доводилося зустрічатися і розмовляти з людьми, закарпатцями, які поверталися з радянських таборів. Вони розповідали про те, як важко їм жилося в ув’язненні. Мене ці розповіді дуже хвилювали...”

Я звертався на початку 1942 року з листом в Наркомінсправ СРСР, у якому писав, що закарпатці бажають воювати проти фашизму, щоб з них сформувати окрему частину або призвати їх в РСЧА. На листа мені не відповіли. В той час я дізнався від посла Фірлінгера, що в Лондоні живе доктор Павло Цібере, який є членом чехословацької Державної ради. Я вирішив звернутися до нього, щоб він щось робив для того, щоб закарпатців звільнили з таборів, тому що в чехословацькому посольстві в Куйбишеві не дуже схильні були займатися цим. Фірлінгер говорив, що закарпатці — українці, хай за них турбується Україна. У відповідь на телеграму Цібере, у якій він цікавився, чи не перебуває в Радянському Союзі професор гімназії Волошук, Фегер та ін. інтелігенція, я написав йому листа”.⁷

Під враженням розповідей звільнених з таборів він написав йому про становище закарпатців в таборах, які втікали в СРСР від переслідувань угорсько-фашистських загартників, шукали тут притулку, а їм не довіряли і відправили в табори. Він надіслав П. Цібере статтю “Не зламати волі закарпатоукраїнців в боротьбі за свободу”, в якій говорив про важкий угорський гніт в Закарпатті, про те, що закарпатці і дома не здаються. В листі був заклик ширше роздмухувати полум’я партизанської війни, а також вступати в ряди чехословацької військової частини Л. Свободи.

А. М. Патрус-Карпатський справедливо критикував посла Фірлінгера, який не домагався у радянського уряду швидшої відправки закарпатців у чехословацьку частину. Тому посол відповідав, що він “не буде псувати відносини з радянським урядом із-за якихось русинів”. Після цього начальник військової місії Г. Піка декілька раз радив своєму перекладачу звертатися до П. Цібере, щоб він клопотався в Лондоні перед чехословацьким урядом про швидше звільнення закарпатців. В Лондон було відправлено декілька телеграм з цього приводу.

Цікаві думки А. М. Патруса-Карпатського щодо закарпатських втікачів. Він писав, що всі цифрові дані, а також відомості з таборів почерпнув із рапортів колишніх в’язнів які передавалися військовій місії. Короткий їх зміст записувався в окремій книзі, яку він мав можливість читати. Із військової частини матеріали допитів тих, що поверталися, також пересилались у військову місію і записувалися в особливу книгу, тут часто були відомості й про інших осіб — закарпатців, чехів, словаків, які залишилися в таборах.⁸

За цими матеріалами військова місія готувала звернення до уповноваженого РНК СРСР генерала Жукова з проханням про звільнення закарпатців, а також пам’ятні записки для посольства.

Після закінчення війни А. М. Патрус-Карпатський повернувся додому, щоб повністю зайнятися літературною творчістю. У 1945 році його прийняли на посаду літпрацівника

обласної газети “Закарпатська правда” в Ужгороді, 4 травня 1946 року президія Спілки письменників України прийняла А. М. Патруса-Карпатського, Федора Потушняка та Петра Лінтура в члени Спілки, призначивши його ще й уповноваженим Спілки письменників України по Закарпатській області. Прагнучи йти у фарватері прославлення “вождя всіх часів і народів” Й. В. Сталіна, керівництво області доручило двадцяти літераторам краю написати поетичного листа Сталіну. Оскільки доручення виконали лише окремі з них, ЦК КПЗУ доручив написати листа Андрію Михайловичу. І він виконав замовлення. Воно було надруковане у “Закарпатській правді”. За твір поет одержав народну премію — 25 тисяч тогочасних карбованців. У 1946 році він видав збірку поезій “Однієї матері ми діти”, до якої ввійшли в основному вірші, написані в період війни.⁹

Та недовго довелось А. М. Патрусу-Карпатському очолювати письменницьку організацію, поповнювати її новими членами і готувати до видання нові книги.

15 жовтня 1947 року заступник Генерального прокурора СРСР генерал-лейтенант Вавилов видав ордер на арешт поета. Арештований він був у Києві і етапований до Москви. Фактично, як свідчить дата в обвинувальному висновку, він був арештований 12 жовтня. Перший допит відбувся 17 жовтня 1947 року. І вперше тут було сказано, що обвинувачується за здійснення злочинів проти СРСР. А основні з них полягали в тому, що в 1938—1939 роках систематично “співробітничав у фашистсько-націоналістичній пресі” та, “працюючи в 1942—1943 роках в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю”.

Після арешту Андрія Михайловича в газеті “Закарпатська правда” була надрукована стаття “З корінням викорчувати буржуазно-націоналістичний чортополох”, у якій Патрусу було приклеєно цілий ряд ярликів: агент фашизму, наймит, запроданець, авантюрист, літературний шахрай, літературний диверсант, а його творчість оцінена так: “Літературна макулатура цього “письменника” настільки низькопробна, а роль його в житті Закарпаття настільки дріб’язкова, що навряд чи варто було б займатися ним”.

А тим часом після тривалих допитів А. М. Патруса-Карпатського в Москві, раптом приймається постанова — направити його на судово-психіатричну експертизу. Слідство на певний час було припинене. Після експертизи з’являється акт: “Комісія приходить до висновку, що Патрус-Карпатський А. М. душевним захворюванням не страждає, а є психопатичною особою, з схильністю до істеричних реакцій і нарочитої поведінки... Дальшого утримання в психічному відділенні лікарні — не потребує”.¹⁰

10 січня 1948 року слідство відновилося і тривало цілий рік. Слідчий Соболев із 15 допитів вночі проводив — 8, слідчий Ожерельєв із 33 допитів вночі — 12, зокрема 29 і 30 січня, 2, 5, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 23, 24 лютого 1948 року.¹¹ Пізніше у листі до Г. М. Маленкова А. М. Патрус писав: “Я випробував на собі все: від рукоприкладства з боку слідчих Соболева і Ожерельєва до погроз за допомогою пістолета в руках начальника слідчого відділу полковника Зименкова. Не раз після 4—5 діб позбавлення сну я підписував будь-які папери — лише б поспати хоч годину, хоч півгодини”.

3 грудня 1948 року був затверджений обвинувальний висновок за слідчою справою № 604, А. М. Патруса-Карпатського обвинувачено в злочинах, передбачених ст.ст. 58, п. 4 і 59 п. 6 ч. 1 карного кодексу Російської Федерації. В ньому йшлося, що він обвинувачується в тому, що “а) в 1938—1939 рр. співробітничав в Закарпатті у фашистсько-націоналістичній пресі, систематично друкував в газеті “Нова свобода” свої вірші і статті, у яких закликав підтримувати маріонетковий уряд Волошина-Ревая і виховувати молодь за взірцем гітлерівських молодіжних організацій; б) працюючи в 1942—1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю проти Радянського Союзу, тобто в злочинах, передбачених ст.ст. 58, п. 4 і 58 п. 6 ч. 1 КК РРФСР. У поданих обвинуваченнях винним себе визнав. Викривається зізнаннями обвинуваченого П. П. Цібере і речовими доказами, які додані до слідчої справи”.¹²

Слідство вважало справу закінченою, а здобуті дані “достатніми” для віддання Патруса-Карпатського А. М. до суду, тому направило її на розгляд особливої наради при МДБ СРСР

з пропозицією застосувати до А. М. Патруса-Карпатського міру кримінального покарання 20 років виправно-трудових таборів.

Так почалося перебування поета у важкій неволі, зокрема у м. Воркуті Комі АРСР, а потім у Тайшеті Іркутської області. Та у 1956 році після відомого XX з'їзду КПРС, який заслухав доповідь М. С. Хрущова "Про культ особи і її наслідки" і прийняв з цього питання відповідну постанову, в СРСР стали переглядатися кримінальні справи політичних в'язнів.

Була переглянута і справа поета А. М. Патруса-Карпатського. Військова колегія Верховного суду СРСР 20 жовтня 1956 року у протесті Генерального прокурора СРСР на постанову особливої наради при МДБ СРСР, якою він був засуджений на 20 років, відзначила: "На слідстві і у своїх скаргах, поданих після ув'язнення у ВТТ, Патрус-Карпатський своє співробітництво в 1938—1939 рр. в буржуазно-націоналістичній газеті "Нова свобода" пояснив тим, що це він робив за завданням Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини, членом якої він був... Партійна організація співробітництво Патруса-Карпатського в газеті "Нова свобода" не вважала зрадництвом з боку останнього і не притягувала його до партійної відповідальності за його буржуазно-націоналістичні хитання. До справи додані як речові докази статті, написані Патрусом-Карпатським і вміщені в газеті "Нова свобода". В цих статтях виступів проти Радянського Союзу не міститься.

Обвинувачення Патруса-Карпатського в шпигунстві основане на його зізнаннях і зізнаннях П. П. Цібере. Патрус-Карпатський на допитах визнав, що він посилав члену Державної ради Чехословаччини в Лондоні в 1942—1943 рр. донесення про те, що багато чехословацьких громадян, які емігрували в СРСР, утримуються в місцях ув'язнення і просив вжити заходів до їх звільнення. Ця обставина підтверджена і зізнаннями Цібере.

В своїх скаргах Патрус-Карпатський стверджує, що він шпигунством не займався, а як чехословацький військовослужбовець за наказами свого начальника генерала Піки підписувався під телеграмами, які направлялися в Лондон, у яких повідомлялося про становище чехословацьких громадян в СРСР... МВС СРСР відомостей про зв'язки Патруса-Карпатського з іноземними розвідками не має. Прилучені до справи матеріали КДБ при Раді Міністрів СРСР на Патруса-Карпатського неконкретні, а частина з них викликають сумнів у їх достовірності. У зв'язку з цим зробити по них висновок про наявність шпигунських зв'язків Патруса-Карпатського з іноземними розвідками неможливо".¹³

Тому військова колегія Верховного суду СРСР відмінила постанову особливої наради при МДБ СРСР стосовно А. М. Патруса-Карпатського і справу про нього припинила за недоведеність обвинувачення. Поет був реабілітований і 24 листопада 1956 року його звільнено з табору. Він повернувся в Тереблю до матері і розпочав підготовку до друку своїх творів. Правда, спочатку мусив засудити себе за "український буржуазний націоналізм" в період існування Карпатської України, що і було зроблено в обласній пресі.¹⁴

Яка літературна доля творів поета? Після повернення додому в Києві (1958) була видана збірка поезій різних років "Що в серці найсвятіше", потім "Іду життям" в Ужгороді (1960), "Бескиде, відродо моя" (Київ, 1961), "Колиска орлина" (Київ, 1963), "Малиново квітнуть ялини" (Київ, 1966), гуморески та сатиричні оповідання "Чорт на мотоциклі" (Київ, 1966), "Терези часу" (Ужгород, 1967), "Верховина" (Київ, 1978) і найповніше посмертне видання творів "Співучі смереки" (Київ, 1987).

Помер поет самотньо у Києві 19 квітня 1980 року. Там і похований. Але до вибраних творів поета ще не дійшло. Варто підкреслити, що і у важких табірних умовах він не переставав писати. За 8 років неволі створив немало.

Як свідчить Петро Новохацький, в 1956 році А. М. Патрус-Карпатський підготував рукописну збірку поезій під псевдонімом Зореслав Гірський "Голуба далечинь". (Лірика, 1956). Це була підпільна збірка із 140 сторінок. Цю книгу переписала чорнилом художниця Віра з присвятою автора: "Дорога моя сестро Віро! Прийми на спогад з далекого Сибіру мої жалі і світлі мрії, народжені гнівом до кривди і любов'ю до України. З щирим привітом брат З. Гірський. Тайшет, 18.8.56". Газета "Новини Закарпаття" 18 травня 1991 року повністю видрукувала всю цю збірку табірних сонетів під назвою "Вогонь з-під кайла".

Але це не все. Як відомо з листів А. М. Патруса-Карпатського, адресованих Г. М. Маленкову (5 травня 1954), М. С. Хрущову (2 квітня 1955), секретаріату ЦК КПРС (8 червня 1955), Головній військовій прокуратурі СРСР (8 червня 1955), а також матері поета на ім'я К. Є. Ворошилова (19 листопада 1954) дізнаємося про долю окремих літературних творів, які він написав в неволі.

Зокрема до Г. М. Маленкова А. М. Патрус-Карпатський писав: “Уже в ув'язненні, перебуваючи в одиночній камері спецоб'єкту 140, створив на пам'ять, без паперу і олівця, історико-художній роман “Карпатська соната” російською мовою. Два розділи з нього були переписані і передані слідчому. Цей роман — наслідок 12-річної праці, в ньому 4156 поетичних рядків. Він охоплює період історії Закарпаття від Першої світової війни до 1946 року. В 1950 році рукопис роману був пересланий в політвідділ ГУЛАГу. Минуло 4 роки, а відповіді до цього часу не одержав”¹⁵.

Як бачимо, поет взяв широку панораму життя краю. В листі до М. С. Хрущова він засвідчив, що написав ще поему “Олекса Борканюк”, яку додав до листа. Просив і поему, і роман передати в будь-який літературно-художній журнал для публікації. Наївно думати, щоб тоді це хтось надрукував.

В листі до секретаріату ЦК КПРС поет просив дострокового звільнення з табору і цікавився долею свого роману у віршах. Автор писав, що другого примірника рукопису у нього нема, бо передрукований лише в одному. Підкреслював також, що роман зберігається лише в пам'яті. Досі невідомо, чи існує він десь серед архівних документів. Невідомо і те, чи шукав сам Андрій Михайлович свій роман після повернення додому. А ще написав він в таборах ГУЛАГу, як тепер стало відомо, поеми “Іван Франко”, до 100-річчя з дня його народження, “Предтеча за Бескидами” (про Олександра Духновича), “Юнь — Яга” (про українських дівчат-невільниць гулагівських таборів), “Йосиф Флавій” (про давньогрецького філософа) та багато поезій.

Нелегкий шлях і трагічна доля судилися поету А. М. Патрусу-Карпатському та його літературним творам. Літературознавці могли б зайнятися вивченням і пошуком спадщини поета і зокрема згадуваних вище творів, глибокої і справедливої їх оцінки, а також всього літературного доробку письменника.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 971, арк. 38.
2. Там само, арк. 57.
3. Там само, арк. 87; Карпатський край. — 1994. — № 5—6. — С. 15.
4. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 972, арк. 260.
5. Там само, арк. 264.
6. Патрус-Карпатський А. Що в серці найсвятіше: Лірика, легенди, поеми. — Київ, 1958, С. 131—160.
7. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 972, арк. 107.
8. Там само, арк. 108.
9. Патрус-Карпатський А. Одній матері ми діти: Вибрані поезії. — Ужгород, 1946.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 971, арк. 72.
11. Там само, спр. 972, арк. 153, 163.
12. Там само, арк. 115—120.
13. Там само, арк. 286—287.
14. Наймити імперіалізму: Збірка статей. — Ужгород, 1960. — С. 19—35.
15. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 972, арк. 133.

ЗВИНУВАЧЕННЯ У ВОРОЖІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НЕ ПІДТВЕРДИЛОСЯ

ПЕРЕВУЗНИК ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ

Народився у 1900 р. в с. Середнє Ужгородського району в селянській родині. Адвокат, міністр Карпатської України і голова Українського національного об'єднання (УНО). Засуджений на 8 років таборів, покарання відбував у Воркуті Комі АРСР. Звільнений у 1953 р. Реабілітований 26 березня 1990 року.

Як колишній заступник міністра внутрішніх справ Карпатської України, Ю. Ю. Перевузнник мав пряму причетність до “Карпатської січі”, статут якої його міністерство затвердило у 1938 р.

Народився він у 1900 році в селі Середнє Ужгородського району. Його батько, Юрій Васильович, що походив із села Зняцьово Мукачівського району, у 1912 році в пошуках роботи подався у Сполучені Штати Америки, де працював робітником в м. Пітсбург. Мати Юрія ще у 1909 році померла, і він опинився в дитячому інтернаті. У 1920 році брата й сестру батько забрав в Америку. А Юрій залишився в Закарпатті. До 1938 року листувався з батьком, а в роки Другої світової війни і драматичних подій в рідному краї, зв'язки з батьком припинилися і не відомо, чи вони колись відновлювалися.

До 1925 року Ю. Ю. Перевузнник вчився і жив в інтернаті. Маючи виключні здібності, здобув середню освіту, а потім закінчив юридичний факультет Карлового університету в Празі і став адвокатом. У 1925—1926 роках відбував дійсну військову службу в чехословацькій армії. Після демобілізації до 1932 року перебував на практиці в різних судових установах Закарпаття. У 1936—1938 роках працював суддею Ужгородського округу, а потім — суддею в Хусті та функціонером в уряді Карпатської України.²

До осені 1932 року Ю. Ю. Перевузнник був членом республіканської землеробської партії, або, як її ще називали, українського крила аграрної партії. Наприкінці жовтня 1938 року чехословацький уряд розпустив всі політичні партії, а коли в Хусті на базі християнсько-народної, соціал-демократичної та українського крила аграрної партії утворилася партія “Українське національне об'єднання (УНО)”, Ю. Ю. Перевузнник став її рядовим членом. 12 лютого 1939 року був обраний депутатом сойму Карпатської України, а 9 березня 1939 року його призначили заступником міністра внутрішніх справ Карпатської України в другому уряді А. І. Волошина. Як одного з досвідчених працівників, на цю посаду його рекомендував С. С. Клочурак. А за рекомендацією чехословацького прем'єр-міністра Берана та письмовою вказівкою А. І. Волошина 11 березня 1939 року він був обраний головою УНО на місце Ф. І. Ревая.³

15 березня 1939 року засідання сойму Карпатської України відкрив А. І. Волошин. Після цього була проголошена незалежна Карпатська Україна і прийнято закон № 1 з 5 пунктів. Президентом Карпатської України депутати обрали А. І. Волошина, який прийняв присягу й оголосив склад уряду. Тоді прем'єром і міністром закордонних справ став Ю. І. Ревай, міністрами: Ю. М. Брашайко — господарства і фінансів, М. П. Долинай — охорони здоро-

в'я і соціального забезпечення, С. С. Клочурак — військовим, Ю. Ю. Перевузік — внутрішніх справ, А. О. Штефан — освіти й шкільництва.⁴

В той же день угорські війська перейшли кордон і почали окупацію Карпатської України. Частина уряду на чолі з президентом через Румунію і Югославію емігрувала до Праги. Після окупації Карпатської України Ю. Ю. Перевузік певний час перебував під арештом, а після звільнення разом з сім'єю у жовтні 1939 року перебрався до Праги і до 1945 року працював тут окружним суддею.

Коли була визволена Чехословаччина і взята Прага, радянська контррозвідка “Смерш” почала виловлювати колишніх діячів Карпатської України. Так, у Празі був затриманий і арештований президент А. І. Волошин, колишні міністри М. П. Долинай, С. С. Клочурак, Ю. Ю. Перевузік, інші урядовці та члени “Карпатської січі”.

У постанові на арешт Ю. Ю. Перевузіка слідчий “Смершу” майор Вайндорф та начальник слідчого відділу головного управління “Смерш” генерал-майор Леонов 3 червня 1945 року записали, що арештований “будучи українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти СРСР”. Тут же були перераховані всі посади, які він займав в уряді Карпатської України.⁵ Фактично він був затриманий 15 травня, а арештований 20 травня 1945 року без будь-якого ордеру. Цей документ за № 748 був підписаний лише 5 червня 1945 року.⁶

Із Праги Ю. Ю. Перевузіка перевели у в'язницю м. Пардубіце (Чехія), потім на аеродром в Польщі, звідки 20 травня 1945 року відправили літаком в Москву, в Луб'янку, 22 травня — в Лефортовську тюрму і лише 6 червня 1945 року йому було оголошено ордер на арешт.⁷ Так порушувалися всі кодекси і закони.

Архівно-слідчі кримінальні справи на трьох колишніх міністрів Карпатської України С. С. Клочурака, М. П. Долинай та Ю. Ю. Перевузіка були об'єднані в одну, і 26 грудня 1945 року особливою нарадою при НКВС СРСР Ю. Ю. Перевузік був засуджений на 8 років виправно-трудових таборів за ст. 58-4 кримінального кодексу РРФСР “за участь в антирадянській націоналістичній організації” і відправлений у м. Воркуту Комі АРСР. Із лютого 1946 року до кінця 1949 перебував у В'ятському таборі Кіровської області.

Із матеріалів кримінальної справи видно, що найбільше питань підсудному слідчий задавав про те, як готувався і був підписаний меморандум уряду Карпатської України в екзилі до міністра закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентропа, надісланого останньому 30 листопада 1939 року; хто був ініціатором написання цього документа. Як визнав сам Ю. Ю. Перевузік, ініціативу про складання меморандуму він взяв на себе і пояснив, у зв'язку з чим виникла така потреба.

По-перше, відзначив він — у вересні 1939 року радянські війська вступили в Західну Україну і наблизилися до кордону Карпатської України. По-друге, у своєму розпорядженні міністри Карпатської України мали багато фактів і відомостей про жорстоке ставлення угорських поневолювачів до українського населення. По-третє, у пресі у зв'язку з цим піднімалися питання про відрив Карпатської України від Угорщини і приєднання її до Словаччини, з якою донедавна вони були в одній чехословацькій державі.⁸

Слідчі “Смершу” вбачали в меморандумі організований виступ президента та уряду Карпатської України в Празі проти Радянського Союзу. В обвинувальному висновку було сказано, що за ініціативою Перевузіка Волошин, Клочурак і Долинай “внаслідок свого ворожого ставлення до Радянського Союзу звернулися з офіційним проханням — меморандумом до уряду фашистської Німеччини про встановлення над Закарпатською Україною протекторату (який протекторат, коли Карпатська Україна була окупована Угорщиною — *О. Д.*). Німеччини”.

Це було чи не найголовнішим обвинуваченням Ю. Ю. Перевузіка, який, до речі, говорив, що меморандум був спрямований не проти СРСР, а проти Угорщини з метою визволення Карпатської України від угорської окупації.⁹ Під тиском слідства він змушений був визнати себе винним в тому, що був автором меморандуму, направленого міністру закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентропу. І хоча в обвинувальному висновку записано,

що УНО ставило “своїм завданням відірвати від СРСР Україну і створити при сприянні німців українську державу за типом фашистської Німеччини”, Ю. Ю. Перевузник наголошував, що, будучи головою Українського національного об’єднання, фактично ніякої практичної діяльності там не провів, оскільки за кілька днів після його призначення на вказану посаду (на місце Ф. Ревая), територія Карпатської України була окупована угорськими військами.¹⁰

У кримінальній справі відсутні конкретні матеріали, які свідчили б про проведення Ю. Ю. Перевузником ворожої діяльності проти СРСР, а дії за ст. 58-4 кк РРФСР, які йому інкримінували, не знайшли підтвердження в ході слідства. Копії документів (а саме меморандум) були вилучені непроцесуальним шляхом і закликів до повалення радянської влади не містили. Матеріали справи показували також, що в момент арешту Ю. Ю. Перевузник був громадянином суверенної держави — Чехословацької Республіки, де й проживав у Празі.¹¹

Питання про його арешт і притягнення до кримінальної відповідальності входило в компетенцію чехословацької влади, а не органів НКВС СРСР. Уряд Карпатської України, до складу якого входив Ю. Ю. Перевузник, був сформований з відома чехословацької влади, оскільки територія Карпатської України входила до складу Чехословаччини. І цей уряд діяв на підставі законів Чехословацької Республіки. До всього цього слід додати, що це була внутрішня справа незалежної держави.

Що стосується діяльності УНО, то це була легальна організація, і, до речі, фінансувалася чехословацьким урядом. Основне завдання УНО було спрямоване на те, щоб не допустити окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною. Боротьби проти СРСР своєю метою УНО не ставило і такої, як видно з документів, не проводило.¹²

Виходячи з усього вищесказаного, Ю. Ю. Перевузник 26 березня 1990 року був реабілітований.

У справі відсутні документи про звільнення Ю. Ю. Перевузника з табору. Однак зберігся цікавий його лист до Президії Верховної Ради СРСР від 25 червня 1954 року. Цитую уривок з нього: “Я свій строк чесно відбув, але при звільненні 5 червня 1953 року мені було спецкомендатурою в м. Воркута оголошено рішення про те, що я повинен в м. Воркута перебувати на вічному поселенні без права виїзду звідси... Доля Закарпатської України в 1945 році була щасливо вирішена на вічні часи. Народу Закарпаття було дано щастя, про яке він за свою тисячорічну історію і мріяти не міг. Подаруйте і ви мені сімейне щастя! Зніміть з мене спецпоселення і дозвольте мені виїзд до своєї сім’ї в Чехословаччину”.¹³

Ю. Ю. Перевузник таки зійшовся зі своєю сім’єю, хоча у справі документи про це відсутні. Помер у Празі у 1966 році.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 168.

2. Там само, арк. 57.

3. Там само, арк. 50.

4. Там само, арк. 153, 158—159.

5. Там само, арк. 12.

6. Там само, арк. 15.

7. Там само, арк. 259.

8. Там само, арк. 153—154.

9. Там само, арк. 176.

10. Там само, арк. 162.

11. Там само, арк. 300.

12. Там само, арк. 299.

13. Там само, арк. 266.

ПЕДАГОГ, СВЯЩЕНИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

**ПОПОВИЧ
ДМИТРО
МИКОЛАЙОВИЧ**

*Народився 7 листопада 1899 року в с. Онок
Виноградівського району у селянській сім'ї. Педагог,
письменник, релігійний і громадський діяч. Покарання
відбував у Озерному таборі м. Тайшет Іркутської
області. Звільнений 19 червня 1956 року. Помер 3 жовтня
1968 року. Реабілітований 21 січня 1993 року.*

Серед греко-католицького духовенства 20—40-х років ХХ століття помітне місце займав Д. М. Попович — талановитий і високоосвічений інтелігент. Він був журналістом і письменником, чудовим педагогом, який користувався заслуженим авторитетом серед студентів і учителів та усіх, хто його знав.

Д. М. Попович народився в с. Онок Виноградівського району в родині сільського коваля. Починаючи з початкової школи, виявляв добрі знання і привертав до себе увагу вчителів. Завдяки наполегливості йому пощастило вступити на богословський факультет Будапештського університету, який успішно закінчив. Із вересня 1922 року став викладачем учительської семінарії в м. Ужгороді.

Живучи в Ужгороді, у 1923 році вступив до культурно-освітнього товариства “Просвіта”, відвідував збори, виступав на його з'їзді, розробляв рекомендації щодо діяльності сільських читалень.

У травні 1924 року склав іспит на професора релігії, і 28 серпня цього ж року єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Петро Гебей висвятив його у сан священника, а з вересня він уже служив у Хусті. Водночас був викладачем релігії, української та латинської мов, історії та географії Хустської гімназії. Тут він працював 22 роки. Весь час був серед молоді, якій намагався віддавати набуті знання і життєвий досвід. Пізніше відомий народний художник України Йосип Бокшай намалював його портрет і в січні 1965 року подарував своєму вчителеві з дарчими словами.

Д. М. Попович брав також активну участь у громадській роботі як у Хустській гімназії, так і за її межами. Коли у 1926 році отримав від єпископа Петра Гебея листа з розпорядженням організувати в гімназії товариство діви Марії, яке називалося “Маріанською конгрегацією”, він зібрав усіх студентів гімназії греко-католицького віросповідання для обговорення питання про його створення, зазначивши у виступі, що “Маріанська конгрегація” ставитиме перед собою такі завдання: 1. Проповідувати серед членів організації греко-католицьке вчення; 2. Виховувати членів конгрегації в душі відданості його святійшому римському папі.

Керівником конгрегації єпископ призначив Д. М. Поповича, і він очолював її до моменту вигнання угорських загарбників з території Закарпаття. Подібні організації існували й в інших навчальних закладах краю. Її членами були майже всі студенти католицького віросповідання.¹ Товариство мало відділення: релігійне, місіонерське, соціальне та інші.

Члени релігійного відділення, займалися вивченням релігії, історією виникнення християнства і його відмінностями від інших релігійних течій. Гімназисти місіонерського відділення,

лише збирали марки, які відсилалися в Мукачівську єпархію, а звіди пересилалися у місіонерські центри. Члени соціального відділення займалися організацією допомоги серед учнів.²

Д. М. Попович був також керівником гімназійної організації “Поширення віри”, виконував обов’язки члена контрольної комісії королівського суду і щомісяця брав участь у її засіданнях. Комісія розглядала справи про дострокове звільнення засуджених, які показали себе з позитивного боку під час відбуття покарання, не порушували тюремного режиму.³

Як викладач, він брав також участь в патріотичній організації “Пласт”, зокрема відправляв для пластунів службу Божу, за часів Карпатської України, готував молодь для вступу в загони січовиків.⁴ Був членом учительського товариства, турбувався питаннями його діяльності, зокрема покращенням матеріального становища вчителів, обміном педагогічним досвідом тощо. Одночасно багато сил віддавав і роботі в інших громадських організаціях. У 1930 році отримав звання консисторіального радника при Мукачівській єпархії. Виконував також обов’язки єпархіального цензора. Поряд з виконанням громадських доручень періодично проводив літургію в м. Хуст для інтелігенції.

За ініціативою союзу католицьких студентів у Празі, що організовували екскурсії до Італії, у 1931, 1933, 1935 роках побував у цій країні, зокрема у Ватикані, де разом з іншими екскурсантами зустрічався з папою Пієм XI. Крім цього, за дорученням єпископа Петра Гебея особисто розмовляв з ним з приводу організації інтернату для бідних дітей, на спорудження приміщення для якого в Хусті не було відповідних коштів. Маючи при собі листа єпископа, Д. М. Попович за допомогою професора В. Яворки, з яким познайомився під час навчання в Угорщині, потрапив на прийом до папи, який подарував 75 тисяч лір на будівництво інтернату.⁵ Д. М. Попович з самого відкриття працював директором цього інтернату.

Він був також активним членом Християнської народної партії, організатором якої був Августин Волошин. Від цієї партії, як її керівник у м. Хусті, обирався членом окружного представництва.

Газета “Нова свобода” за 10 серпня 1938 року подала виступ Д. М. Поповича на просвітянському з’їзді у Великій Копані. Звертаючись до присутніх, він сказав: “Благословия Вам наш дорогий синьо-жовтий прапор і передаю Вам його до Ваших рук у тім кріпкім переконанні, що його Ви гордо понесете вперед і без боязні сміло, без усякого вагання, будете йти за ним до тої мети, яку маєте перед собою”.

Серед вихованців Д. М. Поповича були такі випускники Хустської гімназії, як єпископ Мукачівської єпархії Теодор (Федір) Ромжа (1944—1947), сучасні єпископи: ординарій Іван Семедій та його помічники Іван Маргітич, Йосиф Головач, а також відомий історик і письменник, громадський діяч, уродженець села Березова, що на Хустщині, Степан Пап та інші.

За часів Карпатської України Д. М. Попович виконував також помітну роботу як член Українського Національного Об’єднання (УНО), в яке вступив у січні 1939 року. Він належав до людей з найближчого оточення Августина Волошина.

Наприкінці лютого 1939 року Д. М. Попович став директором Хустської гімназії.⁶ Однак, після окупації Закарпаття угорськими військами зазнав арешту за активну діяльність в часи національно-визвольних змагань. Через якийсь час був звільнений і працював у гімназії викладачем.

У травні 1944 року у Коложварському університеті (тепер Румунія) захистив дисертацію і здобув звання доктора юридичних наук і канонічного права.

Ці та інші “провини” були пред’явлені Д. М. Поповичу після його арешту органами КДБ 4 лютого 1949 року. Вони фігурували вже під час першого допиту. На другому допиті 9 лютого 1949 року слідчий цікавився його літературною діяльністю. На це він відповів, що творчою роботою займався з квітня 1923 до 1944 року, тобто до приходу частин радянської армії в Закарпаття: “Я писав статті і брошури релігійного, наукового і педагогічного характеру. Літературна діяльність була спрямована до Бога, греко-католицької церкви і народу”.⁷ Особливо популярними були його підручники “Історія церкви Христової” (1925) та “Апо-

логетика” (1926), які отримали високу оцінку в опублікованих в журналі “Душпастир” (1925 — № 8, 1926 — № 4) рецензіях.

Про “Апологетику” єпископ Петро Гебей писав, що “вона є не тільки учебником, але й корисним духовним читанням не лише для простих, але й для інтелігентних вірних, як і для священників”.⁸ Актуальність цих праць засвідчує і те, що єпископ Няраді пропонував використовувати їх також у Пряшівській єпархії.

Статті Д. М. Поповича друкувалися на сторінках газет “Свобода”, “Русин”, “Учитель”, “Верховина”, а також журналів “Душпастир”, “Місійний вісник”, які видавалися Мукачівською греко-католицькою єпархією. У 1943 році Підкарпатське общество наук в серії “Дитяча бібліотека” випустило в Ужгороді його книги “Адам та інші оповідання” та “Будователі храмів” (1944), а у серії “Народна бібліотека” — збірку оповідань “Із життя” (1943). У рецензії на останню збірку в часописі “Літературна неділя” відзначалося: “Д. Попович — старший наш письменник, котрий виступав на літературному полі вже в перших роках після війни. Відтоді він часто як прозаїк пише гарні і для народу дуже відповідні оповідання та публікує багато популярних статей і повчальних книжок, через що здобув собі визначне місце в нашому культурному житті і літературі”.⁹

Крім згаданих, перу Д. М. Поповича належать книги “Женський вопрос” (1923), “Вам, солодкі молоді браття” (1926), “Дорога правди” (1927), “Світло в темноті” (1928), “Молодим дівчатам” (1929), “Стефан Касап” (1943). У газеті “Літературна неділя” (1943 — ч. 7; 1944 — ч. 19) були опубліковані його оповідання “Клопота”, “Марія” та “Повернулося щастя”, а у місійному календарі (1941) — оповідання “Марія”.

Стиль нарисів і художніх творів Д. М. Поповича відзначається надзвичайною чіткістю думки, дохідливістю, розрахований на масового читача. Статті релігійного характеру друкувалися не лише в 20—30-х роках, але й після окупації Закарпаття угорськими військами. Основна їх частина припадала на 1940—1944 роки. Вони виходили в світ угорською мовою на сторінках журналу “Греко-католицький вісник”.

Під час слідства у справі Д. М. Поповича свідки повторювали те, що йому інкримінувалося у пред’явлених звинуваченнях. Однак, один з них правильно відмітив настрої і ставлення підсудного до марксизму-ленінізму та тоталітарних режимів: “Попович був вороже настроєним до комунізму і у розповідях зі мною ототожнював комунізм з гітлеризмом”.¹⁰ Інший свідок твердив, що бачив Д. М. Поповича на трибуні під час проведення мітингу разом з іншими членами уряду Августина Волошина.¹¹ Ще один вказував, що Д. М. Попович говорив його дружині про те, щоб вона таємно похрестила своїх дітей у церкві.¹²

12 лютого 1949 року підсудному було пред’явлено звинувачення, в якому зазначалося, що впродовж усієї педагогічної діяльності він виховував молодь в антикомуністичному дусі, прищеплював їй почуття відданості католицизму і угорським окупантам; з 1923 року був членом і проводив роботу у націоналістичному товаристві “Просвіта” як керівник християнської народної партії в м. Хусті і як кандидат цієї партії обирався членом окружного представництва. Виступав із статтями на сторінках української націоналістичної газети “Свобода”, закликав до боротьби за “самостійну Україну”; був членом УНО і членом проводу цієї антирадянської націоналістичної партії; співробітничав у реакційних католицьких журналах “Душпастир”, “Місійний вісник”, публікував у них статті антирадянського і антикомуністичного характеру, у яких зводив наклепи на Радянський Союз і теоретиків марксизму-ленінізму.¹³

Д. М. Попович винним себе не визнав, наголосивши при цьому, що не виховував молодь в антикомуністичному дусі і відданості угорським окупантам, “ніколи не робив наклепи на Радянський Союз і теоретиків марксизму-ленінізму”.¹⁴

Під час обшуку і арешту у нього була вилучена така література: журнали “Душпастир”, на сторінках яких друкувалися його статті, книга “Що повинен знати кожен угорець про Карпатську Україну”, видана в м. Будапешті 1938 року, ілюстровані журнали угорською мовою. Були вилучені також і його особисті документи.¹⁵

21 березня 1949 року був підготовлений обвинувальний висновок, у якому повторювалися вказані вище звинувачення. Поряд з цим були й деякі доповнення, зокрема про те, що Д. М. Попович неодноразово їздив до Ватикану, де був на прийомі у папи Римського, а після возз'єднання Закарпаття з Україною проводив серед місцевого населення антирадянську агітацію, висловлював недовір'я до повідомлень радянської преси, робив наклепи на адресу компартії і радянської держави та її керівників.¹⁶

Засідання Закарпатського обласного суду в Ужгороді відбулося 29 березня 1949 року. У своєму виступі на судовому засіданні Д. М. Попович спростував ряд пред'явлених йому звинувачень. Він також не визнавав і тверджень окремих свідків. 29 березня 1949 року Закарпатський обласний суд виніс підсудному вирок¹⁷ — 25 років виправно-трудових таборів, 5 років позбавлення громадянських прав з конфіскацією належного йому майна.¹⁸ 10 вересня 1949 року засудженого привезли в м. Київ і кинули до Лук'янівської тюрми, де пробув п'ять днів. Опісля направили в Озерний табір МВС СРСР м. Тайшет Іркутської області Російської Федерації.

У скарзі до Генерального прокурора СРСР від 29 червня 1955 року Д. М. Попович справедливо писав: «Я все своє життя намагався жити порядчно, дисципліновано, за законами тих країн, яких я був громадянином... Всі звинувачення, які були мені пред'явлені протягом слідства, відносяться до часу, коли я не був громадянином СРСР».¹⁹ Після кількох скарг президія Верховного суду Української РСР 3 лютого 1956 року змінила вирок суду і зменшила йому міру покарання до десяти років позбавлення волі, а 15 вересня 1956 року звільнила з-під варти.²⁰

У постанові Генпрокуратури України вказувалося, що Д. М. Попович був засуджений за діяльність під час проживання в інших країнах, коли не був громадянином СРСР. Слідством і судом не встановлено, що після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною він займався антирадянською пропагандою. Тому при вказаних обставинах справа стосовно Д. М. Поповича підлягає припиненню за відсутністю в його діях складу злочину. 21 січня 1993 року Генеральна прокуратура України реабілітувала його.²¹

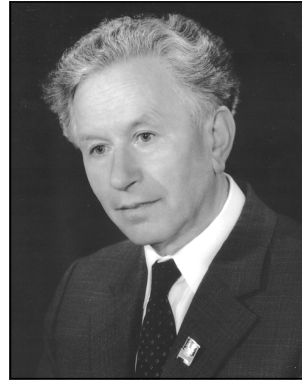
Помер Д. М. Попович 3 жовтня 1968 року в Ужгороді.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2765. арк. 29.
2. Там само, арк. 29—30.
3. Там само, арк. 38—40.
4. Там само, арк. 60.
5. Там само, арк. 84.
6. Там само, арк. 125.
7. Там само, арк. 13.
8. Косей Юрій. Згадаймо доброго наставника чотирьох наших єпископів // Благовісник. — 1998. — № 10. — С. 5.
9. Літературна неділя. — 1943. — Ч. 13. — С. 156.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2765. арк. 83.
11. Там само, арк. 125.
12. Там само, арк. 91.
13. Там само, арк. 15.
14. Там само, арк. 16.
15. Там само, арк. 110.
16. Там само, арк. 112—114.
17. Там само, арк. 130.
18. Там само, арк. 131.
19. Там само, арк. 151—152.
20. Там само, арк. 164.
21. Там само, арк. 172—175, 178.

КРИЗЬ ПЕКЛО ГУЛАГІВ ТА КРИВАВІ ЗАГРАВИ ВІЙНИ ДО ВЕРШИН ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

**ПОПОВИЧ
ПЕТРО
ПЕТРОВИЧ**

Народився 11 квітня 1921 року в с. Великі Лучки Мукачівського району в родині простого хлібороба. Вчений-педагог і громадсько-політичний діяч. За нелегальний перехід кордону був засуджений на 3 роки таборів. Покарання відбував в трудовій колонії № 8 м. Гроново Пермської області. Звільнений 28 грудня 1942 року. Реабілітований 1 листопада 1991 року.

П. П. Попович широко відомий в Закарпатті та за її межами громадсько-політичний діяч. Народився 11 квітня 1921 року в с. Великі Лучки Мукачівського району в родині шанованого земляками селянина, активіста й організатора культурно-освітнього товариства “Просвіта” в рідному селі, депутата сойму Карпатської України. Початки науки здобував у сільській народній і у Великолучківській горожанській школі, а з 1936 року — навчався в Ужгородській учительській семінарії, яку багато років очолював відомий педагог Августин Волошин. У родинному середовищі та згаданих навчальних закладах формувалася його світогляд.

Як згадував Петро Петрович, семінарські роки були водночас величними й трагічними. Величними, бо 11 жовтня 1938 року Закарпаття, яке тоді офіційно називалося Підкарпатською Руссю, отримало омріяну автономію у складі Чехословаччини, студенти семінарії раділи цьому, вони чули, як люди на вулицях говорили: “Віднині ми стали господарями своєї землі, горде ім’я якої — Карпатська Україна. Драматичні події сталися в листопаді 1938 року. Від Карпатської України за Віденським арбітражем були відірвані міста Ужгород, Мукачево і Берегово та десятки населених пунктів.

Тоді за рішенням автономного уряду Ужгородська чоловіча і Мукачівська учительська семінарії були об’єднані і в листопаді 1938 року переведені до Севлюша (тепер Виноградів). Тут студенти були свідками такої важливої події, як вибори до сойму Карпатської України, а 15 березня 1939 року не лише свідками, але й активними учасниками боїв на Красному полі під Хустом проти угорських військ, які розпочали окупацію Карпатської України. Тут загинули дванадцятьох семінаристів, четверо з яких були однокласниками П. П. Поповича. Цим самим було започатковано збройну боротьбу закарпатців з фашистськими загарбниками.

Він згадував: “Супроти угорсько-фашистської навали постали слабо озброєні, мало навчені карпатські січові стрільці, і ми, студенти Севлюської семінарії та Хустської гімназії. У душі кожного з нас палала любов до свободи і волі, любов до України. З її іменем ми йшли у бій, за неї помирали”. І бої велися в той час, коли в спортивному залі Хустської гімназії засідали делегати сойму Карпатської України і проголошували її незалежність.¹

Після арешту батька П. П. Поповича і відправки його як депутата сойму Карпатської України, в угорській концтабір Вар’юлопош біля м. Ніредьгази, всі турботи про сім’ю впали

на найстаршого сина Петра, а коли восени повторно заарештували його батька, він змушений був вести все домашнє господарство.

На початку літа 1940 року разом з групою односельчан П. П. Попович вирішив нелегально перетнути угорсько-радянський кордон і податися в Україну. Та групу підвів провідник, який не з'явився на призначене місце, але це не відвернуло наміру здійснити задумане. 2 червня 1941 р. за сприяння земляка П. Янути він перейшов кордон і опинився ще з двома лучанами — Д. Д. Ладані та Ю. Ю. Цифрою — на радянській території. 10 грудня 1941 року народним судом другої дільниці Молотовського району Молотовської області (тепер Пермська) Російської Федерації всі троє були засуджені на три роки таборів кожен згідно зі статтею 80 кримінального кодексу УРСР (за нелегальний перехід кордону). П. П. Поповича відправили в трудову колонію № 8 м. Громово Пермської області.²

У таборах відбував покарання до грудня 1942 року, до амністії закарпатських втікачів у Радянський Союз, яка відбулася в листопаді 1942 року. Після звільнення з табору виснаженого, ледь живого в'язня відправили в Казахстан, на роботу в буржкоррадгосп м. Джамбула. Тут перебував до травня 1943 року, коли для зміцнення здоров'я медична комісія дала згоду відправити 27 чоловік у чехословацьку військову частину. Опинившись у м. Новохоперськ, де формувалася перша Чехословацька окрема бригада, П. П. Попович пройшов курси радіотелеграфістів і став бійцем взводу зв'язку.³

У цьому підрозділі він брав участь у боях на території України, зокрема визволенні Києва, Білої Церкви та інших міст і сіл Київської та інших областей. У цих боях був поранений і контужений, а за проявлену мужність нагороджений чехословацькою медаллю “За хоробрість”. Про ці бої і своїх побратимів у повоєнні роки він написав серію статей-спогадів.

Весною 1944 року П. П. Поповича направили на спеціальні курси, після закінчення яких призначили освітнім офіцером у сформований батальйон автоматників, що входив до складу першої Чехословацької окремої танкової бригади, яка брала участь у боях на Дукельському перевалі. Тут теж був поранений і нагороджений другою медаллю “За хоробрість” та Чехословацьким військовим хрестом 1939 року.

Після боїв на Дуклі в середині жовтня 1944 року, коли Чехословацький армійський корпус уже вів бої на словацькій території за визволення сіл Верхній і Нижній Комарник, командування корпусу збило групу освітніх офіцерів-закарпатців у складі І. Ю. Андрійця, І. М. Ваша, І. Д. Леднея, М. В. Мацканюка, Ю. Ф. Млавця, П. П. Поповича та І. І. Туряниці і повідомило, що на прохання керівних партійних органів вони направляються на політичну роботу в Закарпатську Україну.⁵

Група прибула в с. Ясіня і почула живий голос краян про їх палке прагнення до возз'єднання Закарпаття з Україною. У Рахові було скликано мітинг, на якому виступав і П. П. Попович. Кожне його слово переривалося гучними вигуками присутніх. У виступах ораторів на мітингу виразно було чути і слова вдячності армії-визволительці, і слова про возз'єднання з братами по той бік Карпат. Перед цим П. П. Попович, М. В. Мацканюк та І. М. Ваш взяли участь в організації Рахівського окружного народного комітету, якому зібрання рахівчан дало наказ добиватися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Наступна зустріч І. І. Туряниці, І. М. Ваша та П. П. Поповича була з мешканцями Хуста, де на зборах був обраний Хустський окружний народний комітет, а потім проведений багатолюдний мітинг за возз'єднання краю з Україною. Крім цього, П. П. Попович проводив таку роботу в Севлюському і Свалявському округах. Закарпатці одностайно висловлювалися, що не хочуть вже ніякої мачухи, а прагнуть пригорнутися до рідної матері-України.

Коли група прибула до Мукачева, тут вже розгорнули роботу С. Г. Борканюк, С. Л. Вайс, П. І. Варга, М. В. Климпотюк та інші. У селах і містах вони допомагали місцевим

активістам у відродженні партійних осередків, створенні народних комітетів, обранні делегатів на перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України.⁶

Після з'їзду П. П. Попович був обраний першим секретарем Великоберезнянського округу партії, де працював до вересня 1948 року. Тут організував збір підписів під Маніфестом про возз'єднання краю з Україною, а також відбудову і відродження народного господарства Великоберезнянщини. Збір підписів проводився у двох формах: на зборах селян і подвірним обходом довіреними особами, обраними на зборах. Ось деякі конкретні прізвища довірених осіб: у Великому Березному — І. Шелепець, В. Рогач, Малому Березному — М. Шелепець, Буківцьовій — Ф. Бабиць, Солі — Ю. Цифра, Вищі — М. Фаркаш, Лютій — М. Головка, В. Куштан, Жорнаві — І. Чума, Загорбі — П. Рейпаші, Ставному — В. Рейпаші, Волосянці — В. Клинівський, Сухому — П. Пазяк.⁷

Із 1949 до 1951 рр. П. П. Попович навчався в партійній школі, після закінчення працював першим секретарем Міжгірського райкому партії. Та через хворобу у 1954 році його звільнили з цієї посади. Потім рік був другим секретарем Ужгородського міського партії, відтак аж до 1969 року — завідувачим загальним відділом Закарпатського облвиконкому.

Ще у 1964 році він поступив у заочну аспірантуру Львівського університету ім. І. Франка, у 1968 році захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Із жовтня 1969 року працював в Ужгородському національному університеті спочатку старшим викладачем, а потім завідувачим кафедрою економіки, планування і обліку, з 1981 року — доцент цієї кафедри (тепер кафедра економіки, менеджменту і маркетингу). За час роботи в університеті опублікував дві монографії, одну в співавторстві та 29 наукових статей, тез доповідей і повідомлень на різних наукових конференціях.

З 1994 року очолював Закарпатську обласну раду ветеранів України, багато зробив для виявлення матеріалів про загиблих закарпатців, воїнів Чехословацького армійського корпусу, які ввійшли до «Книги Пам'яті України: Закарпатська область». Реабілітований у 1991 році. Помер 1 липня 2004 року.

* * *

1. Попович П. П. Автобіографічний нарис // У вирі кривавої війни... Уродженці Закарпаття — генерали і офіцери чехословацької армії — у боротьбі з фашизмом. — Ужгород: Карпати, 2000. — С. 468—470.

2. Архів П. П. Поповича: Довідка Пермського обласного суду Російської Федерації від 14 лютого 1991 р. про реабілітацію.

3. Довганич О. Д. На благо і розквіт рідного краю: До 80-річчя від дня народження П. П. Поповича // Новини Закарпаття. — 2001. — 10 квіт.

4. Попович П. П. Автобіографічний нарис... — С. 470.

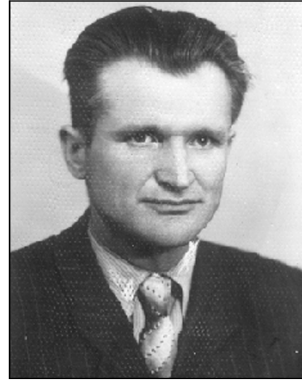
5. Попович П. Незабутнє // Закарпатська правда. — 1984. — 18 лист.

6. Там само.

7. Возз'єднання: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — С. 86—87.

ОФІЦІЙНО ДО ОУН НЕ ВСТУПАВ...

**ПРИГАРА
ДМИТРО
МИХАЙЛОВИЧ**

Народився 29 жовтня 1925 року в с. Нижнє Селище Хустського району в селянській родині. Працівник народної освіти. З 1948 по 1956 рік відбував покарання у таборах ГУЛАГу. Звільнений 9 травня 1956 року. Реабілітований 31 серпня 1956 року.

Народився Д. М. Пригара у родині селянина-середняка у с. Нижнє Селище Хустського району. У 1932 році вступив до першого класу народної школи, 8 класів якої закінчив уже за часів окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною. Прагнучи далі вчитися, у листопаді 1944 року склав вступні іспити і вступив у третій клас Хустської горожанської школи, який закінчив на відмінно. У 1945 році склав іспити за четвертий клас цієї школи і у вересні того ж року був зарахований студентом Хустської учительської семінарії, яка з 1946 року названа педагогічним училищем. У 1948 році, коли був уже студентом третього, випускного курсу, 16 лютого, його заарештували за так звану націоналістичну діяльність. Студент педучилища, він до того ж був членом ВЛКСМ. Про ОУН чув, розповідали друзі і односельці Д. Д. Король та М. І. Штець, а потім зустрівся і з І. Н. Кульчицьким, який сказав, що організація ОУН у Хусті існує таємно, але ніхто про це не повинен знати і жодної інформації про це не треба поширювати. А зв'язок має тримати лише з ним персонально.

Спочатку Д. М. Пригара відмовився від участі у цій організації, а потім дав згоду. Тоді керівник передав йому для ознайомлення декалог (10 заповідей українського націоналіста) і завдання підготувати список студентів педучилища, які, якщо він знає, відвідують МДБ у Хусті. Крім цього, Кульчицький дав прочитати йому книгу “За зуби і пазурі нації”, але не присвоїв ніякого псевдоніму. Ці зустрічі тривали лише десь біля двох місяців, після чого Д. М. Пригара був арештований.

Слід сказати, що в Хусті антирадянська націоналістична організація була створена незаконним, більше того — провокаційним, шляхом у січні 1948 року. Її “очолив” завідуючий годинниковою майстернею воєнторгу І. Н. Кульчицький.¹ Він залучив до її діяльності студента Хустського педучилища Д. М. Пригару, учнів 9 класу Хустської вечірньої школи М. І. Штеця, Д. Д. Короля, В. І. Шобей, які у лютому 1948 року теж були арештовані.

Уже на допитах І. Н. Кульчицького було виявлено, що у січні у нього побував провідник ОУН “Славко”, який дав йому завдання створити антирадянську націоналістичну організацію ОУН, придбати друкарську машинку для тиражування і поширення антирадянських листівок, пропагувати націоналістичну літературу, а також зібрати список студентів міста, які мають зв'язок з МДБ. У свою чергу І. Н. Кульчицький доручив членам своєї “організації” прочитати історію України Івана Крип'якевича, інші книги, а також декалог ОУН. Але з якою метою, його учасники і не підозрювали.

На перших допитах Пригара, Король, Штець, Щобей на питання слідчих відповідали, що членами організації ОУН вони не були, не відвідували жодних нелегальних зборів, не приймали присяги і не мали псевдонімів. У них не було зброї і ніхто не думав її здобувати, ніхто не здійснив якихось терористичних актів проти радянського активу.

Правда, одне практичне завдання виконав М. І. Штець. Він викрав з міської ради друкарську машинку, за що йому обіцяли заплатити 500 карбованців, але викрадач не знав, для чого це було потрібно. Д. Д. Король визнав, що читав історію України Івана Крип'якевича і декалог, але про факти діяльності організації нічого не знав. Це ж саме говорили Д. М. Пригара і В. І. Шобей. Жоден з арештованих винним себе не визнавав, а Шобей сказав, що його вина лише в тому, що знав про якесь “формальне” існування організації ОУН та не повідомив про це органи влади.

Незважаючи на це, а також на те, що слідчі КДБ не зібрали вагомих фактів “злочинної діяльності” підсудних, кримінальна справа була закінчена і передана в суд. 10 квітня 1948 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу під головуванням Романенка засудив І. Н. Кульчицького, Д. М. Пригару, Д. Д. Короля, М. І. Штеця, В. І. Шобей на 25 років виправно-трудова таборів і відправив у м. Норильськ Красноярського краю Російської Федерації та Степовий табір м. Джебказган Карагандинської області Казахстану.² Після суду всі засуджені подавали касаційні скарги, але вони були відкинута.

Після цього І. Н. Кульчицький написав скаргу головній військовій прокуратурі СРСР, де вказував, що завдання створити антирадянську націоналістичну організацію ОУН йому дав нібито командир УПА за кличкою “Славко”, він просив дістати друкарську машинку, а також підготувати список студентів, які відвідують МДБ. Скажник додав, що “слідчими органами було сфабриковано фальшиве обвинувачення, на яке після зморення і побиття мені довелося підписуватися. “Славко”, за якого мене били, як я побачив у книзі слідства, був офіцером МДБ”.³

Лише 31 серпня 1956 року кримінальну справу групи І. Н. Кульчицького розглянув пленум Верховного суду СРСР. У його постанові докладно проаналізовано матеріали слідства, зокрема, було сказано, що “проведеною додатковою перевіркою по справі встановлено, що згаданий у справі “командир УПА” і “провідник ОУН” за кличкою “Славко” був в дійсності співробітником органів МВС. Маючи завдання перевірити дані про націоналістичну діяльність Кульчицького, цей співробітник замість виконання одержаного ним завдання законним шляхом, діяв провокаційним методом і сам “створив” організацію ОУН, у якій керівником опинився Кульчицький, а учасниками Пригара, Король, Шобей, Штець. Пленум вважає, що при вказаних обставинах Пригара, Шобей, Король, Штець були притягнуті до кримінальної відповідальності безпідставно”.⁴

Вирок військових трибуналів від 10 квітня 1948 року, від 4 травня 1948 року, а також висновок військової колегії Верховного суду СРСР від 9 вересня 1953 року стосовно згаданих вище осіб пленум відмінив, справу про них дальшим провадженням у кримінальному порядку припинив на підставі п. “д” ст. 4 КПК УРСР і їх з-під варті звільнив.

У кримінальній справі на допитах згадувалася так звана націоналістична література, але її аналізу нема, як і нема відповідної експертизи, яка була обов'язковою у таких випадках. Як бачимо, звинувачувати підсудних у поширенні націоналістичної літератури теж не доводиться.

Отже, антирадянська націоналістична організація ОУН, якою нібито керував Кульчицький “була створена в результаті провокаційної поведінки таємного співробітника органів МВС, а тому залучені до неї Штець, Пригара, Король і Шобей не повинні нести відповідальності по ст.ст 54-1 “а” і 54-11 карного кодексу УРСР”.⁵

Як бачимо, вони були засуджені незаконно. Виникає питання, що “злочинного” могла зробити так звана організація ОУН за 2 місяці формального існування? Верховний суд СРСР показав, що нічого. Але молоді люди, учні середньої школи і педучилища, одержали по 25 років каторги. То ж як тоді захищалися права людини? Відповідь однозначна — вони свавільно порушувалися.

Про це також свідчить скарга М. І. Штеця із Горного табору м. Норильська від 13 квітня 1954 року. У ній зокрема він писав: “Слідство вели ст. л-т Тимошко, а потім л-т Винокуров, які і “сфабрикували” у своїх кабінетах підпільну антирадянську організацію українських націоналістів. Мою причетність до цієї організації слідчий Тимошко сформулював так:

“Офіційно я не вступав в ОУН, але фактично я був членом цієї організації, тому що виконував окремі завдання Кульчицького”, якого слідчі органи зробили “керівником” цієї організації”. Кінець скарги звучав так: “Ще раз повторюю, що до арешту я не знав про подібну організацію”.⁶

Не допомогло М. І. Штецю і те, що він з літа 1943 року разом з батьком був зв’язаний з радянською розвідувальною групою Ференца Патакі, якій допомагав матеріально, і те, що у їх хаті переховувався один з учасників цієї десантної групи Вацлав Цемпер, і те, що допомагав своєму батькові та Петру Чижмарю, уникнути арешту, коли інші підпільники сіл Копашнова і Нижнього Селища були арештовані.⁷

Є що згадати про нелегке життя “політичного” в’язня Д. М. Пригарі у таборах архіпелагу ГУЛАГ. 27 березня 1949 року з Джезказганського табору близько 700 в’язнів вели етапом у пересильний табір на станції Карабас. Там завели у барак з двоповерховими нарами. На місце, де може лягти одна людина, клали чотирьох. Зек не мав можливості простягнути ноги, бо між його ногами був другий зек, за ним — третій, а за тим — четвертий. Так на нарах, у проходах і на підлозі рядами розмістили невільників.

31 березня 1949 року з пересильного табору відібрали десь 600 чоловіків і жінок, дали по 650 гр хліба і риби, вивезли на зону. Далі за спогадами Д. М. Пригари — “їдемо в Спаський табір пішки, а це 40 кілометрів. Ми рушили в дорогу. Колона розтяглася десь на кілометр, бо відносно сильніші йшли попереду, а слабші, знесилені, постійно відставали. Конвой з нами поводився так само, як і тоді, коли нас везли із Львова у Джезказган (кінець 1948 — початок 1949 року). Щоразу при лічбі у вантажних вагонах нас били дерев’яними молотами по кілька раз на добу протягом цілого місяця”.

Від безсилля та холоду люди почали падати... “Доходять” підбирали солдати і складали в сани, підготовлені заздалегідь. Зеки довідалися згодом, що на санях є люди, які від холоду померли. Всім стало страшно. Коли невільники попереду помітили табір Джумабек, конвой сказав, що це і буде їх табір, але як тільки в’язні дійшли до нього, їм наказали йти далі. “Ми зрозуміли, — згадує Д. М. Пригара, — що нас обманули, що ведуть у степ, щоб усіх заморозити. Я почав падати. Мене підняв Орест Каплун з Буковини. Якби не він, я б упав і мене б кинули на мертвих. Він брав мою руку, затискав на своєму плечі і так 8 кілометрів буквально тягнув аж до самісінького табору”.⁸

У цім переході замерзло близько 60 чоловік, понад 200 було обморожених, які змогли ходити лише через один-два місяці, близько півсотні з них повідрізали ноги, а ті, що дістали запалення легенів або простудили нирки, не бралися до уваги. У новому таборі перебувало близько 15 тисяч зеків. Смерть косила їх немилосердно. Дві бригади по 30 чоловік постійно копали ями для покійників, а вантажівка вивозила трупи їх на кладовище.

Завершуючи цей епізод своїх спогадів, Д. П. Пригара подає ще одну живу, буденну для табору, жахливу для нас картину концтабірного життя. “Влітку 1949 року я захворів на дизентерію. Мене покладали у табірну лікарню. У палаті було 25 чоловік, а ліків ніяких. Я дістав одну ін’єкцію. В цій палаті щодня помирали один-два чоловіки. Щоранку в палату приходив санітар і питав: “Скільки треба паспортів?”. А це означало, скільки мертвих, бо кожному з них треба було приготувати шматок картону, там написати ім’я, прізвище, по-батькові, рік народження, статтю, строк. Це називалося паспортом, з яким мертвого вивозили на кладовище”.⁹

Д. М. Пригара вижив, був звільнений з табору 9 травня 1956 року і повернувся додому. У червні 1956 року влаштувався на роботу бригадиром будівельної бригади Рахівського лісокомбінату, де працював до серпня 1959 року і одночасно вчився заочно у Чернівецькому педучилищі, яке закінчив у 1959 році.

Весь час прагнув, щоб його направили на учительську роботу, адже в той час учителями початкових класів працювали у багатьох випадках випускники середніх шкіл, які не мали педагогічної освіти або лише вчилися заочно у педучилищах. Д. М. Пригара просився на учительську роботу у рідний Хустський район, райвно не заперечувало, але Хустський райком партії не дозволив прийняти “буржуазного націоналіста”, як і Тячівський райком.

Заходив з проханням про направлення його на роботу в якусь школу і до завідуючого обласним відділом освіти, але той просто вигнав прохача з дипломом про педагогічну освіту зі свого кабінету. Не допомогли і звернення у Закарпатський обком і Центральний Комітет Компартії України. У відповідь на скаргу у Хустському райкомі партії йому відповіли: “Та ви ще хочете вчителювати?”

Нарешті, завідуючий відділом освіти Рахівського райвиконкому не побоявся прийняти Д. М. Пригару і направити на роботу у Хмелівську початкову школу с. Ділове. Працював старанно і у 1964 році його перевели учителем початкових класів Дубівської середньої школи Тячівського району. У 1976 році закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету, а через два роки був призначений учителем історії і суспільствознавства Дубівської СШ. У 1986 році вийшов на пенсію.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1058. арк. 3—5.
2. Там само, арк. 351.
3. Там само, арк. 267.
4. Там само, арк. 354—355.
5. Там само, арк. 342.
6. Там само, арк. 333.
7. Там само, арк. 332.
8. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 109.
9. Там само. — С. 110.

О. Д. Довганич

ПОБОРНИК ПРАВДИ І СПРАВЕДЛИВОСТІ

**РОГАЧ
ВАСИЛЬ
АНДРІЙОВИЧ**

Народився 1 лютого 1930 року у Великому Березному в селянській родині. Громадський діяч, голова обласної організації Всеукраїнського Товариства політ'язнів і репресованих. У 1948—1956 р. відбував покарання в таборах ГУЛАГу Російської Федерації. Реабілітований 14 вересня 1992 року.

Як і ряд інших учнів середніх шкіл, педагогічних училищ та технікумів В. А. Рогач був репресований у другій половині 40-х років ХХ століття за антирадянську націоналістичну діяльність. Народився 1 лютого 1930 року у селищі Великий Березний Великоберезнянського району в багатодітній родині хлібороба. У 1936 році пішов у перший клас народної школи. Вчився тут до 1939 року.

У роки угорської окупації Закарпаття у 1942 році поступив у другий клас Ужгородської гімназії, де зустрівся із земляками В. А. Цугою та В. В. Тіболтом, з якими разом поїздом доїжджали на навчання в Ужгород.

Певний вплив на формування свідомості Василя мав його найстарший брат Іван, який закінчив теологічний факультет і мав багато української історичної літератури, в тому числі й націоналістичної. У 1939 році Іван Рогач був особистим секретарем прем'єра Карпатської України А. І. Волошина, після окупації краю угорськими військами втік у Словаччину, звідки в роки Другої світової війни у складі однієї з перших похідних груп ОУН відбув із сестрою Ганною в Київ, був редактором газети “Українське слово” — на початку 1942 року обоє загинули від рук гестапо.¹

Найстарший брат не міг не вплинути на світогляд Василя в питанні орієнтації на українську національну ідею та його патріотичні переконання.

Після визволення Закарпаття В. А. Рогач ходив у четвертий клас Ужгородської гімназії, а коли у його рідному Великому Березному відкрили середню школу, він, як і його однокласники В. А. Цуга та В. В. Тіболт, поступив у восьмий клас і вчився тут у 9 і 10 класах. Як учень середньої школи став активістом громадського життя, брав участь в художній самодіяльності, на урочистих вечорах декламував вірші, грав окремі ролі в п'єсах.²

Однак, будучи учнем 9 класу, він відмовився вступати в комсомол. Можна задати недвозначне питання — чому? У першому протоколі допиту після арешту 2 червня 1948 року цей момент інтерпретується так: В. А. Рогач був заражений націоналістичними ідеями, зберігав заборонену літературу, вказував, що в школі неправильно викладають історію України, зокрема період визвольної війни 1648—1964 рр. і ролі Богдана Хмельницького, стверджував, що вірити в об'єктивність радянської історичної науки не можна тощо. Мали місце також його власні твердження та оцінки деяких літературних творів, зокрема вірша М. Бажана “Людина стоїть в зореносім Кремлі”.³

Цього було досить, щоб випускникові 10 класу Великоберезнянської середньої школи В. А. Рогачу виставити звинувачення в антирадянській пропаганді, поширенні української націоналістичної літератури, прагненні створити підпільну організацію. До того ж така робота, на думку каральних органів, не могла проводитися без відповідного керівництва, більше того — без наявної націоналістичної організації, зокрема ОУН, яка тільки те й робила, що залучала до своєї діяльності все нових і нових членів. Отже, всі “факти” свідчили, що у Великому Березному “могла діяти” антирадянська група чи організація, яку треба виявити і ліквідувати.

Довго чекати не довелося. Із кримінальної справи видно, що у другій декаді березня (12, 15 і 16) 1948 року у Великоберезнянській відділ МДБ поступило аж 3 заяви-донеси на трьох учнів середньої школи (В. А. Рогача, В. А. Цугу і В. В. Тіболта), які, мовляв займаються націоналістичною діяльністю, поширюють заборонену літературу, ведуть себе недостойно. Потім, 31 травня 1948 року, з'явилася ще одна заява, після якої і послідували арешти — 2 червня того ж року.⁴

При арештах проводилися обшуки на предмет виявлення речових доказів — націоналістичної літератури (книг, листівок, документів). Зокрема, у В. А. Рогача було виявлено і вилучено літературу дорадянських років видання, яка належала його брату Івану. Тут були брошура Григор'єва “Наша позиція — самостійність”, “Вільна трибуна”, журнали “Історія української культури”, “Українське юнацтво”, “Відродження”, “Місійний вісник”. Всього 12 назв. Це були книги і журнали переважно львівських видавництв 30-х років ХХ століття, а також крайового товариства “Просвіта”. Він зберігав їх як пам'ять про брата. Як і в багатьох інших актах, тут не було якихось повних даних про вилучену так звану націоналістичну літературу.⁵ Тож якою вона була насправді, невідомо, бо не піддавалася експертизі фахівців, що було обов'язковим в таких випадках. Проте нащадком залишився такий “документ” — акт від 21 липня 1948 року, у якому записано, що вся ця література “знищена шляхом спалення як така, що не має жодного значення для прилучення

її до слідчої справи, а також така, що не має жодної цінності”.⁶ Виникає запитання, чому в такому разі її треба було вилучати?

Після цього слідству треба було довести, що у Великому Березному існувала націоналістична організація — ОУН, яка мала свої завдання, структуру і учасників, а також керівника. Так утворилася двотомна кримінальна справа. Ось як відображено це в протоколах допитів. 1 червня 1948 року “районний провідник ОУН Великоберезнянського району” А. С. Олач повідомляв слідчому Папкіну, що, мовляв, він 25 грудня 1947 року пропонував десятикласнику середньої школи В. А. Рогачу вступити в ОУН, а у січні 1948 року давав йому завдання добирати молодих хлопців для вивчення української націоналістичної літератури з наступним їх прийняттям до цієї організації. Конкретно в протоколі допиту про В. А. Рогача А. С. Олач говорив так: “Рогач Василь уже до моєї зустрічі був добре знайомий з українським націоналізмом. Коли перший раз прийшов до мене на квартиру, відразу почав цікавитися і питав про діяльність ОУН — УПА в Галичині. Особливо він цікавився структурою, методами роботи і конспірацією ОУН”.⁷

А. С. Олач просив останнього створити у Великому Березному націоналістичну організацію з молоді. І В. А. Рогач погодився з такою думкою, але сказав, що в умовах Великоберезнянського району ОУН не буде мати такого успіху, як у західних областях України. А коли говорив зі своїми друзями В. А. Цугою та В. В. Тіболтом про це, то вони відмовлялися вступати в ОУН.⁸

У протоколах допитів В. А. Рогача говориться і про те, що А. С. Олач не давав йому ніяких оунівських псевдонімів, а про свою антирадянську діяльність він не повідомляв ні батькові, ні матері, ні брату Михайлу. На питання слідчого, чи визнавав себе винним, В. А. Рогач відповідав: “Винним себе визнаю в тому, що я зберігав у себе, вивчав і поширював серед своїх однодумців Цуги Василя і Тіболта Василя антирадянську націоналістичну літературу. У грудні 1947 року встановив зв’язок з Олачем Андрієм, який залучив мене в ОУН і дав завдання проводити випробування осіб в останню, що я і виконував. Також визнаю себе винним в тому, що я одного разу на уроці у Великоберезнянській школі серед учнів й учителів висловлював ворожі радянській владі судження”.⁹

Варто вказати на те, що в протоколах допитів немає єдиної думки щодо створення та існування організації ОУН у Великому Березному. Більше того, у зізнаннях В. А. Цуги бачимо цілком суперечливі думки з цього приводу. В одному місці він свідчив, що його “особисто в організацію ОУН ніхто не вербував”, а він “ввійшов до групи оргбюро ОУН за власним бажанням, як ідеологічно вихований націоналіст”, в іншому — він говорив, що “жодної роботи по створенню ОУН не проводив” і не знає, чи була створена Олачем і Рогачем така організація і чи був Тіболт її членом?¹⁰

У справі В. А. Рогача та його спільників було допитано чимало свідків — учнів середньої школи, але вони лояльно говорили про своїх однокласників, про їх поведінку на уроках, без усіляких ворожих ярликів. Тільки слідство довірливо ставилося до вищезгаданих заявдоносів. Тому не випадково в обвинувальному висновку прозвучав категоричний абзац: “В травні 1948 року (фактично в червні — *О. Д.*) була викрита і ліквідована антирадянська організація німецько-українських націоналістів, яка існувала в селі Великий Березний Закарпатської області і умовно іменувала себе оунівцями “Підгір’я”, керівником якої був Олач А. С. — оунівський псевдонім “Діброва”.¹¹

І все ж таки на питання, чи існувала у Великому Березному така організація, позитивної відповіді дати не можна. По-перше, у справі нема жодного документа, який міг би засвідчити існування такої організації. Нема жодних протоколів чи записів, що вона проводила організаційні чи якісь інші нелегальні збори. Нікому невідомо, чи здійснювався прийом у члени ОУН або чи давалася клятва його членами. По-друге, протоколи допитів не дають жодної інформації про практичну діяльність нібито існуючої організації, крім загальних фраз

про читання націоналістичної літератури. До цього варто додати, що ще до суду В. А. Цуга і В. В. Тіболт повністю відмовилися від того, щоб стати нібито членами організації ОУН.

У таких випадках кримінальні справи часто передавалися на вирішення позасудових органів — особливих нарад при Міністрі державної безпеки СРСР, на які жодні свідки не викликалися. 24 листопада 1948 року справа В. А. Рогача та його спільників теж була розглянута особливою нарадою, і він був засуджений на 10 років виправно-трудових таборів “за участь в антирадянській банді українських націоналістів” (до речі, в такій В. А. Рогач ніколи не перебував — *О. Д.*) за ст.ст. 54-1 “а” і 54-11 карного кодексу УРСР і направлений в особливий табір № 1 м. Інта Комі АРСР, де працював на шахті № 2 кріпильником.

Так розпочалися табірні муки, про які В. А. Рогач дещо розповів у скарзі на ім'я контрольної комісії при ЦК КПРС ще 7 грудня 1953 року. Зокрема, тут він писав: “15 листопада 1953 року в одному з бараків першого табірної відділення з/к в'язні спостерігали дивну картину. Розлютовані робітники билися з 20-ма частково озброєними холодною зброєю особами. В той же день, слідом за цією бійкою, мене посадили в карцер на 10 діб, далі перевели в штраф-барак, де числа 18 мені була зачитана постанова... 3 місяці штраф-барак” за участь у тій бійці, у якій фактично участі не брав.¹³

Крім цього, за активну політичну діяльність і непокору В. А. Рогачу довелося відбути 45 діб карцеру, відсидіти 11 місяців у бараці посиленого режиму і зазнати 9 діб сухої голодовки.

Зі скаргами про незаконне його засудження він звертався і в інші радянські та прокурорсько-судові органи. Зокрема у скарзі Генеральному прокурору СРСР 25 вересня 1954 року із табору Інта докладно описав весь хід попереднього слідства і незгоду з рішенням каральних органів. Він вказував, яку негативну роль відіграли окремі свідки, як під диктовку написав пояснюючу записку з умовою, що його відпустять скласти випускні іспити, але цього не сталося, як необ'єктивно велося слідство. Всіх арештованих посадили в машини і під плач матерів відвезли в обласний центр Ужгород.¹⁴ На скарги засуджених була організована перевірка, тому у справі є пояснення слідчих, які, як і годиться, діяли “правильно”, і “згідно законів жодних їх порушень не допускали”.

Але перевіряючі були іншої думки. У висновку зокрема було сказано, що “злочинні дії Рогача Василя кваліфіковані неправильно, тому що Олачем Андрієм, Рогачем Василем організація українських націоналістів не була створена. Жодних організаційних питань по створенню ОУН не було вирішено, а проведені ними дії по обробці інших осіб мали підготовчий характер, і Рогач Василь в ОУН не вступив”. І далі: “Обрана особливою нарадою міра покарання Рогача Василя (10 років ВТТ) не відповідає важкості здійсненого ним злочину”.¹⁵ Що стосується звинувачення А. С. Олача, то по справі засудженого члена ОУН П. М. Добрянського (Ярема) він не проходив і матеріалів про злочинну діяльність Олача з “Яремою” нема. Відсутні у справі і дані про “участь і злочинний зв'язок Олача Дмитра з бандитами ОУН”.¹⁶

Після цього окремі матеріали даної кримінальної справи ще раз перевірялися, оскільки було “недосліджене основне питання” про належність засуджених до націоналістичної організації та й чи існувала взагалі названа в обвинувальному висновку організація “Підгір'я”, керівником якої був Олач Андрій?

У вересні 1955 року після звільнення з табору був допитаний учасник цієї групи В. А. Цуга. На питання, чи підтверджує він те, що записано в протоколах допиту на попередньому слідстві, відповів: “Деякі мої зізнання слідчі записували не дослівно і не зовсім точно... Неправильно записано те, що Рогач Василь говорив мені про необхідність встановити зв'язок з оунівськими бандитами”. Говорячи про створення організації, В. А. Рогач “не називав її ОУН, як це вказано в протоколі допиту” і не пропонував йому вступати в антирадянську організацію.¹⁷

Після додаткової перевірки 24 жовтня 1955 року Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зробив висновок: рішення особливої наради відносно вказаних осіб пере-

глянути, А. С. Олачу міру покарання знизити до фактично відбутого строку, перекваліфікувати обвинувачення В. А. Рогачу і знизити міру покарання до фактично відбутого строку, звільнити А. С. Олача по амністії, справу щодо В. А. Цуги і В. В. Тіболта за відсутністю складу злочину в їх діях припинити.¹⁸ Про належність вищезгаданих “до організації українських націоналістів і зв’язку з цими матеріалами справи і перевіркою не встановлено”.¹⁹

А що ж було все таки насправді? Засуджені вище В. А. Рогач, В. А. Цуга, В. В. Тіболт зберігали і читали, на думку звинувачення, націоналістичну літературу іноді допускали антирадянські висловлювання, неправильні судження з деяких питань історії і літератури і не доносили органам влади про намагання створити антирадянську організацію. Тож ці, так звані, “злочини” мали кваліфікуватися іншими статтями.

В кінці червня 1956 року В. А. Рогач був звільнений з табору, але ще якийсь час залишився працювати там вільнонайманим. Великоберезнянська районна рада на прохання його батьків видала йому перепустку для повернення додому з табору, де він просидів 7 років, 8 місяців і 14 днів.²⁰

Повернувшись додому, найперше вирішив здобути вищу освіту. Поступив у Київський інститут фізичної культури і спорту, а потім перевівся на заочний відділ біологічного факультету Ужгородського державного університету, який закінчив у 1962 році. Працював учителем в Ужгородському районі, згодом був переведений у Солянську восьмирічку Великоберезнянського району. З 1963 року викладав хімію у Великоберезнянській середній школі.

Після виходу на пенсію працював на різних роботах, а у 1990-х роках — провідним працівником обласної державної адміністрації. У 1992 році очолив Закарпатську організацію всеукраїнського Товариства політичних в’язнів і репресованих.

Реабілітований 14 вересня 1992 року.

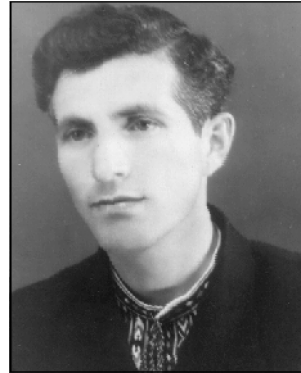
* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 6179. арк. 102.
2. Там само, арк. 100.
3. Там само, арк. 103; спр. 6180. арк. 17.
4. Там само, спр. 6179; спр. 254, 272—273, 288—289.
5. Там само, арк. 130.
6. Там само, арк. 150.
7. Там само, арк. 38, 37.
7. Там само, арк. 38, 37.
8. Так само, арк. 101, 104—105.
9. Там само, арк. 140.
10. Там само, арк. 156, 166, 175, 177.
11. Там само, спр. 6180, арк. 128.
12. Там само, арк. 148—149.
13. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 96; Рогач В. Щастя в боротьбі: Півість у новелах. — Ужгород, 1999.
14. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 6180. арк. 202-203.
15. Там само, арк. 269.
16. Там само, арк. 276.
17. Там само, арк. 309—311, 313—314.
18. Там само, арк. 348—349.
19. Там само, арк. 364.
20. Там само, арк. 379.

**“ХТО НЕ ЗАЗНАВ ВАЖКОЇ НЕВОЛІ, ТОЙ НЕ В ЗМОЗІ ОЦНТИ
ВАРТОСТІ СВОБОДИ”**

**РОСУЛ
ОМЕЛЯН
ІВАНОВИЧ**

*Народився 24 вересня 1926 року в с. Невицьке
Ужгородського району в родині залізничника.
Громадський діяч, секретар крайової організації
Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і
репресованих. У 1948—1957 рр. відбував покарання в
таборах ГУЛАГу. Звільнений 6 травня 1957 року.
Реабілітований 30 червня 1989 року.*

На відміну від антирадянських молодіжних організацій середніх шкіл і спеціальних навчальних закладів, організацію “Смевор-У” створили дорослі українські патріоти Закарпаття, які усвідомлювали, на що йдуть. Серед них був і О. І. Росул.

Він народився 24 вересня 1926 року в с. Невицьке Ужгородського району у родині залізничника. У шість років поступив у народну школу при Ужгородській учительській семінарії, директором якої був відомий педагог Августин Волошин. До школи щоденно доїжджав з Невицького. Успішно закінчив п'ять класів і за відмінну поведінку та навчання з рук директора з його дарчим написом одержав річний комплект краєзнавчого журналу “Наш рідний край”, який зник після його арешту в 1948 році.

Після здачі вступних іспитів О. І. Росул став студентом Ужгородської української класичної гімназії. У зрілому віці згадував: “Мій дитячий світогляд формувався під впливом середовища і атмосфери, які оточували мене вдома, у вчительській семінарії, а також під впливом просвітянських книг історичної тематики в основному з часів козаччини. Мені ніхто не нав'язував українство, до цього я прийшов сам”. Тут варто відзначити, що у с. Невицьке активно діяла сільська організація товариства “Просвіта”, головою якої був батько Омеляна.

У гімназії став пластуном і за гарний почерк його обрали курінним писарем. Гімназійний пласт брав активну участь у всіх національно-патріотичних заходах краю, пластових походах і таборах, зокрема у всепросвітянському з'їзді в Ужгороді у жовтні 1937 року.

Після окупації Ужгорода угорськими військами у 1938 році українську гімназію перевели аж до Великого Бичкова. Тоді ж у Перечині створили нову, яку очолив відомий мовознавець Іван Панькевич. О. І. Росул ненадовго став студентом Перечинської гімназії, яка після окупації Карпатської України була ліквідована. Він продовжив навчання у горожанській школі в с. Невицьке, яка із закінченням 1938—1939 навчального року теж перестала існувати.

У 1941 році О. І. Росул вступив до Ужгородської вчительської семінарії, де багато предметів викладалося угорською мовою. Було важко, але поступово при звичався і почав опановувати чужу мову. Закінчивши уже після визволення Закарпаття семінарію, у 1945 році О. І. Росул почав працювати в с. Онок Виноградівського району. Опісля деякий час працював у відділі освіти Народної Ради Закарпатської України, а згодом, аж до 1948 року, — у середній школі с. Середне Ужгородського району.

Як відомо, в чехословацький період с. Невицьке славалося просвітянськими традиціями. Вони відроджувалися і розвивалися і в повоєнний час. Але щодалі утверджувалися сумні

будні радянського тоталітаризму. Влітку 1948 року у село з Ужгорода прибула вантажівка, і люди у цивільному забрали з сільської бібліотеки всю просвітянську літературу.

У той час у Невицькому була створена антирадянська організація ОУН під назвою “Смевор-У” (Смерть ворогам України). Своім завданням вона поставила боротьбу проти радянської тоталітарної системи у формі ідейно-пропагандистської роботи за волю і незалежність української самостійної соборної держави. А на випадок військового конфлікту між СРСР і західними країнами — збирати зброю, інформацію про активних комуністів, вивчити військові карти прикордонної з Чехословаччиною зони для визначення надійних переходів через кордон (с. Ликицари Перечинського району) на випадок провалу організації або військових дій.¹

В організацію ОУН ввійшло 10 учасників з Ужгородського, Перечинського і Великоберезнянського районів та міста Ужгорода. Очолив її В. І. Цапулич з Великого Березного, його заступником став Омелян Росул, секретарем М. Ю. Угрин — обидва з Невицького. Суворо дотримуючись правил конспірації, провід не збільшував кількість членів, які мали свої псевдоніми, а прагнув максимально використати в роботі існуючих. Деякі учасники перебували на нелегальному становищі. При цьому організація керувалася статутом ОУН.

У червні 1948 року голова організації допустив фатальну помилку. Він направив до Львова В. І. Форкоша із с. Середне Ужгородського р-ну, який потрапив на перехоплений КДБ зв'язок. Форкоша тут же відправили в окрему боївку УПА і, щоб його переконати в її істинності, навіть інсценували фіктивний бій з працівниками служби безпеки. Від нього поступив “гриф”, — так вся організація “Смевор-У” опинилася в “руках” КДБ, яке тепер не поспішало арештувати її учасників, а вичікувало, коли їх назбирається більше, і коли вона налагодить зв'язки з іншими підпільними організаціями.²

В умовах, коли про організацію ОУН було майже все відомим, до Львова нібито для переговорів з Львівським проводом ОУН для координації спільних дій через зв'язкових 20 серпня 1948 року були викликані В. І. Цапулич та О. І. Росул. Але виїзд керівників організації до Львова став для неї трагічним і на цьому, по суті, закінчилася її практична діяльність.

Хоча з метою конспірації вони йшли Львовом пішки у супроводі зв'язкових на таємну явочну квартиру, хоча керівника організації з документацією запросили на “переговори”, які тривали десь біля години, Омелян Росул відчув неладне і все більше переконувався, що вони потрапили у “пастку”. До остаточного вирішення справи “гостей” на деякий час відправили у нібито діючий підрозділ ОУН в районі Рава-Руської. На залізничному вокзалі їм вручили квитки і посадили у вагон.

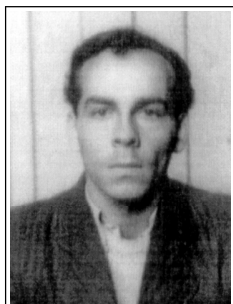
Незабаром почалася перевірка документів. У кого їх не було, того забирали. Дійшла черга і до Росула. Він показав паспорт з відміткою “зона № 2”, яким користувалися у прикордонному Закарпатті, потім військовий квиток, відрядження до Львівського облвно. Зрозумівши ситуацію, мав намір вискочити з поїзда через вікно. Але вмить двоє цивільних скрутили йому руки й оголосили, що він арештований. Всіх, хто не мав документів, висадили на станції Підзамче і завели у просторе приміщення.

Процедура з'ясування осіб тривала довго, перевірених відпускали. Наприкінці залишалося двоє — Цапулич і Росул. Із портфеля керівника висипали привезені ним до Львова документи, серед яких був і статут організації. Один з перевіряючих вигукнув: “Ти дивись, яких “шишок” ми спіймали!” Ця вистава тривала й далі. Опис документів розтягнувся до двох годин, хоч у портфелі Росула їх не було. Звідси арештованих відвезли до слідчої тюрми НКВС Львівської залізниці. Так розпочалася їх арештантська епопея.³

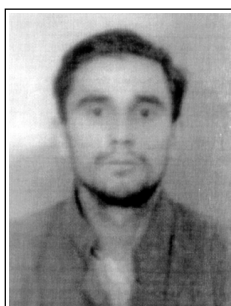
Тут же в тюрмі слідчі приступили до своєї роботи, бо на цей час уже були арештовані всі члени організації, всі десятеро опинилися в руках НКВС у Львові, на вулиці Садовій, 7. Слідство в першу чергу цікавило місцезнаходження зброї і боєприпасів, список яких знаходився у відібраних при обшуках документах.

Постійні допити тривали майже цілий місяць, особливо ночами. Годинами доводилося просиджувати на табуретці перед слідчим. У даному випадку мета слідства полягала в тому,

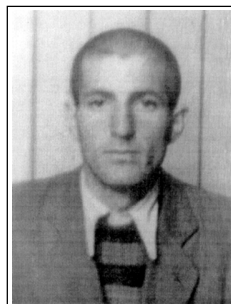
**Антисоветская подпольная организация ОУН-УПА
«СМЕВОР-У» (Смерть врагам Украины)**

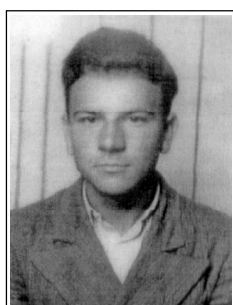
Угрин М. Ю. 1924 г. р.
Секретарь
«Хмара»

Цапулич В. И. 1919 г. р.
Руководитель
«Блакитний»

Росул Е. И. 1926 г. р.
Заместитель
«Скороход»

Данко М. Ю. 1927 г. р.
«Зореслав»

Карбованец И. Й. 1922 г. р.
«Рубель»

Керецман М. В. 1918 г. р.
«Кит»

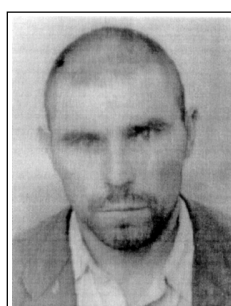
Керецман Н. Ф. 1922 г. р.
«Заричный»

Фаркаш В. И. 1919 г. р.
«Твердохлиб»

Цапич М. Г. 1931 г. р.
Связная
«Богуславка»

Цапулич И. И. 1913 г. р.
«Березенко»

1946 — 1948

О. І. Росул відтворив фотоальбом, побачений ним у архівно-слідчій кримінальній справі

щоб якомога більше роздути справу, надати їй надзвичайного аспекту, добитися зізнань про інших та зв'язки із антирадянськими організаціями, навіть із закордоном. При цьому часто використовувався метод провокації. Слідчий прагнув “втягнути” до організації і батька Росула, але син категорично відмітав будь-яку його причетність до її діяльності.⁴

Понад 4 місяці О. І. Росул перебував у підвалах тюрми КДБ. Звідси його перевели у Казимірську тюрму, а згодом тих, хто чекав вироку, близько 400 в'язнів, у столипінських вагонах перевезли у Золочівську тюрму, обнесену муром і високим валом, у кутах якого виднілися вишки з прожектором, колючим дротом і охороною. Тут він зустрівся зі своїм побратимом по організації і земляком М. Ю. Угрином. Обійшовши всі львівські тюрми, тут розшукали їх матері з передачами, що стали для край вимучених чекістами юнаків великою підмогою.

28 травня 1949 року відбулося засідання особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР, яка засудила О. І. Росула за ст.ст. 54-1 “а” і 54-11 КК УРСР “за участь в антирадянській націоналістичній організації” на 25 років ув'язнення у режимному виправно-трудовому таборі. Такою ж була і доля його побратимів.⁵

У липні 1949 року із Золочева засуджених відправили у Львівський пересильний пункт, а у серпні на “лінійку” вивели кілька тисяч в'язнів, щоб відправити їх на черговий етап у сибірському напрямку. На товарній станції стояв довгий ешелон з новенькими залізничними вагонами, у кожний з яких завантажували по 80 зеків. В Іркутську ешелон поставили на запасну колію і по черзі всіх водили в баню, збудовану поруч. І, нарешті, вони опинилися в порту Ваніно Хабаровського краю на Далекому Сході, теж у величезному пересильному пункті.

Тут в'язнів перегрупували і посортували на окремі команди для відправки в Магадан — столицю Колими. У порту на причалі їх уже чекав парохід “Ногін”, обладнаний для таких перевезень. У його трюмах з триярусними дерев'яними нарами було завантажено близько восьми тисяч чоловік. По дорозі потрапили у сильний шторм і тому прибули до місця призначення не за шість, а за дев'ять діб. Магадан зустрів пересильних снігом і 30-градусним морозом.

Всіх висадили у сніг і перед присутніми виступив полковник військ НКВС із такими словами: “Ну, що ж, фашисти, вбивці, бандерівці і зрадники батьківщини, ви потрапили на Колиму. Звідси повернення нема. Розстрілювати вас не будемо, ви самі здохнете. Але поки здохнете, ви ще попрацюєте на радянську владу. Ваше місце під сопкою...!”⁶ О. І. Росул пізніше скаже, що це були правдиві слова. Попереду чекали муки, страждання, колимське пекло і загибель.

А поки що — знову пересильний пункт з безліччю бараків. Після санітарної обробки і бані кожний одержував нову білизну, спецовку, ватну шинель, бушлат, шапку-ушанку, ватні рукавиці, валянки або ватяні бурки. Так із бані уже виходила однорідна маса. Після цього була перевірка особових справ, потім фотографування прямо і в анфас. На груди вішали чорну табличку, на якій зверху був написаний номер, під ним прізвище, ім'я та по батькові.

О. І. Росул одержав номер “С-103” і опинився на золотоносних копальнях “Спокойний”, “рудник” в'язні назвали табором смерті. Це був найважчий період його табірної життя. Здається дивом, що він вижив і через рік вибрався звідти. Тут суворо карали за найменшу провину, відправляли в карцер чи бур, у багатьох випадках використовували навіть “гамівну сорочку”, наглядачі знаходили різні причини, щоб познущатися над в'язнями.

Працювали тут по 12 годин, від ночі до ночі. На “розводі” в'язні чули постійні “мотиви”: “Конвой над зрадниками батьківщини прийняв. Переходьте у розпорядження конвоїрів. Неухильно виконувати всі вимоги конвою. Крок наліво, крок направо вважається втечею, конвой застосовує зброю без попередження. Кроком руш!...” Так кожного ранку під звуки гімну у супроводі конвоїрів і вівчарок йшли на роботу.

Щоб не потрапити у цей табір, в'язні робили собі різні каліцтва. Але це не завжди допомагало. Покалічених відправляли у санітарну частину, звідти в БУР, а наступного ран-

У таборі АРЕС на Колимі. Закарпатці Росул, Вербич, Дзико, Карбованець, Заводяк після концерту. 25 серпня 1955 р.

П/я УШ-349-3/2. У 2-му ряді 4-й праворуч О. Росул. Після святкування старого Нового року. 15 січня 1956 р.

ку виганяли вже на роботу. У такому стані в'язень втрачав здоровий глузд, ні з ким не розмовляв і врешті-решт кидався на колючий дріт, де на нього чатувала автоматна черга — важкі поранення або смерть.

На руднику, згадує О. І. Росул, він працював вибійником, без будь-якої техніки безпеки, жодного кріплення не було. У забоях відбувалися часті завали і нещасні випадки. Ось, як пригадує, один такий випадок: “Почувши шум завалу, ми тільки встигли скочити вбік, як на нас посипалися брили породи. Нас присипало і добре придавило. Почали задихатися. На щастя, я опинився спиною вверху на колінах і мені якось вдалося викарабкатися з-під завалу... Я почав докопуватися до напарника, який лежав пластом і не міг рухатися, з великими труднощами витяг його, і ми рачки полізли шукати вихід.”⁷

Черговим етапом разом з іншими в'язнями О. І. Росул був відправлений у запланований на 5 тисяч чоловік табір для будівництва першої на Колимі Аркагалінської теплоелектростанції. Це була чергова “велика комсомольська будова”, де за всіма правилами ГУЛАГу спорудили укріплену зону, десятки бараків з усіма допоміжними будівлями та містечка для “комсомольців”. Від вугільної шахти Аркагала прокладувалася вузькоколійка для забезпечення електростанції вугіллям.

Зі смертю Сталіна у табірному житті поверталось потроху на краще. Через кілька місяців в'язням наказали позривати номери і побригадно здати їх у спецчастину, яка спалила знаки радянського тоталітаризму у котельні, щоб заховати “від нащадків одне з чергових злочинів сталінсько-беріївського режиму”. Кожному в'язню почали нараховувати заробітну плату, з якої половина йшла у прибуток державі, з другої половини вираховували за одяг, харчування і за всі комунальні послуги, так що біля десятка карбованців залишалось для переводу на особистий рахунок в'язня. У таборі відкрився ларьок, де можна було купити хліб, маргарин, консерви та деякі інші продукти.

Під осінь 1955 року в'язнів перевели на очистку будівельного об'єкту та його території. Одного ранку вони побачили, що скрізь вивішені “червоні транспаранти з написами: “Комсомольська будова”, “Привіт комсомольцям!”, “Слава КПРС” та інші. В'язнів із зони електростанції вивели, а сюди привезли комсомольців-добровольців і таким чином будова стала “комсомольською”.

У 1955 році О. І. Росул був відправлений у Магадан, звідси у пересильний пункт Ваніно, а згодом опинився у Краснотурінську Свердловської області. Тут він працював у таборі на лісорозробках. Звідси його перевели у табір станції Шексна Вологодської області, де основною роботою була заготівля кріпильного лісу. Наближався час відбуття терміну покарання. Він чекав цього дня з тривогою і надією, рахуючи кожну мить. Забувався лише під час активної участі в художній самодіяльності — майже кожну неділю організовували концерти.

І ось настав довгоочікуваний день... Його викликали у спецчастину, сфотографували і запропонували поселитись десь у Сибіру або у крайньому випадку у Східній Україні. Таких, як він, у Західну Україну і особливо у Закарпаття не відпускали. Як інвалід, він категорично заявив, що нікуди, крім батьківської домівки, не поїде. І йому допомогла шанувальниця художньої самодіяльності. За відсутності начальника спецчастини вона написала у довідці від 6 травня 1957 року, що О. І. Росул “іде на місце проживання в Українську РСР”, а там, як він сам “знає і зможе”.

Так після 12 з половиною років пекельних мук з врахуванням заліків робочих днів О. І. Росул опинився за воротами табору. Пізніше, у 1997 році, він згадував: “До цих пір не можу собі пояснити, чому в цей час особливої радості у мене не було. Попереду відчувалася якась невпевненість, а далі навіть якийсь страх за майбутнє, що згодом і підтвердилося. Отримав так званий “вовчий паспорт”, у якому чітко вказано, хто я такий, з ним я розлучився аж через десять років. Він був мені у великій заваді увесь цей час”.⁹

14 травня 1957 року О. І. Росул застиг у воротах рідного обійстя, де на нього чекав батько. “Мовчки, без слів, обнялися, — писав він, — і вперше в житті я побачив, як у батька покотилися сльози. В мене теж... Зайшов у хату, мати, яка стояла серед хати, заломивши над

головою руки, скрикнула: “Боже мій, це ж не він, це ж не мій син, що вони з ним зробили?” Бабуся, тремтячи, молилася в кутку”.¹⁰

Хоч у житті О. І. Росула відбулася різка зміна, але вдома на нього чекали нові випробування. Найперше, йому повідомили, що він не має права проживати у прикордонній зоні, тому йому запропонували виїхати. Але батько за “кілька тисяч карбованців” зумів прописати його в Ужгороді у своїй хаті. Згодом його викликали з документами в КДБ, де зустрівся з прокурором, який після вивчення справи на його скаргу, відповів, що він “засуджений правильно”.

Про педагогічну роботу марно було й думати, колишні сокурсники, які працювали в обласному відділі народної освіти, прагнули влаштувати О. І. Росула завгоспом у середню школу № 2 в Ужгороді, але йому було відмовлено, як і в інших місцях. Так минуло півроку. Нарешті, його прийняли на роботу табельником на новостворену базу постачання і збуту при облвиконкомі. Працював сумлінно, тому просувався по службі. Спочатку став старшим експедитором, а потім і старшим інженером відділу.

Через деякий час його запросили на роботу в трест “Закарпатбуд”, де згодом призначили начальником контори матеріально-технічного постачання. Цю важку і відповідальну роботу він виконував бездоганно. Але стан його здоров’я не витримував напруження і за згодою керівництва він перейшов працювати у новостворене управління Міністерства монтажних і спеціальних робіт на посаду начальника постачання і збуту, а потім постачальника дільниці виробничо-технологічної комплектації.

У роки горбачовської перебудови, а потім і незалежної України О. І. Росул брав активну участь у громадсько-політичному житті краю. На початку вересня 1989 року офіційно вступив у народний Рух України, а в лютому 1990 року — в члени Республіканської партії України. Він учасник всіх мітингів, зборів і заходів, які проводили патріотично-демократичні сили краю.

У 1991 році був одним з ініціаторів створення крайової організації Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих, членом проводу і відповідальним секретарем якого працював 10 років. Був делегатом різних конференцій і конгресів у Львові, Києві і за кордоном. Його статті і спогади про перебування в таборах ГУЛАГу часто друкувалися в пресі, журналах, календарях “Просвіти” та наукових збірниках. У 2003 р. він видав багатоліюстровану книгу спогадів “Дорогою долі”, у якій дав широку панораму перебування в таборах ГУЛАГу.¹¹ Реабілітований О. І. Росул 30 червня 1989 року.

Помер 4 грудня 2004 року.

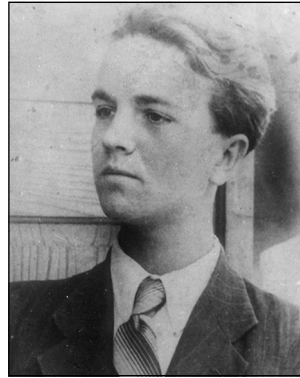
* * *

1. Росул О. І. Тюремно-табірна хроніка політв’язня. — Ужгород. 1997 (рукопис). — С. 8—9.
2. Там само. — С. 9—10.
3. Росул О. Тюремно-табірна хроніка політв’язня. // Карпатський край, 1997. — № 6—10. С. 23—24.
4. Там само. — С. 24.
5. Там само. — С. 26—27.
6. Там само. — С. 28.
7. Там само. — С. 30.
8. Там само. — С. 32.
9. Там само. — С. 33.
10. Там само. — С. 33—34.
11. Росул О. Дорогою долі. — Ужгород: Два кольори, 2003. — 287 с.

ГОЛОС ІЗ-ЗА КОЛЮЧОГО ДРОТУ

**РУБІШ
ФЕДІР
ФЕДОРОВИЧ**

*Народився 6 липня 1930 року у с. Великі Лучки
Мукачівського району у багатодітній родині.
Історик і краєзнавець, громадський діяч. У 1948—
1954 рр. відбував покарання у таборах ГУЛАГу.
Звільнений 4 грудня 1954 року. Реабілітований
3 березня 1955 року.*

Серед учнів старших класів середніх шкіл у другій половині 40-х років був репресований і Ф. Ф. Рубіш. Народився він у с. Великі Лучки Мукачівського району у багатодітній родині. Тут вступив до першого класу народної школи ще в період Чехословаччини.

Коли угорські війська у березні 1939 року окупували Закарпаття, уже при новій владі закінчив третій клас. Потім навчався у Великолучківській горожанській школі. Після визволення Закарпаття Червоною армією у жовтні 1944 року вступив у сьомий клас майбутньої Великолучківської середньої школи.

При радянській владі молодь бачила як позитив у всіх сферах життя, так і чимало негативних моментів і явищ, прямих переслідувань населення та насильницькі методи проведення колективізації сільського господарства — від людей відбирали землю, реманент, тяглову силу. Останнє викликало серед молоді протести і незадоволення.

У травні 1948 року у Великолучківській середній школі створюється антирадянська молодіжна організація з учнів 9 класу під назвою “Безробітна партія”. Проіснувала вона недовго. Влітку 1948 року почалися арешти. 14 липня 1948 року Ф. Ф. Рубіш був затриманий і заарештований.¹

Як була створена антирадянська молодіжна організація і з кого вона складалася? Чи це були справді чимось незадоволені учні і що спонукало їх до такого протидержавного вчинку? Розсудімо самі: із 8 засуджених 6 були комсомольцями, а 5 із 8 — ще з травня 1947 до лютого 1948 року були й бійцями винищувальної групи, яка діяла у селі під керівництвом органів МДБ. Був серед них і доброволець Червоної армії Ю. Ю. Шелько, нагороджений за бойові заслуги на фронті медаллю.²

Як сталося, що лояльна до радянської влади група молоді стала по суті її ворогом і була ізольована від суспільства? До речі, на з'ясування антирадянської діяльності цієї організації, до складу якої ввійшло 8 учасників, слідство створило аж 4-томну кримінальну справу.

Яку ж діяльність згідно з архівними документами розгорнула так звана “Безробітна партія”? Про це йдеться у матеріалах численних допитів її учасників, арештованих у червні і липні 1948 року. Її голова Тричинець говорив, що започаткували її у березні 1948 року у класі, а через три дні вирішили назвати її “Безробітною партією”. Тут же вказано, що керівництва організації не обирали, а головою за власною ініціативою став Ю. В. Тричинець, секретарем В. І. Семедій.³

Із практичних дій організації виявлено лише факт вивішення антирадянського лозунгу на сільраді Великих Лучок, який виготовили В. Д. Глагола і Д. М. Рубіш під незвичайною назвою — “Смерть комуністам і колгоспникам”. Інші “злочини” організації полягали лише

у різних намірах, в тому числі і таких, як підпалення колгоспного урожаю, загроза колгоспно-му активу терористичними актами тощо.

Але організація не мала мети і завдань. У всякому разі у кримінальній справі нема жодного документа на підтвердження цього. Її члени присяги не приймали, псевдонімів не встановлювали, жодних документів організація не мала, листування ні з ким не вела. На провокаційне питання слідчого Федорова, які завдання ставила організація на випадок війни СРСР з капіталістичними країнами, В. І. Семедій відповів, що йому про це нічого невідомо.

У постанові на арешт Ю. Ю. Шелька сказано, що він “організатор і керівник антирадянської терористичної групи”. А на допиті він говорив: “Я до цього часу не знаю, з якою метою створювалася така організація і які завдання перед собою вона ставила”.⁴ Слідчий звинувачував Шелька у написанні антирадянських віршів, хоча їх ніхто не бачив і не чув, а сам підсудний пізніше сказав, що антирадянських віршів він ніколи не писав і не має для цього хисту. Крім того, зазначив, що на нелегальних зборах не був присутній, членських внесків не платив і не знає, чи платили інші.⁵

Інший член організації В. Д. Глагола визнав, що до антирадянської організації його ніхто не залучав і офіційно в ній він не перебував, лише чув про її існування. Але Д. Матола спочатку доніс, а 19 червня 1948 року на довготривалих допитах розповів про згадану організацію, вказуючи, що Ю. Ю. Шелько був одним з основних її керівників, Ю. В. Тричинець — її головою, С. С. Гриньо — заступником голови, В. І. Семедій — секретарем, Ф. Ф. Рубіш та інші — її рядовими членами.

В уста Матоли були вкладені і такі “завдання” організації: виготовлення і поширення антирадянських листівок проти колгоспного будівництва, “знищення” комуністів, “пропаганда передбачуваних військових дій Англії і Америки проти Радянського Союзу”.⁶ Якщо у всіх протоколах допитів цю організацію називали просто молодіжною, то в обвинувальному висновку — уже терористичною (хоч жодного факту тероризму тут не наведено).

Чи знали бідні дев’ятикласники, які “грандіозні антирадянські завдання” вони ставили перед собою? Напевно, ні! А тут чорним по білому було записано: “Антирадянська організація “Безробітна партія” ставила перед собою мету: повалення в Закарпатті радянської влади за допомогою імперіалістичних держав і створення самостійної буржуазної держави”.⁷ Не більше і не менше!

Ось якою зловісною була фантазія авторів обвинувального висновку! І ще фантастичніше: у випадку війни учасники організації (учні! — *О. Д.*) прагнули “посісти провідні посади в організації і установах області”. Та донос виконав своє завдання. Військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу 8—9 вересня 1948 року засудив учасників “Безробітної партії” на 25 років таборів, охарактеризувавши її як “українсько-націоналістичну організацію”.

Засуджених відправили у табори Інта, Воркута, Вожаель Комі АРСР і Явас Мордовської АРСР. Ф. Ф. Рубіш із пересильного пункту у Львові потрапив у карантинний табір № 5 біля м. Інта. Звідси разом із С. С. Гриньо, І. І. Лукечею, В. І. Семедієм і Ю. В. Тричинець його відправили у табірний пункт № 1 на вугільну шахту та на пилораму для заготівлі стояків. На пилорамі працював Ф. Ф. Рубіш. Після хвороби він опинився у таборі № 3 суворого режиму, де зустрівся з Ю. М. Варгою з Великих Лучок і працював у шахті до 1954 року.⁹

У грудні 1954 року засуджених учасників “Безробітної партії” звільняють з таборів, за винятком В. Д. Глаголи (помер 4 серпня 1950 року) та В. І. Семедія, який був повторно засуджений у місцях позбавлення волі. У січні 1955 року їх справа була направлена на нове розслідування.

Звільнені з таборів, не боячись уже за своє життя і наслідки, відповідали на всі питання відкрито і вільно, відкидали приписані їм на слідстві 1948 року факти “злочинної” діяльності, як такі, що добуті “під фізичним впливом слідчих”. Так, Ю. В. Тричинець 7 січня 1955 року вказував, що “в антирадянських організаціях ніколи не був, тим більше їх не створював і не керував ними”. Не поширював він і антирадянських лозунгів. А насправді, говорив він, група учнів, що вчилася в школі і, звичайно, ще ніде не працювала, прозвала себе

“Безробітною партією”. І цей термін прижився серед учнів. Але це не була ніяка партія, тим більше терористична група.

Добуті “факти” попереднього слідства були геть спростовані, а те, що ув’язнені перед тим “визнавали”, виявилось, що вони під тиском і побоями робили на себе наклеп.¹⁰

В. І. Семедій 25 лютого 1955 року заявив, що факти і наміри “злочинної” діяльності і прізвища учасників організації він черпав від самого слідчого. Його резюме: “Я обмовив себе та інших на слідстві”.

С. С. Гриньо, коли йшлося про те, хто був учасником антирадянської організації, відзначав, що в “дійсності прізвища тих осіб називав сам слідчий, а я лише підтверджував, ніби вони входили до складу цієї групи”.¹¹ Він теж на слідстві 1948-го обмовив себе і підтверджував все, що написали в протоколах допитів, бо тоді порядків слідства не розумів.

“Слідчий Федоров, — відзначив Ю. Ю. Шелько, — переконував мене, що все рівно моє становище безвихідне, що мене все рівно засудять. Разом з тим він запевняв мене, що якщо я визнаю все те, в чому мене звинувачують, то мені суд визначить меншу міру покарання”.¹²

Прізвище слідчого Федорова називав і Ю. М. Варга, який зокрема сказав: “Я обмовив себе під тиском слідчого працівника Федорова, який допитував мене і який настирливо стверджував, що інші арештовані у цій, одній зі мною, справі уже зізналися і що мені гірше буде, якщо не визнаю ці факти”.¹³ А І. І. Лукеча 4 січня 1955 року прямо заявив: “Всі слідчі, за винятком Васютинського, били мене, по декілька годин примушували стояти під стіною на ногах. Крім того, іноді позбавляли харчів і відпочинку”.¹⁴

Про такі речі прямо говорив і Ф. Ф. Рубіш. На запитання, в чому полягають розходження попереднього і теперішнього слідства (а це було 4 січня 1955), він відповідав: “На перших допитах попереднього слідства у 1948 році я також не визнавав, що є членом антирадянської організації, так званої “Безробітної партії”... Але в кінці слідства мені уже так надоїло бути на допитах, де мене питали про одне й те ж нескінченне число раз, що я рішився на все”.¹⁵ Тобто підписував всі протоколи допитів, які йому давали.

Отже, після нового розгляду кримінальної справи слідчий відділ управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області 3 березня 1955 року прийняв постанову про припинення кримінального переслідування учасників “Безробітної партії” і відміну міри покарання. Адже Ю. В. Тричинець, В. І. Семедій, Ю. Ю. Шелько, Ю. М. Варга, І. І. Лукеча, С. С. Гриньо, Ф. Ф. Рубіш “раніше висунуте їм обвинувачення про їх належність до молодіжної антирадянської організації, названої “Безробітною партією”, а також практичної антирадянської діяльності в ній категорично заперечують і заявляють, що вони жодних злочинів не здійснили і намірів вести боротьбу проти радянської влади не мали”.¹⁶

Постає також просте запитання: що зробив педагогічний колектив і дирекція Великолучківської середньої школи у 1948 році (адже це були їх учні), а також сільська рада, керівники колгоспів, щоб не засудили дітей? На це запитання — переконлива відповідь: “Нічогосінько!”

Після звільнення і реабілітації Ф. Ф. Рубіш закінчив середню школу, а потім здобув і вищу освіту. У 1958 році влаштувався учителем історії і малювання Великолучківської неповної середньої школи. Після 34 років педагогічної праці у 1996 році вийшов на пенсію і почав збирати спогади про своїх репресованих земляків. У 1998 році вийшла його книга “Голоси із-за колючого дроту” з передмовою автора. У ній вміщено 57 нарисів про учасників антирадянських груп і організацій — жертв сталінського тоталітарного режиму.¹⁷

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 91, арк. 186.

2. Там само, спр. 93, арк. 255.

3. Там само, спр. 90, арк. 15.

4. Там само, арк. 252.

5. Там само, спр. 91, арк. 3—6.

6. Там само, арк. 272, 276.

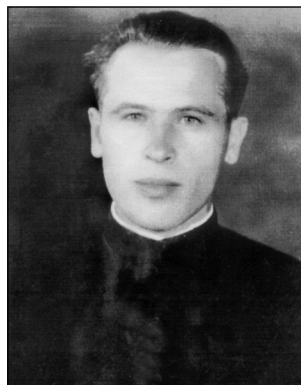
7. Там само, спр. 92, арк. 205.
8. Там само, арк. 280.
9. Рубіш Федір. Голоси з-за колючого дроту. — Мукачево, 1998. — С. 123.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 93, арк. 3—4, 6.
11. Там само, арк. 50.
12. Там само, арк. 78.
13. Там само, арк. 94.
14. Там само, арк. 115.
15. Там само, арк. 133, 142.
16. Там само, арк. 260.
17. Рубіш Федір. Голоси із-за колючого дроту. — Мукачево, 1998.

О. Д. Довганич, О. В. Хланта

СМИСЛ ЙОГО ЖИТТЯ У СЛУЖІННІ СВОЄМУ НАРОДОВІ

**СІДАК
МИХАЙЛО
ВАСИЛЬОВИЧ**

*Народився 14 жовтня 1918 року в селі Збини
Воловецького району. Православний священик,
громадський діяч. У 1951—1956 р. відбував
покарання в Унженському таборі колишньої
Горьковської області Російської Федерації.
Реабілітований 16 вересня 1992 року.*

“Священництво має бути прикладом наслідування для віруючого народу”¹, — на цьому М. В. Сідак неодноразово наголошував у своїх виступах на зібраннях православних священиків. Слова ці — з написаної ним 19 липня 1951 року касаційної скарги до Верховного суду УРСР під час його перебування в Ужгородській в’язниці. У вказаному документі він також зазначав, що смисл його життя в служінні своєму народу.

Народився М. В. Сідак 14 жовтня 1918 року в с. Збини Воловецького району у родині лісоруба. У його батька, Василя Петровича, та матері, Олени Іванівни, було десятеро дітей: сім хлопців і три дівчини. Михайло був другою дитиною цієї багатодітної родини.

Навчання розпочав у народній школі села Жденієво, де закінчив 4 класи, виявивши при цьому добрі знання з навчальних предметів. І хоча становище багатодітної верховинської сім’ї було нелегким, батьки, незважаючи на це, спромоглися направити сина на дальше навчання. Після закінчення чотирьох класів гімназії у 1936 році він вирішив поступити в духовну семінарію м. Сремські Карловці (Югославія), яку закінчив у 1939 році.

Прагнення навчатися далі спонукало його поступити через рік на богословський факультет Белградського університету, де перебував до травня 1941 року, закінчивши два навчальні семестри.² Але в результаті нападу фашистської Німеччини на Югославію, навчання в університеті було перервано, а факультет закрито. Із травня 1941 до літа 1942 року він перебував у Сремському православному монастирі “Велика Ремета” (Югославія). Опісля разом з іншими православними священиками за розпорядженням властей був направлений у м. Белград.

Ось тут треба сказати про те, що відбулося після цього. Що записано в автобіографії

М. В. Сідака і що він говорив після арешту на слідстві. Це дві різні версії. В автобіографії він констатував, що у зв'язку з війною, “як сербський солдат потрапив в німецький полон, де прожив 8 місяців. Звідти нелегально перейшов в Угорщину в Будапешт на навчання у вище богословське училище”.³

А на допитах він сказав, що у зв'язку із відсутністю в нього сербського підданства, за вказівкою німецьких властей його направили в німецьке місто Бреслау. Тут через біржу праці влаштувався в одному з магазинів продтоварів, де працював вантажником на продуктивній базі до жовтня 1943 року.

Наприкінці року в нього визріло бажання повернутися додому. З приводу цього на допиті 19 квітня 1951 року він зазначав: “У зв'язку з тим, що я був підданий Угорщини, яка в той час була союзницею Німеччини, звернувся через адміністрацію головної продуктивної бази в угорське консульство, яке знаходилося в Бреслау, з клопотанням про моє повернення в Угорщину. На мою заяву через деякий час надійшла відповідь, де вказувалось, що мені необхідно заповнити відповідні анкети, що тут же зробив і віддав адміністрації бази, а звіди їх надіслали в посольство. Через деякий час я отримав документи на право виїзду в Угорщину”.⁴

Можна припустити: якби М. В. Сідак на слідстві сказав те, що записано в автобіографії, то й судити його могли за іншими статтями кримінального кодексу, зокрема за шпигунство, або ще щось. Адже в роки війни він перебував в Югославії, Угорщині, Німеччині. А так, хто міг перевірити, чи одержував він через угорське консульство відповідні документи. Напевно, щоб уникнути гіршого, він і придумав версію з Бреслау.

Наприкінці 1943 року Михайло Сідак прибув в угорське село Гедешголом, де був затриманий і перебував під охороною в комендатурі 30 днів, після чого був звільнений і поїхав через Будапешт додому на Закарпаття. У столиці відвідав земляка Івана Француха, з яким листувався і його за клопотанням та допомогою поступив у вище богословське православне училище, яке 1944 року закінчив.⁵

З Будапешта переїхав до Хуста, де влаштувався на роботу в гімназію, де з 1 вересня 1944 до 1 вересня 1945 року викладав німецьку і російську мови та історію. Відтак перейшов у Городилівський православний монастир в Хусті, де став монахом й отримав ім'я Юстина.

Про цей період життя й діяльності М. В. Сідака тепло згадує колишній студент Хустської гімназії, політв'язень таборів ГУЛАГу, тепер відомий в області хірург, кандидат медичних наук І. Ю. Коршинський: “1945 рік. На урок релігії в 5 клас прийшов до нас молодий М. В. Сідак. Ми зустріли його з деяким упередженням. Нам він здався дуже серйозним, але щиро реагував на наші студентські витівки. Обов'язково торкався моральних аспектів виховання молоді...”

З самого початку він включився в студентський чоловічий церковний хор, де мені пощастило співати разом з ним серед інших тенорів. На репетиціях виникали дискусії на релігійну тему. Саме тут він “приворожив” мене своїми поглядами, і ми по-дружньому зблизилися.

Незабаром з'явилися чутки, що релігію в школах заборонять викладати, а натомість буде введено новий предмет — Конституція СРСР. М. В. Сідак погодився викладати не лише її, але й російську мову й літературу за умови продовження занять з релігії. І дирекція гімназії пішла йому назустріч. Щодо Конституції, то, як говорив сам Михайло Васильович, він двічі прочитав її і більше туди не заглядав. Він мав надзвичайну пам'ять. Маю на увазі не лише наведення цитат, які він виголошував. За свої довгі роки навчання та викладання у вузах, я слухав не одного викладача, але кращого лектора, як М. В. Сідак, не пригадую”.

22 вересня 1946 року єпископ православної церкви Нестор висвятив М. В. Сідака у сан священника.⁶ Після цього його призначили у парафію с. Чумальово Тячівського району, де працював до березня 1948 року. Потім був переведений у с. Негрово Іршавського району.⁷ При цьому по лінії церковної служби він виконував важливі доручення: був секретарем місіонерського комітету при єпархіальному управлінні, членом комісії з приймання іспитів у кандидатів на священника та інше.

6 квітня 1951 року М. В. Сідака заарештували за такою постановою: “Сідак, будучи

вороже настроєним до радянської влади, використовуючи своє становище священнослужителя, проводить серед населення антирадянську агітацію, у якій висловлює незадоволення існуючим в СРСР політичним ладом і зводить наклепи на радянську дійсність. Поряд з цим Сідак поширює серед духовенства наклепницькі видумки про умови життя в Радянському Союзі і закликає його до боротьби з комунізмом”.⁸ Тепер слідству це треба було лише підтвердити. А ось, що було виявлено під час опису його майна: Ліжка дерев’яне — 1, перина — 1, подушка — 1, всі речі старі.⁹

9 квітня 1951 року відбувся перший допит арештованого, на якому уточнювалася його біографія. Деякі факти він доповнював під час наступних допитів.¹⁰ Йому неодноразово ставилися запитання про антирадянську діяльність. Але у відповідь на це він говорив: “Ніколи жодної антирадянської діяльності я не проводив”. І продовжував: “Хочу слідству навести такий факт: весною 1950 року в Мукачеві у монастирі проводилась нарада священників православної церкви з питань передачі і прийому новим єпископом православної єпархії, де, крім мене, було присутньо до 60 чоловік інших священників православної церкви”.¹¹

У розмові з священниками М. В. Сідак висловлював незадоволення частою зміною керівництва православною церквою, говорячи так: “У правді ми послухаємо будь-яку людину, а у неправді, хто би її не сказав, навіть і сам... (далі наводиться прізвище одного з керівників комуністичної партії і радянської держави) у неправді ми його не послухаємо. Повинен сказати, що, виголошуючи ці слова, я під цим мав на увазі, що згаданий мною один із керівників комуністичної партії і радянської держави неправди сказати не може, а тому повторюю, що виголошені мною слова за антирадянські висловлювання я не вважаю”.¹²

Ставилися запитання і про те, де і коли він закликав духовенство до боротьби з комунізмом. Його відповідь була: “Ніде і ніколи духовенство до боротьби з комунізмом я не закликав”.¹³ У процесі слідства також вказувалося, що у своїх проповідях в церкві він робив наклепи на умови життя в СРСР. І на це була негативна відповідь. У вказаних звинуваченнях М. В. Сідак не визнавав себе винним.¹⁴

Щодо літератури, виявленої на його квартирі під час арешту, він сказав, що були дві книги “антирадянського змісту”, в чому теж вважав себе невинним, вказуючи, що “Руський православний календарь на 1935 год” невідомо звідки взявся у його квартирі, а книгу без обкладинки, що починалася словами: “Хто складе нам пасхалію на 1941 рік”, — напередодні обшуку він попросив у псаломщика православної церкви с. Негрово.¹⁵ Незважаючи на зміст, календар фіксувався як антирадянська література і додавався як звинувачення підсудного.

У кримінальній справі є дві довідки-характеристики на М. В. Сідака. Одну з них надіслала Чумалівська сільська рада Тячівського району 25 травня 1951 року. Тут констатовалося, що підсудний проживав в с. Чумальово з початку 1946 до початку 1948 року і працював священником православної церкви. За цей час явних антирадянських виступів проти влади на селі за ним не помічалось.¹⁶

У другій характеристиці, підписаній завідуючим відділом народної освіти 7 травня 1951 року, було зазначено, що М. В. Сідака було звільнено з посади викладача Хустської гімназії з політико-моральних мотивів, як служителя культу.¹⁷ Таким чином у характеристиках нічого не говорилося про факти антирадянської агітації або виступи проти радянської влади.

Більше того, М. В. Сідак користувався великим авторитетом серед населення і православних священників. Його запрошували на різні зібрання, де обговорювалися питання церковного життя. Так, настоятель православної церкви в с. Білки, що на Іршавщині, В. Ф. Самош двічі запрошував М. В. Сідака на свята Петра і Павла у 1948 і 1950 роках, на храмове свято православної церкви с. Білки. Після святкового богослужіння для гостей священнослужителів влаштувався обід, під час якого обговорювалися церковні справи. Вони тривали і після завершення обіду, на прогулянці неподалік хати настоятеля.

На допитах вказувалося, що нібито у процесі таких розмов М. В. Сідак заявляв: для православних існують дві неприємні течії — католицизм і комунізм, або безбожжє. У зв’язку з цим, мовляв, він закликав священників вести боротьбу проти цих течій.¹⁸ Це питання, невідомо яким чином дійшло до репресивних органів і посіло головне місце, як у процесі слідства, так і під час судового засідання.

У відповідь на це обвинувачення М. В. Сідак всіляко намагався виправдати себе. Так, зокрема, він говорив, що “у своїх проповідях інколи закликав до боротьби... але тільки духовної, тобто релігійної по відношенню до моралі і віруючих. У 1948 році в с. Білках я закликав священиків боротися проти католицизму, який усе був нашим ворогом, і атеїзму, тобто безбожя. Я розумів боротьбу духовну, щоб вчити народ чесності, але під атеїстами я не підозрював комуністів, бо атеїстом може бути не тільки комуніст. Я, як священик, поширював віру. У політичній формі я ніколи не висловлювався. Проти комунізму, як соціально-морального устрою, я ніколи не виступав”.¹⁹

Роз’яснюючи свою позицію, він тут же відзначав, що не вважає боротьбу проти атеїзму одним з видів боротьби проти комунізму. Всі його проповіді були в рамках, які допускала конституція. Він намагався працювати на користь держави, а не на її шкоду.

На судове засідання в справі М. В. Сідака викликалися свідки, більшість з яких не визнавали, що підсудний проводив антирадянську агітацію. Так, зокрема, священик І. М. Салко підкреслював, що дійсно М. В. Сідак закликав “боротися”, але проти атеїзму, тобто проти будь-якого безбожя.

17—18 липня 1951 року відбулося судове засідання, на якому М. В. Сідак відкидав пред’явлені йому обвинувачення. Але суд до уваги це не взяв. Судова колегія Закарпатського обласного суду у кримінальних справах встановила, що М. В. Сідак, “маючи антирадянський настрій, зберігав у себе на квартирі контрреволюційну, антирадянського характеру літературу, в тому числі і літературу, побудовану на релігійних забобонах, котрою керувався при проведенні богослужіння”, закликав православних священиків вести активну боротьбу проти атеїзму, використовуючи релігійні забобони. Документ констатував, що “цю боротьбу слід розцінювати як спрямовану на послаблення радянської влади через використання релігійних забобонів мас”.²⁰

Закарпатський обласний суд присудив М. В. Сідаку 10 років виправно-трудоих таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією належного йому майна. 19 липня 1951 року із Ужгородської в’язниці № 1 М. В. Сідак направив касаційну скаргу до Верховного суду УРСР, у якій повідомляв, що, ще будучи студентом, залишив уніатське віросповідання і перейшов у православ’я, пояснюючи це тим, що православна церква “вірною служила національним і культурним інтересам свого народу”.²¹

14 серпня 1951 року судова колегія Верховного суду УРСР в кримінальних справах ухвалила: залишити без задоволення касаційну скаргу М. В. Сідака.²² Для відбуття покарання засудженого священика відправили в Унженський табір Міністерства внутрішніх справ СРСР на станцію Сухобезводна.²³

20 травня 1954 року мати М. В. Сідака, до речі, мати-героїня, звернулася до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова з проханням про помилування її сина. Вона вказувала, що це один з її кращих синів, тому не знала, як і чому він удостоївся такої біди. “Винний він, чи ні — не знаю. Знаю тільки одне, що моє серце зійде в могилу від горя і сліз”. Вона просила повернути її сина, бо “він не ворог своєму народу”.²⁴ Але клопотання матері залишилося без задоволення.

7 червня 1956 року М. В. Сідака було звільнено з табору. Останні свої дні проживав у племінниці О. Г. Дужар, лікаря за фахом, у с. Жденійово Воловецького району. Помер 21 жовтня 1992 року. Похований у с. Збини, цього ж району. 16 вересня 1992 року прокуратура Закарпатської області реабілітувала його.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2083, арк. 242.

2. Там само, арк. 21.

3. Там само, ф. Р-1490, оп. 4, спр. 168, арк. 100.

4. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 2083, арк. 34—35.

5. Там само, арк. 21, 35.
6. Там само, арк. 22.
7. Там само, арк. 21.
8. Там само, арк. 8.
9. Там само, арк. 19.
10. Там само, арк. 21.
11. Там само, арк. 26.
12. Там само, арк. 26, 59.
13. Там само, арк. 27.
14. Там само, арк. 28—31.
15. Там само, арк. 32, 57—58.
16. Там само, арк. 220.
17. Там само, арк. 214.
18. Там само, арк. 180.
19. Там само, арк. 232.
20. Там само, арк. 239.
21. Там само, арк. 242.
22. Там само, арк. 243.
23. Там само, арк. 247.
24. Там само, арк. 248, 263, 265.

О. Д. Довганич

НЕ ВПИСАВСЯ У РАМКИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

СІКУРА ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

Народився 5 травня 1894 року в м. Мукачеві в родині робітника. Партійно-політичний і державний діяч. У 1951—1955 рр. відбував покарання в таборі м. Воркута Російської Федерації. Реабілітований 22 грудня 1957 року. Помер 16 липня 1976 року.

Складне і неординарне життя прожив Ю. М. Сікура. Народився він у 1894 році в м. Мукачево в родині робітника. У 1906 році закінчив 6 класів народної школи, після чого 2 роки вчився у промисловій школі на продавця-м'ясника. До 1914 року працював за обраною спеціальністю.

Коли вибухла Перша світова війна, його мобілізували до австро-угорської армії, а згодом, оскільки мав певну освіту, його призначили командиром відділення. У 1918 році на італійському фронті був поранений і повернувся додому. Після видужання влаштувався працювати на заводі в м. Будапешт.

На його очах пройшли такі події, як розвал Австро-Угорської імперії, буржуазна, а потім і соціалістична революції в Угорщині. І він не стояв осторонь цих подій. У листопаді 1918 року Ю. М. Сікура вступив у ряди новоствореної компартії Угорщини.

У 1919 році повернувся в Закарпаття і, коли тут у 1920 році була створена Міжнародна соціалістична партія (МСП) Підкарпатської Русі, став її членом, а згодом, з утворенням

компартії Чехословаччини (КПЧ), продовжив політичну діяльність у її рядах. У 1923 році комуністи Мукачівщини обрали його секретарем окружного КПЧ. Як перспективного активіста і у зв'язку з загрозою арешту у 1926 році його направили на навчання в Радянський Союз. Там у Харківському комуністичному університеті ім. Артема під псевдонімом “Росольський” він здобував освіту до 1929 року.¹

Перед виїздом в СРСР Ю. М. Сікуру за активну революційну діяльність могли засудити на 10 місяців тюрми. І щоб уникнути цього, його нелегально відправили в СРСР. У Празі в радянському консульстві після одержання відповідних документів він разом з О. О. Борканюком через Німеччину і Литву виїхав до Харкова. Вони розшукали тут представників Закарпатської крайової організації КПЧ Олександра Бадана і Белу Кашеляка, які допомогли їм влаштуватися на навчання.

До речі, тут, у радянсько-партійній школі, та інституті журналістики (так іноді називали університет ім. Артема) вчилися і закарпатці Юрій Деркач, Андрій Мешко, Михайло Левицький, Стефан Сікура, Гримут, Найман, яких у радянський час ніколи не згадували в історичній літературі за їх пізніший відхід від комуністичних ідей. До цього списку зарахували й самого Ю. М. Сікуру.²

У роки навчання в Харкові Ю. М. Сікура побував на курортах у містах Одеса і Слов'янськ, їздив у Київ, де оженився на уродженці тодішньої Кам'янець-Подільської області (тепер Хмельницької) М. Б. Котловій. Після закінчення університету нарком освіти направив його вчителем соціально-економічних дисциплін в Ахтирський педагогічний технікум, де він попрацював лише три тижні. Уповноважений Закарпатського крайкому Бела Кашеляк відкликав його в Харків і разом з ним поїхав у Москву в Комінтерн, де чехословацький представник Ян Шверма замінив їм документи на чехословацькі і через Литву і Німеччину відправив їх в Закарпаття.³

Через якийсь час після повернення додому, у 1931 році, Ю. М. Сікура став працювати головою кооперативу “Єдність”, який був під впливом комуністичної організації краю, а з 1932 до 1934 року — редактором газет “Карпатська правда” та “Голос життя”, після чого знову очолив кооператив “Єдність”. У 1935 році його виключили з партії за невиконання партійного доручення (не провів виборчих партійних зборів у селі Пістрялово Мукачівського району). Чи не надто суворим і амбіційним було це покарання?

Секретарем Мукачівського окружного і крайкому КПЧ тоді був О. О. Борканюк. До речі, пізніше були виключені з комуністичної організації за написання брошури про недоліки в роботі крайкому КПЧ і особисто О. О. Борканюка, Михайло Левицький, Юрій Деркач і Андрій Мешко, які, як відомо, також вчилися в Києві і Харкові.⁴

Після окупації Карпатської України угорськими військами Ю. М. Сікуру в Мукачеві затримали угорські слідчі жандармерії і допитували його про місце перебування О. О. Борканюка та І. І. Туряниці. Але він не знав, що вони перейшли в СРСР, так відповідав і на допиті. У 1941 році він переїхав до Хуста в торговельну фірму “Карпатія”, де працював до визволення краю Червоною армією.

У 1944 році Ю. М. Сікура був обраний головою Хустського окружного народного комітету та делегатом першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. Оскільки при переводі з КПЗУ у ВКП(б) йому відмовили у видачі партійного квитка, у 1947 році він був звільнений з посади голови Хустського окрвиконкому. Звідси переїхав у м. Виноградів, де був призначений керуючим обласної контори бджільництва і працював тут до 1949 року. Звідси переїхав до Мукачева, де з червня 1949 року став працювати бухгалтером тютюнової фабрики.⁵

10 серпня 1950 року Ю. М. Сікура був арештований. Його звинуватили в таких “контрреволюційних” гріхах, як участь в діяльності УВО (Українській військовій організації), у роботі групи “лівих комуністів”, яка нібито утворилася в 1935 році в Мукачеві, у спробі захопити владу в Хусті напередодні його визволення Червоною армією та наклепі на комуністичну організацію після його виключення з КПЧ і нібито за вступ його до соціал-демократичної партії.

Розглянемо кожне з цих звинувачень проти Ю. М. Сікури. Відразу треба сказати, що він повністю відкидав кожне з них, наводячи серйозні аргументи. Але це не допомагало.

Ні документів, ні свідків не було знайдено, які б засвідчили, що він входив до Української військової організації, що діяла на Радянській Україні тоді, коли він жив у Закарпатті. Тому він вину за собою не визнавав і відзначав, що ніколи не входив до цієї організації.

Далі про групу “лівих комуністів”. Про це можна судити із слів самого підсудного, а також свідків у цій справі. Ю. М. Сікура на допиті 11 серпня 1950 року говорив (а цьому можна повірити, бо це була досить широка стенограма, а не короткий запис слідчого), що, живучи в Мукачеві, він чув, що наприкінці 1934 і на початку 1935 року утворилася група так званих “лівих комуністів”, до якої входили в Мукачеві Юрій Деркач, Іван Немеш, Олександр Барабаш, Людвиг Мондик, й існувала вона протягом кількох місяців.

Свідок О. Барабаш твердив, що така група була створена в кінці 1935 — на початку 1936 року. Зокрема в Хусті, у готелі “Славія”, Ю. Деркач провів збори тих, кого виключили з КПЧ, і вказав, що з них треба створити організацію “лівих комуністів”. Тоді ж був обраний і комітет на чолі з Барабашом, до якого ввійшли Гаврило Козьма, Гершкович, Зейликович. Деркач всіх записав до організації й обіцяв їм видати членські квитки. Але ця група в Хусті розпалася й не провела жодної роботи.⁷

Належність до цієї групи, нібито за словами Барабаша, слідчі приписували і Ю. М. Сікурі, який це категорично заперечував. До цього варто додати, що він дописав у протокол слідчого буквально так: “Будучи на очній ставці з Барабашом, він заявив, що я, Сікура Юрій, до групи “лівих комуністів” не належав”.⁸

Як бачимо, і це звинувачення відпадає, бо ніхто більше, крім засудженого ще в червні 1946 року О. С. Барабаша, не допитувався з цього питання. І останній на очній ставці не підтвердив версію про належність Ю. М. Сікури до “троцькістського блоку лівих комуністів”, як це записували в протоколах допиту слідчі.

Третє звинувачення полягало в тому, що нібито перед визволенням м. Хуста Ю. М. Сікура зі своїми однодумцями хотів захопити владу в свої руки шляхом висунання до народного комітету намічених ним осіб, щоб виступити проти возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною. З цього питання слідчі залучили трьох свідків подружжя М. М. Величко та І. В. Величка, а також І. В. Андрашка.

Що говорили перші двоє? М. М. Величко, зокрема вказувала, що ще за кілька днів перед визволенням м. Хуст у жовтні 1944 року Ю. М. Сікура зустрівся з нею на квартирі Юрія Рокосовика з пропозицією подумати про створення народного комітету в Хусті на випадок визволення міста. Це була ініціатива самого Юрія Михайловича, але вони так і не прийняли жодного рішення і, за словами М. М. Величко, в нього не було тоді жодного списку кандидатур. В другому місці вона твердить, що Ю. М. Сікура дав М. М. Величко на квартирі Ю. Рокосовика список на 25 кандидатур до народного комітету. Але тут не вказано, коли це відбулося, до визволення міста, чи вже після цієї події.

Серед вказаних кандидатур, що ввійшли до цього списку, М. М. Величко називає Юлія Брашайка, Андрія Ворона, Михайла Брашайка, яких оцінює як відомих українських націоналістів в період існування Карпатської України: перший був міністром, а другий — генеральним секретарем УНО (Українського національного об’єднання). Сюди вона включає і П. В. Лінтура, якого слідчий, за словами свідка, охарактеризував без будь-яких підстав “українським націоналістом”. Були тут і прізвища Ф. Ревая, О. Барабаша, І. В. Андрашка та інших.⁹

Ю. М. Сікура, за словами М. М. Величко, говорив, що більшість з цих кандидатур, зокрема “крупних громадських діячів” можуть постраждати від органів радянської влади (а пізніше його слова підтвердилися), і тому “в інтересах закарпатського народу їм треба дати позитивну характеристику”.

Коли після визволення м. Хуста Ю. М. Сікура прийшов у будинок жупного управління, то зустрів тут Івана Андрашка, Юлія Брашайка, Марію Величко, Петра Лінтура, Андрія Ворона, Олександра Барабаша, Богута та інших. Від А. Ворона дізнався, що всі вони ходили до генерала І. Ю. Петрова, командуючого 4 Українським фронтом, з яким вони погодили

кандидатури в Хустський міський народний комітет, і що всі присутні ввійшли в цей народний комітет. Ю. М. Сікура був незадоволений цим і пішов геть.¹⁰

Свідок І. В. Величко безпідставно вказував, що Ю. М. Сікура “призначив Бращайка Юлія і Ворона Андрія в президію народного комітету”. До речі, Андрій Ворон добровільно пішов у Червону армію, а потім був арештований. Цим самим свідок доводив, що Ю. М. Сікура зібрав навколо себе “волошинців” і “січовиків”.¹¹

Зовсім протилежне говорив на допиті юрист І. В. Андрашко. “З приходом радянських військ, — відзначав він, — в перший день, при сприянні військових властей (коменданта) була створена цивільна адміністрація (управа), до складу якої ввійшов і Сікура Юрій. Далі був обраний народний комітет, головою якого став Сікура Юрій”.¹²

Оце вже ближче до істини. Той комітет, про який говорила М. М. Величко, не приступав до роботи, бо на другий день до Хуста приїхав І. І. Турянця і про всі попередні події йому доповів Ю. М. Сікура. І. І. Турянця не погодився з цим призначенням і відмінив його, зібравши нараду міського активу. Після наради відбулися міські збори, на яких і було обрано Хустський міський народний комітет, головою якого став Євген Богут. Ю. М. Сікуру призначили членом народного комітету (за іншими версіями головою народного комітету, а насправді — членом народного комітету). Із вищезгаданих осіб у народний комітет були обрані лише Петро Лінтур, Марія Величко, Іван Андрашко, який став секретарем народного комітету. Через кілька місяців Ю. М. Сікуру обрали головою окружного народного комітету.¹³

Ю. М. Сікуру підозрювали також у наклепах на КПЧ і комуністів. З цього приводу були вислухані такі свідки: з Мукачівщини П. А. Кірман, М. І. Жеребак, Д. В. Ковач, П. І. Варга, і всі вони підтвердили лише той факт, що за невиконання доручення провести виборні збори в с. Пістрялово Ю. М. Сікура був виключений з КПЧ, а І. Й. Ципф з Мукачева зокрема вказав, що йому невідомо ні про фракційну діяльність Ю. М. Сікури в групі “лівих комуністів”, ні про його вступ та участь в роботі соціал-демократичної партії. Тому не випадково було констатовано, що “прямих фактів про боротьбу Сікури проти КПЧ не було”.¹⁴

Незважаючи на те, що всі розглянуті звинувачення Ю. М. Сікура повністю відкидав і жодної вини за собою не визнавав, його справу було передано на вирішення особливої наради при Міністерстві держбезпеки СРСР, яка 3 березня 1951 року “за участь в контрреволюційній, троцькістсько-повстанській організації” засудила його на 10 років таборів і відправила у Воркуту.¹⁵

Але засуджений не мирився з цим. Ще до суду 5 грудня 1950 року він написав скаргу в Москву особливій нараді при Міністерстві держбезпеки СРСР. Оскільки вона не принесла жодних результатів, то уже після смерті Й. Сталіна, він 5 разів направляв свої скарги у вищі інстанції. Спочатку Голові Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкову без дати, а потім у Генеральну прокуратуру СРСР — 31 травня 1954 року, 3 лютого 1955, 25 вересня 1955, 8 травня 1956 року. В них ставилося питання про відміну постанови особливої наради, звільнення його з табору і про реабілітацію.

Але його справу і скарги військовий трибунал Прикарпатського військового округу розглянув лише 22 грудня 1957 року. Постанова особливої наради при МДБ СРСР від 3 березня 1951 року стосовно Ю. М. Сікури була відмінена і справа про нього за відсутністю складу злочину припинена з таких мотивів: сам Ю. М. Сікура ні в чому себе винним не визнавав і всі пункти звинувачення категорично відкидав як на попередньому слідстві, так і в наглядних скаргах. Докази, на яких базувалися його звинувачення, в ході додаткової перевірки були відкинуті, як необґрунтовані. І таким чином його реабілітували.¹⁶

Ю. М. Сікуру, як і багатьох закарпатців, які не вписувалися в рамки радянської тоталітарної системи, спіткала така трагічна доля. Хоча він був комуністом із 1918 року, вчився в Радянській Україні, очолював після визволення одну з ланок народної влади в період існування Закарпатської України, все-таки був репресований. Благо, що йому не приписали керівництво якоюсь антирадянською чи націоналістичною організацією або зв'язки із закордоном, бо тоді була б найвища міра покарання.

Помер Ю. М. Сікура 16 липня 1976 року.

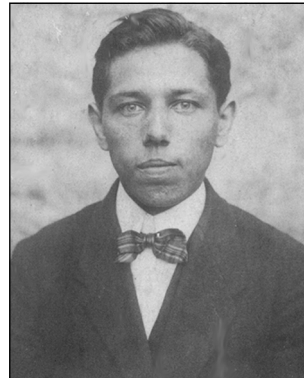
* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 6223, арк. 4—5.
2. Там само, 6221, арк. 14—15.
3. Там само, арк. 16.
4. Там само, арк. 18—19.
5. Там само, арк. 20—21.
6. Там само, арк. 38—39.
7. Там само, 6222, арк. 5, 6, 28.
8. Там само, 6221, арк. 36.
9. Там само, арк. 55.
10. Там само, арк. 58.
11. Там само, 6222, арк. 3.
12. Там само, 6223, арк. 124.
13. Там само, 6221, арк. 59.
14. Там само, 6223, арк. 64, 88, 80—91, 118—119.
15. Там само, 6222, арк. 212.
16. Там само, 6223, арк. 217.

О. Д. Довганич, **О. В. Хланта**

РЕПРЕСОВАНИЙ ДИРИГЕНТ ХОРУ

**СКИБА
АНТОН
ІВАНОВИЧ**

Народився 29 січня 1903 року в с. Шелестово (у 1960 р. приєднано до Кольчина) Мукачівського району у сім'ї вчителя. Педагог, відомий представник хорового і музичного мистецтва Закарпаття. У 1948—1955 рр. за “антирадянську діяльність” відбував покарання у м. Ангарськ Іркутської області. Звільнений 11 квітня 1955 р. Реабілітований 31 серпня 1992 року.

У другій половині 40-х років репресії тоталітарного режиму проти так званих “ворогів народу” набирали дедалі ширшого розмаху, особливо серед інтелігенції. Одним із репресованих був також педагог та культурний діяч з м. Мукачеве Антон Скиба.

Народився він 29 січня 1903 року в с. Шелестово Мукачівського району. Після успішного закінчення народної школи у рідному селі продовжив навчання у Мукачівській чоловічій учительській семінарії. Уже в молодших класах захоплювався музикою і співом. Маючи нахил до мистецтва, здібний семінарист брав активну участь у гуртках художньої самодіяльності. Невдовзі ним повністю заволоділо хорове мистецтво.

Енергійного студента в 1922 році призначили керівником одного із кращих хорових колективів м. Мукачеве. На цій ділянці роботи розквітав його таланти як педагога. Хор під керівництвом А. І. Скиби успішно виступав з концертами перед населенням міста, а згодом і за межами краю.

Однак в силу незалежних від нього обставин, він змушений був на певний час перервати улюблену працю. Із 1 жовтня 1924 по грудень 1925 року перебував на строковій службі

у чехословацькій армії, де закінчив школу офіцерів запасу (пізніше, у 1936 році, склав ще необхідні іспити і одержав чин офіцера). Закінчивши строкову службу, вирішив продовжувати навчання у вищій школі. Але йому довелось пережити сімейне горе — в 1926 році померла його мати, а наступного, 1927 року, й батько.

У вересні 1927 року А. І. Скиба поступив на навчання в університет м. Брно (Чехія) і продовжував його до 30 червня 1931 року. Не закінчивши навчання внаслідок фінансової скрути, повернувся до Мукачева, де 20 вересня 1931 року став працювати викладачем музики і співи в чоловічій семінарії. Водночас на запрошення дирекції протягом ряду років викладав музику і співи в Мукачівській реальній гімназії.

Як кваліфікований спеціаліст з досвідом роботи, А. І. Скиба знову повернувся до хорового мистецтва, став диригентом Мукачівського чоловічого хору, основу якого складала інтелігенція і кращі учні учительської семінарії. З 1933 року хор отримав назву “Метеор”.

Протягом 20—30-х років ХХ століття учасники хору виступали не лише на Закарпатті, але і в інших містах тодішньої Чехословаччини, зокрема у її столиці Празі, пізніше, на початку 1939 року, в Угорщині. У роки Другої світової війни “Метеор” майже повністю припинив своє існування. Ряд його учасників було мобілізовано в угорську армію, куди кілька разів протягом 1941—1944 року призивався і диригент хору А. І. Скиба.

Після визволення Закарпаття в жовтні 1944 року і його возз’єднання з Україною А. І. Скиба продовжував працювати у колишній семінарії, перейменованій у педучилище. Одночасно був і керівником, і диригентом хору “Метеор”. 26 листопада 1944 року колектив хору виступав перед делегатами I з’їзду Народних комітетів Закарпатської України в м. Мукачеві, який прийняв Маніфест про возз’єднання краю з Україною.

Як один із кращих і кваліфікованих колективів з доброю традицією хор брав участь в олімпіадах. Крім Закарпатської обласної, його колектив запрошувався на республіканську олімпіаду художньої самодіяльності, яка відбулася у першій половині травня 1946 року в Києві. Виступ хору на олімпіаді був успішним, і немала заслуга в цьому його диригента.

Підводячи підсумки огляду, журі вирішило не присуджувати першу премію нікому. Другу — присудило чоловічому хору “Метеор” м. Мукачева та хору Ужгородського педучилища за виконання народних пісень. Вони були нагороджені грамотами комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР та грошовими преміями по 3 тисячі карбованців.¹

Хор “Метеор” взяв участь у заключному концерті олімпіади художньої самодіяльності Закарпатської області, який відбувся 11 травня 1946 року в академічному театрі опери і балету ім. Шевченка в Києві. Концерт був організований на честь дня Перемоги. На ньому були присутні державні керівники УРСР.²

На сторінках обласної преси давалася добра оцінка виступів “Метеору”. Так, в аналітичній статті “Всемірно допомагати розвитку художньої самодіяльності” режисер театру ім. Щорса Л. Каневський, художній керівник філармонії Д. Задор і директор Закарпатського обласного Будинку народної творчості П. Щербаков відзначили, що колектив чоловічого хору під керівництвом А. І. Скиби добре відомий за межами краю. Вони писали: “Нам уже доводилося неодноразово чути “Метеор” і кожен раз приходимо до переконання, що маємо справу із справжнім творчим колективом, діяльність якого спрямовується кваліфікованим керівником”.³

Разом з цим у вказаній статті робилися і критичні зауваження та побажання хору. Зокрема автори статті відмічали, що вони очікують від хору виконання найкращих творів відомих композиторів і класиків.⁴

Добру оцінку А. І. Скибі дав також художній керівник Закарпатського ансамблю пісні і танцю П. Милославський. Підводячи підсумки заключного концерту обласної олімпіади художньої самодіяльності, він сказав, що мукачівський “Метеор” (художній керівник А. І. Скиба) виконав ряд пісень з великою майстерністю. Будучи представником рідкісного виду хорового співи “а капела” (без супроводу), “Метеор” на цей раз показав хорошої якості такого співи — монолітну злитність звучання і виразність динаміки”.⁵

Заслуга А. І. Скиби, його творчі ідеї і вміння реалізувати їх безпосередньо у виступах керованого ним хору — безперечні. Ці успіхи також позитивно впливали і на рівень підготовки кадрів вчителів під час його роботи в училищі, де він керував хоровим гуртком, який виступав перед учасниками святкових зібрань жителів м. Мукачева у лютому 1947 року. Хористи гуртка виступали по радіо міст Мукачева і Ужгорода.

У повоєнний період, аж до арешту, А. І. Скиба, як один із провідних викладачів Мукачівського педучилища, керував музичною секцією, на засіданнях якої обговорювалися питання удосконалення методики викладання, піднесення інтересу учнів до музики, її предмету, їх успішності, забезпечення літературою, інструментами та іншим.⁶

За традицією, під час великих релігійних свят керований А. І. Скибою хор виступав на богослужіннях у церкві. В дорадянський період це не складало ніякої крамоли. Але в нових умовах обставини змінилися. Такі речі розглядалися негативно. Тому на допиті 10 листопада 1948 року слідчий уточнював, коли хор виступав у церкві. У відповіді А. І. Скиба підтвердив це, однак, учнів на ці виступи не організовував. Про це давав пояснення і директору училища С. В. Гаврилюку.

Органи КДБ Закарпатської області А. І. Скибу арештували в Мукачеві 27 серпня 1948 року. Оскільки він був не одружений і проживав один, то у його квартиру після арешту поселили капітана органів КДБ Євдокимова. Описане під час арешту майно було складене в одній із кімнат і новому жильцю доручено зберігати його до закінчення суду.

Матеріали перших допитів А. І. Скиби засвідчують, що основна увага зосереджувалася на “злочинах” антирадянського характеру. Одним із них була поїздка з хором “Метеор” на початку 1939 року в Будапешт після окупації Ужгорода угорськими військами. Уже було сказано, що хор славився своєю майстерністю. І цим вирішив скористатися у своїх політичних інтересах один із проугорських лідерів на Закарпатті, засновник і керівник “Руської національної автономної партії” (РНАП) русофіл С. А. Фенцик.

На одній з репетицій хору, яка відбулася у січні 1939 року, його секретар Юлій Гомічко заявив, що С. А. Фенцик може “сприяти у тому, щоб ми виїхали в Угорщину і дати там ряд концертів”.⁷ Про це говорив на одному із допитів А. І. Скиба. Цю пропозицію колектив хору сприйняв позитивно, і всі його учасники погодилися на поїздку. За підготовку хору до поїздки відповідали Адальберт Попович та його заступник Володимир Данкулинець.

Перед учасниками хору була поставлена вимога, щоб вони в Угорщині виступали на концертах у чорних сорочках, як і Фенцикова так звана “гвардія чорносорочечників”.⁸ Диригент хору чинив цьому опір. У зв’язку з цим йому зробили одну поступку — дозволили одягнути білу сорочку. Однак, на одному із наступних виступів хору його таки примусили одягнути чорну сорочку.⁹

У складі хору, який прибув до Будапешта, було 50 чоловік. Разом з хором для спільних виступів були залучені балалаєчний оркестр з Мукачева (15 чоловік, яким керував Ляшенко) та кілька чоловік з балетної групи Берегова.¹⁰ У цьому було зацікавлене міністерство пропаганди Угорщини. Його представники, виступаючи перед початком концерту, підкреслювали, що в Угорщині національні меншини, мовляв, не пригнічуються, навпаки — їм надають значні права розвивати своє національне мистецтво.¹¹ У той період це мало велике політичне значення тому, що Карпатська Україна тоді ще не була окупована угорськими військами.¹² Репертуар хору складався з російських та українських народних пісень, у програму також входило і виконання двох угорських історичних пісень.¹³

6 вересня 1948 року А. І. Скибі було пред’явлено обвинувачення за ст. 54-10 ч. І КК УРСР, де значилося, що він “... будучи вороже настроєним до радянської влади, проводив антирадянську агітацію”. На запитання, чи визнає себе винним, він відповів, що у пред’явленому йому обвинуваченні винним себе не визнає, що “ніколи антирадянської діяльності не проводив”.¹⁴

У зв’язку з цим, слідство приступило до пошуків нових, додаткових “гріхів”. 15 листо-

пада 1948 року йому пред'явлено обвинувачення в тому, що “в період окупації угорцями території Закарпатської України був диригентом хору “Метеор”.¹⁵ Крім цього, були перераховані й інші обвинувачення. Серед них — поїздка з хором в Угорщину “для проведення профашистської пропаганди”, виховання студентів Мукачівської учительської семінарії “в антирадянському дусі” — мовляв, забороняв їм співати радянські пісні тощо.

До обвинувачення додалося і те, що А. І. Скиба протягом 1941—1944 рр. служив офіцером в угорській армії, у складі якої перебував на окупованій території Радянського Союзу. Він зрозумів позицію слідчого, що той робить все, щоб домогтися виконання свого завдання — довести “злочин”. Тому на пред'явлене додаткове обвинувачення він “визнав” себе винним. Дійсно, у січні 1939 р. разом з хором “Метеор” виїжджав у Будапешт для концертів,¹⁷ але ні ці, ні інші обвинувачення не тягли за собою кримінальної відповідальності. Майже всі приписані йому “злочини” торкалися періоду, коли він був громадянином Чехословаччини і Угорщини.

Відносно “злочинів” за радянських часів в обвинувальному висновку було сказано: “Після вигнання угорських окупантів Скиба, будучи вороже настроєним до радянських властей, проводив антирадянську агітацію, зводив наклепницькі видумки на радянську дійсність”.¹⁸ Ці стандартні обвинувачення без належної фактичної аргументації і доказів приписувалися багатьом арештантам.

На судовому засіданні головуєчий запитав А. І. Скибу, чи визнає себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні? На це він відповів, що винним себе не визнає.¹⁹ Не заперечував він і участі в рядах угорської армії. Але на безапеляційне і бездоказове обвинувачення слідчого відповів: “На фронті не був жодного разу”.²⁰ Однак ці та інші заперечення А. І. Скиби суд до уваги не взяв. Не брались до уваги й переконливі докази адвоката М. Г. Юдковича з цього приводу.

Судова колегія Закарпатського обласного суду в кримінальних справах 29 листопада 1948 року засудила Скибу Антона Івановича за сукупністю скоєних злочинів на підставі ст.ст. 54-4 і 54-10 ч. I КК УРСР на 25 років виправно-трудова таборів, з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією належного йому особистого майна.²¹

30 листопада 1948 року засуджений звернувся із касаційною скаргою до Верховного суду УРСР. Відкидаючи пред'явлені йому обвинувачення, у поданій скарзі просив Верховний суд УРСР відмінити рішення Закарпатського обласного суду і призначити нове розслідування.

На подану скаргу в. о. помічника прокурора УРСР у спецсправах юрист третього класу Хищенко зробив висновок про те, що “вирок Закарпатського облсуду від 29 листопада 1948 р. залишити в силі, а касаційну скаргу без задоволення”.²² Його подання підтримала колегія Верховного суду УРСР 9 листопада 1949 р.²² Не враховувалось і те, що ряд свідків у своїх виступах як на попередньому слідстві, так і у судовому засіданні проти підсудного Скиби не наводили конкретних фактів, які могли б підпадати під кримінал. Серед них були свідки Е. А. Король, М. І. Кошак, Є. І. Кошак та інші.²³

Важким було перебування А. І. Скиби у виправно-трудова таборі. Будучи музикантом, він нудьгував за своєю спеціальністю. Хотілося зіграти на інструменті, щоб хоч на якийсь час забути табірні муки. Але цього не було. Одного разу його осяяла думка. А якщо написати сестрі, щоб вислала улюблену скрипку. І він здійснив свій задум. Сестра виконала його прохання, а одержання скрипки принесло велику радість перш за все тому, що у нього з'явилася можливість до певної міри полегшити табірне життя. Дізнавшись про музичні здібності і наявність у А. І. Скиби інструменту, табірне керівництво стало запрошувати його головним чином на навчання музиці їхніх дітей. І він погодився на це.

27 серпня 1954 року із виправно-трудова табору м. Ангарська Іркутської області А. І. Скиба направив скаргу у Верховний суд СРСР, у якій аргументовано спростував пред'явлені йому обвинувачення, вказав на несправедливість рішення Закарпатського обласного суду і попросив переглянути його кримінальну справу.

Смерть Сталіна, викриття Берії та “хрущовська відлига” більш благотворно вплинули

на об'єктивність розгляду кримінальних справ. 29 жовтня 1954 року за дорученням Закарпатської обласної комісії ст. уповноважений першого спецвідділу УМВС розглянув архівно-слідчу справу по обвинуваченню А. І. Скиби і зробив висновок, що немає належних доказів, які б засвідчували антирадянські висловлювання А. І. Скиби і тому пред'явлене йому обвинувачення по ст. 54-10 ч. І КК УРСР є недоказовим, воно не знайшло свого підтвердження.²⁴

7 січня 1955 року Генеральний прокурор Української РСР подав протест до президії Верховного суду Української РСР у порядку нагляду, у якому зазначав, що вирок підлягає зміні з таких мотивів: у матеріалах попереднього судового слідства не добуто доказів того, що А. І. Скиба проводив антирадянську агітацію. Тому пред'явлене йому обвинувачення підлягає виключенню.²⁵ Зокрема, “Скиба, будучи громадянином Угорщини, був призваний у армію, де служив протягом короткого часу, в боях проти Червоної армії участі не брав і будь-яких злочинів проти людства не здійснював. А ці дії Скиби не можуть розглядатися як кримінальний злочин, передбачений ст. 54-4 КК УРСР”.²⁶

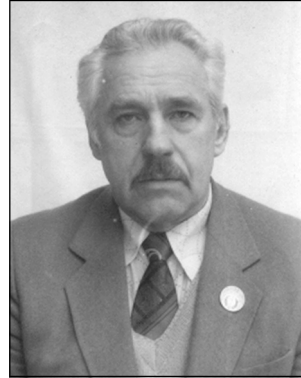
Виходячи із вищезгаданого, президія Верховного суду УРСР 28 лютого 1955 р. у прийнятій постанові задовільнила подання прокурора і А. І. Скибу з-під варті звільнила. 11 квітня 1955 року його звільнили із ув'язнення, де він пробув 6 років і 7 місяців, але судимість із нього не зняли. Лише в серпні 1992 року, уже після смерті, він був реабілітований. Помер А. І. Скиба 11 січня 1978 року в Мукачеві, де й похований.

* * *

1. Закарпатська правда. — 1946. — 15 трав.
2. Там само. — 1946, — 11, 15 трав.
3. Закарпатская Украина. — 1946. — 26 сент.
4. Там само.
5. Закарпатская Украина. — 1947. — 10 окт.
6. Відділ Державного архіву Закарпатської області в Мукачеві ф. 2049, оп. 1, спр. 13, арк. 10, 30; спр. 35, арк. 39;
7. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2238, арк. 46.
8. Там само, арк. 46—47.
9. Там само, арк. 159.
10. Там само, арк. 80.
11. Там само, арк. 47.
12. Там само.
13. Там само, арк. 48.
14. Там само, арк. 35.
15. Там само, арк. 74.
16. Там само.
17. Там само, арк. 75.
18. Там само, арк. 146.
19. Там само, арк. 158.
20. Там само, арк. 159.
21. Там само, арк. 167—168.
22. Там само, арк. 167—168.
23. Там само, арк. 99, 109, 112, 114, 161.
24. Там само, арк. 192.
25. Там само, арк. 195.
26. Там само, арк. 195.
27. Там само, арк. 197.

ЗАСУДЖЕНИЙ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ

ТРАКСЛЕР ПЕТРО ПЕТРОВИЧ

Народився 15 квітня 1929 року у с. Луг Рахівського району в сім'ї селянина-середняка. Інженер і громадський діяч. Відбував покарання у виправно-трудовах таборах Воркути Російської Федерації з 1948 до 1956 року. Реабілітований у 1956 році.

П. П. Тракслер народився в с. Луг на Рахівщині. Його батько, селянин-середняк, прагнув, щоб діти отримали належну освіту і стали фаховими спеціалістами. Тому малий Петрик уже у 1935 році поступив у народну школу. Після закінчення чотирьох класів у 1939 році записався у горожанську, яка працювала у сусідньому Великому Бичкові і вчився тут уже в умовах угорської окупації краю до 1943 року. Звідси поступив на роботу у сільську управу, де працював до липня 1944 року. Звільнившись з сільської управи, перебував на господарстві батьків, допомагав їм в роботі.

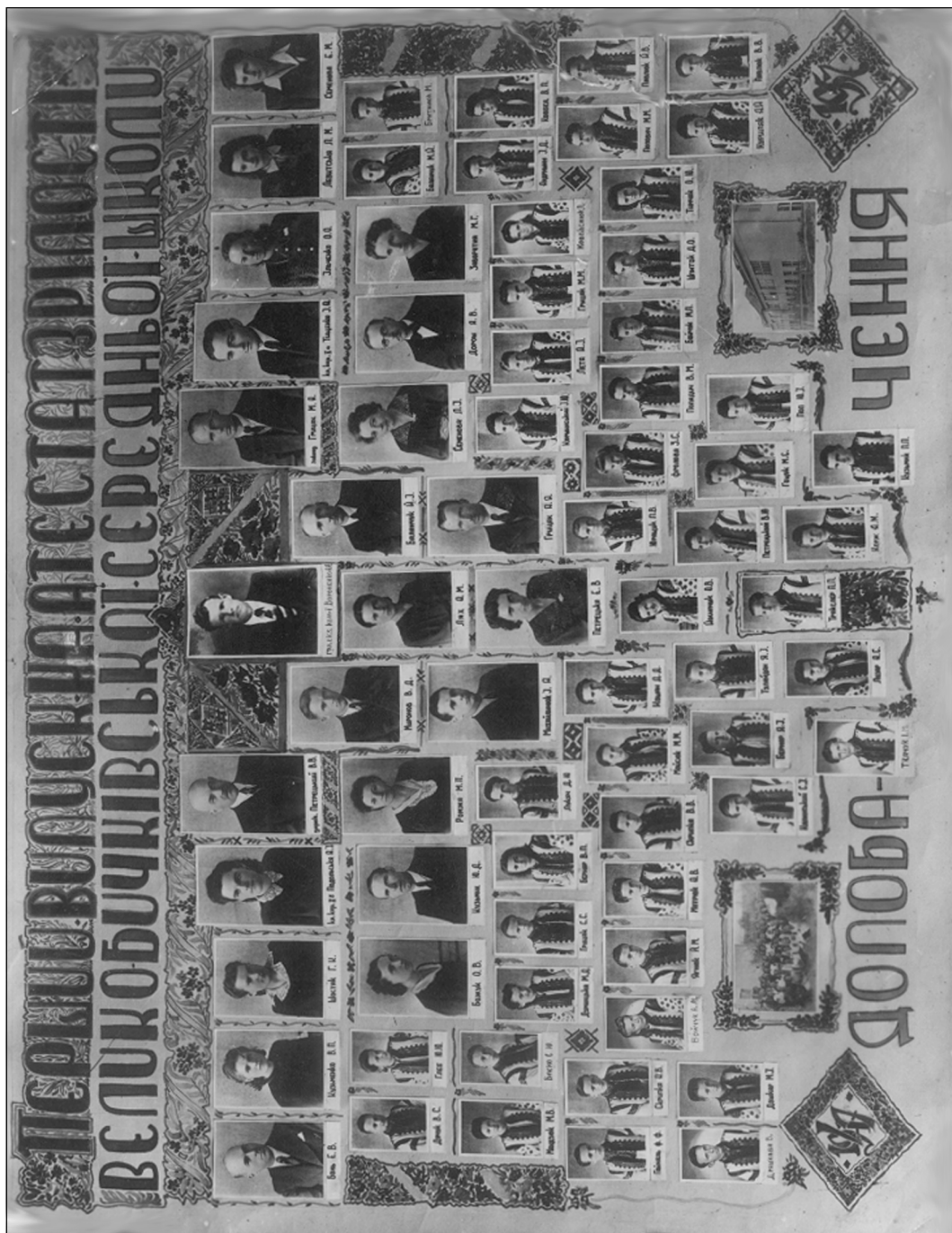
Коли у Великому Бичкові почала працювати гімназія, у січні 1945 року П. П. Тракслер записався у 5 клас і вчився до червня 1946 року, а після її перетворення на радянську десятирічку він опинився у 9 класі Великобичківської середньої школи. Вчилися без підручників, новий матеріал, який подавали вчителі на уроках, треба було повністю записувати, часто під диктовку. Кожну книжку вони зустрічали із захопленням, причому будь-яку, що потрапляла в руки, незалежно від її видання.

Закінчивши у 1947 році десятирічку, П. П. Тракслер був обраний секретарем комсомольської організації середньої школи. Цьому послужило і те, що у 1945 році він вступив у члени Спілки молоді Закарпатської України, а після її перейменування — у ВЛКСМ. У цей період юнак брав активну участь в акції ліквідації неписьменності, яка проводилася на території всієї області.²

З лютого 1948 року секретаря комсомольської організації школи затвердили інструктором Рахівського окружного ЛКСМУ, а у червні цього ж року — завідувачем загальним відділом районного виконавчого комітету у Рахові. Перед юнаком відкрилася певна кар'єра. Але він прагнув здобути вищу освіту. Тому влітку 1948 року склав вступні іспити і став студентом першого курсу Львівського поліграфічного інституту. На цьому ж курсі, на жаль, його навчання було перервано.³

26 жовтня 1948 року він був несподівано арештований за те, що, навчаючись у середній школі, як і частина його однокласників, зберігав дома, читав і поширював українську націоналістичну літературу, проводив антирадянську агітацію серед учнів. Із протоколів допитів можна визначити, що він знав про книги Скольського “Олекса Довбуш”, “Волинь” та “Гори говорять” Уласа Самчука, а також книги “Боротьба за правду”, “Три шляхи”, “Устим Кармелюк”, сільськогосподарський календар, виданий у 1939 році. Як видно, ця література була видана в дорадянський час, в період існування Карпатської України і угорської окупації, але не пройшла відповідної експертизи.⁴

На допитах попереднього слідства юнака звинувачували і у тому, що став членом

Із першого випуску Великобичівської середньої школи (1942—1952) було репресовано 11 учнів: І. Д. Андришин, С. Ю. Васько, М. М. Гридак, І. Ю. Коршинський, П. П. Кузьмик, В. М. Попадич, А. В. Скрипка, В. В. Скрипка, П. П. Тракслер, Я. І. Тулайдан, Й. М. Ягнюк

антирадянської групи ОУН у середній школі Великого Бичкова, залучав до неї разом з керівником Я. Тулайданом інших учнів, брав участь у нелегальних зборах, на яких розглядалися питання активізації націоналістичної діяльності, давав завдання Й. Ягнюку підготувати доповідь націоналістичного характеру з критикою методів і помилок українського націоналізму Петлюри і боротьбу за самостійну Україну проти радянської влади, обрати собі псевдонім і підписати клятву.⁵

А що було насправді? П. П. Тракслер на допитах частково визнавав, що в період навчання у середній школі він зберігав так звану націоналістичну літературу і читав її, як і його однокласники Ярослав Тулайдан, Степан Васко та інші. Живучи в гуртожитку, учні вели також різні розмови на політичні теми, в тому числі й антирадянського характеру.

Але жодної антирадянської групи ОУН в середній школі він не знав, не був її ініціатором, нікого до неї не залучав, не брав участі у нелегальних зборах, бо таких не було. Зізнання Й. Ягнюка на очній ставці про те, що П. П. Тракслер пропонував йому вступити в ОУН, обрати псевдонім і давав якісь завдання — повністю відкидав, сказавши, що “жодних клятв для підпису не передавав”.⁶

Незважаючи на все це, обвинувальний висновок на колишніх випускників школи Й. М. Ягнюка, С. Ю. Васко, І. Ю. Коршинського, І. Д. Андришина і П. П. Тракслера був складений і переданий суду. 6—7 грудня 1948 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу розглянув справу про учасників націоналістичної організації ОУН у Великобичківській середній школі.⁷

На суді П. П. Тракслер відкрито заявив: “Мене обмовив Ягнюк на попередньому слідстві і тоді я не підтверджував його зізнання, що нібито я був членом ОУН і давав йому завдання робити доповідь. Я поділяв погляди націоналізму, читав літературу. Це правда. Але нелегальних зібрань не було, а були розмови антирадянського націоналістичного характеру”⁸. Й. Ягнюк на суді теж підтвердив, що П. П. Тракслер не агітував його вступити в ОУН, не давав йому жодних завдань, він його обмовив, “його примусили говорити неправду”.

Рідко це траплялося, але трибунал розібрався в дечому і у вироку записав, що “пред’явлене обвинувачення в тому, що підсудні Васко, Коршинський, Тракслер і Андришин були в антирадянській організації українських націоналістів в судовому засіданні не знайшли свого підтвердження”.⁹

П. П. Тракслера звинуватили лише у вивченні і збереженні антирадянської літератури і систематичному проведенні серед учнів антирадянської націоналістичної агітації. За це був засуджений на 10 років виправно-трудова таборів. 9 грудня 1948 року П. П. Тракслер написав касаційну скаргу, яка була розглянута і військовий трибунал військ МВС Львівського округу залишив вирок у силі, а касаційну скаргу без задоволення.¹⁰

Тим часом засудженого вислали у табір Воркути, звідки він 7 березня 1954 року написав скаргу. Він розповів про себе все, про свою так звану антирадянську діяльність і, між іншим, звернув увагу на таке: “Слідчий Гаврилов звинувачував мене в тому, що нібито я був членом антирадянської націоналістичної організації, яка нібито існувала при Великобичківській середній школі,”¹¹ — насправді такої антирадянської групи чи організації тут не існувало і це підтвердив і військовий трибунал, який розглядав цю справу підсудних.

Тоді ж були допитані батько та й мати Петра за збереження сільськогосподарського календаря 1939 року і за старий пістолет. Батько підтвердив, що його син до цих речей не мав ніякого відношення.

У 1955—1956 роках різні комісії почали перевіряти кримінальні справи репресованих. У 1956 році стали допитувати і П. П. Тракслера. Він не стільки давав зізнання про себе, як про своїх однокласників, засуджених з ним. Зокрема про І. Ю. Коршинського говорив, що він не брав участі в жодних зібраннях чи “злочинних діях”. Я. І. Тулайдан, якому приписали керівництво антирадянською організацією, у школі і у гуртожитку не читав серед учнів жодних націоналістичних віршів, не проводив антирадянських бесід, не поширював націоналістичної літератури.¹² Нарешті, 3 червня 1956 року, комісія Президії Верховної Ради СРСР прийняла рішення по матеріалах розслідування і П. П. Тракслера “реабілітувала як

такого, що засуджений без достатніх підстав і з-під варті звільнила”,¹³ а Верховний суд СРСР 22 лютого 1958 року відмінив вироки судів, справу про нього припинив за недоведеністю обвинувачення.¹⁴

Після звільнення з табору Воркути П. П. Тракслер там же став вільним поселенцем і залишився працювати на шахті. Працював сумлінно, за що був нагороджений високими державними нагородами, зокрема орденом “Шахтарська слава” третього ступеня, медалями “За освоєння печорського вугільного басейну” та “Ветеран праці”.¹⁵

Нове розслідування цієї справи, в тому числі і П. П. Тракслера, відбулося в Ужгороді у 1988 році. Знову треба було пройти тернистими шляхами сорокарічної давності від дня арешту у 1948 році. І тепер колишні підсудні говорили про всі минулі дії чесно, відкрито, даючи їм об’єктивну оцінку.

Петра Петровича допитали 9 червня 1966 року. Він сказав, що офіційно був арештований і засуджений на 10 років таборів як учасник української націоналістичної групи, яка нібито існувала у Великобичківській середній школі. Але винним себе у цьому “злочині” не визнав як на попередньому слідстві, так і у судовому засіданні. Свою вину і тоді, і тепер повністю відкидав, як і вину своїх товаришів, засуджених разом з ним. Він ще раз підтвердив, що у Великобичківській середній школі жодної антирадянської організації не існувало.¹⁶ З цією думкою погодилася і колишня учителька Великобичківської середньої школи Г. К. Зеленко, яка тоді ж була допитана. Вона зокрема відмітила: “Мені також нічого не відомо про існування у нашій середній школі антирадянської націоналістичної організації у 1945—1947 роках. Такої організації просто не могло бути.”¹⁷

Після допитів всіх колишніх засуджених Верховний суд УРСР 22 вересня 1988 року зробив висновок: всі п’ятеро (І. Д. Андришин, С. Ю. Васко, І. Ю. Коршинський, П. П. Тракслер, Й. М. Ягнюк) “винними себе в належності до ОУН не визнали і заперечували пред’явлене їм обвинувачення у проведенні агітації проти колгоспного будівництва в Закарпатті, збереженні і вивченні націоналістичної літератури і антирадянських листівок... Вони змушені були обмовити кожний себе і один одного в результаті застосування до них незаконних методів слідства”.¹⁸

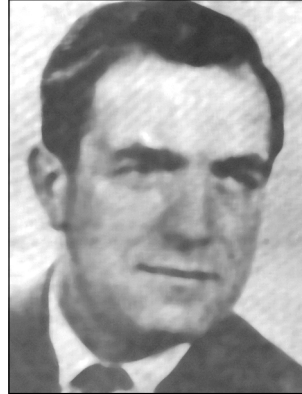
Ясніше і чіткіше не скажеш! Це повністю викриває негідні методи слідства каральних органів щодо юнаків, які прагнули вчитися, здобути відповідну спеціальність і бути корисними суспільству. Майже всі були студентами перших курсів вищих учбових закладів. Так тоталітарна система калічила своїх громадян, надовго позбавляла їх політичних прав і свобод, незаконно утримуючи їх у жорстоких таборах ГУЛАГу.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1136, арк. 18—19.
2. Там само, спр. 1137, арк. 60.
3. Там само, спр. 1137, арк. 19—21.
4. Там само, арк. 25, 31, 47, 112.
5. Там само, арк. 25, 166.
6. Там само, арк. 30, 36—37, 42, 113, 116.
7. Там само, арк. 186, 189, 190—191.
8. Там само, арк. 197—198.
9. Там само, арк. 214.
10. Там само, арк. 228, 237.
11. Там само, арк. 272.
12. Там само, арк. 372—328, 330.
13. Там само, арк. 317.
14. Там само, арк. 357.
15. Там само, спр. 1137, арк. 63.
16. Там само, арк. 58, 113.
17. Там само, арк. 137.
18. Там само, арк. 243.

ЛІТОПИСЕЦЬ ЗАКАРПАТСЬКОГО СПОРТУ

**ФЕДАК
ВАСИЛЬ
ВАСИЛЬОВИЧ**

Народився 15 вересня 1911 року в Ужгороді в сім'ї робітника. Відомий футболіст спортивного клубу (СК) "Русь" чехословацького періоду і спортивний журналіст. Відбував покарання в особливому таборі № 5 на Колімі Магаданської області. Реабілітований 20 лютого 1992 року.

В. В. Федак відомий на Закарпатті насамперед як представник футбольного руху і спортивний журналіст. Але мало хто знав, що у повоєнні роки він був репресований і понад 7 років відсидів у радянських таборах ГУЛАГу.

Народився 15 вересня 1911 року в Ужгороді в сім'ї робітника лісопильного заводу. Вчився спочатку в народній школі, а з 1921 року — в Ужгородській гімназії, яку закінчив у 1930 році. На цей час припадає і його захоплення спортивною журналістикою. Пізніше він згадував: "Коли 1930 року, навчаючись у восьмому класі Ужгородської державної реальної гімназії, я написав першу спортивну статтю і видрукував її у популярному молодіжному журналі "Пчілка" під назвою "О піднесенню спорту на Підкарпатській Русі", тоді нізащо б не повірив, що став фундатором, а протягом довгих років майже самотнім представником закарпатської російської та української спортивної журналістики..."¹

В тому ж році йому вдалося поступити на філософський факультет Празького університету. Там вчився до 1932 року. Матеріальні нестатки змусили його покинути навчання, тому влаштувався народним вчителем в село Нижнє Солотвино Ужгородського району.

У 1933—1934 роках перебував на строковій службі у чехословацькій армії в Празі. Юнака з середньою освітою направили на 6 місяців у військову школу офіцерів запасу, після закінчення якої йому присвоїли звання поручика і в 1934 році демобілізували. Він знову продовжив працювати на вчительській роботі спочатку в селі Сторожниця, а потім на хуторі села Велика Добронь Ужгородського району.

Слід відзначити, що з 1936 року він активно співпрацював зі спортивним клубом "Русь" (скорочено — СК "Русь"), членом якого став у 1925 році. В. В. Федака знали як воротаря футбольної команди цього клубу, але не менше і як позаштатного спортивного оглядача і кореспондента. В чехословацький і угорський періоди він надрукував у місцевих газетах понад 300 спортивних інформацій і статей. Крім цього, його спортивні огляди друкувалися в журналах, календарях "Просвіта" і товариства ім. Духновича, "Землі і волі", у книгах.

У 1936 році окремим виданням вийшла російською мовою його ілюстрована книга "Організація футболу" з передмовою українською мовою голови підкарпатського жупного футболу Антона Брашайка. Вона мала велике практичне значення, про що свідчать заголовки її розділів: мета і значення футболу, як організувати спортивний клуб, правління і обов'язки його членів, як влаштовувати змагання.² В цьому ж році в збірнику "Підкарпатська

Русь. 1919—1936” вперше був надрукований історичний нарис автора про закарпатський спортивний рух.

У 1938 році В. В. Федак знову був призваний в чехословацьку армію. В тому ж році його рідне місто, а також Мукачєво та Берегівський район після Віденського арбітражу окупували угорські війська. Після окупації Ужгорода він не міг влаштуватися на вчительську роботу, хоч неодноразово звертався до інспектора шкіл, а також до духовних чинів, але вони відмовили йому в допомозі.

Тоді він перейшов на неокуповану частину краю — Карпатську Україну — в м. Хуст. Міністерство шкільництва направило його вчителем на роботу в село Сокирницю Хустського району. Але і в Хусті він не залишався поза спортом, керував спортивною секцією клубу “Русь”, який тоді одержав назву УСК—Хуст (Український спортивний клуб—Хуст). Це було вирішено на загальних зборах, які відбулися 26 лютого 1939 року. До речі, головою клубу був обраний доктор Микола Долинай, майбутній міністр Карпатської України. У цей період В. В. Федак вів також позаштатно спортивний відділ в щоденній газеті Карпатської України “Нова свобода”, друкував добірки спортивних інформацій.

Після окупації всього Закарпаття в березні 1939 року В. В. Федак продовжував працювати в Сокирниці вчителем, а згодом і директором народної школи до 1943 року. В тому ж році його призвали уже в угорську армію, присвоїли звання молодший лейтенант, хоча мав чехословацьке — лейтенант, і призначили командиром робочої роти із євреїв в угорському місті Веспрем на озері Балатон. Рота будувала аеродром. Після її розформування він приїхав до Сокирниці і до квітня 1945 року продовжував працювати в народній школі.

Правда, із січня до жовтня 1944 року він був знову мобілізований у 12-й полк угорської армії в м. Нірбатор, звідки був направлений в Сваляву, а потім — у Стрий на Прикарпатті. 24-та угорська піхотна дивізія, у якій він служив, була розсіяна в боях, а В. В. Федак поранений. Із травня перебував в госпіталах Дебрецена, Нодьварода і Ужгорода. У другій декаді жовтня 1944 року поїхав не у військову частину, а у Сокирницю, де переховувався до визволення села Червоною армією.³

Після визволення краю В. В. Федак приїхав в Ужгород і у квітні 1945 року його призначили інспектором фізкультури при уповноваженому Народної Ради Закарпатської України у справах освіти. Але в червні того ж року його, як відомого спортивного діяча, затвердили першим головою комітету у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України. Під його керівництвом в області були створені окружні і міські комітети у справах фізичної культури і спорту. На підприємствах і в організаціях, в селах і школах створювалися колективи фізкультури, спортивні секції і команди з різних видів спорту. Та в грудні 1946 року його безпідставно звільняють з посади. Із січня 1947 року очолював відому ужгородську футбольну команду майстрів “Спартак” другої ліги, яка у повоєнні роки стала чемпіоном України. Ще кілька місяців працював молодшим редактором Ужгородського філіалу видавництва “Радянська школа”.

А потім... А потім почалося уточнення деталей його служби в угорській армії. І в 1948 році В. В. Федака арештували. Почалися допити. Наскільки некомпетентними були окремі питання слідчих, які в усьому вбачали ворожу діяльність проти СРСР, свідчать такі питання: “Будучи на службі в “уряду” Волошина, ви повинні були бути в Українському націоналістичному об’єднанні і “Карпатській січі”. Чому ви приховуєте це?” А що було приховувати, коли він не був ні там, ні там. І про це чітко відповів.

Інше питання: “Яку націоналістичну діяльність проводили?” Відповідь: “Учнів вчив гімн “Ще не вмерла Україна”, творчість Шевченка і Франка за незалежну Україну”. Були й інші незграбні питання, які свідчили, що слідчий абсолютно не орієнтувався в історії краю періоду Другої світової війни.⁴

І В. В. Федака обвинуватили в тому, що нібито він був агентом угорської контррозвідки і розповсюджував на території Карпатської України газети і листівки, що був призначений як офіцер інструктором в угорській молодіжній організації “Левенте”, що як офіцер воював на східному фронті, що нібито писав від імені інтелігенції листа колишньому чехословаць-

кому міністру за приєднання Закарпаття до Чехословаччини і виступав таким чином проти возз'єднання краю з Україною.

За все це Закарпатський обласний суд 18 грудня 1948 року засудив В. В. Федака на 25 років виправно-трудоих таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна за статтею 54-4 кримінального кодексу УРСР.⁵ Після його скарги президія Верховного суду УРСР 9 лютого 1949 року навіть не прагнула розібратися конкретно у його справі, а рішення Закарпатського обласного суду залишила в силі. Засудженого відправили в особливий табір № 5 на Колиму Магаданської області.

1 березня 1954 року В. В. Федак знову написав велику скаргу на 9 листах Генеральному прокурору СРСР, у якій вважав вирок суду “несправедливим і неправильним”, давав повні відповіді на всі пункти обвинувачення і спростував їх. На цьому документі варто трохи ширше зупинитися.⁶

Перше. Що В. В. Федак був нібито агентом угорської контррозвідки. Щоб з'ясувати цей факт, писав він, жодного свідка не було запрошено на суд. Йому не дозволили очну ставку з каноніком О. Ільницьким, не задовільнили його вимоги, щоб заслухати як експерта колишнього начальника контррозвідки в Ужгороді та його заступника, з якими сидів в одній камері, не викликали й інших свідків, не дозволили йому показати справжні документи з цього питання.

Друге. Один свідок був підставною особою, якого В. В. Федак назвав наклепником і брехуном. Не було заслухано саму молодь і тих, хто нібито постраждав на заняттях в “Левенте”, їх батьків і вчителів. А один свідок заявив, що в протоколі не те записали, що він говорив. Тому його на суд уже не допустили.

Третє. Справді, на фронті він був 16 днів (з 25 квітня до 11 травня 1944 року). На фронт був відправлений тому, що, будучи командиром робочої роти, гуманно ставився до євреїв. 11 жовтня 1944 року його знову хотіли послати на фронт, але він після виходу з госпітальної поїхав до своєї сім'ї в село Сокирницю, де переховувався до визволення села Червоною армією. 15 листопада 1944 року добровільно вступив до чехословацької армії, щоб воювати проти фашизму. Але був звільнений від служби в армії, на що у нього був відповідний документ.

Четверте. Нібито виступав проти возз'єднання краю з Радянською Україною. Але конкретні факти свідчать якраз про протилежне. Так, 2 листопада 1944 року В. В. Федак був обраний секретарем народного комітету села Сокирниця Хустського району, 15 листопада того ж року його обрали членом президії окружного виконавчого комітету, а 26 листопада — делегатом першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Будучи делегатом з'їзду, він голосував за Маніфест про возз'єднання краю з Україною. Потім, як уже було сказано, вперше очолив комітет фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України.⁷ Хіба ця вся діяльність була проти возз'єднання? Але ці факти зовсім не були зафіксовані в обвинувальному висновку. Бо тоді могли запитати, як сумлінний прихильник народної влади став її ворогом.

У вищезгаданій скарзі він також писав: “Був обвинувачений і засуджений за “злочини”, які ніколи я не робив і в результаті цього несправедливого вироку мене без вини зробили злочинцем, штучним ворогом свого народу, якому я протягом всього життя завжди чесно і віддано служив, що я можу довести написаними мною протягом 20 років книгами, альманахами і сотнями статей в різних газетах Закарпатської області українською і російською мовою”. І далі: “Не зрозуміло, чому я повинен ще й далі відбувати свій незаслужений строк, якщо приписані мені обвинувачення були “здійснені” в чужій угорській державі ще до 1945 року і я не є навіть військовим злочинцем”.⁸

Після цієї скарги В. В. Федака президія Верховного суду УРСР знизилася йому строк ув'язнення до 10 років. Але при цьому варто процитувати, що було записано в цій постанові: “Суд без достатніх підстав визнав Федака винним в тому, що він з'являвся агентом “Кемельгаріто осталь”, за їх дорученням розповсюджував фашистські листівки, за що одержав 5000 чехословацьких корон, оскільки в матеріалах справи відносно цього достатніх доказів немає.

Не прикладено до справи також доказів, які б свідчили, що під час перебування офіцером в угорській армії Федак чинив злочини, а одного факту про те, що він був у цій армії і брав участь в боях проти радянської армії недостатньо для обвинувачення по ст. 54-4 КК УРСР.

Листа, якого ніби писав Федак на ім'я бувшого міністра Чехословацької республіки Галла в матеріалах справи немає і його точний зміст не встановлений. При таких обставинах суд без достатніх підстав застосував до Федака вищу міру покарання.

Крім цього, при визначенні міри покарання суд не врахував, що Федак з'являється вихідцем з робітників, після з'єднання Закарпаття з Радянською Україною працював в різних установах м. Ужгорода, брав участь в громадському житті, ніяких компрометуючих даних на нього за цей час немає".⁹

Доречно нагадати, що коли В. В. Федак був засуджений, його сім'я складалася з 7 чоловік: його дружини та їх п'яти дітей (Марії тоді було 10 років, Василю і Єві — по 4, Катерині — 2, Стефану — 1).

Після "хрущовської відлиги" почалася реабілітація незаслужено засуджених громадян. Дійшла черга і до В. В. Федака. Відсидівши в таборах 7 років, 1 місяць і 7 днів, 29 листопада 1955 року він був звільнений і приїхав додому у рідний Ужгород. Тривалий час працював інструктором фізкультури на Ужгородському машинобудівному заводі. Реабілітований 20 лютого 1992 року.

І лише після того, як він став пенсіонером, почав займатися збиранням історичних матеріалів про розвиток спорту і діяльність спортивних організацій в Закарпатті в минулому і в повоєнні роки. Про цей період він так згадував: "Мій відпочинок і полягає зараз у тому, що став я завсідником публічних бібліотек, архівів, обласних газет, обласного державного архіву в Берегові, обласного краєзнавчого музею тощо. Навів порядок й у своєму чималенькому домашньому архіві. Щоб цінні матеріали зберегти для нащадків, навчився фотографувати, зняв копії найцінніших документів на більше ніж 200 плівках".¹⁰

А тепер про шістдесятирічну діяльність В. В. Федака в розвитку спортивного руху в Закарпатті та його спортивного журналістського подвигу, який завершився виданням унікальної книги "Закарпаття у спортивному вимірі", що є по суті посібником з історії становлення і розвитку спорту і особливо футболу на Закарпатті впродовж XIX—XX століть. Книга побачила світ завдяки турботам Закарпатської обласної ради спортивного товариства профспілок "Україна" (голова Владислав Кушнірчук).

В. В. Федак скрупульозно опрацював свій величезний власний інформативний матеріал та статті інших дописувачів періодичної преси австро-угорського, чехословацького, угорського і радянського періодів історії краю. Будучи сам активним спортсменом-футболістом, він щиро турбувався про розвиток спорту і став першим справжнім літописцем історії закарпатського спорту.

Книга складається з 21 розділу, у яких йдеться про початки фізкультурного руху в Закарпатті та перші футбольні вправи, становлення українського національного спорту в краї, спортивні товариства і клуби, робітничий спортивний рух і створення федерації пролетарських фізкультурних товариств, історичний шлях закарпатського футболу, зокрема народного футболу в краї та піднесення всього спортивного життя.

Більша частина книги присвячена розвитку спорту після 1945 року, особливо футболу. Є окремі розділи про закарпатських спортсменів у складі футбольної команди київського "Динамо", про розвиток м'ячевих ігор, зокрема волейболу, баскетболу, гандболу, а також фехтування, тенісу, легку і важку атлетику, шахи, боротьбу, велоспорт, альпінізм, лижний і стрілецький спорт. Один розділ присвячений спорту міста Ужгорода, як центру фізичної культури в Закарпатті.

Розділ 20 є малою енциклопедією видатних закарпатських спортсменів і спортивних досягнень закарпатського спорту, у якому вміщені 123 статті-персоналії. Тут варто навести хоча б з десяток прізвищ найвидатніших спортсменів з кожного виду спорту. Це футболісти Й. Беца, Ф. Куруц, М. Коман, Й. Сабо, В. Турянчик, М. Мигалина, тенісисти Й. Гагер, В. Шуфрич, Е. Ковач, важкоатлет С. Гавацко, фехтувальник В. Станкович, гандболістки

Н. Митрюк, Н. Лобова-Гецко, волейболіст І. Скрябін, спортивні керівники П. Крайняниця, С. Михайлович, П. Фітас, Й. Зупко, Є. Юст, М. Мигалина та багато інших.¹¹

Останній розділ — історико-довідковий. Тут зібрана багатюща інформація про досягнення закарпатського спорту за великий період з конкретними цифрами, прізвищами, таблицями, а також матеріал про закарпатських спортсменів на міжнародній арені. Це зокрема списки футболістів СК “Русь” (Ужгород), чемпіонів Закарпаття з футболу за 1945—1990 роки, кращих футболістів краю за цей період, таблиці рекордів з легкої атлетики, універсальний спортивний календар тощо.

По суті, другою окремою книгою-альбомом може бути історія закарпатського спорту в фотографіях, вміщених у цій книзі. На їх основі також можна простежити історію становлення та багаторічного розвитку і досягнень різних видів спорту. У книзі понад 190 фотографій: портретів і колективних знімків учасників всіх видів спорту, і це також велике досягнення В. В. Федака як фотожурналіста й збирача спортивних ілюстрацій.

Шкода лише, що талановитий автор не побачив своєї книги, своєї багаторічної праці. Видатний спортивний журналіст та історіограф спорту помер 25 жовтня 1991 року в Ужгороді. Але він залишив нащадкам своєрідний пам’ятник — енциклопедичну книгу спортивного життя Закарпаття.

* * *

1. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. — Ужгород: Карпати, 1994. — С. 7.
2. Федак Василь. Организация футбола. — Ужгород, 1936, — С. 9—14.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 13, арк. 18—20.
4. Там само, арк. 39.
5. Там само, арк. 213.
6. Там само, арк. 243.
7. Там само, арк. 245—247.
8. Там само, арк. 249.
10. Там само, арк. 271.
11. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. — С. 8.
12. Там само. — С. 114, 115, 120, 134, 131.

О. В. Хланта

МУЧЕНИК ЗА ВІРУ

ХІРА ОЛЕКСАНДР КОРНИЛОВИЧ

Народився 17 січня 1897 року в селі Вільхівці Тячівського району у родині греко-католицького священика. Відомий церковний діяч. Відбував покарання у 1949 — 1956 рр. в Озерному таборі. Звільнений 6 вересня 1956 року. Реабілітований 28 квітня 1989 року.

Він належить до відомих діячів греко-католицької церкви. Народився 17 січня 1897 року у с. Вільхівці Тячівського району у родині греко-католицького священика, родом з батьківщини Олександра Духновича — с. Тополя (Словаччина). Уже з дитячих, а потім і

юнацьких років О. К. Хіра проявляв здібності до навчання, через що знаходив добру підтримку у своїх батьків.

Після закінчення гімназії у Мараморш-Сигеті у 1915 році поступив на теологічний факультет Будапештського університету, який закінчив у 1920 році. У тому ж році єпископ Антоній Папп висвятив його у священники. Одночасно його призначили співробітником Мукачівського єпархіального управління в Ужгороді. На цій посаді він працював до 1922 року.

Потім виїхав у с. Нересницю Тячівського району. Тут працював разом з своїм батьком, обслуговуючи села Нересницю, Вільхівці і Терново. У 1924 році переїхав на постійне місце проживання в м. Ужгород, де у нього встановилися дружні взаємини з єпископом Петром Гебеєм, який був і його далеким родичем. Під час зустрічей і у приватних розмовах останній схилив О. К. Хіру зайнятися політичною діяльністю. З цієї метою порекомендував йому вступити у члени християнської народної партії, яку очолював А. І. Волошин.

О. К. Хіра з великою повагою ставився до єпископа Гебея, який мав великий вплив на його “політичний світогляд”.¹ На формування його світогляду також мав вплив А. І. Волошин — друг його покійного батька.²

У 1924 році О. К. Хіра вступив у члени християнської народної партії і перебував у ній до 1936 року. За період з 1926 по 1936 рік обирався членом її проводу. Крім нього, членами проводу цієї партії у різні часи були священники Віктор Желтвай, Василь Гаджега, адвокати — брати Юлій і Михайло Брацайки, лікар — Микола Долинай та інші.³ Друкованим органом партії була газета “Наука”, а потім “Свобода”.

Християнська народна партія ставила своїм завданням створення автономії для Закарпаття і покращення матеріального становища народу. Все це пропонувалося здійснити на основі християнських принципів.⁴

О. К. Хіра як теолог був одним із найбільш ерудованих священників краю і високоосвіченим педагогом. Він відіграв велику роль у підготовці кадрів Мукачівської греко-католицької єпархії, священників. Із 1931 по 1946 рік працював викладачем Ужгородської духовної семінарії,⁵ а з 1934 по 1939 рік — її ректором. Згодом, як члена капітули, його призначили головою єпархіального духовного трибуналу.⁶

Працюючи на викладацькій та керівній роботі в Ужгородській духовній семінарії, він брав активну участь у наданні допомоги учням — членам самоосвітнього гуртка. Це був єдиний гурток, у якому семінаристи удосконалювали і поглиблювали свої знання.

Про це О. К. Хіра з часом згадував: “У гуртку існували дві течії — українська і великоруська. До української течії належали учні семінарії української національності із Берегівського округу, а до великоруської — семінаристи із Мукачева. Учні кожної з цих течій вивчали свою національну культуру, літературу. При чому семінаристи українського напрямку проявляли інтерес до політичного життя у країні”.⁷

Будучи членом християнської народної партії, О. К. Хіра підтримував український напрямок.⁸ Але толерантно і з повагою ставився і до семінаристів, членів гуртка великоруського напрямку, як тоді говорили.

У 1933 році О. К. Хірі було присвоєно духовне звання каноніка, з 1943 року — прелат-каноніка, останнє було йому присвоєне папою Пієм XII на подання єпископа О. Стойки.⁹ Так оцінили його заслуги перед греко-католицькою церквою. Усім своїм життям та працею він прагнув виправдати ці звання і високу довіру.

На початку листопада 1938 року західна частина Закарпаття була окупована військами Угорщини. О. К. Хіра, як і більшість керівництва та єпархіальне управління, залишилося на окупованій території і проживав в Ужгороді. Жандармерія, дізнавшись про те, що він був у рядах української християнської народної партії, яка вважалася націоналістичною, взяли його під домашній арешт.¹⁰ Тоді ж, у листопаді 1938 року, його взяли на допит в угорську поліцію,¹¹ після чого певний час перебував під її наглядом. Про це йому говорив єпископ О. Стойка. Потім його викликав регентський комісар М. Козма, попередив, щоб він припинив займатися націоналістичною діяльністю.¹²

Про діяльність О. К. Хіри 3 жовтня 1947 року говорив під час допиту в управлінні КДБ по Закарпатській області В. Ю. Желтвай: “Часто зустрічався з Волошином в Ужгородському кафедральному соборі, і на його прохання готував статті для газети “Свобода”. Поряд з цим В. Ю. Желтвай відмітив, що Ю. Марина, політичний комісар при угорцях, “видав Хіру як українського націоналіста”.¹³

Одним з діячів проугорського напрямку, довіреною особою керівництва Угорщини був О. Ільницький, який протягом досить тривалого часу очолював капітулу. У жовтні 1944, коли Червона армія почала звільняти від фашистських військ Закарпаття, він втік у Будапешт разом з відступаючими угорсько-німецькими фашистськими військами. Тому обов’язки голови капітули став виконувати О. К. Хіра. На додаток він пояснював це тим, що був старшим за званням і згідно з існуючими на той час правилами, повинен був взяти на себе такі обов’язки.

Після визволення Закарпаття та його возз’єднання з Українською РСР для греко-католицької церкви та її керівництва створювалися несприятливі умови. О. К. Хіра працював у тісному взаємозв’язку з тодішнім єпископом Федором Ромжею, якому часто доводилось відвідувати урядові установи для вирішення різних питань церковного життя. При цьому для участі у розмовах він брав з собою знавця церковного життя О. К. Хіру.

У ході розмов не раз доводилося відстоювати позиції, пов’язані із справедливим вирішенням церковних питань, діяльністю духовенства тощо. О. К. Хіра на це реагував збуджено, іноді протестував. Коли створювалася напружена ситуація, то до розмови підключався єпископ Ф. Ромжа. Як людина високоерудована і спокійна, він аргументовано і логічно завершував розмову. Так він працював у повсякденному житті, прийняті відповідних рішень керівництвом греко-католицької церкви.

Діяльність О. К. Хіри ретельно вивчала служба КДБ. Так, у серпні 1946 року в одному з будинків офіцери КДБ допитували О. К. Хіру і з’ясовували, чи існує зв’язок між Ватиканом і канцелярією єпископа. Йому пропонували працювати на КДБ і дати відповідь до 10 серпня. Але він відразу відмовився.¹⁴ Оскільки не вдалося його схилити до співпраці та перейти у православ’я, було вирішено провести у його квартирі обшук.¹⁵

Через кілька років, особливо в період розгортання репресій проти греко-католицької церкви, над О. К. Хірою нависла небезпека. 10 лютого 1949 року його заарештували. На думку КДБ, він підозрювався у тому, начебто здійснював особливо важкі злочини, покарання за які передбачалося за ст.ст. 54-6 ч. I, 54-4, 54-10 ч. II КК УРСР.

У зв’язку з цим начальник слідчого відділу УКДБ по Закарпатській області підполковник Аксьонов уже в день арешту прийняв постанову такого змісту: “Слідчі матеріали стосовно Хіри Олександра Корниловича прийняти до свого провадження і розпочати попереднє слідство”.¹⁷

11 лютого 1949 року Аксьонов провів перший допит, хід якого було застенографовано. На ньому з’ясовувалася трудова діяльність О. К. Хіри. 16 лютого Аксьонов ознайомив підсудного із обвинувальним висновком, де зокрема вказувалося, що О. К. Хіра “протягом тривалого періоду був одним із лідерів, активних діячів антирадянської націоналістичної “Християнсько-народної партії”... Будучи активним місіонером, поширював ідеї католицизму, систематично виступав з проповідями і промовами антирадянського змісту. Цю роботу він проводив і після встановлення радянської влади на Закарпатті”... був “агентом іноземних розвідувальних органів, займався активною розвідувальною діяльністю, постачав імперіалістичним державам наклепницьку інформацію про СРСР”.¹⁸

О. К. Хіра заперечував, що не був агентом іноземних розвідорганів і не проводив антирадянської агітації. Разом з тим визнавав, що з 1926 по 1936 рік був членом проводу християнської народної партії і серед віруючих поширював ідеї католицизму, однак у цьому не бачив “антирадянського”, “антикомуністичного”.¹⁹

16 лютого 1949 року згідно з розпорядженням Міністерства державної безпеки УРСР О. К. Хіра був відправлений у Київ у внутрішню в’язницю МДБ УРСР.²⁰ Його справу відразу прийняв до виконання начальник відділення слідчої частини МДБ УРСР капітан Горюн,²¹ 28

Отець Олександр Хіра, прикутий хворобою до ліжка

Плита на могилі о. О. Хіри в церкві м. Караганди

березня 1949 року, рівно через місяць, прийнято постанову, що слідчу справу О. К. Хіри прийняв і приступив до проведення слідства заступник начальника першого відділу слідчої частини МДБ УРСР підполковник Харитонов.

У м. Києві було проведено 9 допитів. На одному з них Харитонов домагався того, щоб підсудний пояснив, чому він є противником радянської влади. Відповідаючи на це запитання, О. К. Хіра сказав: “Я за своїм світоглядом прихильник католицизму і Ватикану. Виходячи з цих моїх переконань, я перш за все не погоджувався з принципами радянської влади стосовно приватної власності... Разом з цим я також є противником заходів органів радянської влади, що сприяють переходу греко-католицької церкви у православну віру. Також я був незадоволений радянськими законами — у питанні відокремлення школи від церкви... Практично проти радянської влади я нічого не робив”.²²

У кримінальній справі немає конкретних фактів і про те, що він виступав проти радянської влади. Аналіз відповідей на запитання, які йому задавались у процесі слідства, показує, що слідчим органам доводилося кілька разів піднімати клопотання про продовження термінів розслідування, оскільки вони не нашкребли достатніх “злочинних” фактів.

У процесі допитів близьких і знайомих О. К. Хіри слідчі ставили насамперед запитання про те, щоб вони розповіли про діяльність О. К. Хіри та його політичні погляди. Більшість допитаних вказували, що за своїм світоглядом він був українцем. Це підтвердили В. Ю. Желтвай, О. Ю. Ільницький, А. М. Ворон, І. В. Минь, М. О. Микула та інші.²³

“Хіра був яскравим прихильником української культури, мав зв’язки з галицьким митрополитом Шептицьким, був у близьких стосунках з головою українського уряду Волошином, із яким часто зустрічався” — говорив на допиті обвинувачений священник М. О. Микула.²⁴

Мешканець м. Ужгорода М. М. Надь підкреслив на допиті, що в особі Хіри угорський уряд бачив українського націоналіста, тому не ставив його єпископом.²⁵

15 червня 1949 року прийнята постанова про закінчення слідства, а 21 червня затверджено обвинувальний висновок у слідчій справі О. К. Хіри. Основна суть його обвинувачень зводилась до того, що він був українським націоналістом, прихильником католицизму і Ватикану, проводив антирадянську пропаганду, зберігав антирадянську літературу.

6 серпня 1949 року особлива нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР постановила: О. К. Хіру за активну участь в антирадянській націоналістичній організації ув’язнити у ВТТ терміном на 25 років. Майно конфіскувати, і направити його в особливий табір МВС СРСР Озерний.²⁶

Згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 4 вересня 1956 року О. К. Хіру було звільнено із ув’язнення після 8 років його перебування там. Тоді ж він прибув в Ужгород, де став нелегально налагоджувати контакти із добре знайомими священниками, які на той час уже повернулись із таборів. Серед них був і його добрий приятель М. І. Мурані. Про це стало відомо органам КДБ, внаслідок чого на початку січня 1957 року вони обидва були виселені за межі України у м. Караганду Казахської РСР.

У Караганді О. К. Хіра став пастором для проживаючих там у засланні німців, литовців, поляків, українців. У процесі проведення богослужіння й інших релігійних обрядів йому стало у пригоді знання іноземних мов, зокрема він проводив богослужіння німецькою мовою.

О. К. Хіра помер 23 травня 1983 року у Караганді, де й був похований.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5392, арк. 18.

2. Там само, арк. 19.

3. Там само, арк. 20.

4. Там само, арк. 19—20.

5. Там само, арк. 88.

6. Там само, арк. 52.
7. Там само, арк. 89.
8. Там само, арк. 88—89.
9. Там само, арк. 13.
10. Там само, арк. 22.
11. Там само, арк. 23.
12. Там само, арк. 20.
13. Там само, арк. 128.
14. Bendász Istvan — Bendász Dániel. Helytállás és tarnságtétel. — Ungvár — Budapest, 1994. — 133 old.
15. Там само, С. 145.
16. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5392, арк. 2.
17. Там само, арк. 2—3.
18. Там само, арк. 26.
19. Там само, арк. 26—27.
20. Там само, арк. 32.
21. Там само, арк. 33.
22. Там само, арк. 70—71.
23. Там само, арк. 104—133.
24. Там само, арк. 119.
25. Там само, арк. 121.
26. Там само, арк. 151—152.
27. Там само, арк. 154.

О. В. Хланта

ЗАСУДЖЕНИЙ ЯК АКТИВІСТ “ПРОСВІТИ”

**ХОМА
ВІКТОР
ДМИТРОВИЧ**

Народився 23 вересня 1891 року в с. Великі Лучки Мукачівського р-ну у родині службовця. Церковний діяч, канонік греко-католицької церкви. Покарання відбував у табірному відділенні Ровенської області у 1952 — 1953 рр. Реабілітований 2 березня 1992 року.

В. Д. Хома — один із відомих теологів у Закарпатті, один із найповажніших священиків краю першої половини ХХ століття. Він користувався авторитетом серед багатьох вірників, які відвідували його богослужіння. За багаторічну службу, заслуги у поширенні та відстоюванні позицій уніатської віри по духовній лінії відзначався відповідними нагородами єпархіального управління.

Народився 23 вересня 1891 року в с. Великі Лучки Мукачівського району у родині вчителя початкової школи. Закінчивши чотири класи, у 1902 році він вступив в Ужгородську реальну гімназію, де був одним із кращих учнів.

Успішно закінчивши гімназію у 1910 році, за рекомендацією батька вступив в Ужгородську духовну семінарію. Через 5 років, 19 грудня 1915 року, єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Антоній Папп висвятив його у сан священика. Після цього з 1916 до 1917 року працював помічником священика у с. Білки Іршавського р-ну. З 1917 по 1919 рік

був священником у с. Вишне Німецьке (Словаччина). У листопаді 1919 року його призначили спочатку помічником, а потім священником у с. Білки, де працював до листопада 1938 року.

У 1920 році 27-річного В. Д. Хому спіткало велике горе. Під час пологів померла його дружина, залишивши йому доньку Клару. Опинившись у важкому становищі, молодий священник повністю віддався душпастирській роботі. Його відданість, знання справи були помічені єпископом і згодом його було призначено деканом Боржавського деканату, і ці функції він виконував до 1938 року.

За час роботи священником у Білках В. Д. Хома брав активну участь у громадському житті села, зокрема, у діяльності культурно-освітнього товариства “Просвіта”. Під час виступів на зібраннях вносив конкретні пропозиції, спрямовані на поліпшення культурно-освітньої роботи, особливо серед молоді, яка мала здійснюватись в першу чергу інтелігенцією села.

В. Д. Хома був членом місіонерського товариства, створеного в Закарпатті у 1927 році. Йому доручалося поширювати серед віруючих видання згаданого товариства. Поряд з цим він використовував у душпастирській діяльності періодичні видання Мукачівської греко-католицької єпархії. Серед них журнали “Душпастир”, “Добрий пастир”, “Місійний вісник”, “Благовісник”, а також релігійний календар, який видавався щороку і надсилався передплатникам.

На сторінках журналу “Душпастир” В. Д. Хома опублікував кілька проповідей. Він постійно працював над поглибленням і удосконаленням своїх знань не лише в галузі теології, але й з питань мови та літератури.

У березні 1930 року на сторінках журналу “Душпастир” було опубліковано повідомлення про те, що В. Д. Хома 24 березня цього року здав іспит на право викладання релігії у середніх навчальних закладах.¹

Беручи до уваги копітку багаторічну працю, а також високий професіоналізм, за пропозицією єпископа Олександра Стойки, у 1938 році В. Д. Хомі було надано сан каноніка капітули єпархії і призначено священником Ужгородського кафедрального собору. Крім цього, протягом 1939—1944 рр. він працював ще й викладачем латинської й руської мов в Ужгородській учительській семінарії. А з 1944 по квітень 1946 року — і викладачем Ужгородської гімназії.²

В Ужгородській учительській жіночій семінарії В. Д. Хома очолював “Маріанську конгрегацію” — своєрідний учнівський гурток. Одним із головних завдань цього товариства було поглиблене вивчення релігії. Влітку 1939 року він супроводжував учениць семінарії до Будапешта на конгрес “Маріанської конгрегації” з участю папи Пія XII.³

Після окупації Закарпаття військами Угорщини за розпорядженням її уряду на території краю створювалися так звані “виправдувальні комісії”. Вони визначали лояльність осіб інтелектуальної праці, у першу чергу вчителів, до угорського режиму. На своїх засіданнях комісії робили висновки про можливість допуску вчителів на роботу у державні установи.⁴ Ці комісії існували упродовж 2—3 місяців, їх очолювали, як правило, особи угорської національності.

31 жовтня 1951 року органами КДБ В. Д. Хому було заарештовано. Про свою діяльність на задані запитання він відповідав у процесі слідства. 10 листопада 1951 року була прийнята постанова про пред’явлення йому обвинувачення.

Серед обвинувачень найголовнішими були такі: “У період перебування Закарпаття у складі ЧСР був активним членом УНО, організатором і керівником товариства “Просвіта” в Іршавському окрузі, де виступав з доповідями націоналістичного змісту, в яких робив наклепи на Радянський Союз”. Тут же зазначалось, що він “належав до місіонерського товариства, створеного за завданням Ватикану, яке мало сприяти зміцненню католицизму”.

Поряд з цим він обвинувачувався і в тому, що вихваляв угорську фашистську армію у її боротьбі проти Радянського Союзу, був членом “виправдувальної комісії” тощо. Переважну частину пред’явлених обвинувачень В. Д. Хома не визнавав. Особливо наголошував на тому, що “жодної антирадянської агітації не проводив... ніколи не виступав організатором і керівником католицької організації “Маріанська конгрегація”, яка існувала в учительській семінарії в Ужгороді”.⁵

Щодо публікацій проповідей на сторінках журналу “Душпастирь”, які також ставали предметом обвинувачення, можна зауважити, що вони мали релігійний і консультативний характер для кожного священика. В журналі “Добрий пастирь” теж опублікував проповідь під заголовком “Віра в Бога”, яку, як й інші проповіді, священики опрацьовували і використовували у своїх виступах перед вірниками під час богослужінь.

Пред’явивши В. Д. Хомі журнал з його публікацією, слідчий підкреслив, що у ній “міститься ряд антинаукових тверджень і залякувань, які отруюють свідомість людей”.⁶ Цим самим слідчий намагався довести, що вказана публікація шкідлива, збиває людей з правильного розуміння процесів розвитку суспільства.

У кримінальній справі В. Д. Хоми значиться одинадцять свідків.⁷ Ознайомлення з їх свідченнями дає підставу зробити висновок, що в центрі уваги були питання релігійної діяльності священика. Окремі свідки вказували, що він займався антирадянською діяльністю. Але важко сказати, що вони вкладали у це поняття. Адже конкретні речові докази у кримінальній справі з цих питань відсутні.

Ряд свідків стверджували, що В. Д. Хома був противником поширення православ’я, яке відроджувалося у краї 1919 року, після входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки. Цьому на початку 20-х років сприяли процес демократизації суспільства, та колишні військовополонені, які перебували у роки Першої світової війни на східному фронті, потрапляли у російський полон і під впливом російського духовенства ставали на позиції православного віросповідання. Про це зокрема вказував на допиті і свідок у справі В. Д. Хоми, житель с. Білки Іван Попдякуник.⁸

Повернувшись із російського полону, ряд жителів села включилися в рух за відродження православ’я. Звичайно, що це не подобалося В. Д. Хомі. Він вважав, що греко-католицька віра є найбільш справедливою.

Окремі із свідків говорили, що підсудний “вимагав обов’язкового переходу в уніати православного, який одружувався на греко-католиці, або переходу православної в уніати, якщо вона виходила заміж за греко-католика”.⁹

В. Д. Хомі неодноразово пропонувалося перейти у православну віру. На це вказував свідок І. Дунда, який працював з ним в учительській семінарії. Коли з цього приводу останній у листопаді 1947 року, як прихильник православ’я, прийшов до В. Д. Хоми і став просити його показати приклад віруючим греко-католикам прийняти православну віру, то він відповів, що “три рази давав клятву римському престолу. Перший раз, коли висвячувався у священики. Другий раз, коли одержав сан благочинного і третій раз, коли Ватиканом був зведений у сан каноніка. Я, — сказав Хома, — не хочу стати зрадником і запродатися радянській владі. Хай мене переслідують, але своїх переконань я не зміню. Коли я зауважив Хомі, що всяка влада від Бога і її треба поважати та їй покорятися, він мені відповів — це правда”.¹⁰ Свій вчинок він пояснив тим, що це робить в інтересах церкви. Коли “це можна розглядати як гріх, то церква мені його простить, якщо я залишусь їй вірним”.¹¹

Серед свідків був і відомий вчений-краєзнавець, дослідник історії Закарпаття М. М. Лелекач, який знав В. Д. Хому з часу вчителювання в Білках, а потім в учительській жіночій семінарії. Він відзначив, що під час роботи у с. Білки В. Д. Хома “виховував населення не тільки у релігійному дусі, але й прищеплював йому ідеї українського націоналізму”.¹²

В. Д. Хома з величезною повагою ставився до єпископа Теодора (Федора) Ромжі і глибоко переживав його трагічну смерть, організовану репресивними органами тодішнього тоталітарного режиму СРСР. Про це говорив в одній із проповідей після завершення служби у кафедральному соборі у січні 1948 року. На ній був присутній і свідок В. Й. Гнатик. Він майже дослівно переказав її на допиті.

Звертаючись до віруючих, канонік В. Д. Хома заявив: “Дорогі віруючі! Ми прожили з вами важкий рік. У минулому році загинув наш дорогий і всіма улюблений єпископ Ромжа. Наступний новий рік принесе вам ще нові важкі випробування і горя. Я закликаю вас вірно служити святій церкві і зміцнювати нашу справедливую віру, яких би жертв і зусиль нам це не завдавало”.¹³ Подібну промову він виголошував і на похороні єпископа Ромжі. Цього він не заперечував.¹⁴

12 грудня 1951 року було затверджено обвинувальний висновок, у якому в основному йшлося, що В. Д. Хома був активним членом УНО і товариства “Просвіта” у селі Білки, виступав з доповідями націоналістичного змісту, займався поширенням серед населення літератури, яка видавалась “Місіонерським товариством”. За активну місіонерську діяльність був проведений у сан каноніка і обраний членом капітули.

Крім цього, виступав проти православної віри. Під час богослужіння в Ужгородському кафедральному соборі нібито закликав віруючих надавати допомогу угорським воїнам, що воювали проти СРСР.¹⁵ А під час роботи в Ужгородській учительській жіночій семінарії був одним із керівників учнівської організації “Маріанська конгрегація”.¹⁶ Після возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною поширював наклепницькі вигадки, начебто Закарпатська Україна з допомогою Америки й Англії буде відірвана від Радянського Союзу і приєднана до іншої країни. Висловлював також антирадянські погляди, робив наклепи на радянську дійсність, відмовлявся від переходу в православ’я.¹⁷

Серед обвинувачень особливий акцент робився на його висловлювання про відрив Закарпаття від СРСР, хоч конкретні докази про це у його справі відсутні. На судовому засіданні, яке відбулося 22—24 грудня 1951 року в Ужгороді, В. Д. Хома заявив: “Жодної антирадянської агітації після звільнення Закарпаття я не проводив”.¹⁸ Однак, судові органи його заяву не приймали. Вони стверджували, що його вина доведена повністю.

22—24 грудня 1951 року на засіданні Закарпатського обласного суду під головуванням В. П. Русина В. Д. Хому засуджено на 25 років виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією належного йому майна.¹⁹ 29 грудня 1951 року він направив касаційну скаргу до Верховного суду СРСР, у якій зазначав: “Не почуваю себе таким винуватником, як це у обвинуваченні визначено і на суді проголошено”.²⁰ У скарзі спростовувалося ряд положень з вироку суду.

У вищій судовій установі касаційну скаргу направила і адвокат Є. Г. Ревенкова. Зокрема, у додатковій скарзі до Верховного суду Української РСР 5 січня 1952 року вона зазначала, що при визначенні міри покарання суд не врахував таких обставин: В. Д. Хому обвинувачено за його діяльність, коли він не був громадянином СРСР. Не враховано і його похилий вік і те, що він важко хворий.²¹ Адвокат просила знизити термін його засудження. Однак, касаційна скарга залишилась без задоволення.

У середині січня 1952 року В. Д. Хому відправили у Львівську в’язницю-розподільник. Його донька К. В. Данко підкреслювала, що у Львові її батько “пережив шість дуже важких і гірких днів між кримінальними злочинцями, які знущалися з політичних в’язнів: били, забирали у них одяг, білизну, останні крихти хліба. Звідти його відправили в один із таборів ГУЛАГу біля м. Рівне — с. Городище. Почалася каторжна табірна праця. Замість імені він одержав номер 3838, пришитий на шапці, на спині і на штанах біля коліна”.²² У таборі важко захворів і 12 квітня 1953 року, на 62 році життя, помер.

Дізнавшись про смерть батька, донька Катерина намагалася знайти його могилу. Однак пошуки були безуспішні. 2 березня 1992 року Закарпатська обласна прокуратура реабілітувала В. Д. Хому.

* * *

1. Бендас С., Бендас Д. Пом’янім їх поіменно // Благовісник. — 1996, — жовтень. — С. 6.
2. Bendász István — Bendász Dániel. Helytallas es tarnuságtétel. — Ungvar — Budapest, 1994. — 25 old.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 309, арк. 67.
4. Там само, арк. 31—32.
5. Там само, арк. 43.
6. Там само, арк. 56.
7. Там само, арк. 131.
8. Там само, арк. 96.
9. Там само, арк. 71.
10. Там само, арк. 78.

11. Там само, арк. 71.
12. Там само, арк. 106.
13. Там само, арк. 120—121.
14. Там само, арк. 121—122.
15. Там само, арк. 128.
16. Там само, арк. 129.
17. Там само, арк. 129—130.
18. Там само, арк. 143.
19. Там само, арк. 153.
20. Там само, арк. 157.
21. Там само, арк. 161.
22. Благовісник. — Ужгород, 1996. — Ч. 10. — С. 6.

О. Д. Довганич

ЧЛЕН ДЕРЖАВНОЇ РАДИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У ЛОНДОНІ

**ЦІБЕРЕ
ПАВЛО
ПЕТРОВИЧ**

Народився 5 травня 1910 року в с. Залужжя Мукачівського району в родині робітника. Член Державної ради Чехословацької республіки в Лондоні, громадсько-політичний і культурний діяч. Відбував покарання з 1947 по 1956 рік в таборі Дубравний Мордовської АРСР. Реабілітований 3 вересня 1956 року.

Серед закарпатських політичних діячів в еміграції періоду Другої світової війни належне місце посідає П. П. Цібере, який перебував у Лондоні. Народився він 5 травня 1910 року в с. Залужжя Мукачівського району. Мав п'ять братів. Сумлінне навчання в сільській народній школі, а після неї в Мукачівській гімназії, як і допомога батьків, дали йому можливість вступити у 1930 році на юридичний факультет Празького університету.

Навчаючись з 1930 по 1936 рік у вузі, П. П. Цібере брав активну участь у різних молодіжних товариствах і громадських організаціях закарпатських студентів Праги. Одні він очолював, в інших був рядовим членом. Серед них: “Чехословацьке товариство юристів”, “Товариство карпаторуських студентів”, яке ще називалося “Возродженням”, — і був головою “Греко-католицького товариства студентів”.

Після закінчення університету став фаховим юристом, досконало оволодів англійською, чеською і словацькою мовами, розумів угорську і французьку. У 1937—1938 роках працював у “Спілці аграрної молоді”.¹

Коли після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року від Підкарпатської Русі відрізали міста Ужгород, Мукачево та Берегівський район, П. П. Цібере переїхав до Хуста, який став столицею автономної Підкарпатської Русі — Карпатської України. Незабаром перебрався у Прагу, окуповану фашистською Німеччиною. У серпні 1939 року емігрував із Чехії у Югославію, а звідти через Італію у Францію, де після розпаду Чехословаччини утворився і діяв “Чехословацький національний комітет”. Метою комітету була боротьба за поновлення Чехословаччини у довоєнних кордонах.²

Перебуваючи у Франції, П. П. Цібере написав і надрукував у 1940 році у французькому журналі “Центральна Європа” статтю “Сумна доля Карпатської Русі”, у якій використав матеріали про угорську окупацію краю. Стаття викликала протест працівників угорського посольства у Франції.³

Влітку 1940 року разом з членами “Чехословацького національного комітету”, який очолював доктор Шрабек, П. П. Цібере виїхав із Франції в Англію. У Лондоні в серпні 1940 року на базі “Чехословацького національного комітету” був створений Тимчасовий уряд Чехословацької республіки, а у вересні 1940 року президент Едуард Бенеш видав указ про утворення Державної ради Чехословацької республіки, яка виконувала функції парламенту. Членом цієї ради став П. П. Цібере.⁴

З метою активізації закарпатської еміграції за кордоном за згодою Е. Бенеша П. П. Цібере у січні 1941 року створив при Міністерстві закордонних справ “Канцелярію у справах Карпатської Русі” з двох штатних працівників і став її начальником, залишивши докладну інформацію про її роботу за період війни.

Канцелярія організувала листування з солдатами-закарпатцями, які служили в чехословацьких військових формуваннях на території Англії, збирала інформацію про становище закарпатців за кордоном, в Канаді, Сполучених Штатах Америки, країнах Центральної і Південної Америки та листувалася з карпатськими громадськими організаціями в цих державах. На основі зібраної інформації друкувалися статті в англійській і американській пресі, організовувалися виступи по радіо та у Державній раді. Проіснувала ця канцелярія до початку 1943 року.⁵

П. П. Цібере активно співпрацював також із Слов'янським комітетом в Лондоні. Ось що про це сказав голова Слов'янського комітету СРСР О. С. Гундоров 12 травня 1956 року: “Письмовий матеріал, який залишив у комітеті Цібере, і усні бесіди дали, звичайно, корисні і достатньо об'єктивні відомості про діяльність Слов'янського комітету в Лондоні і про осіб, які брали участь в його роботі. Крім цього, Цібере написав декілька статей для відділу преси комітету, які були надіслані у слов'янську пресу США та інших країн”.⁶

У Державній раді П. П. Цібере працював до вересня 1943 року. Після цього подав у відставку, але вона не була прийнята президентом Е. Бенешом. Лише у березні 1944 року він підписав її. Варто обов'язково сказати про причину відставки, бо вона була не простою, а дуже серйозною. Мова йшла насамперед про різні погляди на майбутнє Закарпаття у складі Чехословаччини.

З одного боку це точка зору президента Е. Бенеша, з другого — члена Державної ради П. П. Цібере, який “дотримувався тієї орієнтації, що Карпатська Русь повинна після війни одержати більш широкі демократичні права і увійти до складу Чехословаччини на правах автономної республіки... Ці свої мотиви відставки я і виклав у своєму проханні про відставку на ім'я президента Бенеша”.⁷ На думку П. П. Цібере, Чехословацька республіка після війни мала стати федеративною державою.

У цьому плані він намагався з'ясувати і позицію Радянського Союзу. Так, на одному з допитів П. П. Цібере говорив: “Зустрічаючись і підтримуючи зв'язок з співробітниками радянського посольства (в Лондоні — *О. Д.*), я був зацікавлений в тому, щоб з'ясувати позицію радянських кіл щодо Чехословаччини, і зокрема стосовно майбутнього Карпатської Русі”. Але йому відповідали, що майбутні взаємовідносини ЧСР і СРСР будуть базуватися на радянсько-чехословацькому договорі.⁸

Тимчасовий чехословацький уряд в Лондоні і президент Е. Бенеш дотримувалися прямо протилежної точки зору щодо майбутнього краю. Вони однозначно прагнули поновити довоєнну Чехословацьку республіку, але без надання Закарпаттю будь-яких “прав автономії”.

До цього слід ще додати вкрай негативне ставлення Е. Бенеша до руху Опору або, як це інтерпретували історики, антифашистської боротьби в Закарпатті в роки Другої світової війни. Про це свідчать конкретні факти його дій, тепер відомі із матеріалів кримінальної справи репресованого П. П. Цібере. Ось деякі з них.

Коли у березні 1943 року в англійській газеті з подачі Цібере була надрукована інформація

про партизанські дії закарпатських патріотів проти угорського окупаційного режиму за матеріалами радіостанції “Вільна Югославія”, в той же день о шостій годині ранку Е. Бенеш подзвонив П. П. Цібере й грізно спитав його, хто подавав матеріал в газету. Останній не приховував, що це зробив він. Тоді президент незадоволено сказав, що “жодних партизанів в Закарпатті немає”, що автор видає “бандитів за партизанів”. Президент тут же заборонив Цібере публікувати подібні статті в англійській пресі.⁹

Такої точки зору дотримувалися між іншим і угорські окупаційні власті Закарпаття, які у своїх документах теж називали партизанів “бандитами”.

У кримінальній справі зберігся також багатосторінковий матеріал — характеристика політичної діяльності президента Е. Бенеша, написаний П. П. Цібере. З нього хочеться процитувати лише один абзац, де йдеться про рух Опору в Закарпатті й ставлення до нього Е. Бенеша.

П. П. Цібере писав: “Партизанський рух, що розгорнувся в Карпатській Русі, був зустрінутий вкрай вороже. Він (тобто Бенеш — *О. Д.*) запустив в дію весь свій апарат, щоб жодне слово не потрапило в пресу. Протягом трьох з половиною років чеська пропаганда в Лондоні замовчувала визвольний рух в Карпатській Русі. Вона обходила його мовчанням навіть тоді, коли британське радіо включало це в свої передачі для Європи і Англії, як важливі повідомлення про партизанський рух в Карпатській Русі. Коли такі відомості я передав у пресу, то гнів його не мав меж”.¹⁰

Незважаючи на все це, П. П. Цібере не припинив збирати інформацію про рух Опору в краї. Більше того, він видав англійською мовою (на жаль, не вказано в якому році) окрему брошуру про партизанську боротьбу в Закарпатті проти угорських окупантів під назвою “Ліс створює історію”. Але ні його статті, ні брошура про рух Опору в Закарпатті ще ніде не згадувалися і тим більше ніде в історичній літературі не аналізувалися.

Ми нічого не знаємо і про підготовлену П. П. Цібере “Пам’ятку записку уряду СРСР” від 6 вересня 1942 року про долю Закарпаття в майбутньому, передану заступнику міністра закордонних справ СРСР І. М. Майському.

Наприкінці вересня 1944 року в складі чехословацької делегації П. П. Цібере прибув в Радянський Союз і 2 місяці перебував у Москві. А після визволення Закарпаття Червоною армією повернувся до рідного брата Федора в с. Лалово Мукачівського району і працював разом з ним у сільському господарстві. Він прагнув влаштуватися на роботу за фахом і звертався з проханням до заступника голови Народної Ради Закарпатської України П. П. Сиви, але марно. Не допомагало і звернення до представника політуправління 4-го Українського фронту полковника Тюльпанова. До того ж місцева міліція відмовляла йому у поїзді в Москву або Київ, де він бажав знайти роботу.¹¹

Пізніше на допиті П. П. Цібере сказав з цього приводу: “Я вважав, що мені, як колишньому політичному і громадському діячеві, нададуть в Закарпатті посаду, не нижчу за ту, яку я посідав у Чехословаччині”.¹² Але, як бачимо, цього не сталося.

12 жовтня 1947 року органи КДБ арештували закарпатського поета А. М. Патруса-Карпатського, який у період війни листувався з П. П. Цібере. Останнього теж арештували в Мукачеві, і на них була заведена єдина кримінальна справа.

Обох допитували і судили в Москві. Спочатку їх звинувачували в антирадянській пропаганді, а згодом слідство перекваліфікувало все на шпигунську діяльність проти СРСР у період війни. Оскільки справу А. Патруса було завершено скоріше, то її виділили, а “злочини” Цібере ще продовжували досліджувати. З цього питання слідство, яке завершилося лише в листопаді 1948 року, 12 разів приймало постанову.

І ось з’явився обвинувальний висновок, в якому колишньому члену Державної ради Чехословацької республіки і начальнику “Канцелярії у справах Карпатської Русі” П. П. Цібере приписувалися такі два “злочини”: 1) “у 1942—1943 рр., маючи зв’язок з розвідділом військового міністерства чехословацького емігрантського уряду в Лондоні, вів шпигунську роботу проти СРСР; 2) проживаючи у 1945—1947 рр. в Закарпатській області, підтримував зв’язок з антирадянським елементом; проводив у своєму оточенні антирадянську агітацію,

зберігав контрреволюційну літературу і сприяв особам, які нелегально втекли із СРСР за кордон”.¹³

А що було насправді? Надаємо слово самому П. П. Цібере. На одному з допитів він зокрема говорив: “З іноземними розвідувальними органами я зв’язку не мав і ворожої діяльності проти Радянського Союзу не проводив. Я не заперечую, що, проживаючи під час війни в еміграції в Лондоні, я одержував із Радянського Союзу інформацію від Патруса Андрія, але ця інформація не мала розвідувального характеру, а була зв’язана з моєю діяльністю як члена Державної ради Чехословацької республіки”.¹⁴

Він вказував, що мова йшла лише про те, що протягом 1942—1943 років він одержав від А. М. Патруса-Карпатського через міністерство національної оборони дипломатичною поштою із Москви десь біля 7 листів і кільканадцять шифрованих телеграм, у яких “повідомлялося про становище “карпатської еміграції”, а фактично про закарпатських втікачів в Радянський Союз, їх кількість, місця концентрації в таборах, наявність серед них інтелігенції”. Той просив допомогти їм і прискорити їх звільнення з виправно-трудова таборів. Про все це було надіслано в Лондон 15 телеграм.

Про ці листи, інформації і прохання Патруса та начальника військової місії Піки П. П. Цібере доповідав президенту Е. Бенешу, але яка була реакція останнього на це, невідомо, бо таких матеріалів або висловлювань не зафіксовано. Всі ці факти свідчать про те, що це не була шпигунська робота проти СРСР.¹⁵

Що стосується зв’язку П. П. Цібере з “антирадянськими елементами” після повернення його додому у 1945—1947 роках і допомоги їм у нелегальних втечах за кордон, то тут можна назвати таких представників інтелігенції, як Х. І. Чекан, А. І. Скиба, які нібито прагнули втекти в Чехословаччину. Але вони, як відомо, працювали дома і теж були репресовані пізніше.

Про інкриміновану П. П. Цібере контрреволюційну літературу нема жодних відомостей — ні її списку, чи змісту, або потрібної у таких випадках експертизи. Тому звинувачення у поширенні антирадянської літератури повністю відпадає.

11 грудня 1948 року особлива нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР засудила П. П. Цібере “за шпигунство і антирадянську агітацію” на 25 років виправно-трудова таборів.¹⁶ І почалися страхітливі муки відомого закарпатського інтелігента в таборах ГУЛАГу, зокрема, в Дубравному таборі Мордовської АРСР.

Не відчуваючи за собою жодної вини, П. П. Цібере протягом 1954—1956 рр. написав серію листів-скарг у різні високі радянські, державні, судові та військові інстанції. Серед них — 2 листи міністру закордонних справ СРСР В. М. Молотову, чотири — голові КДБ при Раді Міністрів СРСР, по одному — начальнику головного політуправління Збройних сил СРСР і Головній прокуратурі військ МВС СРСР. У них йшлося про негідні методи ведення слідства, незрозуміле засудження, важкі умови життя в таборі, прохання про перегляд справи тощо.¹⁷

І врешті військова прокуратура підготувала листа на ім’я начальника слідчого управління КДБ при Раді Міністрів СРСР з проханням перевірити всі факти із скарг П. П. Цібере і дати свої пропозиції.

Така перевірка відбулася. Було допитано чимало людей, в тому числі із Закарпаття Івана Петрущака, який після Цібере був членом Державної ради, та Гаврила Русина. Після перевірки з’явився висновок про те, що “в ході додаткової перевірки пред’явлене Цібере звинувачення в проведенні шпигунської діяльності і антирадянській агітації не знайшло достатнього підтвердження”.¹⁸ 3 вересня 1956 року П. П. Цібере був звільнений з табору і реабілітований.

Помер 22 липня 1979 року в с. Залужжя Мукачівського району, де й похований.

* * *

1. Архів служби безпеки України в Закарпатській області (АСБУ). — С. 1890. — Т. I. — арк. 32—34.

2. Там само, арк. 37—38.

3. Там само. — арк. 73.
4. Там само. — арк. 81.
5. Там само. — арк. 92, 101.
6. Там само. — Т. 3. — арк. 71.
7. Там само. — Т. 1. — арк. 82.
8. Там само. — арк. 229.
9. Там само. — арк. 257.
10. Там само. — Т. 3. — арк. 95.
11. Там само. — Т. 1. — арк. 3, 22.
12. Там само. — Арк. 222.
13. Там само. — Т. 2. — арк. 104—105.
14. Там само. — Т. 1. — арк. 55.
15. Там само. — арк. 244, 253; Т. 2. — арк. 105.
16. Там само. — Т. 2. — арк. 105.
17. Там само. — Т. 3. — арк. 2, 9—10, 19, 42.
18. Там само. — арк. 133; Офіцинський Р. Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької республіки у Лондоні (1940—1944) // Закарпатська Україна. 1945 рік: Матеріали наукової конференції. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 28—40.

О. В. Хланга

РОЗСТРІЛЯНИЙ У ТАБОРІ ВОРКУТА

**Ч Е Й П Е Ш
І В А Н
І В А Н О В И Ч**

*Народився 5 жовтня 1918 року в селищі Королево
Виноградівського району у родині залізничника.
Греко-католицький священик. Відбував покарання з
1950 до 1953 року в таборі Воркута, Комі АРСР,
убитий 5 серпня 1953 року.
Реабілітований 24 лютого 1992 року.*

І. І. Чейпеш народився 5 жовтня 1918 року в селищі Королево Виноградівського району в сім'ї залізничника. Тут розпочав навчання у початковій школі. Помітивши добрі здібності сина, батьки вирішили направити його до Хустської гімназії. Після її закінчення у 1938 році він поступив до Ужгородської духовної семінарії. Був здібним студентом, легко оволодів чеською, словацькою, угорською та російською мовами, користувався авторитетом серед викладачів та однокурсників. Після успішного закінчення семінарії 12 липня 1943 року єпископ Гайдудорозької єпархії Міклош Дудаш висвятив його у сан священика.¹

8 серпня 1943 року був призначений парафіяльним священиком с. Підполоззя Воловецького району, де працював майже 4 роки. 4 лютого 1947 року на його адресу єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії в Ужгороді Теодор (Федір) Ромжа надіслав листа, у якому вказував, що з 1 березня 1947 року він призначений священиком у с. Волосянку Великоберезнянського району — тут працював до 5 червня 1949 року.²

У зв'язку з переслідуванням тодішніми властями греко-католицьких священників за відмову перейти у православ'я І. І. Чейпеш вирішив перейти на іншу роботу, влаштувався вантажником Ставнянського лісгоспу (с. Луг) Волосянського лісопункту Великоберезнянського району. Та, незважаючи на те, що працював робітником, 14 серпня 1950 року органи КДБ його заарештували.³ Вдома залишалася дружина Марія й четверо дітей: Надія, Марія, Володимир, Іван (1944—1949 рр. народження).

Сім'я потерпала від злиднів. Крім того, її виселили з парафіяльного будинку.⁴ У цій надзвичайно складній скруті на допомогу Марії прийшли добрі люди, знайшли їй невеличке помешкання з однієї кімнати й допомагали, чим могли.

Слідство у справі арештованого І. І. Чейпеша розпочалося у районному відділі КДБ селища Великий Березний 15 серпня 1950 року і велося, як правило, російською мовою. Йому, як і багатьом іншим священникам, ставилися стандартні запитання, здебільшого релігійного характеру. Особливо наголошувалося на тому, чому він не бажав перейти у православну віру.

І. І. Чейпеш переконував слідство, що не може цього зробити, оскільки склав присягу на вірність греко-католицькій церкві. Пояснюючи свою позицію, стверджував, що “відмовився перейти у православ'я тому, що був переконаний у вірності греко-католицькій вірі, у якій виховувався”.⁵

Як й інші священники, І. І. Чейпеш періодично отримував з єпархії відповідні циркуляри єпископа. Останній йому надіслали у жовтні 1944 року, коли було обрано нового єпископа Ромжу. На одному з богослужінь, згідно з вказівками єпархіального управління, він знайомив вірників зі змістом документа, що входило у його прями обов'язки. Єпархіальні розпорядження за підписом єпископа священники мали виконувати ретельно і своєчасно. Про це І. І. Чейпеш і говорив під час слідства.⁶ Тут же він вказував, що в період окупації Закарпаття Угорщиною церква не була відокремлена від держави. У зв'язку з цим священники виконували і розпорядження властей та підтримували державну політику. За їх невиконання кожного священника могли позбавити роботи.⁷

Підсудного змушували визнати, що під час богослужіння він використовував церковний амвон і виступав перед віруючими з антирадянськими проповідями, у яких нібито робив наклепи на комуністичну партію і радянську дійсність. Але ці звинувачення він категорично заперечував.⁸ Не визнавав він також і того, нібито в роки угорської окупації закликав віруючих молитися Богу за перемогу угорської армії, яка на східному фронті воювала проти Радянського Союзу на боці фашистської Німеччини, та збирати для неї продукти харчування і одяг.⁹

У процесі допитів І. І. Чейпешу приписувалася і зв'язок з угорською жандармерією, його звинувачували також в антикомуністичному вихованні молоді, яка в обов'язковому порядку призивалася на воєнізоване навчання до організації “Левенте”. На це він відповідав, що “особисто ніякого відношення до організації “Левенте” не мав”.¹⁰

Крім цього, не визнавав себе винним і в іншому, бо “підсобником угорських окупантів не був, при проведенні богослужінь у церкві з антирадянськими проповідями не виступав, на комуністичну партію і радянську дійсність наклепів не робив, віруючих не закликав молитися Богу за перемогу угорської армії над радянською державою”.¹¹

Його звинуватили і в тому, що проводив богослужіння у військовому гарнізоні, що знаходився у с. Підполоззя Воловецького району, та в час відзначення державних свят.¹²

І. І. Чейпешу приписували і такий “злочин”, як навчання релігії дітей шкільного віку. Він не заперечував, що робив це в основному до 1946 року, тобто до його офіційної заборони. Але тут же заявляв: “Я, як греко-католицький священник, зобов'язаний був навчати дітей і виховувати своїх віруючих”.¹³

23 серпня 1950 року він категорично заперечував висунуті звинувачення в антирадянській агітації після возз'єднання Закарпаття з УРСР, яка нібито була спрямована на “дискредитацію

заходів, що проводилися комуністичною партією і радянським урядом на селі”.¹⁴ І винним себе не визнавав.

Аналізуючи матеріали кримінальної справи, можна зробити висновок, що підсудний І. І. Чейпеш не брав участі у політичному житті, а чесно виконував покладені на нього обов’язки священнослужителя.

25 жовтня 1950 року відбулося судове засідання у справі І. І. Чейпеша. Оскільки останній не визнавав себе винним, прокурор просив суд розпочати засідання з допитів свідків. І суд з цим погодився. Тому на початку засідання виступило вісім свідків. Вони в основному порушували питання про релігійну діяльність підсудного, але багато в чому заперечували те, про що йшлося на попередньому слідстві та наступних допитах.

Зокрема, Ю. Д. Рейка (с. Тихий Великоберезнянського району), якого було допитано 18 вересня 1950 року, на запитання, що йому відомо про антирадянську діяльність І. І. Чейпеша, відповів, що “нічого”.¹⁵ Після цього слідчий нервово вказував: “У своїх свідченнях від 29 червня 1950 року ви говорили, що Чейпеш у церкві проводив антирадянську агітацію. Чому ви це заперечуєте?” На це свідок відповів, що свідчення про злочинну “антирадянську діяльність” Чейпеша він не давав, і тут же відмітив різницю між тим, що було записано в протоколі, і тим, що говорив: “Чому у протоколі записані не ті слова, які я давав, я не знаю”.¹⁶

Свідок І. Й. Шімон 20 квітня 1950 року вказував, що знав підсудного з 1945 року. Він працював священником у с. Підполоззя Воловецького району. Як і інші греко-католицькі священники після визволення Закарпаття Червоною армією, І. І. Чейпеш продовжував виховувати дітей у релігійному дусі. Згодом було заборонено проводити цю роботу. Але вона на певний період тривала таємно. Тому голова Воловецького окружного народного комітету свідчив, що у 1946 році він збирав всіх священників округу і заборонив їм навчати дітей релігії. Тут він роз’яснив деякі статті Конституції СРСР, після чого священники припинили це навчання.¹⁷

Як практично здійснювалася ця заборона, видно і з таких фактів. У 1945 році Воловецький окружний комітет дав наказ винести із школи ікону і зарядити її по радянському звичаю. Підсудний намагався переконати владу у вірі в Бога й говорив: “Якщо діти не виховуватимуться у вірі, то будуть зіпсовані і погано виховані”.¹⁸

Після свідків на судовому засіданні виступив прокурор Рибалко, який підкреслив, що “вина підсудного доведена повністю”. Він просив позбавити його волі строком на 25 років. Наприкінці слово було надано І. І. Чейпешу, який відкидав виставлені йому звинувачення і не вважав себе винним.¹⁹

25 жовтня 1950 року Закарпатський обласний суд розглянув справу І. І. Чейпеша і засудив його до ув’язнення у виправно-трудоий табір терміном на 25 років з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією належного йому майна.²⁰ Покарання відбував у таборі м. Воркута Комі АРСР. До речі, до підсудного безпідставно була застосована стаття 54-13 кримінального кодексу УРСР, у зв’язку з чим 5 червня 1951 року голова Верховного суду УРСР опротестував вирок Закарпатського обласного суду від 25 жовтня 1950 року і просив вилучити вказану статтю із вироку як таку, що “ні за матеріалами судового, ні досудового слідства не встановлено, що Чейпеш проводив боротьбу проти революційного руху, будучи агентурою угорського уряду”.²¹ Завдяки цьому стаття була вилучена з вироку. Але міра покарання залишилася в силі.

27 жовтня 1989 року у постанові прокурора Закарпатської області про реабілітацію вказано, що в діях І. І. Чейпеша відсутній склад злочину, передбачений ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. У них не було “закликів до повалення, підризу або послаблення радянської влади, або здійснення окремих контрреволюційних злочинів”.²² Крім цього, його релігійна діяльність в роки угорської окупації Закарпаття в силу ст. 2 КК УРСР не підпадала під юрисдикцію Радянського Союзу.

Працюючи у Воркутинському таборі на вугільній шахті № 29, І. І. Чейпеш зазнав нелюдського, вкрай жорстокого ставлення до себе. Погане харчування доводило до відчаю. Деякі в'язні, не витримуючи, часто гинули. Незважаючи на смерть Сталіна і Берії, умови життя не покращувалися. Виснажені в'язні вдавалися до відкритих виступів, вимагаючи перегляду їх справ, полегшення і скасування міри покарання.

В одному з таких страйків брав участь і І. І. Чейпеш. Але влада жорстоко розправилася з в'язнями. Була вжита вогнепальна зброя, багатьох бунтарів було вбито і важко поранено. У цій сутичці не стало й І. І. Чейпеша.

Про страшну звістку його родину повідомив засуджений Мішкольці. Марія, яка зверталася в різні інстанції про причину смерті її чоловіка, отримувала лише відписки. В одній було сказано, що її чоловік помер “від недостатньої серцевої діяльності”. А коли написала в адміністративне управління табору Воркути, то звідти надіслали їй документ: “Чейпеш І. І. був убитий при ліквідації масових безпорядків 5 серпня 1953 року в м. Воркуті і похований на кладовищі табірної відділення № 10, номер могили — А-13”.²³

24 лютого 1992 року прокуратура Закарпатської області його реабілітувала.

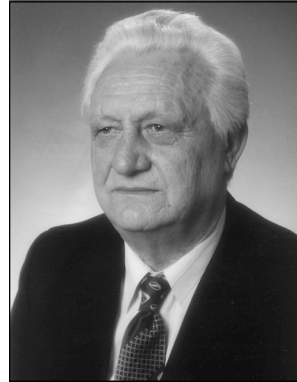
* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 388, арк. 15—16.
2. Там само, арк. 113.
3. Там само, арк. 6.
4. Бендас Д., Бендас С. Пом'янім їх поіменно: Іван Чейпеш // Благівісник. — 1997. — № 4. С. 4.
5. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 388, арк. 11.
6. Там само, арк. 17.
7. Там само, арк. 24.
8. Там само, арк. 18.
9. Там само, арк. 19.
10. Там само, арк. 20.
11. Там само, арк. 30.
12. Там само, арк. 37.
13. Там само, арк. 25.
14. Там само, арк. 28—29.
15. Там само, арк. 64.
16. Там само, арк. 65.
17. Там само, арк. 49.
18. Там само, арк. 124.
19. Там само, арк. 125.
20. Там само, арк. 128.
21. Там само, арк. 133.
22. Там само, арк. 139.
23. Там само, арк. 140.

У ЙОГО ДІЯХ БУЛИ ВІДСУТНІ ОЗНАКИ ЗЛОЧИНУ

ЧОРІ ЮРІЙ СЕМЕНОВИЧ

*Народився 25 березня 1933 року в с. Зубівка
Мукачівського району у селянській родині.
Письменник, працівник освіти і громадський діяч.
Покарання відбував у таборах ГУЛАГу.
Звільнений 9 травня 1956 року. Реабілітований
21 жовтня 1991 року.*

Одним з активних учасників антирадянської молодіжної організації, що діяла в Мукачеві і Мукачівському районі, був Ю. С. Чорі. Народився він у селянській родині у с. Зубівка цього ж району. У рідному селі вчився у народній школі. Уже за радянської влади здобув середню освіту.

У повоєнні роки в краї не вистачало учительських кадрів, тому Міністерство освіти УРСР направляло в Закарпаття випускників педагогічних інститутів із Східної України. Але й це не могло повністю задовільнити зрослих потреб. У такій ситуації обласний відділ народної освіти облвиконкому компенсував нестачу вчителів за рахунок кращих випускників шкіл. Одним з них був Ю. С. Чорі. Після закінчення 10 класу Мукачівської середньої школи № 2 у 1950 році його направили вчителем семирічної школи у с. Лісковець Міжгірського району. Як і кожний вчитель, він брав активну участь в громадсько-політичному житті села.¹

Через рік Ю. С. Чорі був переведений ближче до батьків, у с. Станово Мукачівського району. Щоб здобути вищу освіту, він поступив на заочне відділення філологічного факультету Ужгородського державного університету. Працюючи в школі, обирався головою профспілкової організації. Намагався глибоко вникати у повсякденне життя селян, їх проблеми і труднощі, а це робило його авторитетним серед односельців.

У нього були вагомі причини бути незадоволеним радянською владою. Так, у кінці 1951 року військовий трибунал засудив на 25 років таборів його брата Івана. У зв'язку з цим Юрій від імені батька написав скаргу на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР, у якій звертав увагу на їх важке матеріальне становище. Хоч вони і були колгоспниками, але, як пристарілі, мало працювали і одержували на трудодні небагато. Батькам було припинено виплачувати пенсію за сина Василя, який загинув у німецькому концтаборі після суду в Мараморш Сигеті за участь у діяльності розвідувальної групи Ференца Патакі. Вони були незадоволені і недобровільною державною позицією.²

За написання скарги бюро Мукачівського райкому комсомолу засудило поведінку Ю. С. Чорі і виключило його з членів ВЛКСМ. Не мирячись із несправедливістю, він написав апеляцію і на початку 1952 року йому повернули комсомольський квиток. Але все це викликало у нього негативні почуття до місцевих керівників, а також до того, що порушується конституція. Та на учительській роботі він залишився.³

Якось після серпневої наради працівників освіти Мукачівщини 25 серпня 1952 року він зустрівся зі своїм земляком із с. Зубівки І. М. Рогачем, який тоді вчився на відділенні бухгалтерії Вилоцької сільськогосподарської школи Виноградівського району. Той позна-

йомив його з П. І. Францухом з Мукачева, який і запросив їх на квартиру на житейську розмову.

Він розпитував Ю. С. Чорі про життя села. Останній говорив про труднощі, з якими зустрічаються колгоспники і одноосібники, про те, що уряд відмінив у Закарпатті прикордонну зону, в результаті чого в область понаїхало багато кримінальних злочинців та інших невизначених елементів, на що П. І. Францух відповідав, що з негативними явищами треба боротися і для цього він створив антирадянську молодіжну групу.⁴

Потім Ю. С. Чорі дізнався, що її створили в Мукачеві інвалід праці П. І. Францух за ініціативою бухгалтера Мукачівської трикотажної фабрики М. Г. Русинка у серпні 1952 року. Причиною цього послужив такий факт. При проведенні колективізації у батька М. Г. Русинка відрізали землю і наклали на нього великі податки і м'ясопоставки. Ще не існувало колективного господарства, коли він посіяв озимину. Взимку був створений колгосп, але господарю уже не дали зібрати посіяне ним збіжжя. Це й привело сина до антирадянських настроїв і антидержавної діяльності.⁵

Подібне можна сказати і про П. І. Француха, який разом з матір'ю прагнув виїхати до батька в Чехословаччину, але йому відмовляли. Тому він і виступав проти радянської влади, яку вважав тенденційною і недемократичною.

Францух і Русинко залучили до групи В. Є. Їжака, працівника Будинку культури, та І. М. Рогача. Усі четверо зібралися на квартирі П. І. Француха. Потім за пропозицією І. М. Рогача до них приєднався і учитель із с. Станово Ю. С. Чорі. Коли його ознайомили з цими справами, він категорично виступив проти назви групи "Нескорена юність", мотивуючи це тим, що боротися проти тоталітарної системи повинні не лише міські і сільські юнаки, але і старші люди, в тому числі й представники робітничого класу, колгоспники, службовці.⁶

М. Г. Русинко відзначав, що найголовнішим завданням групи треба вважати поширення антирадянських листівок, а Ю. С. Чорі запропонував, крім цього, більш активну боротьбу, зокрема терористичні акти проти радянської влади. Але з ним не погоджувалися, тому останній покинув нелегальні збори. П. І. Францух наголошував на тому, що у групі ніколи не говорили про терористичні та диверсійні акти, "такою діяльністю ми займатися не можемо, бо вона бездумна, вкрай небезпечна і може призвести до швидкого арешту".⁷

Отже суперечності виникли через методи ведення боротьби. Але на цих зборах таки головою групи обрали П. І. Француха (псевдонім Марат), заступником — М. Г. Русинка (Овод), секретарем Василя Їжака (Дантон).⁸

Варто підкреслити, що опісля Ю. С. Чорі виступив і проти такого числа керівників (голова, заступник, секретар), бо існувало лише невелике коло учасників, а не численна організація. Він також вказував, що у даній ситуації Францух і Русинко мали би працювати у місті, а він і Рогач — у сільській місцевості. Критикував також керівників групи за погану конспірацію.

Проаналізувавши матеріали кримінальної справи, зазначимо, що діяльність групи самі її учасники умовно поділили на два періоди: перший — з серпня до грудня 1952 року, другий — з листопада 1954 року, до днів арешту. Із протоколів допитів можна дізнатися, що зробила вона за перший період. За цей час, як підкреслював П. І. Францух, було проведено десь до 8 нелегальних зборів, але М. Г. Русинко вказував, що лише 3—4, а Рогач і Чорі записані лише двічі.⁹

Та цим діяльність групи не обмежувалась. Найбільш активно працювали Ю. С. Чорі та І. М. Рогач. Вони домовилися підготувати і поширити до відкриття XIX з'їзду КПРС антирадянську листівку, бо з'їзд все рівно не поліпшить становища людей. Тому у листівці треба закликати народ не вірити обіцянкам партії і рішенням з'їзду.

Ю. С. Чорі написав, а І. М. Рогач надрукував 10 штук і передав 5 штук Чорію, 3 — Русинкові, 2 — залишив собі. Домовилися поширити їх у селах Мукачівського району — Чорі у Станові і Залужжі, Рогач — у Лалові і Софії, Русинко — у Макарьові і Барбові. Ці домовленості здійснилися так: напередодні XIX з'їзду КПРС Ю. С. Чорі приліпив листівку на магазині, біля церкви і біля школи у с. Станово, Рогач — у с. Лалово, а потім вони обое — у Залужжі і Ромочевіці на телеграфних стовпах і біля школи.¹⁰

Оскільки листівка написана російською мовою і збереглася у кримінальній справі, варто навести її повний текст. У ній було сказано: “Дорогі друзі і брати! Уже минуло 7 років, як ви живете при хваленій радянській владі, а якщо подивитися і сказати правду, то за залізною брамою вам довелося уже немало терпіти, слухаючи обман. Але обманювати можна лише деякий час і декілька людей, а обманювати всіх і завжди не можна. Тому не слухайте галас про XIX з’їзд, він вам все рівно нічого не дасть, а слідкуйте за новинами у світі. Недалеко той час, коли ви заживете дійсно вільно. Ваші друзі”.¹¹

У листопаді 1952 року Ю. С. Чорі та І. М. Рогач склали текст ще однієї антирадянської листівки і передали М. Г. Русинку на передрук. Той прийняв його і сказав, що розмножить на друкарській машинці. Коли листівки були віддруковані, Рогач передав Чорію 10 примірників, які той розклеїв у селах Ділок і Бабичі у ніч на 5 листопада 1952 року, тобто перед річницею Жовтневого перевороту. Як речові докази, у слідства було 5 штук листівок, поширених напередодні XIX з’їзду КПРС, та 3 листівки від 6 листопада 1952 року. Більше листівок вони не писали і не вчинили жодних антирадянських злочинів. На цьому діяльність згаданої групи завершилася.¹²

Як бачимо, упродовж наступного 1953 і 8 місяців 1954 року вони зовсім не займалися нелегальною діяльністю. У жовтні 1952 року П. І. Францух поїхав на лікування, В. С. Їжак поступив до Львова на навчання, а М. Г. Русинко у грудні 1952 року — на дійсну службу в радянську армію. Отже, фактично товариство “Нескорена юність” розпалося і не вело жодної антирадянської роботи. Про це ж говорив після арешту на одному із допитів і М. Г. Русинко. Після повернення з армії 16 листопада 1954 року (між іншим у званні молодшого лейтенанта) він прагнув поновити антирадянську діяльність групи. Та цього не вдалося зробити, бо 26—27 листопада 1954 року її учасників було арештовано.¹³

Їх довго допитували, бо слідчі не могли назбирати компрометуючих і злочинних матеріалів. Адже, крім нелегальних зборів, точної цифри яких не могли встановити, і двох поширених листівок, нічого більше не було виявлено. Чи не тому кримінальна справа розбухла до 5 томів, а слідство вели аж 9 слідчих, у тому числі: Галкін, Увін, Скороходов, Федоров, Погорелий, Губарев, Кандул, Сидоров і Николаєнко, — змінюючи один одного.¹⁴

Спочатку Ю. С. Чорі на допитах жодної вини за собою не визнавав. Згодом почав давати зізнання. Причину написання і поширення листівок він пояснював важким матеріальним становищем батьків та інших селян. Але учасником антирадянської групи “Нескорена юність” себе не вважав. Тому що не давав згоди працювати у ній до того часу, поки не буде вироблена програма діяльності. А остаточної програми до кінця існування групи так і не було прийнято.

Не треба бути юристом, щоб побачити, що в обвинувальному висновку сказано багато не про конкретні “злочини”, а лише про наміри дій групи. Про це переконливо свідчать такі факти. Група придбала ротатор, але він не працював, і не було видруковано жодної листівки. Група не мала своєї програми і не розробляла її. Не було і тексту присяги і її члени групи не приймали. Вони прагнули поширити листівку ще у кінці 1954 року, але цього не зробили. Обговорювали також питання про придбання друкарської машинки, восківки і паперу, та нічого не здійснили.¹⁵

Варто також відмітити, що на одному з допитів керівника групи “Нескорена юність” П. І. Француха слідчі запитали, який вплив зробила на нього засуджена у 1950 році антирадянська молодіжна організація “Спілка визволення Закарпаття”, що діяла в селі Макарьово та інших селах Мукачівського району. Він відповів — що лише у справі поширення листівок. Але підпалів хліба, як це робили “спілчанці”, він не схвалював і додав, що з ними ніхто не мав зв’язків. Цікаво, що про цю організацію знав і Ю. С. Чорі, який пропонував П. І. Француху написати статтю про її діяльність, особливості її роботи, позитивні сторони і недоліки.¹⁶

Незважаючи на це, 11—12 лютого 1955 року Закарпатський обласний суд розглянув справу і перетворив цю групу в “організацію “Нескорена юність”, яка не припиняла своєї діяльності, починаючи з серпня 1952 до листопада 1954 року”, тобто до дня арешту її членів.

Але, як відомо, нічого злочинного за період з січня 1953 до листопада 1954 року слідство не виявило.

М. Г. Русинко і Ю. С. Чорі були засуджені на 10 років таборів, П. І. Францух та І. М. Рогач — на 6 років. Ю. С. Чорі відбував покарання у Кізеловському таборі, звільнений звідти 9 травня 1956 року, 21 жовтня 1991 року всі члени групи були реабілітовані.

У постанові про реабілітацію зокрема сказано: “Вивченням матеріалів справи встановлено, що вищезгадана група не мала антирадянського характеру і не ставила мети або повалення радянської влади. В діях Чорі Ю. С. відсутні ознаки складу злочину, передбаченого ст.ст. 54-10 ч. І і 54-11 КК УРСР”.¹⁷

Ще будучи на вчительській роботі, Ю. С. Чорі пробував писати вірші. І потрапивши після суду в уральський табір, де став лісорубом і столярем-верстатником на будівництві Косьвінської ГЕС, не покидав свого захоплення поезією. У 1954—1956 роках він написав близько сотні віршів зі свого гулагівського життя. Через багато років вони вийшли окремою збіркою “Ворон, та не птах”.¹⁸ Ось, як її оцінив сам поет: “Було мені тоді 20—23 роки. Тому, можливо, не всі поетичні образи з позицій сьогодняшнього дня й світобачення є художньо довершеними. Міг би їх легко підправити. Дехто так і робить, вкладаючи в тодішні переживання сьогодняшні почуття. Я цього робити не збираюся, оскільки не ставлю собі за мету здатись кращим, ніж я тоді був насправді”.¹⁹ А у передмові відомий поет Петро Скунець писав про тюремні поезії Ю. С. Чорія: “Вірші, що увійшли до збірки, — то справжній, непідробний біль, який роки можуть притамувати, та стерти з пам’яті й душі не можуть. Кожний із цих віршів, писаний потай від наглядацького ока, міг обернутися для автора карцером чи й додатковим строком.

І хоч ці твори передусім багато важать як документи доби, чутливий до слова читач належно оцінить їх і як художнє досягнення поета. Щирість переживань так чи інакше обертається глибиною слова, зрілістю думки”.²⁰

Після повернення додому з табору Ю. С. Чорі марно було чекати повернення на вчительську роботу. Її не давали, але поновили в університеті. Та до аспірантури не допустили. Влаштувався актором в обласному театрі. Для того, щоб повернутися на вчительську роботу, зазнав справжніх митарств, про що говорив в одному з інтерв’ю: “1959 року Закарпатський український драматичний театр, де я працював актором, виїжджав у прибалтійське місто Ліепая, що знаходилося в прикордонній смузі. У виїзді туди органами КДБ мені було відмовлено. А я виконував акторські ролі аж у чотирьох виставах. Це була остання крапля, що переповнила чашу мого терпіння від знущань наді мною. І я — в КДБ... “Кажеш, бажаєш робити в школі? Підеш, тільки не мовознавцем”, — вирішував мою долю секретар обкому Шамовський. Сказано — зроблено”.²¹

Його прийняли вчителем праці в Ужгородську середню школу № 4, де він пропрацював 22 роки. Почали друкувати і його вірші у пресі, зокрема, в газетах “Літературна Україна”, “Радянська освіта”, журналах “Жовтень”, “Прапор”, у колективних збірниках “З весною в серці”, “Лицем до сонця”, у часописах Пряшівщини. Записи гумористичних творів лягли в основу книжки “Закарпатські сміховинки”, перевидавалися вони і у збірнику “Добрідень сусіде”. Але окремих книг поета так і не з’явилося.

Юрій Чорі (праворуч) в уральському таборі

Лише в умовах незалежної України після збірки поезій “Ворон, та не птах” у серії “Поличка “Карпатського краю” побачили світ його поеми за народними мотивами “Легенди мого краю”, куди ввійшло 15 творів, серед них — “Гора Гус”, “Князь Лаборець”, “Олексова криниця”, “Обавський камінь”, “Опришок з Колочави”, “Синевирське озеро”, “Таємниця Ужгородського замку” та ряд інших маленьких поем.

Але найбільше до душі Ю. С. Чорію припали драматичні поеми. Коротко і об’ємно сказав про них сам автор при обговоренні разом з працівниками театру у закарпатській організації Спілки письменників України 25 грудня 1975 року драматичної поеми “ЕГО — Я”: “Першою з моїх п’єс ставилася музична комедія “Конвалії цвітуть для тебе”, потім такі казкові речі, як “Над Синевирським озером”, “Розмаринка”, “Світанок у горах”. Одержала своє сценічне втілення перекладена мною комедія угорського класика Єне Гелтаї “Німий лицар”. Згадані твори йшли на сценах обласних театрів — в Ужгороді, Івано-Франківську, Чернівцях і Сумах, а також у Дрогобичі і Київському театрі юного глядача. “Розмаринка” й “Світанок в горах” були, окрім того, поставлені українським театром у Пряшеві, а “Розмаринка” також у Бачці, українцями Югославії”.²²

Філософська драматична поета “ЕГО — Я”, віршована драма “Світанок у горах”, драма на побутову тему “Пізнє прозріння”, казки-драми для дітей “Цвіт папороті”, “Веселка над озером”, “Кам’яна гора”, “Не рідний син”, вийшли окремими книгами лише у 1996 році. Крім цього, Ю. С. Чорі написав і видав цікаве літературознавче дослідження з історії драматургії Закарпаття.

Як фольклорист Ю. С. Чорі зібрав і опублікував фольклор про обрядово-звичаєві традиції Закарпаття “Звичаї рідного села” у двох книгах. Про це видання упорядники М. Гаврилешко та Сивохоп сказали: “Ця книжка для кожного. Бо вона — пам’ять роду і народу; про пісню і народження добра, про свята, звичаї, традиції, вірування, тобто про обереги народу, про великий духовний спадок, з надією залишений нам прадідами”.²³ Крім цього, Ю. С. Чорі подарував читачам збірники фольклорних творів — прислів’їв і приповідок, які є вагомим внеском в українську фольклористику та інші краєзнавчі видання.

Такою вимальовується перед нами постать Ю. С. Чорі — поета, прозаїка, драматурга, фольклориста, відомого громадського і культурного діяча Закарпаття, що живе і працює в Ужгороді.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1322, арк. 14.
2. Там само, арк. 67, 69.
3. Там само, арк. 68.
4. Там само, арк. 50—52.
5. Там само, спр. 1321, арк. 32, 55, 244—245.
6. Там само, спр. 1323, арк. 53.
7. Там само, спр. 1321, арк. 102.
8. Там само, арк. 60.
9. Там само, арк. 23—24.
10. Там само, спр. 1324, арк. 59—60.
11. Там само, спр. 1324, арк. 183.
12. Там само, арк. 163.
13. Там само, спр. 1321, арк. 188—189.
14. Там само, арк. 263.
15. Там само, спр. 1325, арк. 74—75, 81.
16. Там само, спр. 1321, арк. 116—119.
17. Там само, спр. 1325, арк. 206.
18. Ю. С. Чорі. Ворон, та не птах: Збірка тюремних поезій. — Ужгород: Карпати, 1994.
19. Там само, с. 9.
20. Там само, с. 9—10.
21. Новини Закарпаття. — 1993, — 11 лют.
22. Там само. — 1992, — 2 квіт.
23. Там само. — 1994, — 24 вер.

“ЗАСУДЖЕНИЙ НЕЗАКОННО”

**ШІМОНЯ
МИКОЛА
ІВАНОВИЧ**

Народився 1912 року в с. Колочава Міжгірського району в селянській родині. Командант сільської організації “Карпатська січ” в 1939 році, у післявоєнний час — голова сільської ради. Протягом 1948—1955 рр. перебував у таборі Мінеральному с. Інта Кожвинського району Комі АРСР. Реабілітований 2 липня 1991 року.

Серед засуджених у післявоєнні роки учасників “Карпатської січі” був і командант сільської організації М. І. Шімоня. Народився в с. Колочава-Лазі Міжгірського району у 1912 році в родині селянина-середняка. У 1921 році в умовах чехословацької держави поступив у перший клас народної школи, яку закінчив у 1926 році. Маючи неабиякі здібності, восени того ж року відправився в Ясіня на Рахівщину в ремісничу школу. Його прийняли на навчання і він провчився тут до 1930 року. Юнак здобув середню освіту і звання майстра столярної справи.

Того ж року М. І. Шімоня влаштувався на роботу в дирекції державних лісів у с. Буштино Тячівського району. Працював тут столяром до 1932 року, коли у зв’язку з економічною кризою, що охопила всю Чехословаччину, був звільнений з роботи. Повернувся у рідне село.¹ Кваліфікованому робітникові, йому вдалося влаштуватися в приватній столярній майстерні єврея Л. Пінкаса, у якій попрацював рік. У 1934 році відкрив свою власну столярну майстерню, у якій працював сам, без помічників. Але, не маючи змоги виплачувати високі податки, у 1937 році змушений був закрити майстерню. Став працювати по найму. Мешканці Колочави запрошували його ремонтувати двері, вікна, замки, виконувати інші столярні роботи. І так до 1939 року.²

Хоча раніше М. І. Шімоня не був в жодній політичній партії, в умовах Карпатської України він все більше прилучався до громадського життя, його, як освічену людину, цікавили політичні події, доля рідного краю. І це помітили односельчани. Коли в селі почали створювати місцеву організацію “Карпатська січ”, М. І. Шімоня один із перших добровільно записався до неї, як і інші мешканці с. Колочави. Його направили на посаду вчителя в сільську школу, а у січні 1939 року на зборах селян і учасників “Січі” обрали командантом. У його підпорядкуванні було 13 чоловік.

Як командант, мав військову форму, провів значну практичну роботу, за що його у радянські роки звинуватили в українському буржуазному націоналізмі. Зокрема він навчав молодих січовиків військовій справі, стройовій підготовці, організував охорону громадського порядку в селі, боротьбу з польськими терористами. Проводив збори січовиків та мітинги з приводу святкових подій, які супроводжувалися українськими народними піснями, невеличкими парадними з синьо-жовтими прапорами, у яких брали участь і січовики з навколишніх сіл.

Велику допомогу подали січовики села у підготовці до виборів у сойм. З 1819 мешканців Колочави 1816 проголосували за Українське національне об’єднання, і лише три виборці — проти. А коли третім Міністром уряду Карпатської України призначили чеха Л. Прхалу,

населення рішуче протестувало проти нього. Масові акції за відкликання міністра-чеха з посади були проведені і в населених пунктах Волівщини (тепер Міжгірський район), зокрема в селі Колочаві.³

Сільська організація “Карпатська січ” діяла аж до 15 березня 1939 року, тобто до окупації Карпатської України угорськими військами.⁴ Після 15 березня загін січовиків Колочави був розігнаний, але, на щастя, командант і окремі юнаки уникли переслідування та ув’язнення. У подальші роки угорського окупаційного режиму М. І. Шімоня працював у власному господарстві, політикою не займався, але бачив, як його земляки в 1939—1941 роках нелегально перетинали угорсько-радянський кордон і опинялися на території СРСР, був свідком того, як весною 1944 року всі єврейські родини села були зведені в гетто і відправлені у німецькі концтабори, а восени того ж року його село, як і все Закарпаття, було визволено Червоною армією.

У листопаді 1944 року М. І. Шімоня почав працювати дільничним міліціонером в селі Колочава-Лазі. Влітку 1945 року в Ужгороді закінчив двомісячні курси дільничних міліціонерів при управлінні НКВС Закарпатської області і далі працював на вказаній посаді аж до березня 1946 року. У 1946 році з органів внутрішніх справ звільнився за власним бажанням, оскільки йому та його дружині “учасники бандгрупи з Галичини” загрозували вбивством.⁵

Після цього М. І. Шімоня до самого арешту працював шляховим майстром в селі Драгово і водночас упродовж кількох місяців головою сільської ради. Турбот, як бачимо, вистачало. До того ж його родина складалася з трьох синів і трьох доньок. В ці післявоєнні роки під тиском тоталітарного режиму чимало сільських юнаків, яких прагнули направляти в школи ФЗН (фабрично-заводського навчання) аж у Донбас, переховувались, переходили на нелегальне становище, за визначенням властей, ставали “бандитами” або їх підсобниками.

Так нібито за зберігання зброї був затриманий мешканець Колочави В. І. Сюгай, який втік з-під варті і перейшов на нелегальне становище. Батько не бажав видавати сина, тому й він почав переховуватися в лісі.⁶ А раз так, то їх уже мали за “бандитів”, і офіційно за ними стали полювати. Працівники органів звернулися до М. І. Шімоні, щоб дізнався від родичів, де переховуються згадані вище син і батько Сюгаї. З цього все й почалося.

28 жовтня 1947 року М. І. Шімоню арештували і при обшуку нібито виявили листівки націоналістичного характеру, зокрема звернення “Брати червоноармійці-українці” (6 штук), “До українців Закарпаття” (3 шт.), “До закарпатського народу” (5 шт.) та інші. На першому допиті 24 жовтня в Хусті арештованого звинуватили у зв’язках з “оунівськими бандитами” В. І. Сюгаєм та І. П. Сюгаєм, які з травня 1947 року “перебувають у банді”, маючи на озброєнні гвинтівки.⁷

Протокол допиту свідчить, що М. І. Шімоня через доньку Сюгаїв Олену встановив контакти з ними. Сюгаї нібито самі вийшли на Шімоню. Оунівці з Галичини запитали в них, хто в Колочаві в 1939 році був січовиком. Сюгаї відповіли, що М. І. Шімоня був не просто січовиком, а командантом сільської організації “Карпатська січ”. При першій зустрічі з ними у травні 1947 року Сюгаї дали Шімоні нібито від провідника “Богдана”, націоналістичні листівки і брошури, які останній мав передати священику М. І. Бобику для поширення в Міжгір’ї. М. І. Шімоня визнав, що одну листівку-брошуру передав священику, а інші заховав і нікому не вручав, всіх листівок одержав 50 штук.⁸

На питанні з листівками варто зупинитися детальніше, оскільки для обвинувачення М. І. Шімоні “зібрано” багато фактичного матеріалу, про що свідчать протоколи допитів. У них зокрема сказано, що при арешті М. І. Шімоні — у нього було вилучено 2 націоналістичні брошури під назвою “На зміну”, які він одержав у вересні від В. І. Сюгая, 22 листівки — у травні 1947 року — теж від нього, 10 примірників звернення УПА “До українських робітників” — у серпні. Тоді ж ще 6 примірників “Братам-червоноармійцям України” і 25 примірників звернення УПА “До українців Закарпаття”, звернення “До закарпатського народу” та ін.⁹

У таких випадках повинен бути експертний аналіз листівок та всієї зібраної і доданої до справи літератури, але експертизи цієї літератури не робилося, як і нема тут жодних

інших підтверджень, що цю літературу одержав підсудний М. І. Шімоня, крім його нібито власних зізнань. А В. І. Сюгая допитати не було можливості, бо він, як і його батько, на той час були вбиті.

У липні 1947 року, як про це сказано у протоколі допиту, В. І. Сюгай зустрів М. І. Шімоню і визнав, що то він вбив голову Колочавської сільської ради П. Маркуся як член бандгрупи, яку очолював “Богдан”. Після вчинення цього терористичного акту В. І. Сюгай просив М. І. Шімоню дістати за гроші три центнери жита, яке у вересні було закуплено в Хусті і привезено В. В. Штаєром у Колочаву.¹⁰ М. І. Шімоня визнав себе винним у тому, що дійсно був командантом “Січі” в Колочаві, що мав зв’язок з Сюгаями і купив для них 3 центнери жита, а також зберігав націоналістичну літературу. Його багато разів допитували, чи був членом ОУН, але він постійно відповідав, що в ОУН ніколи ніким не залучався і членом такої не був, жодні збори не відвідував і нікому жодної клятви не давав, з провідником “Богданом” не зустрічався, людей для поширення листівок не підбирав, серед мешканців сусіднього села Драгова Хустського району націоналістичної агітації не проводив.¹¹

Незважаючи на це, кримінальну справу М. І. Шімоні передали на вирішення військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу, який 9 лютого 1948 року засудив його за ст.ст. 54-1“а” і 54-11 Карного кодексу УРСР на 25 років таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна.

Як “підсобники бандгрупи” разом з М. І. Шімоня були також засуджені В. В. Штаєр, О. І. Сюгай та греко-католицький священник М. І. Бобик. Тому варто сказати хоч кілька слів про інкриміновані їм “злочини”. На питання слідчого про членство та існування організації ОУН В. В. Штаєр відповів, що про таку йому нічого невідомо. На друге питання, чи давав комусь читати націоналістичну літературу М. І. Шімоня, той відповів, що про це нічого не може сказати, бо такого факту не знає.¹²

На питання про націоналістичні листівки та їх поширення на допиті 6 листопада 1947 року М. І. Бобик відповів, що від Шімоні одержав одну листівку, прочитав її і повернув адресату, але про це не повідомляв органи влади, “бо боявся, що його бандити вб’ють”. В свою чергу слідчий не з’ясував, одну, чотири чи більше листівок передавав Бобику Шімоня.¹³ І про це не було єдиної думки в слідчих документах.

Злочини О. І. Сюгай полягали в тому, що вона носила в ліс батькові і брату, які переховувалися від органів влади, їжу, але не перебували в жодній антирадянській організації.

Г. Ю. Шімоня, дружина засудженого, 17 липня 1954 року написала скаргу у Верховну Раду СРСР з проханням помилувати її чоловіка, але Закарпатська обласна комісія по перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які перебувають у місцях ув’язнення, відхилила скаргу, як необґрунтовану, і М. І. Шімоня залишився і далі у Мінеральному таборі с. Інта Кожвинського району Комі АРСР.¹⁴

Та наступного року військовий трибунал Прикарпатського військового округу (30 березня 1955 р.) знизив М. І. Шімоні строк покарання до 8 років виправно-трудова таборів з поразкою в правах на 2 роки і уже 28 квітня 1955 року він був звільнений з табору. Після звільнення певний час працював в тому ж таборі, потім у м. Львові, а відтак у Колочаві. Став інвалідом другої групи.

Та настали нові часи. 14 травня 1990 року була прийнята постанова про нове розслідування справи М. І. Шімоні та його співучасників. Із чотирьох засуджених живими залишилося тільки двоє — М. І. Шімоня та О. І. Сюгай. Вони й були допитані працівниками служби безпеки України в Закарпатській області.

Які зізнання повідомив М. І. Шімоня 8 жовтня 1990 року. Він сказав, що в жодній “оунівській банді” не перебував. Дійсно, М. І. Шімоня один раз зустрічався з В. І. Сюгаєм та його батьком, куди його привела О. І. Сюгай. І він одержав згорнутий в трубку папір, який мав передати священнику М. І. Бобику. Але М. І. Шімоня більше не зустрічався з Сюгаями і не мав з ними жодних справ.¹⁵ Він також сказав, що обоє Сюгаїв тоді, в 1947 році, і загинули.

Він також повідомив, що провідника “Богдана” він не знав і не був з ним знайомий. Націоналістичну літературу, про що було багато сказано на попередньому слідстві, він не

поширював. З “бандами ОУН” не мав жодних зв’язків. Він підтвердив, що зерно в Хусті купував, але не на прохання В. І. Сюгая, а його матері М. В. Сюгаї (у родині було 9 дітей). Він пожалів її і організував закупівлю жита в Хусті і завезення його в Колочаву.

На питання про існування, збереження і пред’явлення йому листівок М. І. Шімоня відповів так: “Цю літературу і листівки я бачу вперше. У себе дома я їх ніколи не зберігав у 1947 році. Хочу показати, що обшук у моїй квартирі проводився двічі: перший раз нічого не було виявлено із націоналістичної літератури. Ця література, як я дізнався пізніше, була підкинута мешканкою села”.¹⁶

Протоколи допиту і зізнання на суді, які стосуються наявності в нього націоналістичної літератури, М. І. Шімоня не підтвердив, крім одного папірця, якого передав М. І. Бобику, дома нічого він не зберігав. Пригадав він і такий факт. Після закінчення слідства у 1948 році начальник слідчого відділу Аксьонов у розмові з ним сказав: “Я знаю, що ти не винний, винна система. Але звільнити тебе не можу!”¹⁷

Допитана у 1947 році О. І. Сюгаї теж підтвердила, що батько і брат не були в жодній “оунівській банді”, що переховувалися в лісі, щоб їх не арештували. Як і М. І. Шімоня, показані їй листівки бачить вперше, їх вона ні від батька, ні від брата не одержувала і нікому не передавала. Взагалі відмовилася від протоколів попереднього слідства, говорила, що у протоколах записано таке, чого вона взагалі і не згадувала, і чого не було в дійсності.

Більше того, допити в 1947 році проводилися вночі, її змушували підписати чисті листи паперу. А протоколів їй зовсім не читали.¹⁸ І засуджена вона, як і інші мешканці Колочави, була незаконно. Ці відомості і зізнання колишніх засуджених М. І. Шімоні та О. І. Сюгаї підтвердили і свідки В. В. Шетеля та В. І. Беца.

У постанові про реабілітацію 2 липня 1991 року зокрема сказано: “В 1948 році були незаконно засуджені (Бобик, Штаєр, Сюгаї), тому що в жодній організації вони не стояли, а батько і син Сюгаї (Іван і Василь) не були бандитами і націоналістами”.¹⁹

Отже, з усього вищесказаного можна зробити єдиний висновок: засуджені в 1948 році до суворой карної відповідальності четверо колочавців не були бандпідсобниками, не перебували в жодній оунівській організації і не зробили жодних антирадянських злочинів, які б можна кваліфікувати як контрреволюційні. Їх трагічна доля на совісті тієї тоталітарної системи, яка запанувала і на Закарпатті після його возз’єднання з Україною в складі Радянського Союзу. Такого більше не повинно повторитися.

Помер М. І. Шімоня у 1994 році.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3893, арк. 82.
2. Там само, арк. 83.
3. Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939). Соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород. 1993. — С. 72.
4. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3893, арк. 84.
5. Там само, арк. 90—91.
6. Там само, спр. 3895, арк. 26—27.
7. Там само, спр. 3895, арк. 11, 21.
8. Там само, арк. 22, 26.
9. Там само, арк. 106—109.
10. Там само, арк. 32—24.
11. Там само, арк. 86, 98, 117.
12. Там само, арк. 194, 197.
13. Там само, арк. 225, 229—230.
14. Там само, спр. 3894, арк. 329, 345—346.
15. Там само, спр. 3895, арк. 28.
16. Там само, арк. 29—31.
17. Там само, арк. 32.
18. Там само, арк. 40, 42.
19. Там само, арк. 34.

АКТИВНИЙ ПРОСВІТЯНИН — ЖЕРТВА РЕПРЕСІЙ

ЮСЬКІВ СЕМЕН ПИЛИПОВИЧ

Народився 10 березня 1896 р. в с. Соколя Мостиського району Львівської області в бідній селянській родині. Адвокат, громадський діяч. Засуджений на 10 років таборів, покарання відбував у селищі Явас Мордовської АРСР, звільнений 12 серпня 1955 р. Реабілітований 16 січня 1989 року.

Серед відомих громадських діячів крайового товариства “Просвіта” був і український емігрант С. П. Юськів. Народився він 10 березня 1896 року в с. Соколя Мостиського району Львівської області в бідній селянській родині. Навчався в народній і середній школах. В період Першої світової війни з 1916 до грудня 1918 року перебував в австро-угорській армії, а з грудня 1918 до лютого 1919 року служив рядовим воїном в Українській галицькій армії. Після хвороби був демобілізований і в жодній іншій армії не служив.¹ Згодом опинився на території Чехословаччини. Маючи середню освіту, у 1922 році закінчив юридичний факультет Празького університету і одержав диплом юриста, після чого став адвокатом.

З початку 30-х років ХХ ст. проживав у м. Рахів, де працював адвокатом. Тут став активним членом товариства “Просвіта”, у 1934 році на громадських засадах обійняв посаду секретаря рахівської організації “Просвіта”, згодом заступника голови, а з 1936 до 1939 року голова рахівська організація товариства. За ці роки рахівська “Просвіта” провела чимало громадських та культурно-освітніх заходів, часто разом зі спортивною організацією “Січ”. Так, 10 серпня 1930 року на спортивному майданчику товариства “Січ” в Рахові було влаштовано культурно-спортивне свято. При вході були вивішені державний прапор Чехословацької республіки і синьо-жовтий український. З Великого Бичкова прибула делегація у складі 20 чоловік та оркестр “Просвіти”, з Ясіня — спортивна делегація товариства “Січ”, а також рахівські учасники. Урочисте свято відкрив С. П. Юськів, потім відбулися спортивні змагання.³

У червні 1930 року з допомогою С. П. Юськіва у Рахові був організований літній табір молодіжної організації “Пласт”, куди були запрошені школярі з Рахова та навколишніх сіл, які вивчали тут українські народні пісні, знайомилися з традиціями і звичаями гуцулів. Організацією і проведенням цих культурно-освітніх заходів разом із С. П. Юськівом у Рахові займався учитель горожанської школи Андрій Ворон.⁴

С. П. Юськів був одним з ініціаторів збору коштів на будівництво народного дому товариства “Просвіта” в Рахові. А на його відкриття на початку 1938 року прибули не лише делегати читалень сіл Рахівщини, а й гості з Ужгорода, Мукачева, Берегова, Хуста, Сваляви, Севлюша, Нижніх Воріт. Урочистості відкрив голова рахівської організації товариства “Просвіта” С. П. Юськів. На святі виступило до 30 промовців, відомих діячів “Просвіти” — Михайло Брашайко, поет Юлій Боршош-Кум’ятський, вчитель Андрій Ворон, поет Зореслав, о. Дмитро Попович, Юліян Ревай, Іван Рогач, Степан Росоха та інші.⁵

Вищенаведені факти свідчать, що Рахівщина була активним центром українського руху на Підкарпатській Русі в чехословацький період. У зв’язку з цим в одному з повідомлень

вказувалося, що “цей рух останнім часом різко активізувався головним чином через діяльність товариства “Просвіта” й “Січ”. Молоді прищеплюються ідеї Великої України, серед населення проводиться широка пропаганда з метою придбання прихильників”.⁶

Було це також результатом того, що на Рахівщині активно поширювалися українські книги, підтримувалися звичай місцевих гуцулів, вивчалися українські пісні і танці ще з часів заснування Гуцульської республіки у 1918 році.⁷

В період існування Карпатської України рахівська організація “Просвіти” підтримувала всі заходи нової української влади, тут була заснована окружна газета “Нація”, відповідальним редактором якої став С. П. Юськів, який з цього приводу згадував: “Коли ми дізналися, що угорські терористи знущаються над українським населенням, вирішили випустити окружну газету з викриттям тих злочинів. Написали статті, віднесли до Хуста і там друкували газету. Кошти на випуск газети дав окружний уряд. Це було десь в січні або лютому 1939 року. Всього випущено було 5 номерів. Але грошей не було, і газета припинила вихід у світ”.⁸

Після окупації Карпатської України угорськими військами 15—18 березня 1939 року, С. П. Юськів, як і багато її учасників, боячись переслідувань з боку угорських окупантів, втік у Румунію, а звідти через Югославію потрапив в окуповану Прагу, де працював приватним адвокатом.

Восени 1941 року німецько-фашистські війська тимчасово окупували Україну, С. П. Юськів приїхав до Львова, де почав працювати секретарем товариства “Червоний хрест”, потім бухгалтером-ревізором в місцевих адміністративних організаціях. У серпні 1945 року він виїхав зі Львова в Чехословаччину.

Після визволення Чехословаччини радянська контррозвідка “Смерш” почала вишукувати керівних діячів та учасників Карпатської України, арештовувати і віддавати під суд. Ця акція тривала аж до кінця 40-х років, С. П. Юськів, проживаючи в м. Меджилабірці на території Словаччини, був затриманий 7 червня 1949 року чехословацькою поліцією у своїй квартирі і наступного дня відправлений до Праги у розпорядження контррозвідки військової частини, яка лише 10 серпня 1949 року прийняла постанову на арешт. З 10 серпня 1949 року перебував під вартою у тюрмі № 1 УМВС м. Ужгорода.

У постанові на арешт та обвинувальному висновку зазначалося, що С. П. Юськів у 1920 році був соратником Української галицької армії і вів збройну боротьбу проти Червоної армії, що з 1931 року став активним українським націоналістом, організатором “Українського національного об’єднання” в м. Хуст і крайовим провідником організації українських націоналістів у Рахові, керівником товариства “Просвіта”, вів активну націоналістичну діяльність, допомагав залучати населення у збройні загони “Січ”, які боролися за відрив Радянської України від СРСР, за створення “буржуазної самостійної України”, а під час Великої Вітчизняної війни вів злочинну антирадянську діяльність у Львові і був агентом німецької розвідки.⁹

Згідно з постановою Особливої наради при МДБ СРСР 19 липня С. П. Юськів був ув’язнений у виправно-трудоий табір на 10 років позбавлення волі згідно зі ст. 54-4 кримінального кодексу УРСР. На відбуття покарання відправлений в особливий табір МВС СРСР селища Явас Мордовської АРСР. 12 серпня 1955 року звільнений з табору достроково і 20 вересня того ж року переданий представникам влади Чехословацької Соціалістичної Республіки. 4 вересня 1968 року написав скаргу про його незаконне засудження, в результаті чого прокурором Закарпатської області було поновлено попереднє слідство у справі С. П. Юськіва за обставинами, які знову відкрилися.

Розглянувши кожний пункт обвинувачення, можна констатувати, що більшість з них не підтвердилася, або були такими, що не мали в собі складу злочину. Так, у 1918—1919 роках С. П. Юськів був воїном Української галицької армії, брав участь у боях, але воював не проти Червоної армії, а проти польських військ. Він не був організатором УНО (Українського національного об’єднання) в м.Хуст, як і організатором ОУН в Рахові, а насправді працював керівником місцевої організації “Просвіта”, і про цю діяльність було вже сказано докладно.

Свідок Микола Бандусяк справедливо висловлював свою думку з приводу засуджених патріотів за діяльність в Карпатській Україні. Він сказав: “Я особисто не вважав і не вважаю, що “уряд” Волошина в цілому і товариство “Просвіта” зокрема мали український націоналістичний буржуазний характер. Я вважаю, що товариство “Просвіта” переслідували не за політичну діяльність, а проведення культурно-освітніх заходів серед осіб української національності”.¹⁰

Ці думки підтвердив і сам С. П. Юськів. На питання, чи був він українським націоналістом, він відповів: “Я ще раз говорю, що ніколи я не був українським націоналістом і жодною націоналістичною діяльністю не займався і не займаюсь”.¹¹ В результаті нового перегляду справи було сказано, що С. П. Юськів підпадає під дію ст. I Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року “Про додаткові заходи по поновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років” і цим самим він є реабілітованим.

* * *

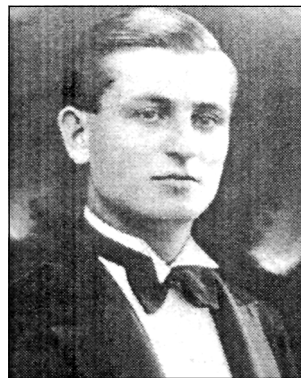
1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5386, арк. 17.
2. Там само, арк. 19.
3. Там само, спр. 5387, арк. 154.
4. Там само, арк. 162.
5. Там само, арк. 165.
6. Там само, арк. 161.
7. Там само, арк. 156.
8. Там само, спр. 5386, арк. 47—49.
9. Там само, арк. 3; спр. 5387, арк. 2.
10. Там само, спр. 5387, арк. 53.
11. Там само, спр. 5386, арк. 16.

О. Д. Довганич, Ф. Ф. Рубіш

“ВИРОК ОСТАТОЧНИЙ І ОСКАРЖЕННЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ”

**ЯНУТА
ПЕТРО
ПЕТРОВИЧ**

Народився 23 липня 1912 року в с. Великі Лучки Мукачівського району в сім'ї селянина. Учитель, громадський діяч. 19 січня 1945 року військовим трибуналом 4-го Українського фронту засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок виконано 21 січня 1945 року. Реабілітований 25 вересня 1992 року.

Серед народних вчителів краю, які були репресовані управлінням контррозвідки “Смерш” відразу після визволення Закарпаття, був П. П. Янута. Народився він 23 липня 1912 року в одинадцятидільній родині в с. Великі Лучки Мукачівського району в сім'ї хлібороба. У розпал Першої світової війни батька-годувальника мобілізували до австро-

угорської армії і він невдовзі потрапив на східному фронті під Львовом у російський полон, повернувся додому лише після завершення війни.

А тим часом Петрик Янута із 6 років почав навчатися у народній школі і виявив неабиякі здібності, тож не випадково у 1924 році поступив у Мукачівську гімназію. Закінчивши 5 класів гімназії, він перевівся в Ужгородську учительську семінарію, директором якої був Августин Волошин і закінчив її у 1933 році.¹

Як студент семінарії прилучився до літератури з історії України, яка пропагувала її соборність і самостійність, брав активну участь в громадському житті, дописував в газети і журнали рідного краю. Так, у редактованому письменником та інспектором народних шкіл Тячівщини Олександром Маркушом журналі “Наш рідний край” у квітні 1931 року надрукував нарис “Мое рідне село Великі Лучки”.

Він став фаховим народним вчителем в рідному селі. Талановитого молодого вчителя тепло прийняв управитель школи Степан Шпонтак. Його полюбили учні та їх батьки за те, що навчав дітей української мови і допомагав селянам у їх повсякденних турботах, був активним членом сільської організації товариства “Просвіта”. Декому в селі це не подобалося, і П. П. Янута через рік перевели на роботу в народну школу села Голубине Свалявського району.² Того року якраз підійшов строк виконання громадського обов’язку — проходження дійсної служби в чехословацькій армії. Тому в 1935—1937 роках він перебував в армії і, маючи середню освіту, був призначений бібліотекарем військової частини. Повернувшись додому, один рік учителював у селі Плоскановиця Мукачівського району, а у вересні трижовного для Чехословаччини 1938 року його знову мобілізували до чехословацької армії, де прослужив до грудня 1938 року.³

В умовах угорської окупації Закарпаття кожного представника закарпатської інтелігенції перевіряли на лояльність до нової влади. З трудом пройшовши таку перевірку у жовтні 1939 року, П. П. Янута був направлений на роботу народного вчителя в с. Пашківці Воловецького району, але його сім’я залишилася в с. Голубине. У Пашківцях він працював до травня 1942 року, коли був звільнений як неблагонадійний і арештований як учасник українського національно-визвольного руху.

На останньому варто зупинитися трохи ширше. Ще з років навчання в Ужгородській учительській семінарії П. П. Янута вважали симпатиком організації ОУН. Для цього тут були сприятливі умови. Як свідчать деякі джерела, зокрема угорські архівні документи, у травні 1938 року він вступив в організацію українських націоналістів, ходив на збори, які проводив у м. Мукачево Ю. Химінець. У червні 1938 року його направили на шестимісячні курси ОУН у м. Відень, де готувалися офіцери для українського війська. Як курсант, він одержав тут псевдонім “Петрович”.

Пробувши на курсах три тижні, він почав думати про повернення додому, до сім’ї. До того ж йому тут не все подобалося: і методи навчання, і напрями діяльності. Тому він подав рапорт про відрахування з курсів. На його подив, питання було вирішено досить швидко і, що найголовніше, позитивно. Він повернувся в с. Голубине і продовжив працювати у с. Пашківці.⁴

22 липня 1942 року в Мукачеві в колишньому палаці “Ковнер” відбувся суд військового трибуналу, який передав справу П. П. Янута на розгляд цивільного суду, який незабаром звільнив його з-під варті під поліцейський нагляд. Оскільки міністерство шкіл Угорщини у травні 1943 року винесло рішення про позбавлення його звання народного вчителя і заборону працювати в цій школі, не залишалося нічого іншого, як перейти на важку фізичну роботу лісоруба.⁵ З лісосіки кожної неділі їздив додому до сім’ї. Збереглося навіть річне залізничне посвідчення з фотокарткою.

У 1943 році його забрали до угорської армії і відправили на східний німецько-радянський фронт. Але до місця призначення він не прибув, бо дезертував і переховувався у добрих людей аж до приходу Червоної армії. З перших днів після визволення Закарпаття у жовтні 1944 року П. П. Янута став клопотати про відкриття навчання в школі, ремонту шкільних приміщень. Він мріяв про те, що школи тепер будуть українськими — для українців,

угорськими — для угорців, словацькими — для словаків, румунськими — для румунів. Саме про це й говорив він на першому з'їзді педагогів Закарпатської України, що проходив в Мукачеві. А повернувшись із з'їзду в с. Голубине, пропрацював тут недовго.⁶

Однієї ночі, а точніше 10 листопада 1944 року до хати ввійшли військові з управління контррозвідки “Смерш” 18 армії 4-го Українського фронту і затримали його. Відтоді ні дружина, ні мати, ні згодом діти так і не дізналися, куди зник їх син, чоловік і батько. Виросли діти, син став інженером, донька — вчителькою, але вони нічого не знали про останні дні життя батька.

Офіційно арештували вчителя 14 листопада 1944 року і завели на нього кримінальну справу. Як бачимо, ще 12 днів залишилося до відкриття першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, який прийняв доленосне рішення — Маніфест про возз'єднання краю з братами по той бік Карпат, а радянська військова служба “Смерш” уже розгорнула свою злочинну діяльність на території, яка не підлягала її юрисдикції. А найбільше зазнали репресій вчительські кадри, яких і так далеко не вистачало.

Перший допит вчителя відбувся не після його арешту, а уже після його затримання о 23 годині 30 хвилин вечора, а про його закінчення запису нема. Наступні допити після Полієвича проводили ще два слідчі — Шапрацький і Сосновий, що вказує на два моменти: або питання треба було вирішити дуже швидко і виконати план боротьби з “ворогами”, або підсудний не здавався і його мусили “приводити до порядку” аж три костоломи. Близька до правди друга версія.⁷

Перше питання слідчих було про сім'ю і найголовніші автобіографічні дані. П. П. Янута сказав, що його дружині Марії Федорівні — 33 роки, син Мирослав-Ігор — 6 років, донька Ксенія-Марія — 5 років. Потім докладно розповів про своє життя і діяльність, про що уже сказано вище. При цьому протоколи допитів уможливили уточнити чимало конкретних фактів з його біографії, які ніде в інших документах не зафіксовані.

Які звинувачення висунув “Смерш” проти закарпатського народного вчителя П. П. Янута? Розглянемо кожне з них за матеріалами кримінальної справи.

По-перше, його звинуватили в українському буржуазному націоналізмі та належності до організації українських націоналістів. Слідчих цікавило в першу чергу те, як формувалися націоналістичні переконання арештованого. Підсудний визнавав, що навчався в учительській семінарії, читав багато літератури з історії України, яка видавалася в Празі. Зокрема часто приносив книги студент старшого курсу Микола Вайда родом з с. Матієво Виноградівського району. потім він вступив в ОУН, ходив на збори цієї організації. Та пізніше, перебуваючи на службі в армії, жодної роботи не проводив завдання не виконував. На це у справі нема жодного речового доказу або архівного документа.⁸

Далі його звинувачували в тому, що був на шестимісячних курсах по підготовці офіцерів для української армії, які проводилися у Відні. Але через три тижні він ці курси покинув і в жодних українських військових формуваннях за кордоном участі не брав.

Йому приписували також антирадянську діяльність під час перебування на посту команданта сільської організації “Січ” в с. Голубине у 1939 році. Але він відкидав звинувачення в антирадянській діяльності, показуючи, що як командант, організував забезпечення порядку в селі, охороняв громадян в період діяльності уряду Карпатської України від угорських терористичних банд “Собод чопот”, вказував, що до сільської організації “Січ”, в якій нараховувалося 20 чоловік були зараховані і комуністи. Проти вчителя не було жодного свідчення, в обвинувальний висновок лягло лише те, що визнав сам підсудний.⁹

По-друге, йому приписували, що був угорським агентом і займався перекиданням в Радянський Союз у 1939—1941 роках угорських розвідників із шпигунськими завданнями.¹⁰ У справі йдеться, що його залучив до цієї діяльності колишній учитель горожанської школи в м. Свалява, російський емігрант К. Г. Христенко, який колись вчителював і в рідному селі Янута. Але чи це було так, нема жодних підтверджень.¹¹

Сам П. П. Янута насправді визнав, що він допомагав у переході угорсько-радянського кордону, але не угорським агентам, а своїм друзям і землякам, працюючи в с. Пашківці

поблизу кордону. Так, 18 жовтня 1939 року він допоміг перейти на радянський бік професору Мукачівської гімназії М. І. Фегеру та його побратиму, прізвище якого забув, яких угорська жандармерія мала арештувати за проведення підпільної антифашистської діяльності. Пізніше вказав дорогу в СРСР студентам Мукачівської гімназії Легерді та Смужаниці (обоє з Голубино).¹²

І, нарешті, визнав факти допомоги у переході угорсько-радянського кордону своїм односельцям Петру Поповичу, Юрію Цифрі і Дмитру Ладані з Великих Лучок 4 червня 1941 року. Цей перехід готувався раніше. До нього ще в січні 1941 року приїжджав Петро Попович, щоб організував переправу в СРСР 6 хлопців з Великих Лучок, яких готував до цього Михайло Цифра. Але, як відомо, прийшло лише троє, і вони без проблем опинилися на тому боці.¹³ Це підтвердив 13 листопада 1944 року єдиний свідок у цій кримінальній справі, голова великолучківського сільського народного комітету М. Ю. Цифра.

Сам П. П. Янута на допиті 14 січня 1945 року заявив: “Роботи проти СРСР я не вів і перекиданням агентури на займався”.¹⁴ А щодо допомоги землякам у переході кордону, то це правда і вона підтверджується конкретними фактами з інших кримінальних справ. Отже, арештований повністю відкидав звинувачення з цього питання. Крім того, було констатовано, що “речових доказів у справі нема”.¹⁵ Є лише те, що він сам наговорив на себе, не без застосування фізичної сили. До цього варто додати, що справа вчителя П. П. Янута розглядалася “на закритому судовому засіданні, без виклику свідків”.¹⁶

Як видно, вся діяльність підсудного відбулася на чужій для органів “Смерш” території Чехословаччини і Угорщини. І вони, не маючи юридичних прав щодо громадянина іншої держави, але шукаючи “ворогів” Радянського Союзу, віддали його на суд військового трибуналу 4-го Українського фронту. Суд відбувся 19 січня 1945 року у складі майорів юстиції Миліяєва і Кривицького, капітана Калачова і старшого лейтенанта Трофимова. Згідно ст. ст. 58-6 ч. I, 58-2 та 58-11 Карного кодексу РРФСР трибунал засудив П. П. Янута до вищої міри покарання — розстрілу.

Тут же було записано: “Вирок остаточний і оскарженню не підлягає”. Правда, ще було додано, що вирок не слід виконувати до особливого розпорядження. Гадалося, що військова рада 4-го Українського фронту глибше розбереться в долі інтелігента, народного вчителя, і відмінить вирок трибуналу, але, на жаль, цього не сталося. Честь мундира була вищою. Згідно з довідкою, вирок було виконано 21 січня 1945 року.¹⁷ Але де могила розстріляного, мабуть, ніхто і ніколи не знайде. “Смерш” пильно замітав за собою сліди.

Остаточний час реабілітації репресованих настав у 90-х роках. До розгляду була підготовлена і кримінальна справа П. П. Янута. У підсумковому документі записано: “Обвинувачення жодними фактичними доказами не підтверджене”. Чому тоді повірили слідчі? Відповіді нема. До того ж йдеться про те, що “свідки не допитані”. Чому? Хто заважав знайти їх і об’єктивно розібратися у справі? Ніхто! Виходить, це була настільки антигуманна система, що вимагала кидати все більше і більше людей на каральні сталінсько-беріївські жорна.

Учитель П. П. Янута був засуджений за “дії, вчинені за межами СРСР, коли він був громадянином Чехословаччини, а потім Угорщини. Жодних відомостей, що Янута займався шпигунством проти СРСР, у справі нема”.¹⁸ Коментарі, як кажуть, зайві.

Так ішли з життя чесні високоосвічені патріоти, представники місцевої інтелігенції — невинні жертви часів, коли в Закарпатті, на яке ще не поширювалася юрисдикція Радянського Союзу, почали активно діяти і шукати “ворогів” СРСР всупереч всім нормам міжнародного права свавільні сталінські опричники. А всі подробиці про безжально репресованого П. П. Янута стали відомими його родині лише у вересні 1992 року після його реабілітації.

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2121, арк. 6, 13.

2. Крізь пекло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 57.

3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2121, арк. 13—14.

4. Там само, арк. 15.
5. Там само, арк. 41.
6. Крізь пекло ГУЛАГів. — С. 58.
7. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2121, арк. 6, 21, 66.
8. Там само, арк. 15, 37.
9. Там само, арк. 43.
10. Там само, арк. 34.
11. Там само, арк. 16.
12. Там само, арк. 21.
13. Там само, арк. 18—19.
14. Там само, арк. 51.
15. Там само, арк. 66.
16. Там само, арк. 68.
17. Там само, арк. 70, 80.
18. Там само, арк. 84.